ALİ ŞİR NEVAÎ

I. Cilt

HAYATI, SANATI VE KİŞİLİĞİ

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARINDAN—SAYI: 239

AGÂH SIRRI LEVEND

ALİ ŞİR NEVAÎ

I. Cilt

HAYATI, SANATI VE KİŞİLİGİ

اهدایی
دکتر حمید نطقی

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ – ANKARA
1965

İ Ç İ N D E K İ L E R

Ö N S Ö Z

AÇIKLAMALAR

Sayfa

Çağatayca metinler üzerine - Eserdeki transkıripsiyon sistemi - Cildin sonundaki bibliyografya .... XII-XVI

GİRİŞ

İlk araştırmalar - Nevaî üzerindeki çalışmalar - Edebiyat tarihcisi gözüyle Nevaî'nin eserleri - İnceleme yöntemi 1–7

NEVAÎ'NİN YETİŞTİĞİ ÇAĞ

Orta Asya'nın durumu - Kültür merkezleri - Edebî dil olarak Farsçanın yaygınlığı - Nevaî'den önce Orta Asya edebî dili - Türk edebiyatının gelişmesi 8–28

NEVAÎ'NİN HAYATI

Çocukluk çağı - Gençlik çağı - Yiğitlik çağı - Olgunluk çağı 29–47

NEVAÎ'NİN SANAT HAYATI, DİVANLARI

İlk şiir hevesi - Divanları için yazdığı dibaceler - Nevaî'nin divanlarındaki şiirler - Divanlarının tertibi - Farsça divanı - Kaside ve gazel üstadları - Camî ve Nevaî 48–74

NEVAÎ'NİN HAMSESİ

Nazire, Cevap, Tercüme 75–83

HAYRETÜ'L-EBRAR

	Sayfa
Nizamî'nin eseri - Nevaî'nin eseri - Hayretü'l-Ebrar'daki özellikler	84–91

FERHAD Ü ŞİRİN

Şeh-namede - Nizamî'de - Nizamî'nin eserindeki özellikler, Nizamî'den sonra - Nevaî'de - Nevaî'nin eserindeki özellikler	92–112

LEYLÎ VÜ MECNUN

Nizamî'de - Nizamî'den sonra - Nevaî'de	113–125

SEB'A-İ SEYYARE

Şeh-namede - Nizamî'de - Nizamî'den sonra - Nevaî'de Nevaî'nin eserindeki özellikler	126–150

SEDD-İ İSKENDERÎ

Tarihî kaynaklar - Pseudo Kallisthenes - İslâm tefsirlerine göre - Şeh-name de - Nizamî'de - Şeref-name - İkbal-name - Nevaî'de - Nevaî'nin eserindeki özellikler	151–178

NEVAÎ'NİN SANATI VE KİŞİLİĞİ

Sanatta ülkü - Kahramanlarının karakteri - Nevaî ve ulus	179–190

NEVAÎ VE DİL

Nevaî ve dil anlayışı - Dil özellikleri - Başka özellikler - Nevaî'deki başlıca özellikler - Yanlışlıklar ve aksaklıklar - Ata sözleri ve deyimler	191–211

NEVAÎ VE EDEBİYAT

Edebiyat anlayışı - Tüm güzelliği - Güzel beyitler - Kafiye - Vezin - Şekil	212–217

ÖVME VE ÖVÜNME

	Sayfa
Övme - Övünme	218–223

NEVAÎ VE HERAT

Baykara devrinde Herat	219–226

EDEBÎ ÇEVRESİ

	227–229

FİKRÎ HAYAT

Din - Tasavvuf - Mantıku't-Tayr - Lisanü't-Tayr - Tarikat - Tarih - Ahlâk	230–240

ÖZEL HAYATI VE KARAKTERİ

Kâmil insan - Dostluğu - Gururu ve alçakgönüllülüğü - Hoşgörürlüğü - Hafızası	241–244

NEVAÎ VE AŞK

	245–249

NEVAÎ'NİN ÜNÜ VE ETKİSİ

	250–255

NEVAÎ'NİN ESERLERİNE TOPLU BİR BAKIŞ

Divanları - Hamsesi - Divanlarıyla hamsesi dışında kalan eserleri	256–257

BİYOGRAFYA VE NEVAÎ ÇALIŞMALARI

Orta Asyada - Farsça Nevaî sözlükleri - Batıda Sovyetler Birliğinde - Türkiyede - Kataloğlar	258–294
Kitap adları dizini	295–299
Kişi adları dizini	300–306
Yanlış-doğru cedveli	307

ÖNSÖZ

Ali Şir Nevaî'yi Batı Türkleri arasında bütün yönleriyle tanıyanlar pek azdır. Büyük şairin hayatını, sanatını ve kişiliğini, eserlerinin tümünü kucaklayacak genişlikte inceleyen bir eser bizde henüz yazılmamıştır. Lehçe ayrılığı, bu kayıtsızlığın nedeni olarak gösterilebilir. Nitekim Osmanlı tezkirecileri, Ali Şir Nevaî'ye yer vermemişler, ancak Fâizî ve Kâtip Çelebi ile Müstakimzade, eserlerinde bir kaç satırla ondan bahsetmek gereğini duymuşlardır.

Tanzimat'tan sonra, Nevaî'nin gazelleriyle mesnevîlerinden seçilmiş bir kaç parça, Ziya Paşa'nın *Harâbat*'ında yer alır. *Mektep* dergisinde İsmail Hakkı'nın "Çağatay Şairleri" başlıklı yazı serisinde, Belin'in eserinden bazı bilgilerin aktarıldığı görülür. *Kamusü'l-A'lâm*, *Lûgat-ı Tarihiye Ve Coğrafiye* gibi eserlerde Nevaî'nin kısa ve eksik biyografisine rastlanır. *Muhakemetü'l - lûgateyn*'in metni ile Batı Türkçesi'ne çevirisi, başına eklenen Belin'in eserinden yapılmış bir özetle birlikte, Necip Asım tarafından yayımlanır.

Meşrutiyet devrinde Nevaî ile ilgili birkaç yazı, o zamanki bilgilere yenisini katacak nitelikte değildir. Cumhuriyet devrinde Çağatay edebiyatından, bu arada Nevaî'den bahseden yazılar görülmeye, edebiyat tarihlerinde ve edebiyat kitaplarında başka lehçelere de yer verilmeğe başlar.

Nevaî'nin doğumunun 500. yıl dönümü (1941), büyük şairin Türkiye'de tanınması için mutlu bir fırsat olmuştur. Türkiye'de Nevaî üzerindeki çalışmalara başlangıç olacak nitelikte küçük incelemeler yayımlanmış, konferanslar verilmiş, yabancı dillerden çeviriler yapılmıştır. Bundan sonra yayımlanan eserler arasında, Zeki Velidi Togan'ın *İslâm Ansiklopedisi*'nde çıkan "Ali Şir" maddesi, Fuad Köprülü'nün yine bu Ansiklopedide yer alan "Çağatay Edebiyatı" maddesi önemle kayda değer (Bu cildin sonundaki bibliyografya bölümünde, Nevaî çalışmaları hakkında genişçe bilgi verilmiştir).

9 şubat 1966, Ali Şir Nevaî'nin doğumunun 525. yıl dönümüne rastlar. Türk Dil Kurumu Yönetim Kurulu, bu yıl dönümü dolayısiyle, Nevaî'nin hayatını, sanatını, kişiliğini ve eserlerini tanıtacak bir eser hazırlama görevini bana verdi.

Vaktiyle Nevaî çalışmalarına başlarken ele aldığım ilk nüsha, Süleymaniye kitaplığı Fatih bölümünde 4056 numarada kayıtlı Nevaî *Külliyat*'ı olmuştu. Türkiye kitaplıklarındaki iki külliyattan biri olan bu nüshayı ele almakla, şairin bütün eserlerini bir arada görmek ve topluca incelemek fırsatını elde etmiştim. Okunaklı bir nesih kırmasıyle yazılmış olan bu nüshada, yazarın adı ve yazıldığı yer kayıtlı değildir. Yazının karakterine, imlâ özelliklerine ve Çağatayca bazı kelimelerin yanlış tesbit edilmiş olmasına bakılarak, nüshanın daha sonraki devirlerde, Türkistan dışındaki bir bölgede yazılmış olduğuna hükmedilebilir.

Millî Eğitim Bakanlığı'nın müsaadeleriyle Ankara'ya, Türk Dil Kurumu'na getirtilen bu nüsha üzerinde aylarca çalışarak, *Külliyat*'taki eserleri genişçe inceledim ve ilk notlarımı aldım.

Nevaî'nin eserlerini, yazıldıkları tarihe göre ayrı ayrı incelemeye sıra geldiği zaman, İstanbul kitaplıklarında bulunan Nevaî yazmalarını daha önce teker teker gözden geçirerek tespit etmiş olduğumdan, her birini en güvenilir nüshalardan inceleyerek gereken metinleri elde ettim. Ancak nüshalar arasında büyük farklar bulunduğu için, metinleri başka nüshalarla karşılaştırmak zorunda kaldım. Hemen hemen gözden geçirmediğim önemli nüsha kalmadı.

Elimdeki metinleri en son karşılaştırdığım nüsha, Topkapı Revan kitaplığındaki 808 numarada kayıtlı *Külliyat*'tır. Derviş Muhammet Tâkî'nin kaleminden çıkmıştır. İki yerinde 901 ve 902 tarihleri bulunan bu nüsha, çok yüksek bir sanat değeri taşımaktadır. Doğruluk bakımından da oldukça güvenilir bir nüsha sayılabilir. Türk Dil Kurumu, bu nüshanın mikrofilmini aldırmış ve fotokopisini sağlamıştır. Bu eseri hazırlamak üzere Nevaî çalışmalarına yeniden başlarken, bu fotokopilerden yararlandım (Bu külliyattaki metin özellikleri hakkında ikinci cildin başında genişçe bilgi verilecektir.)

İlkin, güvenilir bir kaç nüshayı esas olarak, aralarındaki nüsha farklarını gösterir bir "eleştirmeli baskı" meydana getirmeyi düşünmüştüm. Dört cilt olarak tasarladığım eserin ilk cildinde, şairin kişiliğini belirtmek üzere alınan parçalarda buna ihtiyaç yoktu. Ama öteki ciltlerde yer alacak metinlerde "eleştirmeli baskı" yapılabilirdi. Ancak:

a) Tek bir eserin yayımında gerekli olan eleştirmeli baskı, şairin bütün eserleri bahis konusu olunca, işin hacmını, niteliğini ve ayrılacak zamanı göz önünde tutmak zorunlu olur.

b) Nevaî'nin bütün eserlerini ayrı ayrı yayımlamak, en azından 30 cilt meydana getirmek demektir; hiç değilse 30 yıl bu konu üzerinde çalışmak gerekir. Halbuki benim metinlere ayırdığım ancak 3 cilttir. II. ciltte şairin 5 divanı, III. ciltte 5 mesnevîsi, IV. ciltte ise öteki eserleri yer alacaktır. Daha önceki hazırlıklarım olmasaydı, bu 4 cildi iki yıl içinde bitirmek de kolay olmazdı.

c) II. ve III. ciltlerdeki divanlarla mesnevîlerin tamamı değil, en güzel parçaları alınarak geniş çeapta özeti verilecektir. IV. ciltte yer alacak olan öteki eserleri için de aynı yol izlenecektir.

İşte bu düşünce iledir ki, eleştirmeli baskıdan bu eserde vazgeçmek zorunda kaldım.

Bu kitabı sunarken, Türk Dil Kurumu'ndan hiç bir yardımı esirgemeyen, çeşitli nüshalardan yararlanmamız imkânını sağlayan Millî Eğitim Bakanlığı Kütüphaneler Müdürlüğü'ne teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Ayrıca, bu konu ile ilgili bazı Rusça eserlerden notlar vermek, bibliyografya bölümünde yer alan Rusça eserlerin imlâsını düzeltmek lûtfunda bulunan değerli arkadaşım sayın Prof. Hasan Eren'e, Çağatayca bazı kelimeleri açıklamak, Rusça birkaç eserden bazı bölümleri Türkçeye çevirmek zahmetini esirgemeyen sayın Abdülkadir İnan ile Orhan Şambal'a da teşekkülerimi sunarım.

Agâh Sırrı Levend

A Ç I K L A M A L A R

ÇAĞATAYCA METİNLER ÜZERİNE:

Çağatayca kelimelerin hepsini, XV. yüzyıldaki okunuşuna göre doğru tesbit etmek kolay değildir. Güçlük daha çok vokallerde, özellikle "o, ö, u, ü" olarak dört türlü okunmaya elverişli و lerde; Arapça ك lerle Farsça گ lerde; datif eki olan قا , غا , كا , گا , lerde kendini gösterir.

Örneğin, "ev" anlamına gelen اوى kelimesini, Radlof "üy" ve "öy" olarak okumuştur. Bu kelimeyi H. Vámbéry *Cagataısche Sprachstudıen*'in sonundaki sözlük bölümünde "öy", Borovkov, *Bedayiu'l-lugat*'ta "uy" olarak tesbit etmiştir. Özbekçe'de "ö" olmadığı için, Özbekler bugün "uy" diye tesbit ediyorlar. Uygurca'da ise bu kelimenin okunuşu "öy" dür.

Başka bir örnek: "Kaldırmak, yok etmek" anlamına gelen كوتارماك kelimesini, Radlof "kütermek" ve "kötermek" şeklinde okumuştur. Bu kelime Uygurca'da "kötürmek"dir. Özbekçe'de "ö" sesi olmadığı için "kütarmok" şeklinde tesbit edilmektedir. *İbnü Mühennâ*'da ve başka lehçelerde "kötermek" şeklinde geçiyor.

Bir örnek daha: "aşağı, alt" anlamına gelen قوى kelimesini, H. Vámbéry, *Čagataısche Sprachstudıen*'ın sözlük bölümünde "koyu" ve "koyı" şeklinde tesbit etmiş, "yüzi koyun" deyimini örnek göstermiştir.

Radlof'da da bu kelime "koyu" ve "koyi" şeklinde geçiyor; bunlardan "koyi" esas sayılıyor.

A. K. Borovkov, *Bedayiu'l-Lûgat*'te bu kelimeyi "kuyı" olarak tesbit ediyor ve *Abuşka* ile Pavet de Courteille sözlüğünde geçen bu kelimeyi de "kuyı" diye okuyor. Borovkov, ayrıca Özbekçe "kuyi" ve Türkmence "guyi" şekillerini de veriyor.

Clauson ise, *Seng-lah*'da (Clauson yayımı, metin v. 292, satır 24) "bâlâ kelimesinin karşıtı" diye tanımlanan قوى kelimesini "koyı" olarak okuduğu halde, bir satır sonraki beyitte örnek olarak geçen aynı kelimeyi "kuyı" diye okuyor (söz dizini bölümü s. 70).

Özbek sözlüklerinde bu kelime "kuyi" olarak geçmektedir. Zeki Velidi Togan da *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Ali Şir" maddesinde "kuyi" olarak tesbit etmiştir.

Bunlara bakarak, bu kelimenin XV. yüzyılda "koyı" diye okunduğuna hükmedebiliriz. Nitekim İ. Eckmann da *Fundamenta* da "koyı" şeklini kabul etmiştir.

Şu örnekler bile, işin güçlüğünü ve önemini belirtmeye yeter (Çağatayca kelimelerin tesbitinde yararlandığım sözlükler hakkında II. ciltde bilgi verilecektir).

Metinlerin tesbitinde benim uyguladığım esaslar şunlardır:

a) Eskiden "imlâ harfleri" diye adlandırılan vokaller, Farsçada olduğu gibi, Batı Türkçesinde de ا, و, ى, ه olmak üzere dörttür. Çağataycada ise ا, و, ى harfleri kullanılır; ه kullanılmaz. Bitiştiği harfi kalın ya da ince "üstün" okutan bu harfin görevi ا harfine verilmiştir: ايچرا , ايلسا , بولسا, كونكلومدا , آفتلار gibi ki, Batı Türkçesinde bu kelimeler اچره, ايلسه, بولسه, كوكلمده , آفتلر şeklinde yazılır. Kelimenin sonundaki ا harfine bakarak kelimeleri "içra, eylesa, köñglümda, afetlar" değil, ses uyumuna göre "içre, eylese, bolmasa, köñglümde, afetler" şeklinde tesbit ettim.

Nevaî'nin sağlığında yazılmış bazı nüshalarda غا , قا ekinin قه , غه şeklinde yazıldığı, بيرلا , نيتا gibi bazı kelimelerin de بيرله , نيته şeklinde tesbit edildiği görülmektedir. Buna bakarak XV. yüzyılda ه harfinin de kullanılmağa başladığına hükmedebiliriz. Fakat ا harfi, "üstün" herekeyi göstermek üzere genel olarak devam eder. Örneğin, كورماك سالديلار, ايچكا, كيلماك gibi kelimelerin كورملك , سالديلر , ايچكه , كيلمك şeklinde yazıldığı görülmemektedir.

b) Çağataycada vokal işaretleri çok kullanılır. Batı Türkçesinde برر, ايلمك, كرك şeklinde yazılan kelimeler, Çağataycada بيرار, ايلاماك, كيراك, şeklinde yazılır. Bu kelimeleri de "birar, eylamak, kirak" değil, "berer, eylemek, kirek" şeklinde tesbit ettim.

c) Çağataycada kelime başlarındaki ك, ler "k" okunur: "kündüz, kice, kilmek, kitmek" gibi; "g" ile başlayan ancak birkaç kelime vardır.

ç) Datif eki, eski Orhon yazıtlarında "–ka, –ke" olarak geçer. Yenisey yazıtlarında arasıra "–ga, –ge" ye de rastlanır. İslâmlığın kabulünden sonra Arap harfleriyle yazılmış eserlerde, hem tonlu ve tonsuz konsonlardan, hem de vokallerden sonra hep قا görülür.

Örneğin, *Kutadgu-Bilig*'de "kızka, ogulka, kışka" şekilleri geçmektedir. Kâşgarlı Mahmut'ta da böyledir. Buna göre ک ları da "ke" ile tesbit etmek gerekir.

XIV. yüzyıldan sonra Kıpçak lehçesinde bu ek, seslerin fonetik özelliklerine göre ahenge uydurulmuştur. Tonsuz konsonlardan sonra "–ka, –ke" gelmekte, tonlu konsonlarla akıcı konsonlardan ve vokallerden sonra "–ga, –ge" gelmektedir.

Çağataycada bu ekin yazılışında düzensizlik vardır. Eski metinlerde kimi yerde "–ka, –ke" kimi yerde de "–ga, –ge" yazıldığı görülür. *Baburname*'de bu düzensizliğe rastlanmaz. Tonsuz seslerden sonra hep "–ka", tonlulardan, vokallerden ve akıcı konsonlardan sonra hep" "–ga" yazılmıştır.

Buna göre, XV. yüzyıldaki Çağatay metinlerinde "ç, f, h, ḥ, ḫ, ḳ, p, s, ş, t" harflerinden sonra "–ka" ve "–ke"; "b, c, d, g, j, l, m, n, r, v, y, z" harflerinden sonra da "–ga, –ge" yazılmalıdır: küçke, köpke, yükke, kölge, közge, künge, köyge" gibi.

Bu ilkeye uyarak کیرکنیمدا ، کیلکان ، اولکوم gibi kelimeler "kirgenimde, kilgen, ölgüm" şeklinde tesbit edilmiştir. اولوك ، تیرك ، ایلیك ، ایشیك ، بیشیك ، ایرکین ، اونکون ، اوزلوك , کیراك ، کوك ، کوکس gibi kelimeler *Abuşka*'da "kâf-ı Arabî" kaydıyle açıklandığı gibi, ondan sonraki sözlüklerde de "k" ile tesbit edilmiştir. Bu kelimeler Özbek sözlüklerinde de "k" ile geçiyor.

Bununla birlikte bugün Özbekistan'da "k" ları "g" okumak eğilimi vardır. Örneğin, Özbekistan'dan gelen Arap harfleriyle yazılmış özel bir mektupta ایگا (sahip), اوزکزگه ، سیزگا ، مینگا ، قیلدیرگان ، اورگانیش kelimeleri bu şekilde tesbit edilmiş olduğu gibi, "Ankara'daki, kitaplıklarındaki" kelimeleri de آنقره داگی ، کتابلیك لارنده گی şeklinde yazılmıştır.

d) "Dur – tur" ile "de – te" eklerinde belirli bir düzen olmadığından nüshada gördüğüm gibi aldım. Örneğin: kalıpdur, bakuptur, işte, işde gibi.

e) Kapalı "e" ler, Batı Türkçesi'nde olsun, Çağatayca'da olsun, eski metinlerde "i" ile tesbit edilmiştir: "itmek, yimek" gibi. Bugün bu kapalı "e"ler üstün okunmaktadır; "etmek, yemek" gibi. Eski çağlarda bu kapalı "e" lerin söylenişini kesin olarak

b) Bütün dillerde ortak olan "ah", Türkçe sayılarak "a"nın üzerine işaret konulmamıştır.

c) İsimlerin "–in" haliyle, iyelik tekil ve çoğul ikinci şahıs eki Çağataycada "–iñg", "–niñg" şeklinde çift harfle üstüne çengel konularak gösterilmiştir.

ç) Vokallerin üzerine konulan –, çekme işareti değildir; kelimelerde vokallerin bulunduğunu göstermek içindir. Örneğin, "vadi-i hurrem ara" ibaresini vezine göre okumak gerekirse "fāilātün fāilün" kalıbına uydurmak için şu şekilde işaretlemek gerekecektir: "vādi-ī ḫurrem ara". Halbuki vokal "vādī" kelimesinin her iki hecesinde bulunduğu için, buradaki vokallere konulmuş, vezinde çekilen "– i" ye işaret konulmamıştır. Çünkü buradaki "i" sadece Farsça tamlamadaki "izafet kesresi"dir. Bunun gibi خوشا kelimesinde birinci hece çekilmediği halde, vokal bulunduğu için kelime şu şekilde gösterilmiştir: "ḫōşā".

Başka bir örnek: Arapçada "bu" anlamına gelen هذا da, hecenin her ikisi uzun olduğu halde, birinci hecenin sonunda vokal olmadığı için işaret konulmamış, yalnız ikinci heceye konularak şu şekilde gösterilmiştir.: "hazā".

d) Bibliyografya bölümünde kitap adları trankripsiyonla tespit edilmiştir.

e) Yazarlardan, yalnız Arap ve İranlı olanların adları transkripsiyonla tespit edilmiş, Türk adlarında transkripsiyon kullanılmamıştır. Bundan başka, Türk adları bugünkü söylenişe göre yazılmıştır: Şemsettin Mehmet gibi. Bu ad, Arap ve İranlı yazarlardan birinin olunca, Şemsü'd-dīn Muḥammed şeklinde tesbit edilmiş, hem de transkripsiyonla belirtilmiştir.

CİLDİN SONUNDAKİ BİBLİYOGRAFYA:

a) Bibliyografya, sözlük ve gramer bakımından biraz geniş tutulmuş, lehçeler arasındaki ortak kelimeler ve kurallar dolayısiyle, başka lehçelerin sözlükleri ve gramerleri de listeye alınmıştır.

b) Türkiye'de yazılmış olan eserler, önemsiz de olsa alınmıştır.

c) Yabancı eserlerden Türkçeye çevrilmiş olanların kenarına (tc.) işareti konulmuş, bu eserlerin Türkçesi, çevirenlerin ve yayınlandıkları dergilerin adlarıyle birlikte Türkçe bölümünde ayrıca gösterilmiştir.

bilmeye imkân olmadığına göre, yazılışı esas tutmak en doğru yoldur. Bu bakımdan, kelimeleri eski metinlerdeki şekliyle göstermek için, kapalı "e" leri, yazılışlarına göre "i" ile gösterdim. تکری kelimesini bile, Çağatay metinlerinde تینکری olarak yazıldığı için, "Tin͡gri" şeklinde tesbit ettim.

Benim tuttuğum yolun tam tersine, son yıllarda Özbekistan'da basılmakda olan Nevaî metinlerinde kelimeler bugünkü Özbek söylenişine göre tesbit edilmektedir.

f) Türkçede "b" ile biten kelime olmadığı için, eski metinlerde "b" ile yazılan قیلیب کوروب gibi kelimeler "körüp" "kılıp" olarak tespit edilmiştir.

g) Doğu Türkçesiyle Batı Türkçesindeki ortak kelimelerde, yaygın olan okunuşu yeğledim. Örneğin دوداق kelimesinin ilk hecesi, Çağatay sözlüklerinde "do" ve "du" olarak gösterilmektedir.Ben yaygın olanı yeğleyerek, kelimeyi "dudak" şeklinde tesbit ettim.

ğ) Farsçadan geçen دوست ، خورشید ، غور ، خوب ، خسرو ، چون ، چو gibi kelimeleri "çu, çun, hosrev, hob, gor, horşid, dust" değil, bizdeki yaygın şekliyle "çü çün, husrev, hub, gur, hurşit, dest" şeklinde tesbit ettim.

Buna karşılık فدا ، فرقت ، کافر ، میوه kelimesilerin "meyve, kâfir, firkat, feda" değil, "mive, kâfer, fürkat, fida" şeklinde yazdım. Çünkü bu kelimeler, son zamanlara kadar divan şiirinde böyle okunagelmiştir.

h) Çağatayca kelimelerin sonundaki ق ve غ harfleriyle لیک ، لیغ ، لیق edatları kesin bir kurala bağlanmamıştır. Metinlerde rastgele ییکیت‌لیک ، آشفته‌لیغ ، چاغلیغ ، مست‌لیق şeklinde geçmektedir. Bu kelimeleri metinde gördüğüm şekilde yazdım.

i) Atıf "v" lerinin Batı Türkçesi'nde olduğu gibi, Çağatayca'da da iki kelime arasında yerine göre, "u, ü", birinci kelimenin sonunda vokal olursa "vü" okunması gelenek halindedir: "yar u diyar", "şekl ü şemail", "şadî vü gam" gibi. Ben de böylece tespit ettim.

ESERDEKİ TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ :

a) Metinlerin tespitinde, yalnız Arapça ve Farsça kelimelerde trankripsiyon, bir dereceye kadar da transliterasyon kullanılmış, Türkçe kelimelerde esas olarak kullanılmamıştır. Ancak ح ve خ larla, "k" ve "g" harfleri şu şekilde işaretlenmiştir: "ḥ, ḫ, ḳ, ġ".

Topkapı Hazine müzesi No. 2155
Murakka' albüm v. 29 b

G İ R İ Ş

Mir Ali Şir Nevaî, XV. yüzyılda Doğu'da gelişmeye başlayan Türk dili ve edebiyatını en yüksek kata ulaştırmış, eserlerinin Türk kültür dünyasında uyandırdığı geniş yankı ve kendinden sonra gelen şairler üzerinde yaptığı sürekli etki ile, Türk edebiyatı tarihinde en önemli yeri almağa hak kazanmıştır.

XV. yüzyılın ikinci yarısında, Türkistan'ın Horasan bölgesinde hüküm süren büyük Türk hükümdarı Sultan Hüseyin Baykara'nın yakın arkadaşı ve en güvendiği devlet adamı olarak kültür hayatında büyük rol oynayan Nevaî'yi, önce şiir ve sanat dünyamızın büyük üstadı olarak karşımızda buluyoruz.

Daha sonra onu, Fars edebiyatının Türkistan'da en yaygın bulunduğu, gençlerin başarıyı Farsça şiirler söylemekte aradığı bir devirde, Türk dilinin Farsçadan daha zengin olduğunu ileri sürerek Türkçeyi savunan ve gençlere yeni ufuklar gösteren milliyetçi bir Türk, uyarıcı bir fikir adamı olarak görüyoruz. Nevaî yalnız uyarmakla kalmamış, eserleriyle de gençlere örnek olmuştur.

Nevaî, XV. yüzyıl Türk ve İslâm dünyasında ham sofuluktan uzak, geniş düşünceli, fakat dini bütün ve inancı kuvvetli bir müslüman ve bir tarikat adamı olarak yazdığı manzum ve mensur eserlerle de çağına ışık tutmuştur.

Bu milliyetçi şair, üstün bir sanatçı olduğu kadar, erdemli, olgun ve içli bir insan, vefalı bir dost, hayırsever bir kişi olarak çevresinde yükselmiş, bütün bu vasıflarıyle çağının en büyük adamı olarak tarihe geçmiştir.

İLK ARAŞTIRMALAR :

Nevaî hakkında eski Türk ve İran kaynaklarının verdiği bilgi, büyük Türk şairinin değerine ve kişiliğine yaraşacak nitelikte değildir; çok basit, eksik ve bazı yönlerden de yanlıştır. Eski kaynaklarda Nevaî'nin babasının adı bile değişik olarak tesbit edilmiştir.

XVI. yüzyılda, adı bilinmeyen bir meraklı tarafından hazırlanmış olan *Abuşka Sözlüğü*, Nevaî'nin eserleri üzerinde

yapılan ilk araştırmadır. Yazar, bazı Çağatay şairlerinin eserlerinden başka, Nevaî'nin 28 eseri üzerinde çalışarak bu sözlüğü meydana getirdiğini kaydediyor.

H. 1117 = M. 1705 de Tâli'-i İmanî tarafından hazırlanmış olan Farsça *Bedayiu'l-Lugat* ile, Esterabâtlı Muhammed Mehdî Han tarafından 1759-1760 da tamamlanmış olan *Seng-lâh* bunu izler.

Batı âleminde, ilk önce XVIII. yüzyıl sonlarında Türk-İslâm eserlerine duyulan merakla başlar. Arthur Lumley Davids'in *Grammar of the Turkish Language (Kitabü'l-ilmi'n-nafi' fi tahsili sarfı ve nahvı Türkî)* adlı eseri bu konudaki ilk çalışmadır. Yazarın annesi tarafından Fransızcaya çevrilen bu eserin 197. sayıfasında, Nevaî'nin *Mecalisü'n-Nefais*'inden "Ulug Beg Mirza" ya ait parça örnek olarak alınmıştır (Londra 1836).

Quatremere'in *Chrestomathie en turk oriental* adlı seçmeler kitabında, Doğu Türkçesine ait türlü örneklerle birlikte, *Muhakemetü'l-Lugateyn*'in metniyle çevirisi vardır (Paris 1842).

Beresine'in *Chrestomathie turque* adlı seçmeler kitabında ise *Mecalisü'n-Nefais*, *Vakfiye* ve *Hamsetü'l-Mütehayyirin*'den parçalar alınmıştır (c. 1, Kazan 1857).

Nevaî hakkında ilk inceleme, M. Niktski'nin Petersburg Doğu Üniversitesi'nde hazırladığı *Emir Nizamettin Ali Şir* adlı doktora tezidir (Petersburg 1856).

M. Belin'in *Notice biographique et litteraire sur Mir Ali Chir-Nevai* adlı yazısı bunu izler (*Journal Asiatique*, seri 5, c. XVII, şubat-mart ve nişan-mayıs 1861) [1].

NEVAÎ ÜZERİNDEKİ ÇALIŞMALAR :

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Profesörler Kurulu'nun kararıyle, 1953 ders yılı başında Türkoloji bölümünde serbest derslere başladığım zaman, ilk olarak "Türk edebiyatı tarihinin kaynakları" konusunu ele almış, Türk edebiyatında ilk şairler tezkiresi olan *Mecalisü'n-Nefais*'den bahsederken, Ali Şir Nevaî üzerinde önemle durmuştum. Ertesi yıl "Türk edebiyatı tarihine giriş" olarak "Edebiyat tarihimizin başlıca sorunları" nı ele al-

[1] Geniş bibliyoğrafya cildin sonunda verilecektir.

makla birlikte, "kaynaklar" bahsine devam etmiştim. Nevaî üzerindeki bu çalışmalar benim için bir başlangıç oldu.

Yalnız çağdaşları üzerinde değil, kendinden sonra da yüzyıllar boyunca yetişen Türk şairleri üzerinde kuvvetle etkisini devam ettirmiş olan Nevaî hakkında yapılacak etraflı bir incelemeye girişilirken :

a) Şairden bahseden yerli ve yabancı bütün kaynakları tespit etmek,

b) Şair hakkında bilim âleminde yapılmış olan araştırma ve incelemeleri toplamak,

c) Nevaî'nin eserlerinin doğru ve tam bir listesini hazırlamak,

d) Kitaplıklarda bulunan Nevaî yazmalarını gözden geçirmek,

e) Yabancı kitaplıklardaki Nevaî yazmalarını, basılmış kataloglardan tarayıp fişlemek, çalışma programının başında gelir.

Bir yandan bu hazırlıklarda bulunurken, öte yandan da :

a) Tarihî ortamı hazırlamak için, XV. yüzyıl Orta Asya tarihi ile ilgili eserleri gözden geçirmek,

b) Şairin eserlerini özelliklerine göre ayırarak dikkatle incelemek,

c) Bu eserlerden, şairin kişiliğini belirtmeye yarayacak bilgiyi toplamak,

d) Eserlerini, İran edebiyatındaki benzerleriyle karşılaştırmak gerekir. Ancak ondan sonradır ki, Nevaî'nin hayatını ve kişiliğini belirtmek mümkün olabilir.

Çalışmalarımda ben de bu yolu izledim. Bir yandan araştırma, tarama ve fişleme işine devam ederken, öte yandan yerli ve yabancı kaynaklarla, Batı âlemince yapılan incelemeleri tesbit ettim.

Kitaplıklarda çalışırken, Nevaî'nin olmadığı halde ona atfedilen birkaç eser buldum. Bunlarla birlikte, Nevaî'nin eserlerinin toplu bir listesini ve Türkiye kitaplıklarındaki Nevaî yazmalarını tesbit ederek *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*'de şu incelemeleri yayımladım.

Nevaî'nin Arapça Sözlüğü, Ankara 1956, ayrı basım (*Es Seb'atü Ebhur* adını taşıyan bu Arapça sözlüğü, XVII. yüzyıl bilginlerinden El Meninî, Şam valisi Osman Paşa'nın emriyle Ali Şir Nevaî'nin müsveddelerinden temize çekip güzelleştirdiğini eserin başında

kaydediyor. Elimizde başka delil yoktur. Bu bilgiyi tamamlamak için ayrıca bk. Ahmet Ateş, *Ali Şir Nevaî'nin Arapça Sözlüğü Hakkında,* aynı dergi, Ankara 1957, ayrı basım).

Nevaî'ye Atfedilen Bir Eser, Muammeyat-ı Esma-i Hüsna, Ankara 1957, ayrı basım.

Nevaî'nin Eserleri, Ankara 1957, ayrı basım.

Nevaî Adına Basılmış Bir Eser, Jean Deny Armağanı, Ankara 1958, ayrı basım.

Nevaî'ye Atfedilen Esma-i Hüsna Muammalarının Sahibi, Ankara 1958, ayrı basım.

Türkiye Kitaplıklarındaki Nevaî Yazmaları, Ankara 1958, ayrı basım.

EDEBİYAT TARİHÇİSİ GÖZİYLE NEVAÎ'NİN ESERLERİ :

Edebiyat tarihçisinin başlıca görevlerinden biri, incelediği eserlerin nasıl ve ne gibi sebeplerle meydana geldiğini bulup çıkarmaktır. Bu, çok kere yalnız yazarın içinde bulunduğu ruh halini ortaya koymakla kalmaz; yazıldığı zamanın üzerine çekilen perdeyi biraz daha aralar; karanlık kalmış yönleri aydınlatır ve bundan edebiyat tarihi kadar kültür tarihi de çok şeyler kazanmış olur.

Eğer eserlerini incelediğimiz yazar, Ali Şir Nevaî gibi devrini hemen tek başına temsil etmiş büyük bir kişi olursa, eserleri üzerindeki inceleme ve araştırmayı genişletmek, karanlık hiç bir yön bırakmamak kaçınılmaz bir ödev olur.

Ali Şir Nevaî, edebiyat tarihçisine bu imkânı fazlasıyle sağlayan bir şairdir. Onun manzum ve mensur eserlerini incelerken, yalnız elimizdeki eser hakkında bilgi edinmek, o eseri hangi amaçla yazdığını öğrenmekle kalmayız; kendi yetiştiği devri, yaşadığı çevreyi, çağdaşlarını bütün açıklığıyle tanımış oluruz.

Devrin hükümdarı ve kendinin çocukluk arkadaşı olan Sultan Hüseyin Baykara'yı anıp övmediği hemen hiç bir eseri yoktur. Çok sevdiği ve kaderini bağladığı bu hükümdara halini bildirirken, bazı kere büyük bir sevincin taşkınlığı görülür. Bazı kere de saklamağa çalıştığı bir üzüntünün izleri sezilir.

Üstü kapalı geçtiği yerler de olmuştur. Bunları anlamak için, Nevaî'nin eserlerini, devrin tarihî olaylarını gözönünde tutarak

incelemek, üzerinde durup düşünmek gerekir. Bazı kere de çok açık görünür. Okuyan, üzerinde durmayı gerekli bulmaz. Halbuki o satırların altında bazı gerçekler gizlidir. Böylece çok önemli bir noktayı gözden kaçırmış olur.

Eski yazarlar, mensur eserlerinde "hamd ü sena" dan sonra "amma ba'dü" ile başlayan ve "bu hakir-i pürtaksir" gibi ibarelerle devam eden satırlarda, bazı kere adlarını bile kaydetmeyerek, kendilerinden ve eserlerinden bahsederler. Şairler de, manzum eserlerinin "sebeb-i te'lif" bölümünde, eserlerini hangi sebeplerle meydana getirdiklerini anlatırlar. Ancak bu önsözler ve "sebeb-i te'lif" ler, edebiyatın bir geleneği olarak eserde yer aldığından, çok kere asıl maksat beyitler arasında kaybolur. Okuyan, şairin kişiliği ve eserin özelliği yönünden umduğu açıklamayı bulamaz.

Hele binlerce divan içinde önsözü olanlar sayılacak derecede azdır. Fuzulî, Lâmiî, Ataî, Fehim gibi bazı şairler bu ihtiyacı duymuşlar, divanlarını birer önsözle okurlarına sunmuşlardır. Örneğin Fuzulî'nin divanındaki önsözde, onun kişiliğini, şiir ve bilim anlayışını, sanat görüşünü bulabiliriz.

Nevaî'nin eserleri bu bakımdan çok zengindir. Hele bazıları oto-biyografi karakterini taşır. Onun ilk divanı için yazdığı *Dibaçe (Hutebe-i Devavin),* Farsça divanına yazdığı önsöz, hayatının son yıllarında şiirlerini tekrar gözden geçirdiği zaman yazdığı ikinci *Dibaçe* çok önemlidir.

Nevaî, bir çok şairler gibi, eserlerini "rahmetle anılmağa vesiyle olmak", ya da "kendisinden sonra gelenlere yadigâr bırakmak" maksadıyle değil, konularına göre belirli amaçlarla kaleme almıştır.

Örneğin *Muhakemetü'L-lugateyn'*de, Türk dilini Farsçaya karşı savunur. Dil bilincine eren, dilin yapıcı kudretinden yararlanarak millî birliği kurmağa çalışan bir milliyetçi olarak görünür. *Mahbubü'l-Kulub'*da, zamanın ahlâk anlayışı kuvvetli çizgilerle belirtilmiştir. Zamanını ve zamanının adamlarını doğrulukla yansıtır. *Mecalisü'n-Nefais,* devrinin şairlerini bize tanıtan ilk tezkiredir. Büyük dostu Camî için yazdığı *Hamsetü'l-Mütehayyirin'*de, birçok eserlerinin te'lif sebeblerini bize anlatır. *Nesaimü'l-Mahabbe'*de, Camî'nin *Nefehatü-l'Üns'*de eksik bıraktığı yerleri tamamlamış ve Türk ulularını da eklemiştir.

Halât-ı Seyyid Hasan Erdeşir ve *Halât-ı Pehlevan Muhammed*, dostluğun, *Vakfiyye* insanlık duygusunun birer eseridir.

Çihil Hadis, Nazmü'l-Cevahir, Siracü'l-Müslimin dinî bir heyecan ve belirli birer amaçla kaleme alınmıştır. *Lisanü't-Tayr* ise Attar'ın *Mantıku't-Tayr*'ına cevap olarak kaleme alınmıştır. Tasavvufdaki düşüncesi, bu manevî yoldaki ülküsü açıkça görülür.

Mizanü'l-Evzan, Risale-i Muamma adlı eserlerini bu konuda çalışan meraklılara yararlı olmak amacıyla meydana getirmiştir. *Tarih-i Müluk-i Acem, Tarih-i Enbiya Ve Hükema*, şairin boş kaldığı zamanlarda üzerinde durduğu birer kalem denemesidir.

Şairin sanat cephesinde yer alan eserleri de, beş mesnevîden toplanmış *Hamse*'siyle, dört Türkçe, bir de Farsça *Divan*'ıdır. *Hamse*'sini Genceli Nizami'ye cevap, ya da nazire olarak yazmış, böylece sanat kudretini göstererek sayılı hamse sahipleri arasında yer almıştır.

Türkçe dört *Divan*'ı, 60 yıllık hayatında çocukluktan başlıyarak gazel, müstezat, muhammes, müseddes, müsemmen, mesnevî, kıt'a, rubaî, tuyug, lugaz, muamma, müfret olarak söylediği şiirlerden toplanmıştır.

Kaside, gazel, müseddes, mesnevî, mersiye, kıt'a, rubaî, tarih, muamma ve lugazlardan toplanmış Farsça *Divan*'ı ise, Farsçadaki kudretini göstermek ihtiyaciyle zamana uyularak meydana getirilmiştir.

Münacat'ı ile *Münşeat*'ı, mensur iki eser olarak sanat cephesinde yer alır.

İNCELEME YÖNTEMİ :

Kişileri incelemekte belli başlı yöntem, eserden sahibine gitme yoludur. Kişiliği belirtilmek istenilen şairin, önce eserleri incelendikten sonra kendisine geçilir. Zamanı, çevresi ve ırkı araştırılıp tesbit edilerek hayatı ve kişiliği belirtilir.

Ancak bu yöntem, eseri hazırlayan içindir. Edebiyat tarihçisi ve eleştirici, bu yoldaki çalışmaları bitirdikten sonra, eserini tam tersine bir sıraya koyarak okurlarına sunar : Önce yazarın, ya da şairin hayatını anlatır. Sonra kişiliğini belirtir; daha sonra eserlerini sunar ve ondan seçtiği parçaları sıralar.

Aslında doğrusu da budur. Okuyucu, tanımak istediği kişinin önce kim olduğunu, nerede ve nasıl yetiştiğini, eserlerini niçin ve hangi etkenlerle yazdığını öğrenmek ister. Ancak bu bilgiyi edinip şairi, ya da yazarı tanıdıktan sonradır ki, eserlerini okumağa koyulur.

Ben de bu yolu izledim. Ali Şir Nevâî'yi 4 cilt içinde edebiyat âlemine sunmayı düşündüm :

I. cilt : Nevaî'nin hayatı, sanatı ve kişiliği (bu ciltte Nevaî'nin yetiştiği çağ ve bulunduğu çevre içinde hayatı ve eserleri incelenecek, bu eserlerin ışığı altında sanatı ve kişiliği belirtilecektir. Bu cildin sonuna, Nevaî üzerine bugüne kadar yazılan yazıların ve yapılan incelenme ve araştırmaların bir listesi ayrı bir bölüm olarak eklenecektir).

II. cilt : Nevaî'nin *Divanları* (bu ciltte Nevaî'nin sanat hayatı boyunca türlü şekillerde meydana getirdiği şiirlerden toplanmış dört Türkçe *Divan*'ıyle bir Farsça *Divan*'ı ele alınarak, bu divanların her birinden seçilen en güzel parçalar toplanacaktır. Bu cildin sonuna, Nevaî metinlerinde geçen Türkçe, Arapca ve Farsça başlıca kelimeleri kapsayan küçük bir sözlük eklenecektir).

III. cilt : Nevaî'nin *Hamse*'si (bu ciltte *Hamse*'yi meydana getiren beş mesnevîden her biri, en canlı parçaları verilerek geniş çapta özetlenecektir).

IV. cilt : Nevaî'nin *Divan*'larıyle *Hamse*'si dışında kalan eserler (bu ciltte de şairin manzum ve mensur türlü eserleri ayrı ayrı ele alınıp, önemleri oranında özetlenecektir).

NEVAÎ'NİN YETİŞTİĞİ ÇAĞ

ORTA ASYA'NIN DURUMU :

Timur, Çin seferine hazırlandığı sırada, Seyhun bölgesindeki Otrar'da ölünce (H. 17 şaban 807 = M. 18 şubat 1405), Timur'un üçüncü oğlu Miranşah'tan olan torunu ordu komutanlarından Mirza Halil, 18 martta İmparatorluğun merkezi olan Semerkant'a girerek yönetimi eline almıştır.

Timur, hayatta iken büyük oğlu Cihangir'i veliaht yapmış, Cihangir ölünce onun oğlu Mirza Mehmet'i, o da ölünce Cihangir'in ikinci oğlu Pîr Mehmet'i veliaht ilân etmişti. O sırada Zabülistan ve Kâbilistan'da vali bulunan Pîr Mehmet, Mirza Halil ile birkaç kere çarpışmışsa da başarı sağlayamamıştır.

Öte yandan, Timur'un küçük oğlu Horasan valisi Şahruh da, Herat'ta padişahlığını ilân etmiştir.

Başka bölgelerde vali olarak bulunan emirler de saltanat hevesine kapılarak ayrılma teşebbüsüne girişmişlerdir.

Hükmü Semerkant'tan öteye geçemeyen Mirza Halil, ayaklanan emirlerle bir süre savaştıktan sonra, amcası Şahruh'a sığınarak Rey'de onun valiliğini kabul etmiş, bir süre sonra H. 813 = M. 1411 de zehirlenerek ölmüştür.

Semerkant'ı da eline geçirmiş olan Şahruh, kardeşlerinin oğullarıyla bir süre savaştıktan sonra, Timur'un ölümü üzerine İmparatorluktan ayrılmış olan yerlerin büyük bir kısmını ele geçirmiştir. Bu arada Azerbaycan'da Karakoyunlular'dan Kara Yusuf ve oğullarıyle çarpışarak bunları sindirdikten sonra, kararlı bir hükümet kurabilmiştir.

Şahruh'un saltanatı 43 yıl sürmüş ve H. 851 = M. 1447 de ölünce, yerine H. 814 = M. 1411 den beri Semerkant'ta vali bulunan oğlu Uluğ Beg geçmiştir. Ancak, Şahruh'un ölümiyle ayaklanmalar yeniden başlamış olduğundan, Uluğ Beg, valiliği zamanındaki huzuru bir türlü bulamamış, rakipleri, hattâ kendi oğlu ile savaşmak zorunda kalmış, sonunda H. 853 = M. 1449 da oğlu Abdüllatif tarafından öldürülmüştür. Altı ay sonra Abdüllatif'in de öldürülmesi üzerine, Semerkant kısa bir müddet Uluğ Beg'in

yeğeni Abdullah'ın eline geçmiş, H. 855 = M. 1451 de Timur'un oğullarından Miranşah'ın torunu Ebu Sait tarafından alınmıştır.

Herat da, Şahruh'un ölen oğlu Baysungur'dan olan torunu Sultan Mehmet tarafından ele geçirilmişse de, kardeşi Ebulkasım Babur onu öldürterek Horasan'a eğemen olmuştur. İran ile Azerbaycan ülkesi Ebulkasım zamanında elden çıkmış, 1457 de ölümü üzerine, amcasının oğlu İbrahim Mirza Herat'ta hükümdar olmuş, çok geçmeden Horasan da Ebu Sait'in eline geçmiştir.

Ebulkasım Babur'un yedi yıl, Ebu Sait'in 1469 yılına kadar süren saltanatları zamanında, bu bölgelerde oldukça kararlı bir yönetim kurulabilmiştir.

Bu yıllarda politika alanına atılmış olan bir genç dikkati çekmeğe başlamıştır. Bu, Timur'un ikinci oğlu Ömer Şeyh oğlu Baykara oğlu Mansur oğlu Hüseyin Mirza Baykara'dır. Hüseyin Mirza, Ebulkasım Babur'un ölümünden sonra Herat'tan ayrılarak, Merv hâkimi Sultan Sencer'in yanına gitmiş ve güvenini kazanarak kızı Bike Sultan Begim ile evlenmiştir. Baykara'nın büyük oğlu Bediuzzaman bu kadından dünyaya gelmiştir.

Bir aralık Sencer'in Merv'de bulunmadığı sırada kendisine vekillik eden Hüseyin Mirza, tahtı ele geçirmek teşebbüsünde bulunmuşsa da, başaramayarak Merv'den kaçmak zorunda kalmıştır.

1458 de, başına topladığı küçük bir kuvvetle kayın babasına karşı harekete geçen Hüseyin Mirza, birkaç şehri ele geçirdikten sonra Esterâbat'a girerek padişahlığını ilân etmiş, fakat ihtiyatla hareket ederek Ebu Sait adına para bastırıp hutbe okutmuştur.

Önceleri bu harekete aldırmayan Ebu Sait, 1860 da büyük bir kuvvetle yürüyünce, Hüseyin Mirza Esterâbat'tan ayrılmak zorunda kalmış, Ebu Sait kuvvetleri çekildikten sonra tekrar Esterâbat'a dönmüş, fakat Ebu Sait'in ikinci kez Esterânbat'a yürümesi üzerine Harezm'e sığınmıştır.

Bir aralık Hüseyin Mirza, Hive'yi alarak Horasan'ı ele geçirmeye hazırlanmış, fakat Ebu Sait ile başa çıkamayacağını anlayarak Kıpçak çöllerine çekilmiş, 1468 de Altınordu'dan istediği yardımı da ele geçirememiştir.

1469 da Ebu Sait, Karakoyunlular'ın yardım istemesi üzerine, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan ile savaşmak üzere Azerbaycan'a yürümüşse de, Karabağ'da kışlamak zorunda kal-

mış, şehirde kıtlığın başgöstermesi ve ordunun dağılması üzerine kaçarken yakalanıp öldürülmüştür. Bunu duyan Hüseyin Mirza, hemen harekete geçmiş, 23 martta Herat'ı alarak padişahlığını ilân etmiştir. Semerkant, Ebu Sait'in oğlu Sultan Ahmet Mirza'nın elinde kalmıştır.

1469-70 de Uzun Hasan, eli altında bulunan Şahruh'un torunlarından Mirza Yadigâr Mehmet'i, emrine verdiği bir kuvvetle Horasan üzerine yollamıştır. Yadigâr Mehmet Estarâbat'ı ele geçirmişse de, Sultan Hüseyin tarafından bozulmuş ve Esterâbat geri alınmıştır. Yadigâr, Uzun Hasan'dan gönderilen yardım üzerine tekrar Herat'a yürümüştür. Bu sırada şehirde çıkan kargaşalıklar üzerine, Sultan Hüseyin Harezm bozkırlarına çekilmek zorunda kalmış, bunu fırsat bilen Yadigâr Mehmet kolayca Herat'a girmiştir. Yadigâr, hutbede kendi adından önce Uzun Hasan'ın adını okutmakla onun egemenliğini kabul etmiş oluyordu. Fırsat kollamakta olan Sultan Hüseyin, Yadigâr Mehmet ile yanındaki Türkmen beylerinin kötü yönetimi yüzünden halkta hoşnutsuzluğun başladığını haber alınca, bir baskınla şehre girmiş, Yadigâr Mehmet yakalanarak öldürülmüştür.

Herat merkez olmak üzere Horasan'a, Batı ve Güney'deki bölgelerle Harezm'in bir kısmına egemen olan Sultan Hüseyin Baykara, önceleri Hisar ve Bedahşan bölgelerinde padişahlığını ilân etmiş olan Ebu Sait'in oğlu Sultan Mahmut ile, yüzyılın sonlarına doğru da, Esterâbât valisi bulunan oğlu Bediuzzaman ile savaşmak zorunda kalmıştır. Baykara'nın saltanatı 40 yıl sürmüş ve oldukça kararlı bir yönetim kurulabilmiştir.

Semerkant tahtına ise, Ebu Sait'in ölümünden sonra oğlu Sultan Ahmet geçmiştir. Sultan Ahmet, Fergana'da bulunan kardeşi Ömer Şeyh (Babur'un babası) ile sürekli çarpışmalar yüzünden haylı yıpranmış, yüzyılın sonuna doğru ölmüştür.

Sultan Ahmet'in ölümü üzerine, oğlu olmadığı için, Hisar'da egemen bulunan kardeşi Sultan Mahmut Semerkant tahtına geçmişse de, kısa bir müddet sonra ölünce, oğlu Buhara Valisi Baysungur Semerkant tahtına oturmuş, ancak Doğu'dan ve Batı'dan gelen kuvvetlerle çarpışmak zorunda kalmıştır. Sonunda birkaç kere el değiştiren Semerkant, XVI. yüzyılın başında önce Ömer Şeyh'in oğlu Babur'un, sonra da Özbek Hanı Mehmet Şeybani'nin eline geçmiştir.

KÜLTÜR MERKEZLERİ :

Horasan'ın merkezi olan Herat ile Maveraünnehir'in merkezi olan Semerkant, XV. yüzyılda Orta Asya'da birbirine bağlı iki kültür merkezi olarak göze çarpar.

Timur'un sağlığında Horasan Valisi olarak Herat'ta bulunan Şahruh, babasının ölümünden sonra Herat'ı hükümet merkezi yapmıştı. Şehrin çevresi surlarla ve hendeklerle çevriliydi. Hendeklerden asma köprülerle geçirlir, demir kapılardan şehre girilirdi. Şahruh surlarla kaleleri onartmış, hazırlattığı plân üzerine 1410-12 yıllarında Herat'ın merkez bölgesini yeniden kurmuştur.

Şehir, birbirine dikey iki sokakla dörde ayrılmış, sokakların birleştiği yerde büyük bir meydan açılmıştı. Sokakların iki yanında kapalı çarşı bulunuyordu. Haftanın belirli günleri büyük meydanda pazarlar kurulurdu. Dört bölgede ayrı ayrı mahalleler vardı. Şehrin ortasında, Şahruh'un Timur zamanında yaptırılmış olan büyük sarayı bulunuyordu.

Şahruh'un Kuzey bölgede yaptırdığı medrese ve hankah, Herat'taki öteki medreselerin ve hankahların hepsinden güzeldi; duvarları renkli seramiklerle süslenmişti.

Mimarî eserler arasında, Şahruh'un karısı Gevherşat Hatun'un yaptırdığı hankah, medrese ve cami dikkati çekmekte idi.

Baysungur ve Gevherşat ile birçok şehzadelerin naaşları bulunan mezarlar da tanınmış anıtlar arasında yer almaktaydı.

Herat'ın Kuzey-doğu'sundaki Musallâ Külliyeleri'nin sanat değeri ise çok yüksekti.

Surlar dışında uzanıp gelişen şehir, saraylar, camiler, medreseler, imaretler, hankahlar, türbeler, darüşşifalar, hamamlar ve anıtlarla bezenmişti. Şehrin en bayındır semti, İncil Kanalı çevresindeki mahallelerdi. Kanalın iki yanında büyük binalar ve anıtlar yükseliyordu. Şehrin çevresindeki havuzlu bahçeler Herat'ın yazlık yerleriydi. Buralarda devlet adamlarının ve tanınmış zenginlerin bağlar arasına kurulmuş, resimler ve nakışlarla süslü sarayları vardı.

Bunlar arasında Herat'ın Kuzey bölgesinde Şahruh'un sarayı bulunan Bag-ı Zegan ile oğlu Baysungur'un sarayı bulunan Bag-ı Sefit hepsinden çok dikkati çekiyordu.

Surlar dışında, Hıyaban adı verilen yolun iki yanında büyüklerin mezarları bulunuyordu. Bayramlarla özel günler arasıra burada kutlanır, esnaf da yolun iki yanına kurdukları dükkânlar ve açtıkları sergilerle bu bayramlara katılırdı.

Herat, elişleri sanatlarının merkezi idi. Burada dokumacılık, bakırcılık, kuyumculuk çok ilerlemişti. Ekonomi, tarım ve ticaret alanı genişlemiş, sosyal iş bölümü artmıştır.

Ancak halk yığınlarının durumu ile iş hayatındaki bu canlılık birbirini tutmuyordu. Halk yine ağır vergiler altında eziliyor, sefalet içinde yüzüyor, zulümden ve haksızlıktan kurtulamıyordu. Yıllık gelir hemen hemen Herat'a harcanıyordu. Saray ve halk, her yerde olduğu gibi burada da ayrı birer kutup halinde idi.

Herat'ta sünnî-şiî çekişmeleri eksik olmuyordu. Daha çok sünnîler hâkim durumda idi. Şahruh da sünnî ve oldukça mutaassıp bir hükümdar olarak davranıyordu. Bir aralık mutaassıp şeyhlerin ısrarı üzerine şarabı yasak etmiş ve şehzadelerin saraylarındaki şarapları da döktürmüştü.

Herat, asıl edebiyat ve sanat hareketleriyle bu devirde ün kazanır. Şahruh, saltanatının ilk zamanlarından beri, tanınmış bilim ve sanat adamlarını Herat'ta toplamıştı. Hükümdar başta olduğu halde, şehzadelerle devlet adamlarının zengin sarayları, şairlerle sanatçıları bu merkeze çekiyor, şiirin, yazının, musikinin gelişmesini, sanatın bütün kollarında şaheserlerin meydana gelmesini sağlıyordu.

Şahruh'un büyük oğlu Baysungur, bu hareketin öncülüğünü yapıyordu. Herat'ta büyük ve zengin bir kitaplık meydana getirmişti. Devrin sanatçılarını toplamış, değerli eserlerin yazı, tezhip, minyatür ve cilt bakımından en güzel nüshalarının meydana gelmesini sağlamıştı. Bu eserler arasında Firdevsî'nin 1420 yıllarında hazırlanan minyatürlerle süslü *Şeh-name*'si anılmağa değer.

Herat, asıl Baykara-Nevaî devrinde bilim ve sanat bakımından en parlak bir dereceye varır.

Semerkant'a gelince, Timur, hükümet merkezini Keş'ten Semerkant'a taşıdıktan sonra, şehrin etrafını surlar ve hendeklerle çevirterek, büyük bir dikkatle onarımına girişmişti. Sarayını şehrin Güney bölgesinde kudurmuş, hazineleri için bir de kale yaptırmıştı. Bu kalede, zaptedilen memleketlerden toplanan çok zengin hazineler bulunuyordu.

Merkezde, Herat'ta olduğu gibi kapalı çarşılar yaptırılmış, şehir camiler, medreseler, imaretler, hankahlar, türbeler ve anıtlarla süslenmişti. Timur'un yaptırdığı cami, islâm dünyasının en büyük anıtlarından biriydi. Bulundukları sokağın iki yanını süsliyen Şah-ı Zinde türbeleriyle, içinde Timur'un, Şahruh'un ve Uluğ Beg'in naaşları bulunan Gûr-ı Mîr, güzellikleri ve üstün sanat değerleriyle dikkati çekiyordu. Uluğ Beg zamanında yapılmış olan Çihil Sütun sarayı ile, Timur'un camii yakınlarındaki medrese de büyük mimarî eserleri arasında yer almakta idi.

Sulak olan ve dağlara yakın bulunan Semerkant, bayındıra çok elverişliydi. Surlar dışında geniş bahçeler içinde, başta Timur'un olmak üzere şehzadelerle devlet adamlarının süslü sarayları bulunuyordu. Çevredeki bayındır yerler köylere kadar uzanmakta idi.

Timur'un ölümü üzerine Herat'ta saltanatını ilân eden Şahruh, Semerkant'ı ele geçirdikten sonra oğlu Uluğ Beg'i bu bölgeye vali olarak bırakmıştı. Uluğ Beg zamanında Semerkant bilim ve sanat merkezi olarak gelişmekte devam etti. Bir bilim adamı olan Uluğ Beg'in yaptırdığı rasathane, yeni aletleri ve içinde çalışan tanınmış bilginleriyle çok üstün bir değer taşımakta idi. Uluğ Beg'in yetiştirdiği Ali Kuşçu ile, devrin bilginlerinden Kadızade-i Rumî, Gıyasü'd-din-i Cemşid, Muinü'd-din-i Kâşanî, Uluğ Beg'in yardımcıları arasında önemle yer alırlar. Uluğ Beg'in bu hayırlı teşebbüsleri, Şeyhülislâm Burhanettin tarafından desteklenmiştir. Uluğ Beg, araştırmalarının sonucu olarak kaleme aldığı *Ziç-i Cedid-i Sultanî* adını taşıyan astronomi kitabını 1437 de tamamlamıştı.

H. 851 = M. 1447 de Şahruh'un, iki yıl sonra H. 853 = M. 1449 da da Uluğ Beg'in ölümü üzerine Maveraünnehir'i ele geçiren Ebu Sait zamanında, Semerkant'ın parlak ve neşeli hayatı söner. Hoca Ubeydullah-ı Ahrar'ın temsil ettiği gelenekçilerin etkisi altında, bilimsel çalışmalara durgunluk çöker. Rasathaneler bakımsız hale gelir. Aletlerin bir kısmı çalınır. Ali Kuşçu, bilimsel hareketleri hazmedemeyen mutaassıplardan gördüğü kovumsama üzerine Semerkant'tan ayrılarak, önce Azerbaycan'a, sonra da İstanbul'a gider. Herat'taki ile kıyaslanamayacak kadar durgun

olan edebiyat ve sanat hareketleri büsbütün durur. Ancak mimarlık eserleri devam eder.

Ebu Sait, Uluğ Beg'in yanında yetişmiş, uyanık fikirli, bilim ve sanata meraklı bir devlet adamı olmakla birlikte, gelenekçilerin etkisinden kendini kurtaramamış, Semerkant'ın kültür bakımından sönmesine sebep olmuştur.

Şahruh'un 43 yıl süren saltanatı zamanındaki Herat ile, Uluğ Beg'in 36 yıllık valiliği ve 2 yıllık hükümdarlığı devrindeki Semerkant, bilim ve toplum hayatı bakımından birbirinden farklıdır. Herat'ta koyu bir taassubun hâkim olmasına karşılık, Semerkant oldukça serbesttir. Bunda Şahruh'la Uluğ Beg'in kişilikleri en büyük rolü oynamıştır.

Kaynakların bildirdiğine göre, Şahruh, şarap içmeyen, eğlencelerden kaçınan, şatafatı sevmeyen, davranışlarıyla taassubu okşayan gelenekçi bir hükümdardır. Bundan cesaret alan din adamları, yalnız halk değil, aydınlar üzerinde de baskı yapmışlar, özgür fikirleri, serbest davranışları önlemek fırsatını bulmuşlardır. Uluğ Beg ise, müspet bilimlerle uğraşan serbest düşünceli bir devlet adamıdır. Politika hayatında oldukça kararsız görünen Uluğ Beg, mutaassıpları gücendirmek pahasına da olsa, serbest düşünceyi yaymağa çalışmış, davranışı ve tutumu ile buna önayak olmuştur.

Bununla birlikte, her iki kültür merkezinde de mutaassıp din adamlarının çoğunlukta bulunduğunu, onları yatıştıracak tavizlerden geri durulmadığını, bilim ve sanat hareketlerinin yalnız aydınlar çevresinde sürümde olduğunu belirtmek gerekir. Ancak hükümdarlarla devlet adamlarının sayesindedir ki, Herat'la Semerkant'ta kudretli üstatlar yetişmiş, büyük sanat eserleri meydana getirilmiştir.

Bu devirde Herat daha çok edebiyat ve sanat, Semerkant ise bilim merkezi olarak tanınmıştır.

EDEBÎ DİL OLARAK FARSÇANIN YAYGINLIĞI :

İslâmlığın kabulünden sonra, Türkistan'dan başka Afganistan, İran, Irak ve Azerbaycan'da büyük devletler kuran Türk hakanlarının koruyuculuğu altında, Fars dili ve edebiyatı yüzyıllar boyunca işlenip gelişmiş, böylelikle Farsça resmî ve edebî dil olarak yerleşmişti.

Gazel ve kaside, Unsurî, Ferruhî, Esedî, Enverî, Hakanî, Sa'dî, Kemalü'd-din-i Isfahanî, Hacu-yı Kirmanî, Selman-ı Savecî ve Hafız-ı Şirazî ile en güzel örneklerini vermişti.

Mesnevî, Firdevsî'nin *Şeh-name*'iyle destan türünün bir daha eşi yaratılamayan tek eserini kazandıktan sonra, Hamse sahibi olarak Genceli Nizamî ile Emir Husrev-i Dehlevî gibi iki büyük üstat yetiştirmişti.

XV. yüzyılda, Timurluların eğemen bulundukları bölgelerde edebî dil yine Farsça idi. Fars edebiyatı, Türkçeye de yer verilmiş olmakla birlikte, Moğollar devrine göre daha yaygın bulunuyordu; daha çok sürümde idi.

Çağın tanınmış şairlerinden Magribî-i Tebrizî (ö. H. 809 = M. 1406), İsmet-i Buharî (ö. H. 829 = M. 1425), Ni'metu'llah-i Kirmanî (ö. H. 834 = M. 1430), Kasımü'l-Envar (ö. H. 838 = M. 1434), Kâtibî Şemsü'd-din Muhammed (ö. H. 839 = M. 1436), Arifî (ö. H. 853 = M. 1449), Derviş Eşref-i Meragî-i Tebrizî (ö. H. 854 = M. 1450) Şahruh ile Uluğ Beg'in zamanında yetişmişlerdir. Süheylî Nizamü'd-din Şeyh Ahmed, Nurü'd-din Abdu'r-Rahman Camî (ö. H. 898 = M. 1492), Mektebî (ö. H. 895 = M. 1489 dan sonra), Hatifî (ö. H. 918 = M. 1512), Ünsî Kutbü'd-din Emir Hac (ö. H. 923 = M. 1517), Hilâlî-i Esterâbadî (ö. H. 940 = M. 1533), Ehlî-i Şirazî (ö. H. 943 = M. 1536) Sultan Hüseyin Baykara devri şairlerindendir. Fars edebiyatı Abdu'r-Rahman Camî ile klâsik devrini tamamlar.

En yaygın çığır, her çağda olduğu gibi gazeldir. Orta halli bir şair için yapılacak iş, vezni seçtikten ve beyit sayısından bir fazla kafiye bulduktan sonra, söz sanatlarının yardımıyla eski mazmunları tekrarlayarak beyitleri sıralamaktan ibaret kalır. Çağın edebî durumunu açıklarken, gazele olan düşkünlüğü ön plana almak gerekir.

Mesnevî meydana getirmek, hele hamse teşebbüsüne girişmek o kadar kolay değildir. Gazel yazmağa özenen her hevesli kendini şair sayabilir; başkalarının onu şair sayması için de, gazelleri alfabe sırasına göre dizilmiş bir divana sahip olması yeter görülür. Halbuki hamse, daha büyük kudrete ihtiyaç gösterir ve sanattaki ustalık derecesi için bir ölçü sayılır. Bunun içindir ki, kendine güvenen şairler "penc-genc" e el atmışlar, fakat çoğu bir

iki, en çok üç, dört mesnevî bırakarak edebî hayattan çekilmişlerdir.

Nitekim, bu devirde hamse meydana getirmek teşebbüsiyle "penc-genc" e el uzatan şairlerden Hatifî, *Leylâ vü Mecnun*, *Timur-name*, *Heft Manzar*, *Husrev ü Şirin* adlarını taşıyan dört mesnevî meydana getirebilmiş [2], hamsesini tamamlayamamıştır. Türk olan Hilâlî-i Esterabadî'nin *Leylâ vü Mecnun*, *Şah ü Derviş*, *Sıfatü'l-Âşıkin* adında üç [3]; Ehlî-i Şirazî'nin *Şem' ü Pervane*, *Sihr-i Halâl* adında iki [4]; İsmet-i Buharî'nin *İbrahim Edhem* [5]; Ünsî'nin *Leylâ vü Mecnun* [6]; Mektebî'nin *Leylâ vü Mecnun* [7]; Arifî'nin *Gûy u Çevgân* [8] adlı birer mesnevîleri vardır. Kâtibî'nin divanından başka *Gülşen-i Ebrar*, *Mecmau'l-Bahreyn (Nazır u Manzur)*, *Deh Bab*, *St-name (Muhibb ü Mahbub)*, *Dil-rüba* adlı beş mesnevîsinden toplanan külliyatı olduğuna göre, hamse sahipleri arasında sayılması gerekir [9].

Bu devirde hamse sahibi olarak Derviş Eşref, Sitte sahibi olarak Nizamü'd-din Mahmud Dâî-i Şirazi, Seb'a sahibi olarak da Camî'nin eserleri elimizde bulunmaktadır. Derviş Eşref-i Meragî (ö. H. 854-1450)'nin hamsesi *Menhecü'l-Ebrar*, *Şirin ü Husrev*, *Leylâ vü Mecnun*, *Heft Evreng (Işk-name)*, *Zafer-name* adlı mesnevîlerden toplanmıştır [10]. Dâî-i Şirazî'nin Sitte'sinde *Kitabü'l-*

[2] Hatifî, mesnevîleri, Rieu, *Brit. Mus. kataloğu*, Fy. c. II, s. 652 - 654, Add. 10586, Add. 26166, Add. 7780; Ethé, India Office 776 - 778.

[3] Hilâlî, divanı ve mesnevîleri, Rieu, *Brit. Mus. kataloğu*, Fy. c. II, s. 655 - 656, Add. 7783, Add. 7781.

[4] Ehlî, Külliyatı, Rieu, *Brit. Mus. kataloğu*, Fy, c. II. s. 657 - 658.

[5] İsmet-i Buharî divanı, Rieu, *Brit. Mus. kataloğu*, Fy c. suppl., s. 184, No. 282

[6] Ünsî, *Leylâ vü Mecnun*, Abdü'l-Muktedir, *Bankipur kataloğu*, c. II, s. 108.

[7] Mektebî, *Leylâ vü Mecnun*, İstanbul kitaplıklarındaki yazma nüshaları: İst. Üniver. Ktp., Fy, No. 519, 537, 968, 1142, 1594, 1600; Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 2887/1 (minyatürlü); Reisü'l-Küttap, No. 1213/4 (Mecmua içinde, sayfa kenarında v. 13 b-87 b); basma nüshaları da vardır.

[8] Arifî, *Gûy u Çevgân (Hâl-name)*, Rieu, *Brit. Mus. kataloğu*, Fy, c. II, s. 639, Add. 27266.

[9] Kâtibî, *Külliyat*, İstanbul kitaplıklarındaki nüsahaları: Topkapı, Revan Ktp., No. 990, 991; İst. Üniver. Ktp., Fy, No. 1322, 438 (Emir Husrev'in, Kemal-i Hocendî'nin divanlarıyle, Camî'nin eserleri bulunan bir mecmua); Millet Ktp., Emiri Fy, No. 983; Rieu, *Brit. Mus. kataloğu*, Fy. c. II, s. 637 - 38, Add. 7768.

[10] Eşref, *Hamse*, Oxford, Bodleian Ktp,. No. 875; ayrıca bk. Muhammed Ali Terbiyet, *Danişmendan-ı Azerbaycan*, s. 147 - 149.

Müşahid, *Kitab-ı Genc-i Revan*, *Kitab-ı Çihil Sabah*, *Kitab-ı Çar Çemen*, *Kitab-ı Çeşme-i Zindegânî*, *Kitab-ı Işk-name* adlarında altı mesnevî yer almaktadır [11]. Camî'nin Seb'a'sı ise *Silsiletü'z-Zeheb* (Baykara adına), *Selâman ü Ebsal* (Uzun Hasan'ın oğlu Yakup Bey adına), *Tuhfetü'l-Ahrar*, *Sübhatü'l-Ebrar* (Baykara adına), *Yusuf u Züleyha* (Baykara adına), *Leylâ vü Mecnun*, *Hıred-name-i İskenderî* (Baykara adına) mesnevîlerinden toplanmıştır [12].

Timur devri sonlarında yetişen Cemalî'nin de *Hamse-i Cemaliyye* adını taşıyan bir hamsesi varsa da, ancak *Tuhfetü'l-Ebrar*, *Mihr ü Nigâr*, *Mahzun u Mahbub*, *Heft Evreng* adlı dört mesnevîsi bulunmaktadır [13].

Münazara yolunda yazılmış eserler de görülmektedir. Arifî'nin *Gûy u Çevgân* mesnevîsindeki *Zemin ü Asman* münazarasından sonra, Talib-i Gacermî (ö. H. 854 = M. 1450) nin *Gûy u Çevgân*, Mes'ud-ı Kummî'nin *Seyf ü Kalem (Mahzen-i Maanî)* münazaraları vardır. Mes'ud-ı Kummî eserini H. 867 = M. 1462 de Nevaî'ye sunmuştur.

Tarih düşürme, muamma ve lûgaz gibi kelime oyunlarıyla yapılan sanatlar, Timurlular devrinde çok sürümde idi. Arka arkaya yükselen büyük mimarî eserleri için tarih düşürenler çoktu. Ancak büyük şairlerinki bu anıtlara nakşedilmek mutluluğunu kazanıyordu. Muammada Hüseyin Muammayî büyük üstat olarak ün kazanmıştır [14]. Camî ve Nevaî gibi büyük şairler, gösterilen istek üzerine, muamma tekniği hakkında eserler kaleme alıyorlardı.

[11] Dâî-i Şirazî, *Sitte-i Dâî*, Süleymaniye Ktp., Fatih, No. 3917; Londra, *India Office kataloğu*, No, 1298.

[12] Camî, *Heft Evreng* ve *Hamse*, İstanbul kitaplıklarındaki nüshaları: Topkapı Revan Ktp., No. 885 - 893 (9 nüsha), 896, 911 - 912 (2 nüsha) ; Topkapı Hazine Ktp., No. 672, 751 (resimli), 803 - 806 (4 nüsha), 810; Topkapı Bağdat Ktp., No. 143; İst. Üniver. Ktp., Fy, No. 205, 251, 253, 455, 483, 557, 621, 720, 1604; Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 1209; Halet Ef. No. 647; Lala İsmail No. 569; Damat İbrahim Pş. No. 753 - 754 (2 nüsha); Yenicami, No. 99/1; Lâleli No. 1719; Hacı Mahmut No. 3409; Turhan Valide Sultan, No. 270; Bayezıt Ktp., No. 514 - 515 (2 nüsha); Ayasofya Ktp., No. 2161, 3852 - 3853 (2 nüsha); Nuruosmaniye Ktp., No. 3777 - 3778 (2 nüsha), 4171 - 4179 (9 nüsha); Ragıp Pş. Ktp., No. 1023; Millet Ktp., Hekimoğlu Ali Pş. No. 660; Pertev Pş. No. 447.

[13] Cemali, *Hamse-i Cemaliyye*, Londra, *India Office kataloğu*.

[14] Hüseyin Muammayî için bk. Agâh Sırrı Levend, *Nevaî'ye Atfedilen Esma-i Hüsna Muammalarının Sahibi*, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara 1958, ayrı basım.

İslâm düşüncesinin kaynağı olan tasavvuf, türlü eserlerle derinliğine ve genişliğine işlenmişti. İlâhî aşktan geçici zevklere varıncaya kadar, çeşitli duygularla düşüncelerin hepsi, ince bir zekâ parıltısıyla beyitlere ve mısralara bağlanmıştı. Söz sanatları büyük bir ustalıkla denenmiş, akla gelebilecek hüner ve marifetlerin hepsi gösterilmişti.

Türk gençleri işte bu örneklerle karşı karşıya bulunuyorlar, başarıyı büyük üstatları ve onların eserlerinde gördükleri bu sanatları taklit etmekte arıyorlardı.

NEVAÎ'DEN ÖNCE ORTA ASYA EDEBÎ DİLİ :

Orta Asya edebî lehçesinin aslı Uygurcadır. Uygurca, İslâmlığın kabulünden sonra, Karahanlılar devrinde yazı dili olarak Hakaniye Türkçesi adını almış ve Kâşgar merkez olmak üzere Doğu Türkistan'ın belli başlı şehirlerinde ilk ürünlerini vermeğe başlamıştır.

Balasagunlu Yusuf Has Hacip'in, Karahanlılardan Tafkaç Buğra Kara Han Ebu Hasan Ali b. Süleyman Arslan Kara Han adına H. 462 = M. 1069 da Kâşgar'da yazdığı *Kutadgu Bilig* [15], Hakaniye Türkçesinin ilk ürünüdür. Yügnaklı Edip Ahmet'in, Dâd Spehsalar Beg adına yazdığı *Atebetü'l-Hakayık*'ı [16] ile *Anonim Tefsir* ve Ahmet Yesevî (ö. H. 562 = M. 1166) nin halka hitabettiği için daha sade bir dille kaleme aldığı *Divan-ı Hikmet*'i [17], Hakaniye Türkçesinin XII. yüzyıl ürünleri arasında yer alır.

Hakaniye Türkçesi, Orta Asya edebî dili olarak, ürünlerini verdiği bölgelere göre filolojik farklar ve özellikler gösterir. Harezm, Oğuzca ögelerin daha çok bulunduğu bölgedir. Zemahşerî Carullah Ebu Kasım Mahmut (ö. H. 538 = 1143) un *Mukaddime-*

[15] *Kutadgu Bilig*, Uygurca nüshası Viyana'da; Arap harfleriyle yazılmış bir nüshası Türkistan'da Fergana'da; Arap harfleriyle yazılmış başka bir nüshası Kahire'de. Her üç nüshanın tıbkıbasımı, İstanbul 1942 - 1943, metin, İstanbul 1947, TDK yayımı, hazırlıyan Reşit Rahmeti Arat. Bugünkü Türkçeye çevirisi, Reşit Rahmeti Arat, Ankara 1959, TTK yayımı.

[16] *Atebetü'l-Hakayık*, Ayasofya Ktp., No. 4757, Necip Asım yayımı: İstanbul 1334, Uygurca metniyle birlikte *Hibetü'l-Hakayık* adıyla; TDK yayımı : Ankara 1951, *Atebetü'l-Hakayık* adıyla, hazırlıyan Reşit Rahmeti Arat.

[17] *Divan-ı Hikmet*, Millet Ktp., Emiri, No. 17, 18.

tü'l-Edeb adlı sözlüğü ile, Mehmet b. Kays'ın *Kanglı Sözlüğü*, Harezm Türkçesinin en eski ürünlerindendir [18].

Zemahşerî, önce Arapça kaleme aldığı eserini, Harezmşahlardan Adsız (ö. H. 551 = M. 1156) ın emri üzerine Türkçe çevirisiyle birlikte yeniden kaleme almıştır. Mehmet b. Kays da *Kanglı Sözlüğü*'nü Harezmşahların son hükümdarı olan Celalettin adına hazırlamıştır. Bu eserin adı yalnız kaynaklarda geçer, elimizde yoktur. Fakat *Mukaddimetü'l-Edeb*'in Adsız'a sunulan Buhara nüshasından başka, İstanbul kitaplıklarında da birbirinden farklı nüshaları vardır. Bu fark, eserin Türkçeye çevrildiği bölgelerdeki dil özelliklerinden ileri gelmektedir.

XIII. yüzyıl başlarında birden genişliyen Moğol yayılması, ardı arası kesilmeyen göçlerle Orta Asya'ya yerleşen uluslar arasında birtakım kaynaşmalara yol açmış, böylece, yazı diline Oğuzcadan başka Kıpçak, Kanglı, hattâ Moğolca ögeler girerek, Hakaniye Türkçesi dediğimiz yazı dilinden oldukça farklı bir edebî dil meydana gelmeye başlamıştır.

Eski kaynaklarda, bu edebî dille yazılmış eserlerden bahsedilirken, Türkçe, Türkmence, Çağatayca, Uygurca, hattâ Moğolca adının geçtiği görülür. Bunlar gelişigüzel verilmiş adlardır.

Bu lehçe, yayıldığı bölgelere göre o kadar değişik özellikler ve filolojik farklar gösteriyor ki, XIII. hattâ XIV. yüzyılda Orta Asya'da edebî ürünler veren bu lehçeyi tek bir ad altında toplamak kolay olmıyor. Örneğin Harezm bölgesinde yazılan eserlerde, daha birçok özelliklerle birlikte, Moğolca ögelerin az, buna karşılık Farsçanın etkisinin çok olduğu görülür.

Çağatayca adı, Orta Asya'da beliren edebî dili adlandırmak isteğiyle Çağatay'ın ölümünden çok sonra, o devrin dilcileri tarafından ortaya atılmış, bununla Çağatay soyunun hüküm sürdüğü Batı Türkistan, Horasan ve Harezm bölgelerinde yazılan eserlerin dili kastedilmiştir. Daha sonra bu ad, bu edebî dilin etkisi altında başka bölgelerde meydana gelen ve ayrı özellikler gösteren eserlere de verilmiş, böylece Çağatayca genel bir ad olarak kalmıştır. Her halde, Orta Asya'da XIV. yüzyıl sonlarında gelişen ve XV.

[18] Bu iki eser için bk. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1926, s. 238 - 240 ve 241 - 243; Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi Notları*, İstanbul 1943, Üniversite yayımı, c. II, bölüm I, s. 109 - 113 ve 113 - 116.

yüzyılın ikinci yarısında Nevaî ile olgunlaşan edebî dile verilecek en doğru ad budur.

Nevaî, *Mizanü'l-Evzan*'ın başında en doğru hükmü veriyor :

"Acem şuarası ve Fürs füsehası her kaysı üslûbda kim söz arusıga cilve vü nümayiş birip irdiler; Türk tili bile kalem sürdüm. Ve her niçük kaidede kim ma'nî ebkârıga zîb ü arayış körküzüp irdiler; Çağatay lâfzı bile rakam urdum".

Mecalis'de Türkçe yazan şairlere "Türkî-gû" diyen, Türk dilinden genel olarak bahsederken "Türkî" ve "Türkçe" sıfatlarını kullanan Nevaî, burada "Çagatay lâfzı" demekle, kullandığı edebî lehçeyi adlandırmış oluyor.

XIII. yüzyıldan XIV. yüzyılın sonlarına uzanan devir, Hakaniye Türkçesinden Çağataycaya bir geçiş devri sayılır.

H. 630 = M. 1233 de yazıldığı bilinmekle birlikte, hangi bölgeye ait olduğu kestirilemeyen Ali'nin Oğuz-Kıpçak dil ögeleriyle karışık olan *Kıssa-i Yusuf* [19] adlı eseri, bu geçiş devrinin en eski ürünlerindendir.

Ali'nin bu eserini Harezm ve Altın Ordu bölgelerinde yazılan eserler izler. XIV. yüzyılın bu bölgelerde kaleme alınmış başlıca eserlerinden, Rabguzi'nin *Kısasü'l-Enbiya* [20] (ö. H. 710 = 1309), Hacıoğlu Hüseyin Husamettin'in, "Şehzade-i muazzam Timur Big?" adına yazdığı *Miftahu'l-Adl* [21], Şeyh Şerif'in *Muinü'l-Mürid* [22] (H. 713 = M. 1313), Kutp'un Altın Ordu şehzadelerinden

[19] *Kıssa-i Yusuf,* ilk baskı, Kazan 1839. Eserin bir bölümü Houtsma tarafından *ZDMG* da yayınlanmıştır, 1889 c. 43, s. 69 - 98. (bk. Brockelmann, *Ali's Qısa'i Yusuf* "Der alteste Vorlaufer der Osmanischen Literatur" *APVW* Berlin 1917; Şeyh Muhsin-i Fanî, *Mahdum Kulu Divanı Ve Yedi Asırlık Türkçe Bir Manzume,* İstanbul 1340. Bu yayım hakkında bk. Ahmet Zeki Velidi Togan, *Türkiyat Mecmuası,* c. II, 1928, s. 465 - 474.

[20] *Kısasü'l-Enbiya,* en eski nüsha Petersburg ve Upsala kitaplıklarında. Öteki nüshalar: Rieu, *Brit. Mus. kataloğu,* s. 269 - 273, Add. 7851; Blochet, *Bibl. Nat. kataloğu* suppl., s. 130, No. 1012. Kaza ve Taşkent'te birçok kere basılmıştır. Bir bölümü P. Melioranskiy tarafından yayımlanmıştır, Peterburg 1897; en son doğru ve tam yayımı, K. Grönbech, Kopenhag 1949; Jakob Schinkewitz'i sentaksı, Berlin, *MSOSW* 1926, c. 29. 1926, c. 30; çeviren Sabit Paylı, Türk *Dili-Belleten* 1946 - 48, seri III, sayı 8 - 9 ve 10 - 11; bk;. Malov, *ZKV* 1930, c. V.

[21] *Miftahu'l-Adl,* bendeki yazmalar arasında.

[22] *Muinü'l-Mürid,* Bursa Orhan Gazi Ktp., TDK tarafından tıpkı basım hazırlanmıştır. Hazırlayan Ali Ulvi Elöve. Yazarı ve eseri için bk. Ahmet Zeki Velidi Togan, *Türkiyat* Mecmuası, 1926, c. II, s. 315 - 330.

Tınıbek Han ile hatunu adına yazdığı *Husrev ü Şirin* [23] (H. 742 = M. 1341), Harezmî'nin Altın Ordu hükümdarı Şehenşah Canıbek adamlarından Mehmet Hoca Beg adına yazdığı *Mahabbet-name* [24] (H. 754 = M. 1353), Hocendî'nin *Mahabbet-name*'ye nazire olarak kaleme aldığı *Letafet-name* [25] (yine bu devirde), Harezmli Mehmet Husrev'in *Nehcü'l-Feradis* [26] (H. 726 = M. 1360), yazarı bilinmeyen *Duaü's-Seyfî* [27] (H. 789 = M. 1387 den önce), yazarı bilinmeyen *Şerhü'l-Menar* [28] (H. 804 = M. 1401 de istinsah edildiğine göre XIV. yüzyıl) kaydedilebilir.

Bu geçiş devrinde Harezm bölgesinde gelişen edebî dile Harezm Türkçesi, Altın Ordu bölgesinde gelişen edebî dile de Kıpçak Türkçesi denilmektedir. Bununla birlikte, Harezm bölgesinde yazılan bazı eserlerde Kıpçakça ögelerin hâkim bulunduğu görülür.

Kıpçak metinleri, İtalyan ve Alman misyonerleri tarafından Kıpçak bozkırlarında XIII. yüzyıl sonuyla XIV. yüzyıl başlarında toplanmış ve latin harfleriyle tesbit edilmiştir : *Codex Cumanicus* [29] (sözlükler, dil bilgileri, dinî metinler ve bilmeceler dergisi).

XIV. yüzyılın sonlarında Altın Ordu'da yazılmış olan üç yarlıg da, Altın Ordu'daki resmî dil belgelerindendir. Bunlardan

[23] *Husrev ü Şirin,* Blochet, *Bibl. Nat. kataloğu* an fon. s. 133, No. 312. A. Zajaczkowski yayımı: İncelemesi ve tıpkıbasımı ile birlikte, *Rocznik Orientalistyczny,* s. XIX, Varşova 1954; metnin Polenez dili ile yayımı: A. Zajaczkowski, Varşova 1958; sözlük 1961; ayrıca A. Zajaczkowski'nin "Husrev ü Şirin" üslûbu üzerine yazıları ("Rocznik Orientalistyczry," 1963). A. Zajaczkowski; *Kutp'un Husrev ü Şirin Adlı Eseri Hakkında, VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler,* 1957, Ankara 1960. Bir bölümü Abdülkadir İnan tarafından yayımlanmıştır. *Türk Dili - Belleten,* eseri III, sayı 14 - 15, s. 5 - 28.

[24] *Mahabbet - name,* Rieu, *Brit. Mus. kataloğu,* s. 290 Add. 7914/ Iv.

[25] *Letafet-name,* Millet Ktp., Emiri, No. 1531; Rieu, *Brit. Mus. kataloğu.* s. 290, *Add.* 7914/V.

[26] *Nehcü'l-Feradis, TDK* yayımı, tıpkıbasım, Ankara 1956, önsözle birlikte hazırlayan János Eckmann.

[27] *Düaü's-Seyfî,* Süleymaniye Ktp., Reisülküttap, No. 1163, v. 199 b-203 a (789 da yazılmış bir mecmua içinde).

[28] *Şerhü'l-Menar,* Bursa Haraççıoğlu Ktp., Np. 697; bk. Muharrem Ergin, *Bursa Kitaplıklarındaki Türkçe Yazmalar Arasında, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı* Dergisi, İstanbul 1950, c. IV, sayı 1 - 2.

[29] Venedik, *Cod. Marc. Lat. DXLIX* ; ilk kez yayımlayan: Ceza Kanun, Budapest 1880; en son yayımlayan: K. Grönbech, Kopenhag, 1936. Bu eserde geçen kelimeleri toplayıp yayımlayan: K. Grönbech, Kopenhag 1942.

biri, Altın Ordu hükümdarı Tohtamış Han tarafından H. 794 = M. 1391 de Beg Hacı adında birine tarhanlık verilmesi hakkındadır, Uygur harfleriyle kaleme alınmıştır[30]. İkincisi yine Tohtamış tarafından H. 796 = M. 1393 (20 mayıs) de Lehistan kırallarından Jagiello'ya yazılmıştır, Uygur harfleriyledir; Moskova'da Dışişleri Bakanlığı arşivinde bulunmuştur[31]. Üçüncüsü de Altın Ordu hükümdarlarından Timur Kutlug Han tarafından H. 801 = M. 1398 (24 nisan) de Kırımlı Mehmet ile oğluna yazılmıştır; Arap ve Uygur harfleriyledir. Bu yarlıg 1813 de Avusturya-Macaristan Türkiye elçiliğinde Von Raap tarafından İstanbul'da ele geçirilip Hammer'e verilmiştir[32].

Bu üç yarlıgdaki dilin birbirinden farklı olması, resmî dilde de bir durulmanın bulunmadığını gösterir.

Kıpçak Türkçesiyle yazılmış eserlere, XIV. ve XV. yüzyıllarda Memlûkların egemen oldukları Suriye ve Mısır'da rastlıyoruz. Bu bölgelerde kaleme alınmış eserler yalnız Kıpçakça değil, Oğuzca ve Oğuz-Kıpçakça özellikler taşımaktadır.

Bu olayı, Memlûklar devrinde Harezm ve Altın Ordu bölgeleriyle Doğu Anadolu'dan ve daha başka bölgelerden Suriye ve Mısır'a yapılan göçlerle açıklayabiliriz. Siyasal ve kültürel ilişkilerin arttığı bu devirde, türlü nedenlerle bu bölgelere gelip yerleşen yazarların, eserlerini yetiştikleri bölgelerin edebî diliyle kaleme almaları çok tabiîdir.

Örneğin Sa'dî'nin *Gülistan*'ını, *Kitabü Gülistan bi't-Türkî*[33] (H. 793 = M. 1391) adı altında Mısır'da Sultan Berkuk için Türkçeye çeviren Seyf, Saray'lıdır; Altın Ordudan gelmiştir. Eseri Kıp-

[30] İlk kez Odesa Tarih ve Arkeoloji derneği tarafından, sonra 1851 de Kazan'da yayımlanmıştır.

[31] Obolenski, *Altın Ordu Hanı Tohtamış'ın Lehistan Kıralı Jagiello*'ya *Yazdığı Yarlıg*, tıbkıbasımı ve Rusça çevrisiyle birlikte; Radloff tarafından da incelenip çevrilmiştir.

[32] Hammer, *Fundgruben des Orients*, Viyana 1818, c. VI; Brezin, *Tarhanlık Yarlıgları*; Vámbéry, *Uigurische Spraschmonumente*.

[33] *Gülistan çevirisi*, Leiden Akademi Ktp.; bk. *Catalogus Codicum Orientalium Bibliothécae Academiae Lugduno Batavae*, c. s. 355. CCCCLXXVI (cod. 15-58, Testa); TDK yayımı, tıbkı basım, hazırlıyan: Dr. Feridun Nafiz Uzluk, Ankara 1954; bk. Battal Taymas, "*Seyf Serayi'nin Gülistan Tercümesini Gözden Geçiriş*", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 1955, s. 73 - 98.

çak dil özelliklerini taşır. *Yusuf ve Züleyha*[34], *Siyer-i Nebî*[35] (H. 790=M. 1388), *Fütuhu'ş-Şam*[36] (H. 795=M. 1329), *Yüz Hadis*[37] adlı eserlerin sahibi Mustafa Darir, Erzurumlu'dur. Bu eserler Oğuzca kaleme alınmıştır.

Kemaloğlu İsmail'in, H. 789 = M. 1387 de Mısır Memlûkları adına Trabulus-Şam'da hüküm süren Mir Gazi adına Arapça mensur bir eserden manzum olarak çevirdiği 3100 beyitlik *Ferahname*[38] adlı dinî hikâyesiyle, Ayntaplı İbrahim b. Bâlî'nin, Mısır hükümdarı Kaytbay'a sunduğu 13.000 beyitlik ansiklopedik manzum *Hikmet-name*'si[39] (XV. yüzyıl) ve Sultan Cem'in adamlarından iken, Cem öldükten sonra Mısır'a giderek Sultan Gavri'ye kapılanan Diyarbakırlı Şerifî Hüseyin b. Hasan Mehmet Hüseynî'nin Kansu Gavri adına Mısır'da hazırladığı manzum *Şeh-name Çevirisi*[40] (XV. yüzyıl) Anadolu Türkçesiyle yazılmıştır.

Kansu Gavri'nin Şiirleri[41] de bu şairlerin ve eserlerinin etkisi altında aynı özelliği taşır. Bu da gösteriyor ki, XV. yüzyılda Anadolu'dan göçeden yazarlar çoğalmış, bunların meydana getirdikleri eserler, o bölgede yetişen şairler üzerinde etki yapmaktan geri kalmamıştır. Gansu Gavri için yazılan manzum *Mi'rac-name*[42] ile Kaytbay için yazılan *Dualar Mecmuası*[43] da bunlardandır.

Bu eserlerden başka, XIV ve XV. yüzyıllarda Memlûk saltanatının hüküm sürdüğü bölgelerde yazılmış Kıpçakça özellikler taşıyan eserler arasında, Berke Fakih'in H. 789 = 1387 de İsken-

[34] *Yusuf ve Züleyha*, İst. Üniver. Ktp., Ty, No. 311.

[35] *Siyer-i Nebî*, İst. Üniver. Ktp., Ty. No. 2384; Süleymaniye Ktp., Fatih, No. 4271, 4272, 4273, 4274, 4396, 4404; Çelebi Abdullah, No. 251; Millet Ktp., Emirî, No. 720; Nuruosmaniye Ktp., No. 3347,

[36] *Fütuhu'ş-Şam*, İstanbul'da basılmamıştır; yazması: Millet Ktp., Emirî, No. 434; Süleymaniye Ktp., Fatih No. 4286.

[37] *Yüz Hadis*, Millet Ktp., Emirî, şeriye, No. 1287 (eski numarası 1154).

[38] *Ferah - name*, Fuad Köprülü ve Konya'da İzzet Koyunoğlu kitaplığı.

[39] *Hikmet - name*, İst. Üniver. Ktp., Np. 3290; bir nüshası Fahri Bilge Ktp.-nda.

[40] *Şeh - name Çevirici*, Topkapı Hazinesi Ktp., No. 1519 - 1522; Süleymaniye Ktp., Damat İbrahim Paşa No. 983; Millet Ktp., Emirî, manzum 1184 (II. cilt).

[41] *Kansu Gavri'nin Şiirleri*, Millet Ktp., Emirî, manzum 4639 (Arapça şiirler. İçinde Türkçe bir gazel var).

[42] *Mi'rac - name*, Topkapı, Koğuşlar Ktp., No. 989.

[43] *Dualar Mecmuası*, Topkapı, Revan Ktp., No. 1727.

deriye'de Arapça bir fıkıh kitabından satırlar arası yazarak çevirdiği *İrşadü'l-Mülûki ve's-Salatin*[44]; Arapçadan çevrilen *Kitabü Baytarati'l-Vazıh*[45]; biniciliğe ve atıcılığa dair Arapçadan çevrilen *Münyetü'l-Guzat*[46] (telif ya da istinsah tarihi H. 850 = M. 1146) kaydedilebilir.

Oğuz-Kıpçakça eserler arasında da, Arapça bir fıkıh kitabından satırlar arası yazılarak çevrilen *Kitabü'n fi'l-Fıkh*[47]; ok atımına dair Arapçadan çevrilen *Kitabü'n fi İlmi'n-Neşşab*[48]; atlara ve atıcılığa dair Farsçadan çevrilen *Kitabü'l-Hayl*[49], bir fetva dergisi olan *Kitabü'n fi'l-Fıkh bi Lisani't-Türkî (Kitabü'd-Da'va)*[50] (vakıf tarihi : H. 834 = M. 1430); *Fıkıh Kitabı*;[51] Kansu Gavri adına Arapçadan satırlar arası yazılarak çevrilen *Kitabü Mukaddimeti's-Salat li Ebi'l-Leysi's-Semerkandî*[52] başlıcalarıdır.

Memlûklar devrinde kaleme alınmış başlıca sözlüklerle gramerler de şunlardır: Yazarı bilinmiyen *Tercemanü Türkî ve Arabî*[53] (H. 643 = M. 1245 Kölemenlerden biraz önce), Ebu Hayyan'ın *Kitabü'l-İdrak li Lisani'l-Etrak*[54] (H. 713 = M. 1313), Cemalettin Ebu Mehmet Abdullah Türkî'nin *Kitabü Bülgati'l-Müştak fi Lugati't-Türki ve'l-Kıfçak*[55] (XIV. yüzyıl), yazarı bilinmiyen *Et Tuhfetü'z-Zekiyye fi Lugati't-Türkiyye*[56] (XIV. yüzyıl), yazarı

[44] *İrşadü'l-Mülki ve's-Salatin*, Ayasofya Ktp., No. 1016.

[45] *Kitabü Baytarati-l-Vazıh*, Topkapı, Revan Ktp., No. 1695.

[46] *Münyetü'l-Guzat*, Topkapı, III. Ahmet Ktp., No. 3468.

[47] *Kitabün fi'l-Fıkh*, Ayasofya Ktp., No. 1360.

[48] *Kitabü'n fi Ilmi'n-Neşşab*, Bayezit Ktp., Veliyyettin No. 3176/1.

[49] *Kitabü'l-Hayl*, Bayezit Ktp., Veliyyettin No. 3176/2. Eserin aslı ile bugünkü dile çevrilmiş metni yayımlanmıştır: Hüseyin b. Ahmet Erzurumî ve Nurettin Rüştü Büngül, *Kitabü Riyazati'l-Hayl*, Konya 1944.

[50] *Kitabü'n fi'l-Fıkh bi Lisani't-Türkî*, Millet Ktp., Feyzullah Ef. No. 1046.

[51] *Fıkıh Kitabı*, Konya, Yusuf Ağa Ktp., No. 5059 (7-407).

[52] *Kitabü Mukaddimati's-Salat*, Ayasofya Ktp., No. 1451.

[53] *Terceman*, Houtsma yayımı, *Ein türkisch-arabisches Glossar*, Leiden, 1894.

[54] *Kitabü'l-İdrak li Lisani't-Etrak*, İstanbul 1891-92; Ahmet Cağferoğlu, İstanbul 1931; Velet İzbudak, *El İdrak Haşiyesi*, TDK yayımı, İstanbul 1934.

[55] *Kitabü Bulgati'l-Müştak*, A. Zajaczkowski, *Manuel arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks* (époque de L'Etat Mamelouk), Varşova 1938.

[56] *Et Tuhfetü'z-Zekiyye*, Bayezit Ktp., Veliyyettin No. 3091; TDK yayımı, İstanbul 1945, hazırlayan: Besim Atalay. Bu yayım hakkında bk. T. Halasi Kun, *Philologica I. ve II.*, *D.T-C. Fak.* Dergisi c. V, sayı 1, s. 1-37, c. VII, sayı 2, s.

bilinmeyen *El Kavaninü'l-Külliyye li Zabti'l-Lugati't-Türkiyye*[57] (XV. yüzyıl), bu bölgede kaleme alınmış önemli sözlüklerdir.

TÜRK EDEBİYATININ GELİŞMESİ :

Orta Asya edebî dili, Çağatayca adını aldıktan sonar, asıl Timurlular devrinde gelişme yoluna girer. Bu devirde hâkim edebî dilin yine Farsça olduğunu, saraylarda ve aydın çevrelerde bu dille yazılmış edebî eserlerin itibar gördüğünü, Türk şairlerinin Farsça kasideler ve gazeller yazmakla kendilerini tanıtmağa çalıştıklarını unutmamak gerekir. Hele gazel, şiire yeni başlayan her hevesli gencin Farsça yazmağa özendiği ilk denemelerdir.

Böyle olmakla birlikte, Türk şairleri, önce Türk olduklarını düşünerek kendi içgüdüleriyle, sonra da koruyucu çevrelerden gördükleri teşvikle Türkçeye de yer vermişler, kendilerinden önce gelenlerin dilini işleyerek, edebî türlerin hepsinde dikkate değer eserler kaleme almışlardır.

Sekkâkî ile Atayî, Semerkant'ta Uluğ Beg'in zamanında ün kazanmışlardır. Timur'un ölümü üzerine Semerkant'a hâkim olan Halil Sultan'a, sonra Uluğ Beg'e, *Atebetü'l-Hakayık*'ın sonunda manzum takrizi bulunan Emir-i kebir Arslan Hoca Tarhan'a kasideler yazmış olan Sekkâkî'nin divanı onun kudretini gösterir[58].

Nevaî'nin devrin en büyük üstadı olarak andığı Lutfi Herat'ta[59] yetişmiş, Şahruh'un, Ebülkasım Babur'un, Ebu Sait'in, en sonra da Baykara'nın zamanını görmüş, gazelleriyle ün kazanmıştır. Nevaî onun bazı gazellerini tahmis etmiştir.

415-465. Eser için ayrıca bk. A. Zajaczkowski, *Note complementari sulla lessicografia araboturca nell epoca dello Stato Mamelucco, Annali del R. İstituto Superiore Orientale di Napoli*, Nuova Seri 2, 1, Roma 1940.

[57] *El Kavaninü'l-Ḳülliyye*, Kilisli M. Rıfat yayımı; İstanbul 1928. Eser için bk. S. Telegdi: *Eine türkische Gramatik in arabischer Sprache aus dem XV. Jhdt, Körösi Csoma-Archivum, I. Ergänz-ungsband*, s. 282/326.

[58] *Sekkâkî, Divan*, Rieu, *Brit. Mus. kataloğu*, s. 284, Or. 2079.

[59] Lutfi, *Divan*, İst. Üniver. Ktp., Ty, No. 2753 (mecmua içinde), *Rieu Brit. Mus. kataloğu*, s. 288, Add. 7914/6, v. 158-227; Blochet, *Bibl, Nat. kataloğu*, suppl. s. 117, No. 981; Pertsch, *Gotha kataloğu*, s. 182, No. 211, Leningrat, Asya müzesi, D. 297; şair ve eseri için bk. Ahmet Zeki Velidi, *Çağatay Şairi Lutfi ve Anın Divanı*, Kazan 1914.

Şahruh devri şairlerinden Emirî[60] ile, Şahruh, Ebülkasım ve Baykara zamanında yaşamış olan Gedayî[61] bu arada kaydedilebilir.

Mesnevîde, Haydar-ı Harezmî'nin Nizamî'nin eserine nazire olarak, Timur'un Ömer Şeyh'den olan torunu İskender Mirza adına yazdığı *Mahzenü'l-Esrar*[62], Lutfi'nin H. 814 = M. 1411 de İskender Mirza adına kaleme aldığı *Gül ü Nevruz*[63] ve *Zafer-name*[64], Emirî'nin H. 833 = M. 1429 da Baysungur adına yazdığı *Deh-name*[65], Miranşahlardan Seydi Ahmet Mirza'nın N. 839 = M. 1435 de Şahruh adına yazdığı *Taaşşuk-name*[66] ve *Letafet-name*[67], Dur Beg'in Şahruh ve Hamdi'nin Baykara adına Farsça mensur bir eserden manzum olarak çevirdikleri *Yusuf u Züleyha*[68] adlı eserlerini kaydedebiliriz.

Münazara çığırında Emirî'nin manzum ve mensur *Beng ü Çagır*[69], Yakinî'nin *Ok ve Yay*[70] münazaralarıyle, Ahmedî'nin mesnevî tarzında yazılmış "Tanbura ile başka sazlar arasında" *Münazaras'ı*[71] vardır.

[60] Emirî, *Divan*, İst. Üniver. Ktp., Ty, No. 2753.

[61] Gedayî, *Divan*, Blochet, *Bibl. Nat. kataloğu*, Suppl. s. 117, No. 981 (Lutfi'nin Divanı ile birlikte).

[62] Haydar, *Mahzenü'l-Esrar*, Millet Ktp., Emiri, manzum No. 951 (9 minyatürlü); Ayasofya Ktp., No. 4757 (Uygur alfabesiyle, bir mecmua içinde v. 70-159, eser 884 de İstanbul'da Şeyhzade Abdürrezzak Bahşî tarafından istinsah edilmiştir); Rieu *Brit. Mus. kataloğu*, s. 286-87 Add. 7914/IV, v. 115-141; Blochet, *Bibl, Nat. kataloğu*, suppl. s. 115-116, No. 978.

[63] Lutfi, *Gül ü Nevruz*, Süleymaniye Ktp., Lâleli, No. 1911/1 (eksik); Rieu, *Brit. Mus. kataloğu*, s. 285-86, Add. 7914/III, v. 50-114; Blochet, *Bibl. Nat. kataloğu*, suppl. s. 123-124, No. 998/2.

[64] Lutfi, *Zafer-name*, Şerefü'd-din Ali Yezdî'nin Farsça eserinin manzum olarak Türkçeye çevirisi; *Mecalisü'n-Nefais*'de geçer.

[65] Emirî, *Deh-name*, Rieu, *Brit. Mus. kataloğu*, s. 288-289, Add. 7914/VII, v. 228-272.

[66] Seydi Mehmet Mirza, *Taaşşuk-name*, Rieu, *Brit. Mus. kataloğu*, s. 289-290, Add. 7914/VIII, v. 273-289.

[67] Seydi Ahmet Mirza, *Letafet-name*, *Macalisü'n-Nefais*'de geçer.

[68] *Yusuf u Züleyha*, bk. Fitret, *Özbek Edebiyatı Nümuneleri*, Semerkant 1928, c. 1, s. 124-139; Halide Cemil Dolu, "*Yusuf Hikâyesi*" *Hakkında Birkaç Söz Ve Bazı Türkçe Nüshalar, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 1952, c. IV, sayı 4, s. 431-435.

[69] Emirî, *Beng u Çagır*, Rieu, *Brit. Mus. kataloğu*, s. 291, Add. 7914/XII, v. 329-337.

[70] Yakınî, *Ok ve Yay*, Rieu, *Brit. Mus. kataloğu*, s. 290-291, Add. 7914/X, v. 314-321.

Çok sürümde olan tuyugda ise Lutfi ile Emirî'yi anmak gerekir[72].

Bu çağın şairleri, Devletşah (ö. H. 913 = M. 1507?) ın *Tezkire*'si ile Nevaî'nin *Mecalisü'n-Nefais*'inde ve *Mecalisü'n-Nefais*'in Fahrî-i Heratî ve Kazvinî çevirilerinin sonlarına eklenen bölümlerde, Sam Mirza (ö. H. 939 = M. 1532) nın *Tuhfe-i Samî*'sinde toplanmıştır[73].

XV. yüzyıl eserleri arasına şunları da katabiliriz :

Bahtiyar-name Çevirisi[74] (10 vezir hikâyesi), H. 601 = M. 1204 de Semerkant'ta yazılan *Lem'atü's-Sirac* adlı Farsca eserden Doğu Türkçesine çevrilmiş, H. 838 = M. 1434 de Mansur Bahşî tarafından Uygur harfleriyle yazılmıştır (Eserin Türkçeye XIV. yüzyılda çevrilmiş olması mümkündür).

Mi'rac-name[75], H. 840 = M. 1436 da Malik Bahşî tarafından Uygur harfleriyle (Eserin Türkçeye XIV. yüzyılda çevrilmiş olması da mümkündür).

Tezkiretü'l-Evliya[76], H. 840 = M. 1436 da Malik Bahşî tarafından Uygur harfleriyle, Herat'ta istinsah edilmiştir (Eserin Türkçeye XIV. yüzyılda çevrilmiş olması da mümkündür).

[71] Ahmedî, *Münazara*, Rieu, *Brit. Mus. kataloğu*, s. 291, Add. 7914/XI, v. 321-328.

[72] Lutfi ve Emirî'nin tuyugları için bk. Samoyloviç, *Sovyet Bilimler Akademisi'nin Raporları*, Leningrad 1926 B. mart-haziran, *Çağatay Şairi Emirî'nin Tuyuglarından* s. 75-77; *Lutfi'nin Tuyuglarından* s. 77-80, TDK Ktp., 2787/635.

[73] Devletşah ve Sam Mirza tezkereleriyle *Mecalisü'n-Nefais*'in Farsça çevirilerinden cildin sonunda bahsedilecektir.

[74] *Bahtıyar-name, Çevirisi*, Oxford, Bodleian Ktp., No. 598; bir parçası Amédié Joubert tarafından Fransızca çevirisiyle birlikte yayınlanmıştır. *Notice et extrait de la version turque du Bahtiyar-name, Journal Asiatique*, 1827, c. 10, s. 146-147, Thúry Joseph, *Millî Tetebbular* Mecmuası, 1331, c. IV, s. 90.

[75] *Mi'rac-name*, Blochet, *Bibl. Nat. kataloğu*, suppl, s. 254, No. 190, Pavet de Courteille yayımı, Paris 1882; bk. Thúry Joseph, *Türk Dili Yadigârları, Millî Tetebbular* Mecmuası, İstanbul 1331, c. IV, s. 90.

[76] *Tezkiretü'l-Evliya*, Blochet, *Bibl. Nat. kataloğu*, suppl, s. 254, No. 190; Pavet de Courteille yayımı, Paris 1899; bk. Túhry Joseph, *Türk Dili Yadigârları, Millî Tetebbular* Mecmuası, İstanbul 1331, c. IV, s. 90.

Şeyh Şeref, *Revnaku'l-İslâm*[77], manzum dinî eser, Türkmence (H. 869 = M. 1464/65).

XV. yüzyılda da, Orta Asya'da kararlı tek bir edebî dilin bulunduğu söylenemez. Timurlular devrindeki yeni göçler de yeni kaynaşmalar meydana getirmiş, Batı'dan ve Güney'den gelen etkilerle dile yeni ögeler karışarak bölgelerde lehçe ve ağız farkı belirmiştir. Örneğin, Herat ile Semerkant'ta yazılan eserler arasında bu fark göze çarpar. Hattâ yalnız bölgeler arasında eğil, aynı şehir içinde (örneğin Herat'ta) bile türlü ağızların bulunduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte, bütün bu çeşitli ağızlar tek bir lehçede, Çağatay lehçesi adı altında toplanır.

[77] *Revnaku'l-İslâm*, Kazan 1896; Taşkent 1898.

NEVAÎ'NİN HAYATI

ÇOCUKLUK ÇAĞI :

Nizamettin Ali Şir, 17 ramazan 844 (9 şubat 1441) de Herat'ta doğmuştur. Uygur Türklerindendir. Babası Gıyasettin Kiçkine Bahşî, ya da Kiçkine Bahadır, Horasan hâkimi Sultan Ebülkasım Babur'un adamlarındandır. Ali Şir'in ataları, eskiden beri Timur oğullarının, özellikle bunlardan Ömer Şeyh ile oğlu Mirza Baykara'nın hizmetinde bulunmuşlardır. Ali Şir'in ana tarafından büyük babası Ebu Sait Çisek de, Mirza Baykara'nın Beylerbeyi idi. Ali Şir ise, küçük yaşından beri, Mirza Baykara'nın torunu Hüseyin Baykara ile büyümüş, onunla birlikte okumuştur.

Kiçkine Bahadır, 1447 de Şahruh'un ölümü üzerine, henüz altı yaşlarında bulunan küçük oğlu Ali Şir'i yanına alarak kalabalık bir kervan halkıyla Irak'a gitmek üzere yola çıkmıştır. Yolda Teft şehrine uğradıkları sırada, kervan gece yarısı Timur'un tarihçisi Şerefü'd-din Ali Yezdî'nin hankahı yanına konmuş, bu tesadüf, ertesi sabah Nevaî'nin Mevlâna'yı tanımasına yol açmıştır. Nevaî *Mecalisü'n-Nefais*'inde Mevlâna Şerefü'd-din Ali Yezdî'den bahsederken, bu tanışmayı şu satırlarla anlatıyor.

"Mevlānānın͡g ṣāḥib-kemāllıgı ʿālem ehli ḳaşıda müsellem durur. Şahruh Sulṭān bozuġluġıda faḳīrnin͡g vālidi, cemāʿat-i kes̠īr bile rūz-gār ḥavādis̠i fitnesidin Ḫorāsān'dın ḳaçıp ʿIrāḳ'ḳa barurda, Teft'ġa kim Mevlānā'nın͡g mevlididür, yarım kice yitip tüştiler. İttifāḳā menzil, alarnın͡g ḫānḳāhı işikide vāḳıʿ irdi. Tan͡g atḳanda, andaḳ kim oyun eṭfāl de'bi bolur, ol cemāʿatnin͡g eṭfāli ol ḫānḳāhġa oynaġalı kirdiler. Ve faḳīr hem alar bile irdim; taḫmīnā altı yaşımda bolġay irdim. Mevlānā bir raḥbede olturup irmişler. Tüşken cemāʿatnin͡g keyfiyetin maʿlūm ḳılmaḳ üçün eṭfāldin birini tilediler. Faḳīr alar sarı barurġa muvaffaḳ boldum. Her ni kim sordılar, cevābımda tebessüm ḳılıp taḥsīn ḳıldılar. Dagı sordılar kim, mektebġa barıp musın; didim kim barıpmın. Didiler kim, ni yirgeçe oḳupsın; didim Tebāreke sūresiġaça. Didiler kim, bu cemāʿat eṭfālidin biz tilegende, sin kilip biznin͡g bile āşnā bol-

duñg; seniñg üçün fātiḥa okulı dip öz fātiḥalarıġa müşerref ḳıldılar. Ve hemol zamān faḳīrniñg vālidi ve ol ḫayl uluġları kilip Mevlānā ḫidmetide envā'-ı niyāz-mendlıġlar ḳılġandın soñgra, faḳīrġa ednā şu'ūr ḥāṣıl boldı, añga kim, ni kişi irkendür" (II. meclis).

Kiçkine Bahadır, H. 854 = M. 1452 de Sultan Ebulkasım Babur'un Horasan'a hâkim olması üzerine tekrar oğluyla Horasan'a dönerek Ebülkasım'ın hizmetine girmiş, bir aralık Sebzvar Emiri de olmuştur. Nevaî bu kez babasıyle gitmeyerek Herat'ta kalmıştır. O sırada Hüseyin Baykara da Ebülkasım'ın yanında idi. Ebülkasım, Ali Şir ile Hüseyin Baykara'nın öğrenimlerine çok yakın bir ilgi göstermiş, onlar da gördükleri teşvikle, küçük yaşta şiirler yazmağa başlamışlardır.

Ekim 1456 da Ebülkasım Meşhet'e giderken Baykara ile Ali Şir'i de birlikte götürmüştür. Ebülkasım'ın 22 mart 1457 de Meşhet'te ölmesi üzerine, Baykara Merv'e gitmiş, Ali Şir de Meşhet'te kalarak öğrenimine devam etmiştir.

Ali Şir, Meşhet'te Şeyh Kemal-i Türbetî ile tanışmıştır. Nevaî, bunu *Mecalisü'n-Nefais*'de şu satırlarla anlatıyor :

"Ḫorāsānnıñg müte'ayyin rengīn ẓurafāsıdın irdi. Faḳīrniñg anı körerge köp arzum bar irdi. Āşnālıġ bu nev' vāḳı' boldı kim, Sulṭān Ebū Sa'īd Mīrzā zamānıda Meşhed'de ġarīb ve ḫasta bir buḳ'ada yıḳılıp irdim. Ḳurbān vaḳfesi boldı. 'Ālem-i Aḳṣā bilādıdın ḫalḳ İmām ravżası ṭavāfıġa yüz ḳoydılar. Resmdür kim, müsāfirler müte'ayyin bıḳā' geştige hem barurlar. Ol buḳ'ada kim faḳīr yıḳılıp irdim. Cemā'atī mevālī veş il seyr ḳılıp dīvārda bitilgen ebyātnı oḳup bir beyt üstide baḥşḳa tüştiler. Bir uluġraḳ kişi kim, ol cemā'at añga tābi' irdiler; ol, cemā'atni ilzām ḳıldı. Faḳīr ża'īf ḥālide ol cemā'at cānibidin söz ayttım. Añga didiler kim, bu bīmār yiğit hem bir söz aytadur. Ol uluġraḳ kişi ḫōd Şeyḫ Kemāl irmiş kim, ziyāretḳa kilgen irmiş. Başım üstige kilip mebḥaṣni araġa saldı. Faḳīr cevāb birgeç, öz sözidin ḳaytıp taḥsīnler ḳılıp, ḥālimni tefaḥḥuṣ ḳıldı irse, ol hem faḳīrni işitken irkendür ve körer hevesi bar ikendür. Ḫōş-vaḳt bolup dil-cūyluḳlar ḳılıp ḳaşımda olturdı ve söz eṣnāsıda bu mu'ammāsın, ki "ḳutb" ḥāṣıl bolur, oḳudı kim.

آنی که در هوای سر زلف یار ماست
از سرگذشته اول و درآخرش هباست

Munuñg üstide hem sözler aytıldı. Menziliġa barıp tuḥfe ve teberrük soġat yosunı bile yıbardı. Ve tā anda irdi, dāyim kilür irdi. Şeyḫ bile āşnālıġ taḳrībi bu nev' vāḳı' boldı" (II. meclis).

Ali Şir Meşhet'te bulunduğu sırada Derviş Mansur adında mutasavvıf bir şairden aruz dersi aldığını yine *Mecalis*'de şu satırlarla belirtiyor :

"Faḳīr 'arūżnı Dervīş ḳaşıda oḳupmın. Dervīş ḳırḳ bile illig yaş arasıda 'ālemdin ötti ve ḳabri Ḫᵛāce-i Tāḳ'dadur" (II. meclis).

Ebülkasım'ın ölümünden biraz sonra Kiçkine Bahadır da ölünce, Ali Şir'i, Timur sülâlesi emirlerinden Seyyit Hasan Erdeşir korumuş ve ona bir baba şefkati göstermiştir. Nevaî *Mecalis*'de Seyyit Hasan Erdeşir'den bahsederken, onu baba olarak tanıdığını şu cümlelerle açıklıyor :

"Bu faḳīrġa ata meṣābeside irdi. Andaḳ ki Mīrzā Big ferzend meṣābeside irdi, hem añga ve hem bu faḳīrġa. Bu faḳīr Türk ve Sart arasıda andın tamāmraḳ kişi körmaydurmın. Yiğitlikte ẓāhir 'ulūmı kesb ḳılıp irdi; ammā faḳr cānibi ġālib irdi. Taṣavvufda ṭab'ı ḫūb irdi" (II. meclis).

GENÇLİK ÇAĞI :

Ali Şir, babasının ölümünden bir süre sonra Herat'a dönerek, Ebu Sait Mirza'nın hizmetine girmiştir. Bu sıralarda Sultanın tarihini yazmağa memur edilmiş olan Abdü's-Samed Bedahşî'nin bir beytinde yanlış bulan Nevaî bunu şaire göstermiş o da memnun olmuştur. Nevaî *Mecalis*'de Abdü's-Samed'den bahsederken olayı şöyle anlatıyor :

"Hem Bedaḫşān'dındur. Sultan Ebū Sa'īd Mīrzā zamānıda Herī'ga kildi. Pādişāh añga öz tārīḫin buyurdı. Meṣnevī-gūy irdi. Munṣif kişi irdi. Bir beytide tecnīs ḫayāl ḳılıp ḳāfiyeni ġalaṭ ḳılıp irdi. Faḳīr anı vāḳıf ḳılġaç fi'l-ḥāl mütenebbih boldı ve ıẓhār-ı minnet-dārlıġ hem ḳıldı ve bu iş anıñg bile faḳīr arasıda āşnālıḳḳa sebeb boldı" (II. meclis).

Ebu Sait, kendine karşı ayaklanan Baykara'nın bu en yakın arkadaşına bir türlü güvenememiştir. Hattâ Baykara'ya yakınlığı dolayısıyla, Ali Şir'in dayıları olan Kâbilî ile Garibî'yi de öldürtmüştür.

Herat'ta barınamayacağını anlayan Ali Şir, Semerkant'a gitmiş ve orada öğrenimine devam etmiştir.

Babur, *Hatırat*'ında Nevaî'nin, herhangi bir suçundan dolayı Ebu Sait tarafından Herat'tan çıkarıldığını söyler, Elde başka kanıt yoktur.

Barthold, Babur'un bu sözlerine dayandığı gibi, Berthels de *Nevaî* adlı eserinde, Semerkant Ulng Beg'ten sonra bilim merkezi olmaktan çıktığı için, Nevaî'nin okumak üzere Semerkant'e gitmiş olamayacağını yazar. Ayrıca, Ebu Sait'in Nevaî'yi Meşhet'e sürdüğünü ve Nevaî'nin Hasan Erdeşir'e gönderdiği manzum mektubu burada yazdığını kaydeder.

Bilinen şudur ki, Nevaî bu tarihlerde Herat'ta kalamayacağını anlayarak Semerkant'e gitmiş ve orada Hâce Fazlu'llah Ebu'l-Leysî'nin hankahında iki yıl kalarak ondan ders almıştır. Nevaî hocasından şu satırlarla bahsetmektedir :

"Semerḳand ekābiridindür. Faḳīh Ebū'l-Leys̱ evlādıdındur. Fıḳıhda anı Ebū Ḥanīfe-i S̱ānī dirler irdi. Ve 'arabiyyetde İbn-i Ḥācib keffeside tutarlar irdi. Seyyid Şerīf'niñg şāgirdi irdi. Ve Seyyid öz ḫatları bile 'ulūm ders ayturġa icāzet-nāmeler anıñg üçün bitip irdi. Faḳīr ikki yıl anıñg ḳaşıda sebaḳ oḳudum. Ançа iltifātı bar irdi, kim ferzend dir irdi. (II. meclis).

Ali Şir, Semerkant valisi olan ve daha önce Herat'ta 10 yıla yakın valilik eden Ahmet Hacı Big ile, Ebu Sait'in kayınbiraderi Derviş Mehmet Tarhan'dan yardım görmüştür.

Nevaî'nin Semerkant'te ne kadar kaldığını bilmiyoruz. Ancak Baykara 1469'da Herat'ta tahta çıktığı sırada, onun yine Semerkant'te olduğunu görüyoruz. Her halde Nevaî, 1466'da La'lî sülâlesinin Bedahşan ayaklanması sırasında Herat'ta idi. Bu olaydan sonra Herat'tan ayrılıp ikinci kez Semerkant'e gitmiştir. Erdeşir'e gönderdiği manzumeyi de bu ikinci ayrılışında yazmış olabilir. Nevaî bu manzumesinde Herat'taki takdirsizlikten, eski geleneklerin bozulduğundan yakınmaktadır. Nevaî'nin bu mesnevîyi Baykara zamanında yazdığı söylenirse de, bunun gerçekle ilgisi yoktur.

Nevaî, Semerkant'te birçok şairlerle tanışmıştır. Bunlardan, bir beytine takıldığı için kendisine sataşan şair Riyazî'den şu satırlarla bahsediyor :

[78] Bu Şikâyet-name için bk. eserin II. cildi, *Garaibü's-Sıgar*'ın sonu.

"Semerḳandlıḳdur. Bed-ḫulḳ ve mu'accib kişi irdi. Ba'żı ġazelleri yaḫşi tüşer irdi. Bu maṭla' anıñgdur kim

ستاره ایست دُرکوش آن هلال ابرو
زروی حسن بخورشید میزند پهلو

iki mıṣrā' arasıda rabṭ cihetidin bir "ki" lafẓı kirek. Faḳīr añga didim kim, bu nev' yaḫşıraḳ bolġay mu kim

زروی حسن دُرکوش آن هلال ابرو
ستاره ایست که با ماه میزند پهلو

İnṣāf yüzidin kirek kim müsellem tutsa irdi. Cedel bünyād ḳıldı. Faḳīr sākit boldum. Öz yārānları talaştılar. Semerḳand'da fevt boldı" (II. meclis).

Şair Alâ-i Şaşî ile birer muamma söyleyerek şakalaştıklarını şu satırlarla anlatıyor :

"Dānişmend kişi irdi. Ḫōş-ṭab'lıḳda barça ḫalāyıḳ anı müsellem tutar irdiler. Mu'ammāda Semerḳand ehli anı Mevlānā Şerefü'd-dīn-i Yezdī muḳābeleside meẕkūr ḳılurlar irdi. Faḳīr Semerḳandġa barġanda ayaġı sınınıp ṣāḥib-firāş irdi. 'İyādetiġa bardım. Allıda olturup, bu mu'ammānı kim andın "'Alā" ḥāṣıl bolur; bitip añga tutabirdim, kim

دور باد از تو درد و زحمت پا
دشمنت را بلا نصیب و عنا

Ḳaşıdın çıḳḳanda faḳīrniñg ḥālātın sorup kim irkenimni ma'lūm ḳılġandın soñgra, bu mu'ammānı kim faḳīrniñg atı andın ḥāṣıl bolur; bitip bir şāgirdidin vis̱āḳımġa yibarıp irdi. Mu'ammā budur

چشم تو مرادید و منش نیلك ندیدم
چون سیر به بنیم زتو اینست امیدم

Ve Mevlānā hemol ża'f bile 'ālemdin ötti ve ḳabri Semerḳand'da oḳdur" (II. meclis).

Bu iki muamma şöyle açıklanabilir : Birinci beytin ikinci mısraında "zahmet" anlamına gelen "'anā" kelimesinin ilk harfi ع dır; ikinci hecesi olan "nā" yerine "belā" kelimesinin ikinci hecesi olan "lā" alınırsa şairin adı olan علا meydana çıkar.

İkinci beytin birinci mısraındaki "çeşm" in Arapça karşılığı "ayn" dır (ع). "Bana" anlamına gelen "mera" nın Arapça karşılığı da "li" dir (لى). İkisi birleşince على olur. İkinci mısradaki "tok" anlamına gelen "sir" kelimesinin üzerine üç nokta konursa "şir" olur ki, her ikisi birleşince على شير meydana gelir.

Şair Yusuf Bediî-i Endicanî'nin şiirlerini düzeltdiğini de şu satırlarla anlatıyor :

"Bedī'ī taḫallüṣ ḳılur irdi. Ol hem Endicān'dın irdi. Mevlānā Ṣafāyī bile bolur irdi. Faḳīr taḥṣīl üçün Semerḳand'ġa barġanda Endicān'dın kildide ve anda faḳīr bile bolur irdi. Ṣiġar-ı sin cihetidin şi'ride ḫāmlıḳ bolsa ıṣlāḥ ḳılılur irdi. Bat büzürg-meniş ve mutaṣavvir yiğit boldı. Ḫorāsānġa kilip köp ṣalāḥıyyet hem kesb ḳıldı. Faḳīrdin özge kişi anıñ şi'ride söz ayta almas irdi. 'Ucbi cihetidin şūḫlar Yūsuf-ı Ṣafāyī dirler irdi. Ve ol taġyīr cihetidin bīḥāl bolur irdi. Ammā yaḫşi ṣoḥbeti bar irdi. Ve köprek ṣınf-ı şi'rini yaḫşi aytur irdi ve 'arūż bilür irdi" (II. meclis).

1469 da, Ebu Sait Mirza Karakoyunlular'a yardım için, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan ile savaşmak üzere Azerbaycan'a yürüdüğü sırada, Karabağ'da kışlamak zorunda kalmış, şehirde başgösteren kıtlık yüzünden ordunun dağılması üzerine, kaçarken yakalanıp öldürülmüştür. Bu fırsattan yararlanan Hüseyin Baykara, 23 martta Herat'ı alarak Horasan'a hâkim olmuştur. Baykara, o tarihlerde Semerkant'ta vali bulunan Ebu Sait'in oğlu Sultan Ahmet Mirza'ya mektup yazarak Ali Şir'in gönderilmesini rica etmiştir. Sultan Ahmet Mirza'nın müsaadesi üzerine Semerkant'tan ayrılan Ali Şir, eski arkadaşı Sultan Hüseyin Baykara tarafından Herat'ta büyük bir sevgi ile karşılanmıştır. Bu karşılaşma 14 nisan 1469 daki şeker bayramına rastladığından, Nevaî tebrik için hazırladığı *Hilâliye* kasidesini arkadaşı olan genç hükümdara sunmuştur.

YİĞİTLİK ÇAĞI :

Nevaî'nin Sultan Hüseyin'in hizmetinde kabul ettiği ilk görev mühürdarlıktır. Fakat bu resmî görev dışında o, Baykara'nın en güvendiği ve yanından ayırmak istemediği dostu, arkadaşı idi.

Nevaî'nin Sultan Hüseyin'e ilk büyük hizmeti, Herat'ta vergiler yüzünden çıkan halk hareketini, genişlemeğe meydan vermeden aldığı tedbirle önlemesidir. 1469 yılı sonlarına doğru, Esterabat'ta başlayan bir ayaklanmayı bastırmak üzere Nevaî ile birlikte oraya giden Sultan Hüseyin Baykara, Herat'taki olayı haber alınca, hareketi kuvvetle bastırmayı düşünmüş, fakat Nevaî'nin yatıştırıcı sözleriyle bundan vazgeçmiştir. Nevaî, vergi

işlerinde yolsuzluk yapanların cezalandırılacağına dair Sultan'ın emrini alarak Herat'a gelmiş ve cuma günü camide halka okumuştur. Olayı inceleyip sebep olanları tespit ettikten sonra Sultan Hüseyin'in yanına dönen Nevaî durumu hükümdara anlatmış, Sultan Hüseyin de suçluların cezalandırılmasını emretmiştir. Bu davranış olumlu bir etki yapmış, Sultan Hüseyin Herat'a dönüşünde halk taafından sevgi ile karşılanmıştır.

Nevaî, asıl büyük fedakârlığı Yadigâr Mehmet olayında göstermiştir. 1469 da, Şahruh'un torunlarından Mirza Yadigâr Mehmet, Uzun Hasan'ın verdiği kuvvetle Horasan'ı ele geçirmek üzere yürümüş, hattâ Esterebat'ı ele geçirmişti. Fakat Sultan Hüseyin tarafından bozguna uğratılarak çekilmek zorunda bırakılmış, Esterabat geri alınmıştı. 1470 de Herat'ta çıkan bir kargaşalık üzerine Sultan Hüseyin'in şehirden uzaklaşmasını fırsat bilen Yadigâr Mehmet, Uzun Hasan'ın yolladığı kuvvetle kolayca Herat'a girmiştir. Bir süre sonra ordusuyla Herat önlerine gelen Sultan Hüseyin, ilk çarpışmada Yadigâr'ı kaleye kapanmak zorunda bırakmış ve geceleyin gizlice kaleyi kuşatmıştır. Askerlerin kaleye girmeye cesaret edemediği bir anda, Nevaî yanında iki erle kalenin bulunduğu tepeye tırmanmış, nöbetçilerin bulunmadığını görünce, yalınkılıç saraya girerek, içki sofrasında sızmış olan Yadigâr'ı yakalamış, kollarını bağlayarak Sultan Hüseyin'e götürmüş, böylece saltanatın direği (rüknü's-saltana) olduğunu isbat etmiştir. Yadigâr hemen öldürülmüştür.

Nevaî 1472 de Seyyit Hasan Erdeşir ile birlikte emir (divan beyi) olmuş, mühürdarlığı şair Emir Şeyhim Süheylî'ye bırakmıştır. Töre gereğince, divanlarda ve toplantılarda kabile beyleri kendi sıralarına göre yer alırlar, fermanlarda yine o sıraya göre mühür basarlardı. Uygur kabilesinin sırası öteki kabilelerden sonra olduğu için, Nevaî'nin divanda alt sırada oturması, mührünü öteki beylerin mühründen sonra basması gerekiyordu. Nevaî'nin Sultana olan yakınlığı ve onun yanındaki mevkii bilindiği için, yeni göreve başlayınca, mühürlenecek ilk fermanı önce Nevaî'ye getirmişler; o da Seyyit Erdeşir'e götürülmesini söylemiş. Seyyit-Hasan mühürlemekten çekinmiş, bunun üzerine Nevaî mührünü fermanın en altına basmış. Nevaî bu davranışıyle yüksek bir anlayış, beklenmedik bir alçak gönüllülük göstermiştir.

Devlet işleriyle daha yakından ilgilenmeyi gerektiren bu yeni görev, Nevaî'yi çeşitli tiplerle karşı karşıya bulundurmuş, onlarla gizli ve açık giriştiği savaş, hayatı boyunca onu rahatsız edip uğraştırmıştır. Nevaî saray entirikalarına karışacak, kötü davranışlara göz yumacak yaradılışta bir adam değildi. Halbuki çeşitli yolsuzluklar, ardı arası kesilmeyen haksızlıklar yüzünden halkın bunaldığını görüyor, malî ve iktisadî bozukluğun, devletin varlığını tehlikeye düşürecek bir hal aldığını anlıyordu. Bu üzüntü iledir ki, Nevaî yolsuzluklarla savaşmış, haksızlığa uğrayanları korumuş, bu yüzden bir çok düşman kazanmıştı.

Naipliğe getirilmiş olan Mecdettin bunlardan biridir. Ebu Sait'in torunu Sultan Mehmet'in adamlarından olan Mecdettin, ihtiras sahibi olduğundan Nevaî onu sevmiyordu. Emirlerden Nizamettin ile Efdalettin de Mecdettin'in aleyhinde idiler. Bunların Sultan Hüseyin'e şikâyette bulunmaları üzerine açılan soruşturmada, görevini kötüye kullandığı anlaşılınca, Mecdettin divandaki görevinden alınmış, üzerinde yalnız Sultanın emirlerini ilgililere bildiren "pervaneci" lik görevi bırakılmıştır.

Nevaî 1476 da büyük dostu Camî'nin irşadiyle Nakşbendî tarikatına girmiştir. Bu yakınlık aradaki dostluğun artmasını sağlamış, Nevaî'nin eserleri üzerinde büyük etkiler yaratmıştır. Nevaî'nin edebî çalışmaları asıl bu tarihlerden sonra başlar.

1479 da Ebu Sait'in oğlu Mirza Ebu Bekir'in ayaklanması üzerine Esterâbat'a yürüyen Sultan Hüseyin, Herat'tan ayrılırken Nevaî'yi naip olarak bırakmıştır.

1481 de Nevaî'nin küçük kardeşi Derviş Ali de emir olarak divana katılmıştır.

OLGUNLUK ÇAĞI :

Nevaî, 1483-1485 yılları arasında en büyük eseri olan *Hamse*'sini meydana getirmiştir. Kişiliğinden bahsederken açıklayacağımız gibi, Nevaî, Nizamî ile Emir Hustrev'in *Hamse*'leri üzerine Camî ile yaptığı konuşmadan sonra bu hevese kapılmış ve Camî'nin *Tuhfetü'l-Ahrar*'ı hazırladığını görünce, *Hayretü'l-Ebrar* mesnevîsine başlamış, iki yıl gibi çok kısa bir süre içinde beş mesnevîyi kaleme alarak, *Hamse*'sini tamamlamıştır. Camî, *Hıred-name-i İskenderî* mesnevîsinde bu *Hamse*'yi övmektedir.

Devlet yönetimindeki yolsuzluklar gittikçe genişliyor, sultanın kayıtsızlığı artıyor, Nevaî'nin uyarmaları etkisiz kalıyordu. O kadar ki, Sultan Hüseyin'in de bu şikâyetlerden bıktığı söylenebilir. Bununla birlikte Sultan, dürüstlüğünü ve açık gönüllülüğünü çok yakından bildiği arkadaşının bu titizliğini hoş görüyor, aldırmıyordu. Ama bu dürüstlükten huylanan düşmanları kin besliyorlardı. Mecdettin de tekrar iş başına gelmek için fırsat kolluyordu. Bu fırsat 1487 de kendiliğinden ortaya çıkmış oldu.

Zahirettin Babur *Hatırat*'ında bu olaya değiniyor. Babur'un anlattığına göre, Sultan Hüseyin'in biraz paraya ihtiyacı olmuş, divandakilerden istemiş, kendisine para olmadığı cevabı verilince, orada hazır bulunan Mecdettin gülümsemiş, Sultan sebebini sorunca, kendisine yaklaşan Mecdettin : "Eğer bana yetki verir, memurların sözümden çıkmamasını emrederseniz, kısa bir süre içinde, ilin bayındır, halkın memnun, hazinenin zengin, ordunun çok olmasını sağlarım" demiş. Sultan da onun isteğini yerine getirmiş [79].

Mecdettin'in serbest kalması için Nevaî'nin uzaklaştırılması gerekirdi. Sultan Hüseyin, işte bu maksatla Nevaî'yi 1487 de Esterâbat'a vali olarak göndermişti. Bu durum Nevaî için bir gözden düşme, rakipleri için ise bir üstün gelme sayılır.

Nevaî, gerçi Esterâbat'ta da edebiyatçıları ve sanatçıları çevresine toplamış, özel sohbetlerini orada da sürdürmüştür. Fakat Herat'tan uzaklaştırılması ona ağır gelmiş ve kendisini çok kırmıştır.

Mecdettin büyük yetki ile iş başına gelince, vadettiği parayı fazlasıyla toplamış, Sultanla birlikte halkı ve orduyu da memnun etmişti. Fakat mevkiini sağlamlaştırmak için her çareye başvuruyor, tertipler almaktan geri durmuyor, yolsuzluklar ise durmadan artıyordu.

Bunları haber alan Nevaî üzülüyor, bulunduğu çevreyi büsbütün yadırgıyordu. Sultan Hüseyin'e bir mektupla düşüncelerini bildirmiş, fakat ondan bir cevap alamamıştı. Bunun üzerine, yerine bir vekil bırakarak Herat'a gelmiş, görevinden affını ve Herat'ta kalmasına izin verilmesini Sultandan rica etmiştir. Fakat

[79] *Vakayi'*, TTK yayını, hazırlayan: Reşit Rahmeti Arat, Ankara 1946, c. II, s. 193.

umduğu cevabı alamayınca tekrar Esterâbat'a dönmek zorunda kalmıştır.

Bir yıl sonra Nevaî, dayısının oğlu Haydar'ı Herat'a göndererek ricasını tekrarlamıştır. Haydar, Sultanın yakınlarından bazılarının, Nevaî'nin bekâvul (çeşnicibaşı) unu elde ettiklerini, yemeğine zehir koydurarak Nevaî'yi öldürmek istediklerini, bundan kuşkulanan Nevaî'nin güç durumda bulunduğunu söylemiştir.

Bu sözlere üzülen Sultan, Nevaî'ye bir mektup gönderip, eski arkadaşını öldürtmeyi aklından bile geçirmediğini, onu eskisi gibi sevdiğini bildirmiştir. Mektubu alan Nevaî hemen Herat'a dönmüş, Haydar'ın söylediklerini Sultandan işidince, böyle bir suikastın aslı olmadığını söylemiş, Haydar da habsedilmiştir. Rakipleri Nevaî'yi öldürmeyi düşünmüş olabilirler; fakat Sultan Hüseyin'in böyle bir hareketi tasarlamayacağı şüphesizdir.

Nevaî, Sultan Hüseyin'den Esterâbat valiliğinden affını istemiş, Sultanın izni üzerine Herat'ta kalmıştır. Onun Herat'a dönüşü 1488 dedir; valiliği 15 ay sürmüştür.

Sultan Hüseyin, saltanatı için yararlı olduğunu her vesile ile ispat eden vefalı arkadaşını kırdığına her halde çok üzülmüştür. Nevaî, Baykara için eski bir arkadaş, bir devlet adamı olmaktan çok daha üstün bir varlıktı. Zamanına şeref veren büyük bir şairdi; onunla övünebilirdi. Nitekim 890 = M. 1485 tarihlerinde Nevaî'yi öven bir *Risale* kaleme almış, kendisini ne kadar sevdiğini, onun varlığıyla nasıl övündüğünü anlatmıştı.

Sultan Hüseyin, bu bakımdan çok önemli olan bu *Risale*'sinde, "hamd ü sena" dan sonra, özetle şunları söyliyor :

Allah kâinatı yarattı. Yaratığı yoktan varetti. Yaratılıştan maksat insan idi. İnsanoğlunu bütün yaratıklardan aziz kıldı. İnsan bu nimete şükretmelidir. İnsanlar arasında fark vardır. Şükürde de fark olmalıdır. Fakir fakirce, padişah padişahca şükretmelidir. Sultanlar arasında da fark vardır. Bunlardan biri olan ben, yüzbin yıl yaşasam, yüzbin dille şükretsem, Allah'ın nimetlerinin yüzbinde birinin şükrünü yerine getirmiş olmam. Sultanların bazısı benden daha geniş memlekete, daha zengin hazineye ve daha çok askere sahip oldukları halde şükürde kusur etmişler, gurura kapılmışlardır. Ama benim atalarım, yedi belki yetmiş ataya kadar saltanat değil, belki velâyet sahibi olmuşlardır; bazısı saltanat gururuna kapılmış olabilirler...... Bazılarının zamanında

sayısız zulüm yapılmıştır. Evkaf geliri eğlenceye sarfedilmiştir. Fakat benim zamanımda fakirler bu gamdan kurtulmuşlar ve bu kayıttan sıyrılmışlardır. Evkafın geliri yerine harcanmaktadır. Saltanat merkezinde aşağı yukarı yüz ders okuyucu bulunmaktadır. Rum'dan Çin sınırlarına kadar bütün islâm memleketlerinden birçok öğrenci gurbete katlanarak buraya gelmektedir...... Yol kesicillerden korku kalmamıştır....... Herkes rahatça gidip gelmektedir....... Bütün bunlardan başka, Tanrı'ya şükür, benim saltanatım zamanında birçok seçkin kişiler yetişmiştir. Bu bakımdan bu zaman, bütün zamanlardan daha üstündür.

Baykara şöyle devam ediyor :

"Ol cümleniñ a'lem ü efżali fażā'il deryāsınıñ dürr-i pāki ve velāyet eflākiniñ ḫūrşīd-i tāb-nāki, naẓm cevāhiriniñ ṣāḥib-intiẓāmı, Ḥażret-i Şeyḫu'l-islāmī Mevlānā 'Abdü'r-Raḥman Cāmī......... Ve yine hem naẓm ehlidin ḫōş-gūyluḳ evciniñ süheyli......"

Baykara, Camî ile Süheylî'nin adını verdikten ve Herat ile yöresinde bine yakın kişinin şiirle uğraştığını söyledikten sonra sözlerine şöyle devam ediyor :

"Bu ismi meẕkūr bolġanlar ve evṣāfı masṭūr bolġanlar, Fārsī naẓın encümenide bezm tüzgen ve Fārsī-gūyluḳ baḥrıġa āşnālıḳ körgüzgenler durur. Ve līkin ma'ānī ebkārıġa bu künge digince hīç kişi Türkāne libās kiydürmegen ve ol nāzenīnlerni bu zībā ḫil'at bile cilve-i ẓuhūrġa kitürmegen turur ve bu müşk-bū ra'nālar ṭab' nihān-ḫāneside 'uryānlıḳdın maḥcūb ḳalġan durur. Ve bu ḥūr-veş zībālar ḥullesizlikdin cilve-i nāz ḳıla almaġan durur. Tā bu ferḫunde zamān ve bu ḫuceste devrān kim bu nātüvānıñ bayrı ilkünümdin ve اوچاوری[80] kişiḳaramdın ḳulluḳ silkidin kökeltaşlıḳ pāyesiġa yitken ve mülāzemet ṭarīḳıdın muṣāḥabet sermāyesin itken, ḥarem kebūteri dik perde-serāy-ı ḫalvetide maḥrem ve ṣurāḥī baṭı dik şeb-istān-ı ṣoḥbetide hem-dem, ḥaḳ söz edāsıda dilīr ya'nī Mīr 'Alī Şīr aṣlaḥa'llahü şānehu kim, teḫalluṣı Nevā'īġa meşhūr durur; ve eş'ārıda bu taḫallüṣ masṭūr. Türk tiliniñ ölgen cesediġa Mesīḥ enfāsı bile rūḥ kiyürdi ve ol rūḥ tapḳanlarġa Türkī-āyīn elfāẓ tār u pūdıdın toḳulġan ḥulle vü ḥarīr kiydürdi ve söz gül-sitānıda nev-bahār-ı ṭab'ıdın revān āsā

[80] اوچاوری bu kelimeyi sözlüklerde bulamadım.

yağınlar bile rengā-reng güller açtı ve naẓm deryāsıġa seḥāb-ı fikretidin rūḥ-perver ḳaṭralar bile gūnā-gūn dürler saçtı. Her sınf-ı şi'r meydānıġa kim tekāver sürdi, ol kişverni tīğ-ı zebān ile öz ḫıṭṭa-ı taṣarrufıġa kiyürdi. Anıñ naẓmı vaṣfıda til ḳāṣır ve beyān 'āciz turur".

Baykara, Nevaî'nin Seyyit Hasan Erdeşir'e yazdığı *Şikâyet-name*'sinden bir parça naklediyor. Nevaî bu manzumede kendinden bahsetmektedir: Firdevsî *Şeh-name*'sini meydana getirmek için otuz yıl eziyet çektiğini söylüyor. Allah bana fırsat verse, onun otuz yılda yaptığını ben otuz ayda yaparım. Nizamî *Hamse*'sini otuz yılda meydana getirmiş. Bu benim için iki üç yıllık iştir, diyor.

Baykara, bu sözlerin o zamanlar "şairane lâf u güzaf" sayıldığını söyledikten sonra sözlerine şöyle devam ediyor :

"Ve elḥaḳ çün hümāyūn furṣatta ve bu rūz-efzūn devletde ḫamse pencesiġa ilik urdı ve anıñ itmāmıġa cidd kiltürdi. Eğerçi Şeyḫ Niẓāmī naẓm ehliniñ üstādıdur, öz *Ḫamse*'sin meşhūr budur kim otuz yılda tekmīl birip turur. Ve Mīr Ḫusrev kim *Ḫamse* ebyātı 'adedin otuz miñdin onsikiz miñge iḫtiṣār ḳılıp turur ve şöhreti mundaḳ durur kim, altı yiti yılda tüketip turur. Bu feṣāḥat meydānınıñ ṣaf-deri ve belāġat bīşesiniñ ġażanferi bāvücūd ol kim köp efsānelerde dil-pezīr taġayyürler birdi ve ṭab'-pesend ıṣlāḥlar ḳıldı; bünyādınıñ ibtidāsıdın sevādınıñ intihāsıġaça hemānā iki yıldın ötmedi ve aytılġan evḳāt ḥesābġa kirse dise bolġay kim, altı ayġa yitmedi kim, anıñ efsāneleri rengīnlıġın ve ebyātı siḥr-āyīnlıġın ve terākībi metānetin ve me'ānīsi leṭāfetin muṭāla'a ḳılġan kişi bilgey ve mülāḥaẓa ḳılġan kişi fehm ḳılġay, yoḳ kim meṣnevī üslūbıda belkim her ṣınf-ı naẓm kim, Arab fuṣaḥāsı ve 'Acem büleġāsı tezyīn birip dururlar ve tedvīn ḳılıp tururlar; bu hem barçaġa ḫāme sürüp durur. Ve ta'āruż yitkürüp turur kim şerḥi dīvānınıñ fihristide meẕkür ve masṭūr turur. Ni dīvān Allah Allah cöngī kim ṣāfī elfāẓdın tola gevher bolġay ve sipihr evrāḳı kim pāk ma'ānīdin memlū aḫter bolġay.

"Dime dīvān ġam u derd ehliġa āfet di anı
Küymek ü meş'ale-i ġam birle ḳıyāmet di anı *

* — Vezin bozuk; "birle" yerine "la" olurşa vezin düzelir,

"Ḳaysi beyti kim 'ışḳ ehli cānıġa ot urmas ve ḳaysı mażmūnı kim hicrān ḫaylı cismin küydürmes; belki külin kökke savurmas. Ḳaysı mıṣra'ı kim firāḳ ciger-ḫūnınıñ baġrı ḳanın tamızmas ve ḳaysı lafẓı kim hicrān dermāndesi eşki seyli bile ṣabr u şikīb ḫaylin aḳızmas. Naẓm ıḳlīmide ḳaysı berk ḳurġanġa küç kiltürdi kim, işiki anıñ yüzige açılmadı ve ḳaysı 'aẓīm kişverġa ṭab' çirigi bile türk-tāz saldı kim fetḥ ḳılmadı. Bu kün naẓm erkānınıñ reb'-ı meskūnıda ḳahramān ol turur. Ve bu memālik fetḥiġa ṣāḥib-ḳırān anı diseler bolur.

"İrür söz mülkiniñ kişver-sitānı
Ḳayu kişver-sitān ḫusrev-nişānı
Dime ḫusrev-nişān kim ḳahramānı
İrür ger çin diseñ ṣāḥib-ḳırānı"

Baykara bundan sonra bu kadar güzel eserlerin sahibi olan şairin kendi zamanında yetişmesinden dolayı Allah'a şükürler diyor, sonunda şu iki rubaî ile risalesini tamamlıyor :

"Yā Rab ḳayu şükriñgni edā ḳılġaymın
Ni til bile anı ibtidā ḳılġaymın
Yüz cānım eger bolsa fidā ḳılġaymın
Disem ki edā boldı ḫaṭā ḳılġaymın

*

"Yā Rab mini ḳulluġuñġa ḳādir eyle
Ger yitse belā vü derd ṣābir eyle
Yādıñġa taġı içimni ẕākir (ẓāhir) eyle
İn'āmıñġa hem tilimni ẕākir eyle"[81]

Hüseyin Baykara'nın, bu sözlerinde samimî olduğuna şüphe edilemez. Nevaî, hükümdarın gösterdiği bu yüksek teveccühü *Nazmü'l-Cevahir* başlıklı eseriyle karşılamıştır.

Baykara bu duygularını, başka bir vesile ile de göstermekten çekinmemiştir. Belh valisi olan Nevaî'nin küçük kardeşi Derviş Ali'nin Sultan'a karşı ayaklanması, aleyhinde bir takım dedikoduların yayılmasına yol açmıştır. Nevaî'nin üzüntüsünü gören

[81] *Risale*, Amasya Bayezid Ktp., No. 550/1; faksimilesi: İsmail Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Örnekleri II, Risale-i Sultan Hüseyin Baykara*, İstanbul Üniversitesi yayınlarından 1945.

Sultan Hüseyin, 898 yılı ramazanında (1492) Nevaî hakkında bir ferman çıkarmıştır :

"Şehzadeler, emirler, sudur, vüzera, ve âyan ve bilûmum tebaam bilsinler ki, Rüknüssaltana, Umdetülmemleke, Abdüddevletilhâkânî, Mukarrebülhazretissultânî, Nizamüddin Emir Ali Şir Nevayi şefkatli kalbi ile bu yüksek devlet güneşinin tulûu zamanındanberi temiz niyetli fikrini, ve büyük kudret ve dirayetli niyetini bu devletin yükselmesi uğrunda sarfetmiş, azamet ve rütbesini benim kardeşliğim derecesine yükseltmiştir. Ve bu yakınlık günden güne belki saatten saate ziyadeleşmektedir. Hatırıma geldi, ki, bu sırada müşarünileyhin kardeşi tarafından vaki olan ve affına karar verilen yolsuz hareketleri, bazı yanılanlar ve gaflete düşenler Umdetülmemleke olan müşarünileyhin üzerinde müessir zannederler. Memleketin dahilinde herkese emrediyorum ki ve herkes bilmelidir ki, onun bizim nezdimizdeki mahremiyet ve hususiyeti tasavvur ettiklerinden çok daha ziyadedir. Ve bilâ istisna herkes ona azamî hürmetle mükelleftir" [82].

Sultan Hüseyin Baykara Nevaî'ye gönderdiği yazılarda onun için şu vasıfları kullanmıştır : Cenab-ı hidayet-meab-ı maaliâyâb, zübde-i erbab-ı din ü devlet, kıdvet-i eshab-ı mülk ü millet, müessisü'l-hayrat, muvaffaku'l-müberrat, rüknü's-saltana, i'timadü'l-mülki ve'd-devleti'l-hakanî, mukarrebü'l-hazreti's-sultanî, nizamü'l-hakikati ve'd-din Emir Ali Şir zade'llahü tevfikahu.

İki olay Nevaî için çok üzücü olmuştur. Bunlardan biri, babası gibi sevdiği Seyyit Hasan Erdeşir'in 1489 da ölümü, öteki de Belh'de vali olarak bulunan küçük kardeşi Derviş Ali'nin aynı tarihlerde ayaklanmasıdır. Şair, çok değer verdiği baba dostunun ölümünden büyük acı duymuş, bu üzüntüsünü *Halât-ı Seyyid Hasan Erdeşir* adlı eserinde belirtmiştir.

Nevaî 1490 da, divan beyliğini adamlarından Baba Ali Işık Ağa'ya bırakarak görevinden ayrılmış, ondan sonra "Mukarreb-i Hazret-i Sultan" sanıyle Hüseyin Baykara'nın nedimi olarak kalmıştır. Nevaî *Nevadirü'ş-Şebab* da, görevden ayrılışını şu lâtife kıtasıyle anlatıyor :

[82] Ali Nihat Tarlan, *Ali Şir Nevayi*, İstanbul 1942, s. 4.

Çün manga luṭf itti Şeh dīvānda mühr
Bu idi ildin ḳoyı mühr urmağım
Kim ġurūr-ı nefs-i ser-keş men'ıġa
Barçadın bolġay ḳoyı olturmağım
Çün şikest-i nefs ḥāṣıl bolmadı
Mundın oldı mührümi sındurmağım

1490 da Mecdettin tekrar gözden düşmüş ve dedikodular artınca Sultanın emriyle hapsedilmiştir.

Biraz sonra kendi imzasiyle para kefaletine bağlanarak serbest bırakılan Mecdettin, artık Herat'ta barınamayacağını anlayarak kaçmış, Mekke'ye giderken ölmüştür. Mecdettin'in yerine rakibi Nizamülmülk geçmiştir.

8 kasım 1492 de Camî'nin ölümü de Nevaî için acı olmuş, hayatında dolduramayacağı bir boşluk yaratmıştır. Nevaî, Camî için kaleme aldığı bir terkib-i bent'ten başka, *Hamsetü'l-Mütehayyirin* adlı eserini yazmış ve büyük dostuyla ilgili anılarını bu eserde toplamıştır.

1497 de Sultan Hüseyin'le büyük oğlu Bediuzzaman'ın arası açılmış, gittikçe büyüyen olay, saltanatın temelini sarsacak hal almıştır. Nevaî, bu olayda da kendi payına düşen hizmeti yapmağa çalışmışsa da, Sultan Hüseyin'in ikiyüzlü politikası yüzünden bu hizmet yarıda kalmış, felâketin önüne geçilememiştir.

1497 de Sultan Hüseyin, Husrev Şah ile yaptığı Hisar savaşından sonra Belh'e gelince, Esterâbat valisi bulunan büyük oğlu Bediuzzaman'ı Belh'e, onun vali bulunduğu Esterâbat'ı da Hatice Begim'den olan oğlu Muzaffer Mirza'ya vermiş, bu yüzden Bediuzzaman'la arası açılmıştı. Nevaî bu anlaşmazlığı ortadan kaldırmak için çok çalışmış, hattâ ara bulmak için Belh'e gitmişse de, Bediuzzaman : "Oğlum Mehmet Mü'min sünnet olduğu vakıt babam Esterâbat'ı ona hediye etmişti" diyerek direnmiş, babasının kendisini yakalatmak üzere gizlice adam gönderdiğini öğrenince ayaklanmıştır.

2 mayıs 1497 de Sultan'la oğlu arasındaki savaşta Bediuzzaman yenilerek kaçmış, 3 mayısta da, Esterâbat yakınlarında, Bediuzzaman'ın oğlu Mirza Mehmet Mü'min ile yapılan savaşta Mirza yakalanarak Herat'a getirilmiştir.

Bu olay üzerine, Herat sarayında, merhametsizce uygulanan kanlı bir oyun hazırlanmıştır. Mirza Muzaffer Hüseyin'in anası Hatice Begim, kendi oğluna saltanatın yolunu açmak için Nizamülmülk'le anlaşmış, bir gece Sultanın çok sarhoş olduğu bir anda, ona torununun ölüm fermanını mühürletmiştir. Ertesi sabah Sultan Hüseyin ayılınca oynanan kanlı oyunu anlayarak fermanı hükümsüz kılmak istemiştir. Fakat Mirza çoktan öldürülmüştü.

Sultan Hüseyin, Nizamülmülk'ü görevinden uzaklaştırarak, yerine Efdalettin'i getirmiştir. Biraz sonra, 1498 yılının ağustos ayında Nizamülmülk ile oğulları ve adamları habsedilerek, önce oğulları babasının gözü önünde öldürülmüş, daha sonra da zındanın kapısı önünde Nizamülmülk'ün derisi yüzülmüştür.

Bu olaylardan son derece sarsılan Nevaî, umutsuzluğa kapılarak 1498 yılının aralık ayında Meşhet'e gitmiş ve oradan Sultan'a gönderdiği mektupta, hacca gitmesine izin verilmesini rica etmiştir. Sultan verdiği cevapta, yollar tehlikeli olduğundan şimdilik bu niyetinden vazgeçmesini şaire bildiriyordu.

Bu mektup üzerine Nevaî, 1499 yılı martında Sultan'nın, Bediuzzaman'la savaşmak üzere hazırlık yaptığı Merv'e hareket etmiştir. O sırada Bediuzzaman'la anlaşan Sultan Hüseyin, Merv'den ayrılarak Seraks'a gelmiş olduğundan, kendisiyle orada görüştükten sonar Herat'a dönmüştür.

Nevaî bütün bu karışık ve sıkıntılı yıllarda çalışmaktan geri durmamış, son yıllarında *Lisanü't-Tayr* (1498), *Muhakemetü'l-Lugateyn* (1499), *Siracü'l-Müslimin* (1499), *Mahbubü'l-Kulub* (1500) gibi önemli eserlerini hazırlamıştır.

Nevaî, kendi hayat hikâyesini *Mahbubü'l-Kulub*'da şöyle anlatıyor :

"Ammā ba'dü fuḳarānın͠g gedāyi ve ġarā'ib mestūrelerinin͠g çihre-güşāyı el faḳīrü'l-ḥaḳīr 'Alī Şīr el mülekḳab bi'n-Nevā'ī gufire zünūbehu ve sütire 'uyūbehu mundaḳ 'arż ḳılur ve edāsın özige farż bilür kim, bu ḫāk-sār-ı perişān- rūz-gār, şebāb evānının͠g bidāyetidin kühūlet zamānının͠g ġāyetiġaça devrān vāḳı'ātıdın ve sipihr-i gerdān ḥādiṣātıdın ve dehr-i fitne-engīz būḳalemūnlıġıdın ve zamāne-i reng-āmīz günā-günluġıdın müddet-i medīd ve 'ahd-i ba'īd her nev' ṭarīḳ u ṣūretde ḳadem urdum ve her ṭavr sülūk u kisvetde yügürdüm ve özümni yaḫşi yamanlar ḫıdmet u

ṣoḥbetiġa yitkürdüm. Gāh mezellet ü 'anā vīrānıda şīven körgüzdüm ve gāh 'izzet ü ġınā bū-sitānıda encümen tüzdüm :

"Gehī taptım felekdin nātüvānlıḳ
Gehī kördüm zamāndın kāmrānlıḳ
Besī ısıġ savuġ kördüm zamānda
Besī açıḳ çücük tatdım cihānda

"Īflās hengāmıda ve nātüvānlıġ ya'nī felāket ve nāmurādlıġ eyyāmıda, gāh 'ilm medāriside ṣaff-ı ni'ālde yir tuttum ve gāh 'ulemā mecliside 'ilm nūrıdın kön͠gli yarutdum. Gāh etḳıyā mesācidide alar ḳademi yitken yirge yüz ḳoydum ve secde keṡretidin man͠glayım tirisin soydum. Gāh ṣafā ḫānḳāhı ehli ibrikiġa su ḳoymaḳ bile ercümend boldum ve fenā deyri ḫayli sebū-keşligidin ser-bülend boldum. Gāh le'īmler alıda ḫᵛārlıġ ve gāh rezīller ilide bīi'tibārlıġ kördüm. Gāh 'ışḳ küyide bīpāklik ve ādemī-küş perīçihrelerġa helāklik dest birdi. Ve gāh cünūn maḥalleside erzāl boynumġa silli urdı ve eṭfāl başımġa taş yaġdurdı. Gāh şehrim ehli sitemidin ġurbetġa tüştüm ve ġarīb ḫalāyıḳḳa ḳoşuldum ve ḳavuştum. Gāh cibāl ḳullesi ārām-gāhım boldı ve gāh ṣaḥrā itegi penāhım boldı. Gāh bu şiddetlerdin 'azm-i vaṭan ḳıldım ve ḫumūl zāviyesin neşīmen ḳıldım. Ve gāh ġurbetde 'alīl ü ġarīb ilge ẓelīl boldum. Ve gāh 'azīzler ḫidmetidin özümni behremend ve sözümni dil-pesend taptım.

"Gerdūn ki man͠ga cefā vü dūnluḳ ḳıldı
Baḫtım kibi her işde zebūnluḳ ḳıldı
Geh kām sarı rāh-nümūnluḳ ḳıldı
El ḳıṣṣa besī būḳalemūnluḳ ḳıldı

"Ammā şuġl ve kām-rānlıġ çaġıda kön͠gül mülki ve ḫalḳ hücūmı bolġaġıda ve gāh emāret mesnedide olturdum ve hükümet maḫkemeside dād-ḫᵛāh sürdüm. Ve gāh pādişāh niyābetide teḳarrüb tüzdüm ve neẓẓāre-gū ilge özümni körgüzdüm. Gāh mekrümet eyvānın mekān ḳıldım ve ekābir ü eşrāfnı ta'ẓīm yüzidin mihmān ḳıldım. Ve gāh neşāṭ bāġıda bezm ṭarḥı saldım ve sāḳī vü muṭrib bezm ü semā'ıdın behre aldım. Gāh salāṭīn muḫālefetleride araġa kirdim ve münāza'atların muvāfaḳatġa ḳarār birdim. Gāh ḥarb ma'rekesiġa özümni saldım ve cehl ü nādānlıḳ töhmetin boynumġa aldım. Ve gāh ḫayrāt ehliġa özümni ḳattım ve her nev'

ḫayr buḳ'aları tüzettim. Andaḳ ki sa'yimdin rıbāṭlar boldı ve andın müsafirlerġa neşāṭlar boldı

"Dimāğıma tüşüben köp taṣavvur u pindār
Özümni cāh u uluġluḳḳa eyledim ıẓhār

"Bu muḳaddimātdın maḳṣūd bu kim, her kūyde yügürüpmin ve 'ālem ehlidin her nev' ilge özümni yitkürüpmin. Ve yaḫşi yamanlıġ ef'ālin bilipmin ve yaman yaḫşi ḫaṣletlerin tecribe ḳılıpmın. Ḥayr ü şerdin nūş ü nīş köksümge tikilipdur ve le'īm ü kerīm zaḫm u merhemin köñglüm derk itipdur. Zamān ehlidin ba'żı eṣḥāb ve devrān ḫaylidin ba'żı aḥbāb ki bu ḥallerdin ḫabersiz ve köñgülleri bu ḫayr ü şerdin es̱ersizdur.

"Ni bilgey ol kişi kim şehd ü meyni tatmaydur
Ki vaṣl u hecr kibi ol çüçük durur bu acıġ
Bilür ẕelil-i müsāfir ki pūye eylerde
Ḳum u tüzeñg yumuşaġ taġ u ḫāredür ḳatıġ"

Acı denemelerle olgunlaşan, fakat birbirini kovalayan ezici olayların etkisi altında karamsarlığa düşmekten kendini alamayan şairin, ölümünden pekaz önce yazdığı bu son eser, çağının bir aynasıdır. Şair bu eseriyle sultanı ve devlet adamlarını bir kere daha uyarmağa çalışıyor. Zulüm, sefahat, yolsuzluk ve ahlâksızlık yüzünden toplumun uğrayacağı tehlikeleri açıkça anlatıyor. Faydası olmayacağını bile bile, izlenecek doğru yolu gösteriyor. Fakat ne yazık ki, asıl ders alması gerekenler birbirine düşmüştür. Sultan içkiden bitkin bir hale gelmiştir. Şehzadeler saltanat hırsıyla boğuşmakta, devlet adamları ve yüksek memurlar keselerini doldurmak için halkı ezmektedirler. Hiç biri, yaklaşmakta olan tehlikeyi, çökmekte olan devletin son yıllarını yaşamakta olduğunu görecek halde değildir.

Son yıllarda Nevaî'nin sağlığı da bozulmuştur. Yalnız ruhça değil, vücutça da yorulmuştur. 31 aralık 1500 de, Sultan Hüseyin'in Esterâbat'tan dönüşünde, kendisini karşılamağa çıkan Nevaî, kalp krizi geçirerek birdenbire fenalaşmış, Sultanın elini öptükten sonra yere düşmüştür. Eski arkadaşının bu haline çok üzülen Sultan Hüseyin, onu kendi tahtıravanıyla Herat'a götürmüştür. Şairi kurtarmak için her çareye başvurulmuşsa da, alınan tedbirler faydasız kalmış ve Nevaî 3 ocak 1501 de pazar günü sabaha karşı hayata gözlerini kapamış, Kutsiye camii yanında hayatta iken yaptırdığı yere gömülmüştür.

Sultan Hüseyin, büyük cenaze töreninden sonra üç gün Nevaî'nin evinde kalarak yas tutmuş, yedinci gün, şehrin kuzeyindeki Havz-ı Mahiyan'da Türk töresi gereğince verilen "yuğ yemeği" törenine başkanlık etmiştir.

NEVAÎ'NİN SANAT HAYATI
DİVANLARI

İLK ŞİİR HEVESİ :

Ali Şir Nevaî, henüz çocuk denilecek bir yaşta iken edebiyata merak etmiş ve gazeller yazmağa başlamıştır. Nevaî'de uyanan bu hevesin nedenlerini önce aile çevresinde, sonra da toplumdaki eğilimde aramak gerekir. Şüphesiz, doğuştan gelme yeteneğin payı da ön plâna alınmalıdır.

Nevaî'nin babası Kiçkine Bahadır'ın, Herat'taki evinde şairleri, ressamları ve musiki üstatlarını topladığı[83] ve hece vezniyle şiir söylediği bazı eserlerde kaydedilmektedir[84]. Nevaî'nin dayısı Mir Sait, Kâbilî takma adıyla şiir yazdığı gibi, Mir Sait'in oğlu Mir Haydar da, Sabuhî takma adını kullanan bir şairdir. Öteki dayısı Mehmet Ali ise, Garibî takma adıyla şiirler yazmış, musikide ve yazıda kendini tanıtmıştır.

Nevaî, Mir Sait hakkında *Mecalis*'de şöyle söyliyor :

"İl arasıda Kābilī laḳabı bile meşhūrdur. Faḳīrġa ṭaġayı bolur. Yaḫşi ṭab'ı bar irdi. Türkçege meyli köprek irdi" (II. meclis).

Mehmet Ali için de şunları söylüyor :

"Ġarībī taḫallüṣ ḳılur irdi. Ol hem faḳīrġa ṭaġayı bolur irdi. Mīr Sa'īd Kābilī'niñ inīsidür. Ḫōş-muḥāvere ve ḫōş-ḫulḳ ve ḫōş-ṭab' ve derd-mend yigit irdi. Köprek sazlarnı yaḫşi çalar irdi. Ūni ve uṣūli ḫūb irdi. Mūsiḳī 'ılmidin hem ḫaber-dār irdi. Ḫuṭūṭnı ḫūb biter irdi" (II. meclis).

Nevaî'nin ezberlediği ilk şiir, Kasımü'l-Envar'ın Farsça bir gazelidir. Şair o zaman üç dört yaşlarında olduğunu, *Mecalis*'deki Kasım-ı Envar maddesinde şu satırlarla açıklıyor :

رندیم و عاشقیم و جهانسوز جامه چاك
با دولت غم تو زفكر جهان چه باك

[83] Bk. *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*, Nevaî maddesi, c. 29, s. 24.

[84] Bk. *İslâm Ansiklopedisi*, A. Zeki Velidi Togan, Ali Şir maddesi (*Maarif ve Okutgucu*, Taşkent 1925, sayı 1-2, s. 56).

"Bu faḳīr evvel naẓm kim örgenipmin, bu soñggı maṭla'dur. Hemānā üç yaş bile tört yaşınıñ arasıda irdim. 'Azīzler oḳumaḳ teklīfi ḳılıp ḥayret ıẓhār ḳılurlar irdi" (I. meclis).

Nevaî'nin küçükken okumaktan çok hoşlandığı ve elinden düşürmediği eser, Feridü'd-din-i Attar'ın *Mantıku't-Tayr*'ı olmuştur. Çocuk bu esere o kadar merak sardırmış ki, kimseyle konuşmaz, bu kitaptan başka bir şeyle uğraşmazmış. Çocuklar arasındaki dedikoduları duyan babasıyla anası, kaygıya kapılarak kitabı saklamışlar. Fakat o yine gizlice okumakta devam edermiş. Şair, *Lisanü't-Tayr*'da bu eserle ilgili anılarını şöyle anlatıyor :

Yādıma mundaḳ kilür bu mācerā
Kim ṭufūliyyet çağı mekteb ara

Kim çiker eṭfāl-i merḥūm-ı zebūn
Her ṭarafdın bir sebaḳ ẓabṭıġa ün

İmgenürler çūn sebaḳ āzārıdın
Yā Kelāmu'llah'nıñ tekrārıdın

İsteben teşḫīẓ-i ḫāṭır üstād
Naẓm oḳutur kim revān bolsun sevād

Neṣrdin ba'żı oḳur hem dāstān
Bu *Gülistān* yañglıġ u ol *Būstān*

Mañga ol ḥāletde ṭab'-ı bü'l-heves
Mantıḳu't-Ṭayr eylep irdi mültemes

Taptı sākin sākin ol tekrārdın
Sāde köñglüm behre ol güftārdın

Ṭab' ol sözlerde bolġaç āşnā
Ḳılmadı meyl özge sözlerge yana

'Ādet ittim ol ḥikāyetler bile
Ḳuş maḳālidin kināyetler bile

Çūn birev sözdin tapıp ṭab'ım güşād
Tapsa irdi kim nidür andın murād

Ẕevḳı köp ḫōş-ḥāl iter irdi mini
Şerḥi anıñ lāl iter irdi mini

Çūn bu aḥvālimġa boldı imtidād
Boldı ol defterġa ġālib iʿtiḳād

Eyle kim ildin üzüldi ülfetim
Ol kitāb irdi enīs-i ḫalvetim

Ḫalḳ resmi sözleridin ḳīl ü ḳāl
Ötse ṭabʿımġa yiter irdi melāl

ʿĀḳıbet ʿışḳ eyledi şeydā mini
Eyle meşġūf itti bu sevdā mini

Kim didim ʿuzlet işikin açḳamın
Dehr-i bīmaʿnā ilidin ḳaçḳamın

Añglaġaç eṭfāl eylep şūr u şeyn
İstimāʿ itti bu sözni vālideyn

Vehm ġālib boldı andaḳ kim ʿavām
Kim irür söz āteşīn ü ṭabʿ ḫām

Bolmaġay kim dest birgey tilbelīk
Çikkülük bolġay ʿılācıdın ilik

Yaşurup defterni maʿdūm ittiler
Şuġlidin köñglümni maḥrūm ittiler

Menʿ-i küllī ḳıldılar ol ḥāldin
Mantıḳu't-Ṭayr üzre ḳīl ü ḳāldin

Çūn aradın ötti bir ʿahd-ı baʿīd
Boldılar ol ḥāletimdin nāümīd

Līk çūn yādımda irdi ol kelām
Yaşurun tekrār iter irdim müdām

Andın özge sözge meylim az idi
Ḳuş tili birle köñgül hem-rāz idi

Çok çetin, anlaşılması o yaştaki çocuk için çok güç, hattâ imkânsız olan bu kitaba karşı Nevaî'de uyanan bu merak çok ilginçtir. Bu hevesin nedenini, kitaptaki kuş hikâyelerinin alımlılığıyla açıklamak elbet mümkün olmaz. Nevaî bu eser hakkında hocasından dinlediği bazı sözler üzerine, hikâyelerdeki nükteleri anlamak hevesine kapılmıştır. Bununla birlikte, o yaştaki bir

çocuk için bu merakı önemle kaydetmek gerekir. Bu da Nevaî'nin, anlamakta güçlük çektiği konuları çözümlemek yolundaki çabasını gösterir. *Lisanü't-Tayr*'dan bahsederken görüleceği gibi, şair bu merakından vazgeçmemiş, ömrünün sonlarına doğru çok ilginç bulduğu bu konuya dönerek eserini meydana getirmiştir.

Nevaî, babası vali olarak Sebzvar'a gittiği zaman orada olan ve şiirleriyle tanınmış bulunan Mir Şahî ile mektuplaşmıştır. Babasının Sebzvar'a gitmesinden biraz sonra Esterâbat valiliğine gönderilen Mir Şahî orada ölmüş ve na'şı Sebzvar'a getirilmiştir. Nevaî *Mecalis*'de Mir Şahî'den bahsederken şöyle söylüyor :

"Faḳīr egerçi anı körmedim, ammā anıñg bile faḳīr arasıda iʿlām ü irsāl vāḳıʿ boldı. Mülk padişāhı atamnı hükümet resmi bile Sebzvarġa yibarıp irdi; ve Mīr Şāhī'ni Esterâbat ḥākimi tilep Cürcān memālikige iltip irdi. Esterâbat'ta añga ḳażā yitip naʿşin Sebzvarġa kiltürdiler" (I. meclis).

Babası Sebzvar'a 1452 de gittiğine, Mir Şahî de 1453 de öldüğüne göre, o tarihte Nevaî'nin 12 yaşında olduğu anlaşılıyor. Bu yaşta bir çocuğun tanınmış bir şairle mektuplaşması edebiyata olan merakının derecesini gösterir.

Bu meraka göre, o tarihlerde Nevaî'nin kalem denemeleri yapmakta olduğuna şüphe yoktur. Nitekim 14 yaşlarında kendini genç bir şair olarak çevresine tanıtmıştır.

Nevaî ilk şiirlerini Farsça yazmıştır. Fars dili ve edebiyatının çok yaygın olduğu, gençlerin Fars diliyle gazel söylemeyi hüner saydıkları bir devirde, bu çok tabiîdir. Nevaî bunu *Muhakemetü'l-Lugateyn*'de açıkça belirtmekte, "şuur sinnine kadem" koyduğunda Türkçe yazmaya başladığını açıklamaktadır. Türkçe şiire dönmesinde çevresinin de etkisi olduğuna şüphe yoktur. Dayıları Kâbilî ile Garibî'nin Türkçe şiirleri olduğu gibi, koruyucusu Sultan Ebülkasım Babur'un da Türkçe şiirleri vardır. Nevaî *Mecalis*'de Babur'dan şu satırlarla bahsediyor :

"Dervīş-veş ve fānī-ṣıfat ve kerīm-aḫlāk kişi irdi. Himmeti alnıda altunnıñg daġı kümişniñg taş ve tofraḳça ḥesābı yoḳ irdi. Taṣavvuf risāleleridin *Lemeʿat* bile *Gül-şen-i Raz*'ġa köp meşġūf idi. Ṭabʿı daġı naẓmġa mülāyim irdi. Bu rubāʿī anıñgdur kim (Farsça bir rubaiden sonra) bu Türkçe beyit hem

Niçe yüzüng körüp ḫayrān olayın
İlahī min sanga ḳurbān olayın (VII. meclis)

Ebülkasım, Nevaî'nin şiirlerini beğeniyor ve onu "oğlum" diye çağırıyordu. Seyyit Hasan Erdeşir ise, ona şair Lutfi'yi okumasını ve örnek edinmesini salık veriyordu. Böylece, hem Farsça hem Türkçe gazeller yazan Nevaî, çok geçmeden "zü'l-lisaneyn" sanını almıştır. Nevaî, Farsça manzumelerinde "Fanî" adını kullanmıştır.

DİVANLARI İÇİN YAZDIĞI DİBACELER :

Nevaî'nin gazelleriyle rubaîlerinden ve bir müstezatla bir muhammesden toplanmış en eski divanı, bugün Leningrad kitaplığında bulunuyor[85]. Şiir meraklısı birinin topladığı bu divan, hattat Sultan Ali Meşhedî tarafından H. 870 = M. 1465/66 da yazılmıştır. Şair o tarihte 24 yaşındadır. Her halde Nevaî'nin şiirlerini toplayarak kendi zevkine göre divan tertipleyen başkaları da olmuştur.

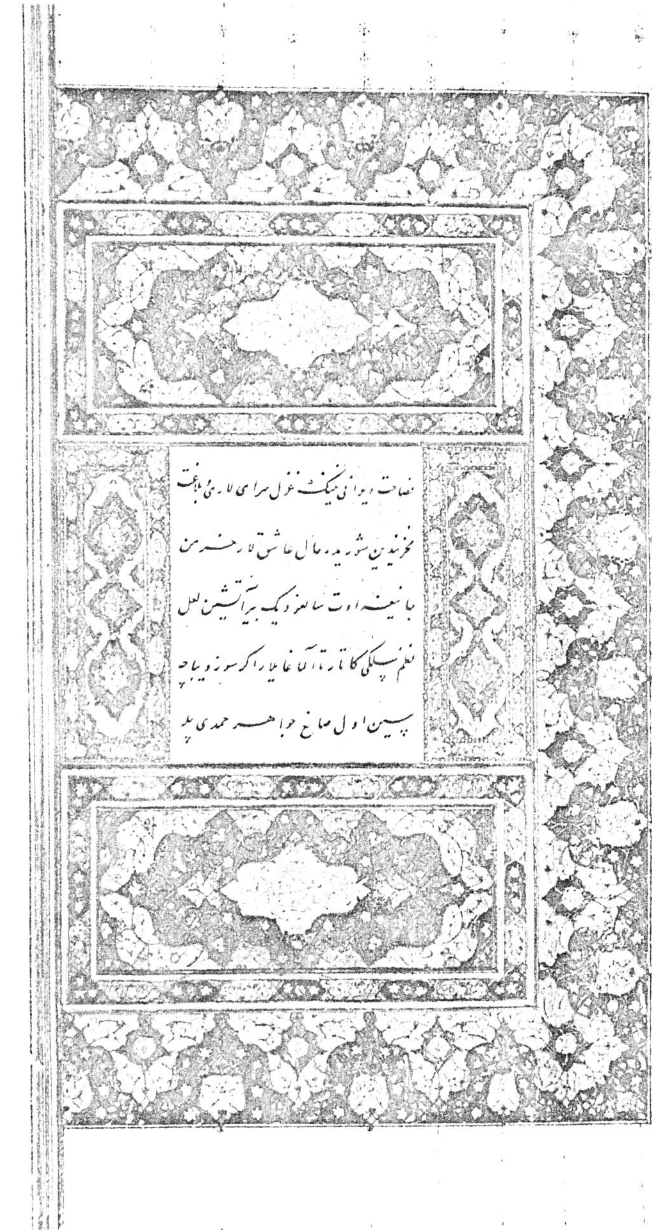
Nevaî, şiirlerini ilk kez Sultan Hüseyin Baykara zamanında toplamış ve tertiplediği divana *Bedayiu'l-Bidaye* adını vermiştir. Bu ilk divanın hangi tarihte toplandığı belli değilse de, Baykara'ya sunulduğuna ve onun 1469 da tahta çıktığına göre, bu tarihlerden sonra hazırlanmış demektir.

İlk divan için yazılan ve sonradan "Hutbe-i Devavin" adını alan *Dibace*, bizi bir çok bakımdan aydınlatmaktadır. Nevaî şu satırlarla söze başlıyor :

"Feṣāḥat dīvānınıng ġazel-serāyları ṭab' maḫzenidin şūrīde-ḥāl 'āşıḳlar ḫırmen-i cānıġa ot salġu dik bir āteşīn la'l naẓm silkige tarta almaġaylar. Eger söz dībācesin ol Ṣāni'-i cevāhir ḥamdi bile muraṣṣa' ḳılmaġaylar kim, 'ışḳ ehlin elmās-ı lisān şerefi ve gevher-i beyān luṭfı bile sāyir insānnıng dürretü't-tācı ḳıldı...".

Tanrı'ya ve Peygamber'e duadan sonra şöyle devam ediyor : "Bu perīşān eczānıng varaḳ-nigārı ve bu āşüfte evrāḳnıng ḳıṣṣa-güẕārı, miḥnet peymānesining cür'a-çeşi ve melāmet ḫum-ḫānesi-

[85] Nevaî divanlarının nüshaları hakkında II. cildin başında geniş bilgi verilecektir.

Topkapı, Revan Ktp., No. 803
Garaibü's-Sıgar, v. 2 b

niñg sebū-keşi, şeydālıġ maḥallesiniñg rüsvāsı ve rüsvālıġ küçesiniñg şeydāsı

Vefā bustānınıñg destān-serāyı
Melāmet bülbüli ya'nī Nevāyī

ġafera'llahü zünūbehu, andaḳ 'arż ḳılur kim, ol çaġ kim Ḫorāsān taḫtı göregenlıḳ[86] deväcı bile zīnet-efsāy ve göregen farḳı cihānbānlıḳ tācı bile felek-fersāy irdi. 'Ömrüm şeb-istānı şebāb şem'leri nūrıdın münevver ve ḥayātım gül-istānı yigitlik gülleri 'ıṭrıdın mu'aṭṭar irdi. Sin muḳteżāsıdın ṭabī'atḳa hevā ġālib ve hevā ġalebesidin ṭabī'at lehvġa ṭālib irdi. Köñglegim çākidin köksümdeki iski tükenler bir bir 'ıyān ve kögrekimde kisken yengi eliflerdin köñglekim ḫaṭ ḫaṭ ḳan. Müdām mey raġbeti köñgülge maḥbūb ve hemīşe maḥbūb ülfeti ḫāṭırġa merġūb. Cānım 'ışḳ bādesidin mest ve köñglüm bāde 'ışḳıdın mey-perest

"Bolmasa allımda gül-ruḫ sāḳī aḥvālim ḫarāb
Yoḳ işe sāḳīde gül-gūn cām-ı mey baġrım kebāb

"Az vaḳtde bāde seylidin hūş u 'aḳlım öyi yıḳıldı ve 'ışḳ berḳı ṣalāḥ u 'āfiyetim ḫırmenin kül ḳıldı

"Birev ki 'ışḳ u mey ilkide mübtelā bolġay
Ne tañg eger añga her laḥẓa yüz belā bolġay
Egerçi ṣa'b belādur velī budur tilegim
Ki bu belā mañga bolġay hemīşe tā bolġay

"Barı şu'ūr ṣūreti köñglümdin kitti ve köñgül ṣūret-i ḥāli bir yirge yitti kim

"Tün kün ayaġım yalañg yaḳam çāk
Mey-ḫāne yolıda mest ü bībāk
Her dem yitiben felekke hūyum
Evbāş ile barça güft ü gūyum

[86] Damat, güvey anlamına gelen "göregen" kelimesi şimdiye kadar gürkân şeklinde tespit edilmiştir.

Kani cihan daveri Çingiz Han
Kani cihan hanı Timur Gürkân

gibi. Timur Han soyundan olup da Çingiz Han soyundan kız alan kişiye "göregen" denilmektedir. Azerî lehçesinde bu kelime küreken olarak tesbit edilmiştir (bk. Radloff, c. 2).

"Çün ṭab'-ı cibillî selāmetdin ve cibillet-i ẕātî istiḳāmetdin 'ārî irmes irdi. 'Aşıḳlıḳ kūçeside kim 'acīb ḥālātġa ġāyet ve ḫammārlıḳ maḥalleside kim ġarîb müşkilātḳa nihāyet yoḳ turur. 'Işḳda ḫᵛāh ḥabīb cemāli ḥayretidin ve ḫᵛāh raḳîb ḫayāli ġayretidin ve ḫᵛāh viṣāl bahārı intiẓārıdın ve ḫᵛāh firāḳ ḫazānı ḫārḫārıdın her nev' iş yüzlense irdi ve meyde ḫᵛāh mestlıġ 'ayş ü ṭarabıdın ve ḫᵛāh maḫmūrlıġ renc ü ṭe'abıdın ve ḫᵛāh mey-fürūş 'ināyetidin ve ḫᵛāh muḥtesib şikāyetidin her emr vāḳi' bolsa irdi, ol ḥālġa lāyıḳ ve ol ḫayālġa muvāfıḳ

"Köñglümde ni ma'nî olsa irdi peydā
Til eyler idi naẓm libāsıda edā
Ol naẓmġa cānın ḳılıban ḫalḳ fidā
Salurlar idi günbed-i gerdūnġa ṣadā

*

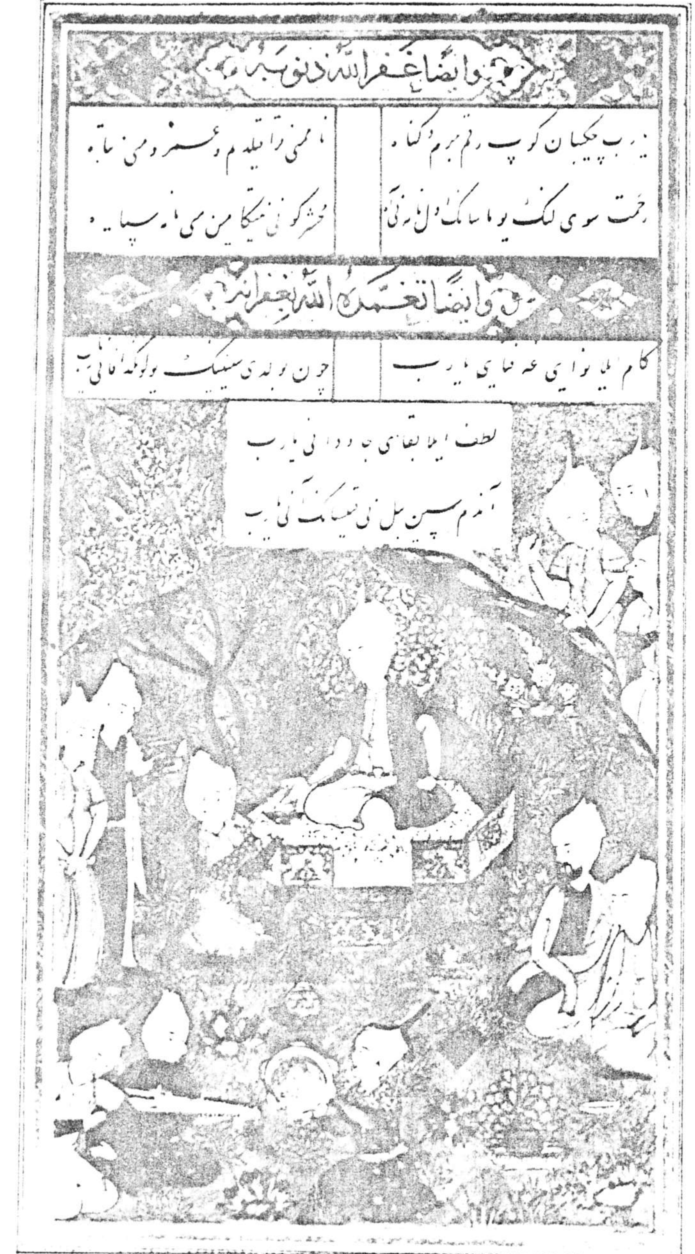
"Bu vîrān ṭab'ın beyt itse masṭūr
Tutup şöhret niçük kim beyt-i ma'mūr
Ḫarābāt içre peydā vü nihānî
Ol irdi ḫalḳnıñg raṭbu'l-lisānı,,

Nevaî bu satırlarla, gençliğinde şiirlerini hangi hevesle kaleme aldığını, o yaşta "aşk badesinden mest ve bade aşkından meyperest" hale geldiğini, bu hevesle havalandığını, bununla birlikte yaradılışının etkisiyle doğru yoldan ayrılmadığını, en basit olaylardan esin aldığını, bu esinle yazdığı şiirlerin elden ele dolaşıp ün kazandığını söyledikten sonra sözlerine şöyle devam ediyor :

"Yoḳ kim ḫarābāt dürd-nūşları, belki münācāt ḫırḳa-pūşları ve dimey kim 'avām erāzili, belkim ḫavāṣ efāżılınıñg tillerige cārî ve köñgüllerige kārî tüşer irdi. Ve ol zamānıñg kerîmü'l-ḫulḳ āzādeleri, belki 'aẓîmü'ş-şān şeh-zādeleri iltifātıġa müşerref bolur irdi. Ḫuṣūṣā salṭanat genciniñg dürr-i semîni ve ḳanā'at künciniñg ḫāk-nişîni, 'ilm ü ẕekā ehliniñg yegānesi ve faḳr u fenā ḫayliniñg nişānesi, itik ẕihni deḳāyıḳ riştėleriniñg girih-güşāyi ve arıġ ṭab'ı ḥaḳāyıḳ çihreleriniñg perde-rübāyı

Ṭab'ı dervîş ü özi şāh-nişān
Şāh Dervîş Muḥammed Sulṭān [87]

[87] Adı geçen Derviş Mehmet Sultan, Ebu Sait'in bir aralık Semerkant'ta vali bulunan oğlu Sultan Ahmet'in oğludur. Kiçi Mirza sanıyle anılır, Nevaî *Mecalisü'n-Nefais*'inde onu da şairler arasında kaydeder (bk. VII. meclis).

Topkapı, Revan Ktp., No. 803 *Garaibü's-Sıgar*, "Hatbe-i Devavin,, in sonu, v. 14 a

Ebḳāhu'llāhü kenze fenāihi ve edāme 'ızze 'anāihi * kim, maṭla'ı yā artuḳraḳ yā tamām ġazel tilim ḫāmesi taḳrīriġa kilse irdi, yā ḫāmem tili taḥrīr ḳılsa irdi, fī'l-ḥāl anı müşk-bār ḳalem birle kāfūr-kirdār ṣafḥaġa raḳam ḳılıp, aḳ u ḳaranı andın maḥẓūẓ ḳılur irdi"

Nevaî, şiirlerinin şehzadeler aracıyla her yere yayıldığını, fakat bunları bir divan halinde toplamayı düşünmediğini, ancak Hüseyin Baykara zamanında ve onun teşvikiyle divan tertip etmeğe karar verdiğini anlattıktan sonra, şiirlerine karşı Baykara'nın gösterdiği yakın ilgiden şu satırlarla bahsediyor :

"Gāhī 'ibāretim ḳuṣūrın taġyīr birmek bile 'aybdın müberrā ve gāhī ma'ānīm fütūrın ıṣlāḥ ḳılmḳ bile noḳṣāndın mu'arrā ḳılur irdi. Ba'żı beytimdin birer nāmünāsib lafẓnı çıḳarıp bir deste-i şebe içre bir dürr-i şāh-vār tartḳan dik birer lafẓ kiyürür irdi. Ve ba'żı ġazelimdin birer nāhencār beytḳa ḫaṭ urup bir bozuġ deşt içre bir ḳa.r-ı zer-nigār yasaġan dik birer beytḳa daḫl birür irdi"

Nevaî, divanın tertibindeki özellikleri birer birer sayıyor (bu özelliklerden biraz sonra ayrıca bahsedilecektir). Bundan sonra, mesnevî ile kasidelerini ayrıca toplayacağını, muhammes, müseddes, rubaî, kıt'a, müstezat, müfret, muamma, lugaz, terci' ve tuyuglarını da eklediğini söylüyor. Daha sonra da kusurlu bulduğu şiirlerini divana almak istemediğini, fakat vaktiyle meraklılar tarafından toplanıp halk arasında yayıldığından, bunlardan vazgeçemediğini kaydederek şu rubaî ile dibaceyi bitiriyor :

"Kām eyle Nevāyīġa fenānı yā Rab
Çün boldı sininĝ yolunĝda fānī yā Rab
Luṭf eyle baḳā-yı cāvidānī yā Rab
Ol dem sin bil ni ḳılsanĝ anı yā Rab"

Nevaî'nin bu dibaceyi hangi tarihte yazdığını bilmiyoruz. Ancak yazıda adı geçen Derviş Mehmet Sultan H. 889 = M. 1484

* Arapça cümle :

ابقاه الله کنز فنایه و ادام عز عنایه

Anlamı : Allah onun, faniliğinin hazinesini baki kılsın ve inayet değerini devam ettirsin.

de öldüğüne ve dibace yazıldığı sırada sağ olduğuna göre, bu tarihten önce kaleme alınmış olması gerekir.

Nevaî'nin, hayatının sonlarına doğru yazdığı başka bir dibace daha elimizdedir[88]. Bu dibacede şair, ilk divanını hazırladıktan sonra kaleme aldığı şiirlerle tertiplediği divanlar hakkında bize önemli bilgiler veriyor. Dibace şu satırlarla başlamaktadır :

"Şükr ü sipās ol Ḳādir'ġa kim, çūn ʿadem āsāyiş-gāhıdın vücūd ārāyişi āgāhlarıġa cilve birdi. İnsānnı sāyir maḫlūḳātdın nutḳ şerefi bile mümtāz ḳıldı

"Olkim cū cihān ḫalḳın āġāz itti
Şunʿı kilkini naḳş-perdāz itti
İnsān ḫaylin nutḳ ile mümtāz itti
Nutḳ ehlini naẓm ile ser-efrāz itti

"Ve ḥadd-i (ḥamd-i olmalıdır) bīḥadd ü ḳıyās ol Ṣāniʿġa kim, çūn ʿibāret cevāhirin naẓm silkige tarttı. Ol gül-şen-i İrem-āyīnni naẓm ehli ḫāme-i gevher-efşānı bile reşk-i nigār-ḫāne-i Çīn ve ġayret-i ḫuld-i berīn yasadı

"Çūn ḫayl-i beşerġa nutḳ kāmın birdi
Ol nutḳ ile naẓm iḥtirāmın birdi
Naẓm içre belāġat intiẓāmın birdi
Terkībide iʿcāz maḳāmın birdi"

Peygamber'e de duadan sonra şöyle devam ediyor :

"Ammā söz beytü'l-ḫarābınıñ bāde-peymāyı ve naẓm şāhbeytiniñ zīver-ārāyı, el faḳīrü'l-ḥaḳīr ʿAlī Şīr el müteḫalliṣ bi'n-Nevāyī, sütire ʿuyūbehu ve ġufire zünūbehu, andaḳ ʿarż ḳılur kim, bu ḫāk-i perīşān-rūz-gār, kiçik yaştın özümni şiʿrniñ perīşān savdāsıġa giriftār bolġanım. Ve ṭufūliyyet zamānıdın köñglümni naẓmınıñ perākende vesvāsıġa meşġūf u şīfte-dār bolġanım. Ve māteḳaddem şuʿarāsı melikü'l-kelāmları düstūrı bile (divan) cemʿ ü tertībide saʿy ḳılġanım. Ni ve niçe mertebe anıñ tedvīnide mürettebler irtikāb ḳılıp, her ṣınf-ı şiʿirġa zīb ü tezyīn ve ārāyiş ü āyīn birgenim. Anıñ keyfiyyetin burunġı dīvānım fihristide kim *Bedāyıʿu'l-Bidāye*'ġa mevsūmdur, şerḥ bile ʿarż ḳılıp irdim. Andın soñgra daġı ol cemʿ ü tertībdin başḳa, yana her taḳrīb bile her nevʿ

[88] Nuruosmaniye Ktp., No. 3999, sayfa kenarlarında, v. 21 b vd.

ebyāt kim aytılıp irdi, ve her nevʿ ġazeliyyāt kim yıġılıp irdi, ol ḫayāl şeb-istānınıñ dıraḫşān aḫterlerin ve ol köñgül gül-şeniniñ dıraḫşān gevherlerin daġı ikinci dīvānımda kim, *Nevādirü'n-Nihāye*'ġa meşhūrdur; rabṭ u tertīb birip, dībāceside şerḥ bile eʿızze-i eṣḥāb ve ecille-i aḥbāb ḫıdmetleride ʿarż ḳılıp irdim. Andan soñgra ḫayālimġa kilür irdi ve köñglümge ivrilür irdi kim

"Şāʿirlik ile şöhre ḳılıp atımnı
Żāyiʿ ḳıldım şiʿr ile evḳātımnı
İmdi tüzeyin Tiñgri'ge ṭāʿatımnı
Köp ilge müşevveş itmey ebyātımnı

*

"Çūn kim ḳarıdım ʿömrni berbād itmey
Köñglümni yigitler ġamıdın şād itmey
Her laḥẓa birev ʿışḳıda feryād itmey
Ḥālim şerḥin naẓm ile bünyād itmey

*

"İllig bile altmışḳa yitti ḳademim
Ni maʿnī ki bolmadı irkin raḳamım
Ni ṭurfa ki ṣebt itmedi irkin ḳalemim
Kim yoḳ biridin ḫāṭır ara cüz elemim

"Egerçi nigāriş tapḳan iki dīvān tertibide ve güzārişḳa kirgen iki defter tedvīnide hem bu faḳīr-i nāmurād ve ḥaḳīr-i nāşādġa hīç iḫtiyār yoḳ irdi. Nivçün ki barçası sulṭānī hükm ü iḥsān ü taḥsīnler ve ḫāḳānī emirler ve taʿlīm ü telḳīnler bile irdi".

Nevaî, bundan sonra gazel söylemeyi hatırına bile getirmediğini, ancak gördüğü bir güzeli, ya da gönlündeki derdi birer beyitle tesbit ettiğini, sözünden haberi, özünden ve özlüğünden eseri kalmadığını, derdini söyleyecek yakın dostu olmadığı için bunları birer beyit, ya da birer matla' ile anlatıp oyalandığını, böylelikle türlü şekillerde bir çok şiirler toplandığını, fakat bunları bir araya getirecek vaktı olmadığını, bir süre sonra fırsat bulunca bunları da yok olmaktan kurtarmak için toplamayı düşündüğünü anlatıyor.

Bu sırada Baykara, Emir Husrev-i Dehlevi'nin Melikşah Alp Arslan adına topladığı dört divanı Nevaî'ye hatırlatarak, toplanan şiirlerden daha iki divan meydana getirmesini salık veriyor. O da

bu cesaretle kuvvetini topluyor, vaktiyle yazdığı beyitler ve matla'lar üzerinde çalışarak günde bir kaç gazel meydana getiriyor. Tamamladığı gazeller elli ve altmışı, ya da yüzü bulunca, bunları götürüp Sultanın takdirine sunuyor.

Nevaî bunları uzun uzun anlattıktan sonra, şiirlerine karşı Sultanın gösterdiği ilgiyi şu satırlarla anlatıyor :

"Ve ol Ḥażret ʿināyet közi bile ol raʿnālarnı körüp ve iltifāt naẓarın her biriġa yitkürüp ḳaysı birinin͡g ḥarīr u ḥulleside ḳuṣūr körüp, ya ol ḥulle vü ḥarīrni muşannaʿ ḳılġan cevāhirde ʿadem-i münāsebet sebebidin fütūrı ẓāhir bolsa, ol libāslarnı çıḳarıp ḫızāne-i ḫāṣṣıdın münāsib renglik ḥarīr ü dībā libāslar ḥarça ḳıymetī gevherler bile muraṣṣaʿ ḳılġan kiltürüp ol ṣūḫlarġa kiydürür irdi".

Şair bu konu üzerinde tekrar tekrar durduktan sonra sözlerine şöyle devam ediyor :

"Bu dīvānlarda daġı hemol düstūr bile maʿānī cevāhir-i şāhvārıdın ve elfāẓ naḳş ü nigārıdın ve terkīb selāset ü leṭāfetidin ve çāşnī ḥālet ü ḥarāretidin hīç cüz'ī cüz'iyyātdın yoḳ turur kim, ol Ḥażretnin͡g mübārek ṭabʿının͡g anda küllī daḫli bolmamış bolġay. Belki aṣıl ḫayāl ol Ḥażretnin͡g bolup, bu bende hem ol Ḥażretnin͡g buyruġı ve taʿlimi bile anda cüz'ī daḫli kılmış bolġaymın. Bu cihetdin bola alġay ki, bu dīvānlar ol Ḥażretnin͡g ʿadīlsiz ṭabʿı dik bīnaẓīr ve her şāh-beyti öz hümāyūn ẓātı dik ʿālem-gīr bolġay. Çün bu maʿnī gevherleri barça ol Ḥażretnin͡g ṭabʿı maḫzenidin ve ẓihni kānıdın ḥāṣıl boldu. Ve elfāẓ u ʿibāret ḫazāyini hemol maʿnī gevherleridin toldı. Bu maʿnīdin anın͡g atın *Ḫazāyinü'l-Maʿānī* ḳoyuldı

Bir genc ki baḥr-ı lāmekānī didiler
Her ḳaṭrasın āb-ı zindegānī didiler
Şeh maḫzen-i ṭabʿıdın nişānī didiler
Kim anı Ḫazāyinü'l-Maʿānī didiler"

Şair *Hazayinü'l-Maanî* adı altında topladığı şiirlerini, yılların mevsimlere ayrılması gibi, hayatının dört mevsimine ayırarak her birine birar ad veriyor :

"Ol sebebdin evvelgı dīvānnı kim ṭufūliyyet bahārı ġoncesinin͡g ʿacīb gülleri ve ṣiġar gül-zārının͡g bāġçesinin͡g ġarīb çiçekleri bile ārāste bolup irdi, *Ġarā'ibü'ṣ-Ṣıġar* dinildi. Ve ikinci dīvānnı kim yigitlik, āşüfteliġ ve şebāb ü ālüfteliġ yazı ve deştide yüzlengen nādir vaḳāyiʿ bile pīrāste bolup irdi, *Nevādirü'ş-Şebāb* ataldı. Ve üçünci dīvānnı kim vasaṭü'l-ḥayāt mey-ḫāneside ʿışḳ bile şevḳ peymānesidin yüzlengen bedīʿ neşāṭlar keyfiyyetin yazılıp irdi, *Bedāyiʿu'l-Vasaṭ* at koyuldı. Ve törtünci dīvānnı ʿömrnin͡g āḫırlarıda yüzlengen ʿışk derd ü renci ḳaydaları kim cān-sūz ah urmaḳ ve cān tapşurmaḳdur, kim anda ṣebt bolupdur, *Fevāyidü'l-Kiber* laḳab birildi. Ümmīz ol kim bu tört dīvān kim Sulṭān-ı ṣāḥib-ḳırān atı bile müzeyyel durur ve elḳābı bile muṭarraz, hem anın͡g atı dik rebʿ-ı meskūnda tolġay ve hem anın͡g elḳābı dik törtünci kökke diginçe münteşir bolġay".

Şair tekrar divanlarını ömrünün yaşlarına göre ayırarak ilk divandaki şiirlerin 8 ile 20 yaş arasında, ikinci divanındaki şiirlerin 20 ile 35 arasında, üçüncü divanındaki şiirlerin 35 ile 45 arasında, dördüncü divanındaki şiirlerin 45 ile 60 a yakın çağda yazıldığını söyledikten sonra, bu süre içinde yazdığı eserlerin bir kaçını şöyle işaret ediyor :

"Ve bu evḳāt mābeynide her miḳdār kim furṣat taptım, ḫvāh *Ḫamse* naẓmıdın ve *Naẓmü'l-Cevāhir* ve *Mecālisü'n-Nefā'is* ve *Zübdetü'l-Tevārīḫ* ve sā'ir taṣnīfler iştiġālidin, hem ol Ḥażret duʿā-yı devletide evḳātımnı ṭarḫ ḳıldım".

Şair bu dibaceyi de kaleme aldığını söyledikten sonra, kendisinden bahsederek halini şöyle anlatıyor :

"Ḥālā mizācım istiḳāmetdin münḥarif ve bedenimde niçe maraż muḫtelifdür. Ve aṭibbā ʿilācımdın ʿāciz ü maʿzūl, ve aḥibbā mizācımdın müteʿaccib ü melūl, dimāġım perīşānlıġıdın sözüm nāmerbūṭ, ve ḫayālim āşüfteliġıdın ḥālim nāmaẓbūṭ, baġrım ḳırılġanıdın cismimde ḥummāylarım ve kön͡glüm azġanıdın başım ılanmaġı ve közüm ḳararmaġı dāyim; ni tan͡gdın aḳşamġaça özümge bir dem ġıdādın kām, ni aḳşamdın tan͡ggaça ṭurfetü'l-ʿaynī közümge uyḳudın ārām; ḫāṭırım sevdā-āmīz ḫayāllerdin müşevveş, bīsürūdlıḳdın her niçe dil-keş söz bolsa kön͡glümge nāḫōş ; miʿdemnin͡g hażm ḳılur ġıdāsı, zamāne ehlinin͡g ayranı, kön͡glümnin͡g neşāṭ bezmide mey-i nābı, felek tīġi aḳızġan baġır ḫūn-ābı. Nātüvānī kim yuḳḳarı mezkūr bolġan dik, ġıdā ḳılur aşı, misḳāl taşı bile bolġay. Eger gāhī żaʿīf ḫāṭırı şerbet meyli ḳılġay, ol daġı bu taş terāzūsı bile tartılġay".

En sonunda şair yine Baykara'dan bahsettikten ve duada bulunduktan sonra şu rubaî ile dibaceyi tamamlıyor :

"Hem dergehiñg ikbāl-i mekānî yā Rab
Hem başıñg üze tāc-ı Keyānî yā Rab
Cāmıñgda zülāl-i zindegānî yā Rab
Andın sañga 'ömr-i cāvidānî yā Rab"

Bu *Dibace*'den anlaşıldığına göre, Nevaî *Bedayiu'l-Bidaye* adı altında topladığı ilk divanına bir fihrist yazmıştır. Bu fihrist, bazı bölümlerini yukarıya aldığımız ilk *Dibace*'dir ki, *Garaibü-s' Sigar* başlığını taşıyan divan nüshalarının çoğunda yer almaktadır.

Nevaî, *Bedayiu'l-Bidaye*'den sonra yazdığı şiirleri *Nevadirü'n-Nihaye* adı altında toplamış, bu divana da bir dibace yazmıştır. *Nevadirü'n-Nihaye* adını taşıyan bu divan Türkiye kitaplıklarında bulunmadığı gibi, Avrupa kitaplıklarında da yoktur. Tek nüshanın Özbekistan Fenler Akademisinin Bîrunî Doğu Bilimleri Enstitüsünde bulunduğu bildirilmektedir[89]. Bu divan için yazılan dibace de meydanda yoktur; yazıldığı tarih de belli değildir.

Şair üçüncü ve son Dibace'de yaşının elli ile altmışa geldiğini söylüyor. Bunu bildiren rubaî'nin ilk mısraında "illig bile altmışka" diyor ki, şiirleri üzerindeki bu son çalışmaların 50 ile 60 yaşları arasında olduğu anlaşılıyor.

Nitekim Nevaî *Hamsetü'l-Mütehayyirin*'de, açıkladığına göre, Camî üçüncü divanını Nevaî'ye armağan ettiğinde, Nevaî, bu divanlara yazıldıkları çağlara göre Emir Husrev gibi birer ad vermesini tavsiye etmiş, bu tavsiyeye uyan Camî, üç divanına *Fatihatü'ş-Şebab*, *Vasıtatü'l-Ikd*, *Hatimetü'l-Hayat* adlarını vermiş, o da Nevaî'ye aynı tavsiyede bulunmuş, Nevaî de bu tavsiye üzerine şiirlerini dört divana ayırarak bunlara *Garaibü's-Sıgar*, *Nevadirü'-ş-Şebab*, *Bedayiu'l-Vasat*, *Fevaidü'l-Kiber* adlarını vermiş. Demek ki Nevaî daha o zaman divanlarına bu adları vermeği tasarlamış. Aralarındaki bu konuşma, Camî'nin ölümünden (H. 898 = M. 1492) biraz önce geçmiş, Nevaî de bu tarihlerde divanları üzerinde çalışmalara başlamıştır.

Şair bu *Dibace*'de ilk iki divanını hazırladıktan sonra artık gazel yazmayı ve divan tertiplemeyi düşünmediğini söylüyor ki,

[89] Bk. II. cilt, önsözden sonraki "Nevaî divanlarının nüshaları" bölümü.

ikinci divanına *Nevadirü'n-Nihaye* adını verdiğine göre, bu karara daha o zaman da varmış demektir.

Sonradan kaleme aldığı beyitler ve matla'lar çoğalınca, şair bunları yok olmaktan kurtarmayı düşünmüşse de bir türlü toplayamamış, ancak Baykara'nın teşvikiyle ellisinden sonra (Camî ile divanlar üzerine konuştukları tarihlerde) çalışmaya koyulmuş (şüphesiz bu arada bir çok eserler meydana getirmiş), altmışa doğru çalışmalarını bitirmiş, şiirlerinin hepsini bir araya toplayarak bunlara *Hazayinü'l-Maanî* adını vermiş ve dört divana ayırmıştır. Bu divanlar, daha önce tasarlandığı gibi, şu adları taşımaktadır.

Garaibü's-Sıgar (8-20 yaşları arasında yazdığı şiirler),
Nevadirü'ş-Şebab (20-35 yaşları arasında yazdığı şiirler),
Bedayiu'l-Vasat (35-45 yaşları arasında yazdığı şiirler),
Fevaidü'l-Kiber (45-60 yaşları arasında yazdığı şiirler),

Nevaî bu son *Dibace*'de yazdığı eserlerin bazılarını sayarken *Hamse*, *Nazmü'l-Cevahir*, *Mecalisü'n-Nefais* ve *Zübdetü't-Tevarih* adlarını veriyor. Halbuki Bibliothèque Nationale'de 1367 numarada kayıtlı *Hazayinü'l-Maanî* nüshasındaki *Dibace*'de *Lisanü't-Tayr* adı da geçiyor. Buna göre *Dibace*, *Lisanü't-Tayr*'ın yazıldığı 904 den sonra, *Mehakemetü'l-Lugateyn* ile *Siracü'l-Müslimin*'in yazıldığı 905 de kaleme alınmış demektir. Son eseri olan ve 906 da yazılmış bulunan *Mahbubü'l-Kulub*'dan öncedir. *Zübdetü't-Tevarih* ise elimize geçmemiştir. Nevaî bu eser için "salâtin ülken atın bu hayvan suyı bile tirküzüpmin" diyor ki, bu sözlerden eserin Türk tarihi olduğu anlaşılıyor[90].

Dibace'nin son olarak bize öğrettiği, Nevaî'nin bu yıllardaki sağlık durumudur. Gerçi tarihî kaynaklarda şairin son yıllardaki hastalığından bahsedilirse de, ıstırabını kendi ağzından belirtmesi ona başka bir önem vermektedir.

Nevaî, dört divanından meydana getirdiği *Hazayinü'l-Maanî*'yi hazırlayıp, Sultan Hüseyin'e sunulmak üzere saraya göndermiştir. Bunu *Münşeat*'ında yer alan mektupların birinden öğreniyoruz[91]. *Hazayinü'l-Maanî* adını taşıyan Paris'deki nüsha 126

[90] Bk. *Muhakemetü'l-Lugateyn*, Necip Asım yayımı. s. 90.

[91] Saray adamlarından birine gönderdiği bir mektup için bk. Münşeat, Azer-neşir, Bakû 1926, s. 41-42.

varaktan ibaret olduğuna göre, elbet dört divanı kapsayamaz. Bu nüshada ancak başı eksik *Dibace* ile *Münşeat*'tan bazı mektuplar ve bazı manzum ve mensur parçalar bulunmaktadır[92].

Hazayinü'l-Maanî adını taşımamakla birlikte, gerek dört divan bir arada, gerek ayrı ayrı, ya da divanlarından seçilerek hazırlanmış birçok nüshalar bugün kitaplıklarda yer almaktadır.

Nevaî'nin divanları arasında nüshaları en çok olan *Garaibü's-Sigar*'dır. Öteki divanların nüshaları çok azdır. Dört divan bir arada, külliyat nüshalarında yer aldığı gibi, ayrıca "külliyat-ı devavin" adı altında da toplanmıştır[93].

Şairin sağlığında yazılmış hiç bir divanı İstanbul kitaplıklarında yoktur. Hepsi de ölümünden sonra istinsah edilmiştir. Yalnız Topkapı Revan Ktp. nda 808 numarada kayıtlı Külliyat'ı içindeki *Hamse* sonunda 901, *Garaibü's-Sigar* sonunda 902 tarihi görülmektedir. Nüshanın sonunda tarih yoktur. Eserler de kronolojik sırayı izlemiyor. Nitekim 905 de yazılmış olan iki eserden *Siracü'l-Müslimin* külliyat'ın baş taraflarında, *Muhakemetü'l-Lugateyn* ise sonundadır. Buna bakarak yazanın, külliyattaki eserleri 901 ile 905 arasında istinsah ettiğine, tamamladıktan sonra onları kendi düşüncesine göre sıraya koyduğuna hükmedebilirdik. Ancak 902 tarihini taşıyan *Garaibü's-Sıgar*'daki gazellerde وله رحمة الله عليه ve وله نورالله مرقده gibi başlıklar bulunmaktadır ki, bu sözler ancak ölmüş olanlar için söylenir. Bu durum karşısında şöyle bir düşünce hatıra gelebilir: Külliyatı yazan, şairin ölümünden sonra istinsaha başlayarak gazellerin başına, başka nüshalarda olduğu gibi, ölenler için kullanılan sözleri koymuş, divanı bitirdikten sonra, istinsah ettiği nüshadaki tarihi kaydetmiştir. Yazıldıkları tarihin değil de, asıllarının tarihini taşıyan nüshalara arasıra rastlanmaktadır.

Şairin henüz hayatta iken yazılmış birkaç divanı Leningrad, Bakû ve Taşkent Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü kitaplıklarında bulunmaktadır.

[92] Bk. Blochet, *Bibl. Nat. kataloğu* c. 2, s. 247-48 Suppl. No. 1367.

[93] Bunlar hakkında divanlardan bahseden II. ciltte bilgi verilecektir. Şimdilik bk. Agâh Sırrı Levend, *Türkiye Kitaplıklarındaki Nevaî Yazmaları, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, Ankara, 1958, ayrı basım.

NEVAÎ'NİN DİVANLARINDAKİ ŞİİRLER :

Sekiz yaşlarından başlayarak ömrünün sonuna kadar 52 yıllık zamanı kaplayan bu şiirleri kronolojik bir sıra ile izlemek, şairin dil, deyiş, düşünüş, görüş ve anlayış bakımından geçirdiği gelişmeyi anlamak için en kestirme yoldur. Şairin, dört divanını ömrünün dört çağına göre ayırmış olması bu imkânı bize veriyor. Ancak bütün şiirler bu dört divana kronolojik sıraya uyularak yerleştirilmiş değildir. Örneğin, Nevaî'nin kendi tertiplediği ilk divanın en eski nüshası bugün Britsh Museum'dedir[94]. Üzerinde divanın adı bulunmamakla birlikte, nüsha H. 887 = M. 1482 de istinsah edilmiş olduğuna göre, bu divanın, şairin ilk topladığı divan, *Bedayiu'l-Bidaye* olması gerekir. *Garaibü's-Sıgar* nüshalarında olduğu gibi, ilk gazeli "Eşrekat. . . ." kelimesiyle başlayan divanda üç müstezat bulunduğu halde, şair sonradan bir müstezat daha yazarak bunları dört divana birer tane serpiştirmiştir. Yalnız bir nüshada (Topkapı Revan Ktp. N. 807, *Külliyat-ı Devavin*) beşinci bir müstezat daha vardır ki, bu başka nüshalarda yoktur.

Nevaî'nin kendi el yazısıyla yazılmış divanına rastlanmadığı gibi, elde bulunan nüshalar da yazandan yazana geçtikçe-her eserde olduğu gibi-bazı değişikliklere uğramıştır. Bu değişiklik en çok kelimelerdedir. Yazanlar, okuyamadıkları kelimeleri kendi anlayışlarına göre tespit etmişler, imlâyı da değiştirmişlerdir.

Bundan başka, divanlarda bulunan şiirlerin sayısı da birbirini tutmuyor. "Eşrekat. . ." ile başlayan ilk gazeli görünce *Garaibü's-Sigar* sandığımız divana, öteki divandaki şiirlerden birkaçı da girmiş bulunuyor. Hele basma divanlara hiç güvenilmez.

Garaibü's-Sıgar'da rastlanan birkaç beyit, bu konuda bir şüphe uyandırıyor. Nevaî bir gazelinde ihtiyarlığından bahsetmektedir :

Zārlıġlar birle olmay tapmaġumdur ḫōd viṣāl
Ni üçün kim min ḳarı ḳuldurmın ol mīrzā yigit

Yoluñġ üzre hem gedāmin hem ḳarı hem ḫasta-ḥāl
Bir baḳıp öt ḥālime ḥüsnüñġ zekātı a yigit

[94] Bk. II. cilt, önsözden sonraki "Nevaî divanlarının nüshaları" bölümü.

Halbuki bu divandaki şiirler şairin 8-20 yaşları arasında yazılmış şiirleridir. Bundan başka Nevaî birkaç gazelinde Şah-ı Gazî'den bahsetmektedir. Örneğin :

Mümkin irmes şehler içre beyle niyyetlıġ meger
Şāh-ı Ġāzī kim müyesser boldı bu devlet aña

*

Ey Nevāyī ḫurde-i naẓmıñġa ıṣlāḥ isteseñ
Şāh-ı Ġāzī'din cihānda ḫurde-dānraḳ yoḳ kişi

Bu beyitlerden anlaşıldığına göre, kasdedilen Şah-ı Gazî Sultan Hüseyin'dir. Halbuki Nevaî'nin 8-20 yaşları arasında bulunduğu yıllarda hükümdar Ebülkasım Babur ile Ebu Sait idi. Hele, bu divandaki muhammeslerin birinde Sultan Ebü'l-Gazî'den bahsediyor ki, Ebü'l-Gazî, Hüseyin Baykara'nın sanıdır :

Fānī-i maḥż olmayın Sultān Ebü'l-Ġāzī tigin
Ey Nevayī devlet-i bāḳī tilersin vaşlıdın

Görülüyor ki *Garaibü's-Sıgar'a* sonradan yazdığı şiirlerden birkaçı da karışmıştır.

Bununla birlikte, bu konuda fazla mubalağa etmemek gerekir. Hayatı boyunca yazılmış ve dört divanda sıralanmış olan şiirler, günlerin, yılların bıraktığı izlenimlerdir. Bu şiirlerde şairin her an değişen ruh hallerini, devrin sosyal hayatının yankılarını görmek mümkündür.

Burada birkaç soru hatırımıza geliyor :

a) Nevaî'nin dört divanına girmemiş şiirler var mıdır? Varsa şair bunları acaba niçin almamıştır ?

b) Başka şairlerin şiirleri divanlara karışmış mıdır? (bunu pek sanmıyorum).

c) Elimizdeki divan nüshaları, acaba Nevaî'nin kendi tertip ettiği nüshalardan mı istinsah edilmiştir ?

d) Meraklılar tarafından hazırlanan nüshalar hangileridir ?

e) Şairin çocukluk çağında yazdığı şiirleri kapsayan ve son tertibe göre *Garaibü's-Sıgar* adını alan divan ile, ilk hazırladığı *Bedayiu'l-Bidaye* arasındaki farkın derecesi nedir? Her iki nüsha da "Eşrekat . . . ." gazeliyle başlıyor. Fakat gazel sayıları değişik olduğu gibi, öteki şiirlerden birkaçını da *Bedayiu'l-Bidaye'den* çıkarılmıştır. Çocukluk çağında yazdığı bu şiirleri, Nevaî acaba neden *Garaibü's-Sıgar'a* almayarak öteki divanlarına koymuştur. *Nevadirü'n-Nihaye* ile *Nevadirü'ş-Şebab* için de aynı şey söylenebilir.

f) Ellisinden sonra yazdığı şiirlerden bir kaçını, sonradan ilk divanlara aldıysa, şair bunu yaparken acaba ne düşünmüştür ?

Bu sorulardan şairle ilgili olanları anlamak şüphesiz nasip olmıyacaktır. Divanlarla ilgili soruları ise, *Bedayiu'l-Bidaye* ve *Nevadirü'n-Nihaye* elimizde olmadığı için burada tespit etmek mümkün değildir.

Yapılacak iş, Türkiye kitaplıklarındaki belli başlı nüshalarla, yabancı kitaplıklardaki *Bedayiu'l-Bidaye*'nin 4 ve *Nevadirü'n-Nihate*'nin tek nüshasının foto-kopi'lerini getirtip karşılaştırmaktır. Böylece doğru ve eksiksiz metinleri elde ettikten sonradır ki, daha esaslı tekstoloji incelemelerine girişilebilir.

DİVANLARININ TERTİBİ :

Nevaî yazdığı şiirleri rastgele toplayıp divan tertip etmiş değildir. Şair bu konuda da bir sistem sahibidir. Yukarıda bahsi geçen ilk *Dibace*'de, divan tertibinde izlediği sistemi şu satırlarla belirtmektedir.

"Her kişi kim dīvān tertīb ḳılıp turur, otuz iki ḥarfdin kim ḫalāyıḳ ʿibāretide vāḳiʿ durur ve ulus kitābetide şāyiʿ; dört ḥarfġa taʿarruż ḳılmay dururlar. Çūn söz ʿarūsı, naẓm ḥarīrining maṭbūʿ kisvetin ve mevzūn ḫılʿatin kiyip cilve āgāz ḳılsa ḥoḳḳa-i yāḳūtı dağı otuz ikki gevherdin ḳaçan kim törtige noḳṣān vāḳiʿ bolsa, muḳarrerdür kim cemāliġa andın ḳuṣūr ve kemāliġa andın fütūr vāḳiʿ bolġusıdur. . . . ."

"Bu cehetdin ol tört ḥarf cevherlerin dağı özge ḥurūf cevāhiri silkide tartıp, ġazeliyyātnı otuz iki ḥarf tertībi bile müretteb ḳılıldı.

"Yana bu kim her ḥarf ġazeliyyātınıñ evvel bitilgen ġazel bile özge ġazeller arasıda üslūb ḥayṣiyyetidin tefāvüt riʿāyet ḳılmaydurlar. Muḳarrer durur kim her emirde her laḥẓa Ḥaḳ sübḥānehu ve taʿālā ḥamdidin, yā Rasūl ʿaleyhi's-selām naʿtidin, yā bu ikki işke delālet ḳılur dik bir emrdin ġāfil bolmamaġlıġ evlā durur.

Eger her laḥẓa bu sa'ādet müyesser bolmasa, her müte'ayyin emr-i iftitāḥīda ḫōd ni nev' teġāfül ve tekāsül revā körülgey..."

"Bu nev' ḫayāl ḫāṭırġa kilgen üçün her ḥarf ġazeliyyātının͡g evvelġı ġazelni yā Tin͡gri ta'ālā ḥamdi bile müveşşaḥ, yā Rasūl 'aleyhi's-selām na'ti bile müfettaḥ, yā bir mev'ıẓa bile kim bu ikki işdin birige dāl bolġay muvażżaḥ ḳılındı.

"Yana bir bu kim, gūyyā ba'żı il eş'ār taḥṣīlidin ve dīvān tekmīlidin ġaraż-ı mecāzī ḥüsn ü cemāl tavṣīfi ve maḳṣūd-ı ẓāhirī ḫaṭṭ u ḫāl ta'rīfidin özge nime an͡glamay dururlar. Dīvān tapılġay kim anda ma'rifet-āmīz bir ġazel tapılmaġay, ve ġazel bolmay kim anda mev'ıẓat-engīz bir beyt bolmayġay, mundaḳ dīvān bitilse, ḫōd asru bīhūde zaḥmet ve żāyi' meşaḳḳat tartılġan bolġay. Ol cihetdin bu dīvānda ḥamd ü na't ü mev'ıẓadın başḳa, her şūr-engīz ġazeldin kim istimā'ı meh-veşlerġa mūcib-i ser-keşlik ve ġam–keşlerġa bā'iṡ-i müşevveşlıḳ bolġay, birer ikirer naṣīḥat–ārā ve mev'ıẓat-āsā beyt irtikāb ḳılındı, kim alarnın͡g lem'a-i ruḫsārı 'iffet bürḳa'ıdın köp taşġarı lāmi' bolmaġay, tā bularnın͡g vücūdı ḫırmeni ol berḳ iḫtirāḳıdın bi'l-kül żāyi' bolmaġay. Yoḳ kim bu ġazeller ġazāleleri cilve-gerlik sāz, belki perde-derlik āġāz ḳılsalar, bu beytnin͡g naṣīḥat-sāz vā'ıẓları ve mev'ıẓa-perdāz nāṣıḥaları māni' bolġaylar........"

"Yana bu kim sāyir devāvīnde resm-i ġazel üslūbıdın kim şāyi' durur, tecāvüz ḳılıp maḫṣūṣ nev'lerde söz 'arūsının͡g cilvesiġa nümāyiş ve cemāliġa ārāyış birmey dururlar. Ve eger aḥyānā maṭla'ı maḫṣūṣ nev'de vāḳi' bolsa, hem ol maṭla' üslūbı bile itmām ḫıl'atin ve encām kisvetin kiydürmey dururlar. Belki tükengünçe eger bir beyt mażmūnı viṣāl bahārıda gül-ārāylıḳ ḳılsa, yana biri firāḳ ḫazānıda ḫār-nümāylıḳ ḳılıp durur. Bu ṣūret dağı münāsebetdin yıraḳ ve mülāyemetdin ḳıraḳ köründi. Ol cihetdin sa'y ḳıldım kim her mażmūnda maṭla'ī vāḳi' bolsa, andaḳ bolġay kim maḳṭa'ġaça ṣūret ḥayṡiyyetidin muvāfıḳ ve ma'nā cānibidin muṭābıḳ tüşkey.....".

Bu sisteme göre Nevaî, başka şairler gibi 28 harfte değil, لا ، ژ ، چ ، پ harflerini de ekleyerek 32 harfte gazel yazmıştır.

Bundan başka, her harfte yazdığı gazelleri gelişigüzel sıralamamış, her harfte tevhit, münacat, na't, ya da mev'ıza yollu ahlâkî ve taasavvufî gazelleri başa almıştır.

Yine başka şairlerin yaptığı gibi gazelde yalnız "hüsn ü cemal tavsifi ve hatt u hal tarifi" ile yetinmemiş, hamd, na't ve mev'ızadan başka lirik şiirler arasına da birer ikişer övgü yollu beyitler katmıştır.

Ayrıca gazelde "matla'" ile "makta'" beyit arasındaki münasebeti gözden kaçırmamış, yukarıda bahardan bahsederken, aşağıda hazandan bahsetmek gibi garabetlere düşmemiştir.

Nevaî, her harften gazellerin başına ayrı ayrı şu başlıkları koymuştur :

الف ḥarfinin͡g āfetlerinin͡g ibtidāsı
بی ḥarfinin͡g belālarının͡g bidāyeti
پی ḥarfinin͡g perī-veşlerinin͡g pervāzı
تی ḥarfinin͡g tārāc-gerlerinin͡g temāşāsı
ثی ḥarfinin͡g ṡemīn gevherlerinin͡g ṡemeresi
جیم ḥarfinin͡g cemīlelerinin͡g cilvesi
چیم ḥarfinin͡g çābüklerinin͡g çihre-güşālığı
حی ḥarfinin͡g ḥarāmīlerinin͡g ḥüsn-ārāylıgı
خی ḥarfinin͡g ḫūblarının͡g ḫırāmı
دال ḥarfinin͡g dil-ārāmlarının͡g devrānı
ذال ḥarfinin͡g zevi'l-ḥayātlarının͡g zūfünūnlıgı
ری ḥarfinin͡g ra'nālarının͡g rüstāḫīzı
زی ḥarfinin͡g zībālarının͡g zīneti
ژی ḥarfinin͡g jülīde-mūylarının͡g jende-pūşlıgı
سین ḥarfinin͡g semen-berlerinin͡g sevdāsı
شین ḥarfinin͡g şūḫlarının͡g şemāyili
صاد ḥarfinin͡g ṣanemlerinin͡g ṣītı
ضاد ḥarfinin͡g żamīrān-būylarının͡g żıyāsı
طی ḥarfinin͡g ṭannāzlarının͡g ṭarāveti
ظی ḥarfinin͡g ẓarīflerinin͡g ẓuhūrı
عین ḥarfinin͡g 'ayyārlarının͡g 'alāmeti
غین ḥarfinin͡g ġazālelerinin͡g ġavġāsı
ف ḥarfinin͡g fitnelerinin͡g füsūnı
قاف ḥarfinin͡g ḳıyāmetlerinin͡g ḳırānı
کاف ḥarfinin͡g kāfirlerinin͡g kemāli
لام ḥarfinin͡g lu'betlerinin͡g leṭāyifi
میم ḥarfinin͡g maḥbūblarının͡g mülāḳātı
نون ḥarfinin͡g nāzenīnlerinin͡g nümū-dārı

واو ḥarfinin͡g velāhat-efzālarının͡g vaḳāyi'i
هى ḥarfinin͡g hümāyūn-veşlerinin͡g helāk-engīzlığları
لام الف ḥarfinin͡g lāle-ruḫlarının͡g lābesi
ي ḥarfinin͡g yaġmāyīlarının͡g yüz körgüzmekleri

Görülüyor ki Nevaî, başlıklara bile özel bir dikkat göstermiş, tenasübe önem vermiştir. Bu başlıkların müstensih tarafından eklendiği de hatıra gelebilirse de, eserlerinde en ufak noktayı bile gözden kaçırmayan Nevaî'nin, bu başlıkları kendi yazmış olması daha yakın görülür.

Bazı nüshalarda her gazelin başında görülen "Ve min ṭevāli'i esrārihi", "Ve min nefāyisi enfāsihi'ş-şerīfe", "Ve min 'arāyisi ebkārı efkārihi", "Ve min kevākibi semā'i manẓūmātihi", "Ve min füyūżātı meyāmini esrārihi", "Ve min reşeḥātı seḥābı füyūżātihi" gibi başlıkların sonradan eklendiği anlaşılıyor. Hele "Ve lehu 'aleyhi'r-rahme", "Ve lehu nevverellahü merkadehu,, gibi başlıkların Nevaî'nin ölümünden sonra konulduğuna şüphe yoktur.

Böylece Nevaî, divanlarını bir kuyumcu gibi dikkatle işlemiş, onlara başka divanlarda olmayan özellikler katmıştır. Dört divandaki beyit sayısı 55000 i bulmaktadır.

FARSÇA DİVANI :

Nevaî'nin Türkçe dört divanından başka, Farsça yazdığı şiirlerinden toplanmış bir divanı daha vardır. Bu Farsça divanda, ömrü boyunca yazdığı gazellerle 6 kaside, 1 müseddes, 1 terci'-i bent (mersiye) ile kıt'alar, rubaîler, tarih kıt'aları, muamma ve lugazlar yer almaktadır. Farsça divandaki beyit sayısı 12000 dir[95].

Bu divanın başında da bir dibace vardır. Nevaî bu Farsça dibacede, "Hażret-i hidāyet-menzilet (ü) velāyet-menḳabet", "dürr-i yektā-yi baḥr-ı nīg-nāmī", "imām-ı zümre-i aḳṭāb" diye vasıflandırdığı Camî'ye olan bağlılığını belirterek, Camî'nin zaman zaman kendisini nesirde "vādī-i Türkī" den "ṣavb-ı fārsī" ye, nazımda "edā-yı Türkāne" den "cānib-i luġat-i Fürs" e çevirmek istediğini, üstadın emrine uymayı canla başla dilediği halde bir türlü bu emri yerine getiremediğini, sonunda Ebülgazi Sultan Hüseyin Bahadır Han zamanında 902 yılında birkaç kaside karalayabildiğini söylüyor. "Cihat-ı sitte" sayısına uygun olarak 6 yı bulan bu kasideleri şöyle sıralıyor: *Ruhu'l-Kuds*, *Aynü-l'Hayat*, *Tuhfetü'l-Efkâr*, *Kutü'l-Kulub*, *Tuhfetü'n-Necat*, *Nesimü'l-Huld*.

[95] Bu Farsça divan üzerinde II. ciltte ayrıca durulacaktır.

Nevaî "birkaç kaside" derken acaba bu 6 kasidenin hepsini mi kasdediyor? Eğer böyle ise 6 kasideyi de 902 tarihinde hayatının sonlarına doğru yazmış demektir. Gazellerle öteki şiirler elbette olayların verdiği esinle zaman zaman kaleme alınmıştır. Nitekim mersiye, Camî'nin ölümü üzerine yazılmıştır.

KASİDE VE GAZEL ÜSTATLARI :

Nevaî'nin kaside ve gazelde üstat olarak tanıdığı Türk şairleri Lütfi ile Sekkâkî'dir. Şiirlerini beğendiği şair de Emir Şeyhim Süheylî'dir. İlk divanının *Dibace*'sinde adı geçen şairlerden şu satırlarla bahsediyor :

"Ve Uyġur 'ibāretinin͡g fuṣaḥāsıdın ve Türk elfāẓının͡g büleġāsıdın Mevlānā Sekkākī ve Mevlānā Luṭfī raḥimehüma'llah kim, birinin͡g şīrīn ebyātı iştihārı Türkistān'da bīġāyet ve birinin͡g laṭīf ġazeliyyātı intişārı 'Irāḳ ve Horāsān'da bīnihāyet durur; hem dīvānları mevcūd bolġay. Ve ġarībraḳ bu kim, ġarā'ib-i ma'ānī iktisābı üçün ġarābet ıḳlīmide ṭab' seyyāḥīni ġurbetġa salġan, Fārsī-diṣār ve Türkī-şi'ār yigitler ser-ḫayli yār-ı 'azīz Süheylī dāme tevfīḳahu kim, Fārsī eş'ār bahārıda feyż seḥābıdın yaġġan ma'ānī yamġurının͡g her ḳaṭresi riştesiġa şūḫ-ṭab' ebkārı barmaġları uci bile yüz girih tüger ve Türkī ebyāt meydānıda 'azīmet bād-pāyın pūyaġa salsa, yüz yılġı ülken deḳāyıḳ perī-veşlerinin͡g silsile-i zülfi çābüklük şehsüvārı sinānı nevki bile yüz zırıh köterür".

Ölümünden 10 yıl önce (H. 897 = M. 1491-92) yazdığı *Mecalisü'n-Nefais*'de de bu şairlerden bahsediyorsa da, Sekkâkî hakkındaki düşüncelerini değiştirmiş görünüyor; şöyle diyor :

"Māverā'ü'n-nehirdindur. Semerḳand ehli an͡ga köp mu'teḳiddurlar. Beġāyet ta'rīfin ḳılurlar. Ammā faḳīr Semerḳand'da irkende mu'arrifleridin her niçe tefaḥḥuṣ ḳıldım kim, anın͡g netāyic-i ṭab'ıdın birer nime an͡glayın. Ta'rīf ḳılġanlar niçe nime ẓāhir bolmadı. Barçadın ḳalsalar sözleri budur kim, Mevlānā Luṭfīnin͡g barça yaḫşi şi'rleri anın͡gdur kim, oġurlap öz atıġa ḳılupdur".

Lütfi'yi ise şu satırlarla övüyor :

"Öz zamānınıñg melikü'l-kelāmı irdi. Fārsī ve Türkīde naẓīri yoḳ irdi; ammā Türkīde şöhreti köprek irdi ve Türkçe dīvānı hem meşhūrdur ve müte'aẓẓirü'l-cevāb maṭla'ları bar...... Ve Mevlānānıñg *Ẓafer-name* tercemeside on iki miñg beytdin artuğraḳ meṣnevīsi bar. Beyāżġa barmaġan üçün şöhret tutmadı. Ve līkin Fārsīde ḳaṣīde-gūy üstādlardın köpiniñg müşkil şi'riġa cevāb aytıp durur ve yaḫşi aytıpdur. Toḳsan toḳuz yaşıda āḫır-ı 'ömride..."

Kaside ve gazelde, Fars şairleri arasında üstat olarak tanıdığı Emir Husrev, Hafız Şirazî ve Abdu'r-Rahman Camî hakkında da Türkçe *Dibace*'de şunları söyliyor :

"Ammā eş'ār tedvīn ḳılġanlardın ba'żı kim, baḳā mülkide fānī ve ba'żı kim ḥālā fenā deyride bāḳīdurlar. Evvelġı zümredin bāvücūd derd bīşesiniñg ġażanferi ve 'ışḳ āteş-gāhınıñg semen-deri, ma'den-i cevāhir-i ma'nevī Emīr Ḫusrev-i Dehrevī ḳaddese'llahü ta'āla rūḥahu, ve fenā mey-ḫānesiniñg ḫırḳa-çāki ve belā peymānesiniñg mest-i bībāki, 'ışḳ u maḥabbet esrārı emīnleriniñg hemrāzı Ḫvāce Ḥāfıẓ-ı Şīrāzī seḳa'llahü ṣerāh, ve soñggı fırḳadın ḳuds şeb-istānınıñg şem'-i enveri ve üns gül-istānınıñg 'andelib-i süḫen-veri, belāġat şekker-istānınıñg ṭūṭī-i kelāmı Cenāb-ı Maḫdūmī Mevlānā 'Abdu'r-Raḥman Cāmī medde'llahu ta'ālā ẓalālehu..."

Muhakemetü'l-Lugateyn'de, genç yaşta gazel söylemek hevesine kapıldığı sırada, okumadığı divan hemen kalmadığını anlatarak, gazeldeki büyük üstatları şu satırlarla anıyor :

"'Ömrüm gül-şeniniñg tāze bahārınıñg ṭarāveti çaġı ve ḥayāt ravżasınıñg nev-res sebze-zārınıñg nezāheti vaḳti ki onbiş yaştın ḳırḳ yaşḳaçatur ki, insān ḫayliniñg ṭab'ı bülbüli her gül cemāliġa şīfte ve rūḥı per-vānesi her şem' ḥüsniġa firīfte bolur, vaḳt bu evḳātdur. Bu evḳātda köp ġarīb vāḳi' ḥādiṣdür ki, ol vāḳı'a birev ḥüsn ü nāzenīn yā öz 'ışḳ u niyāzın şerḥ iterge bā'iş olur. Ve bu ḥāl ġazel ṭarīḳıda münḥaṣır kim, yā ayturġa müte'emmil bolulġay, yā oḳurıġa muştaġıl. Oḳurġa devāvīndin bu faḳīr muṭāla'asıġa köp meşġūl bolmaġan dīvān az irkin. Betaḫṣīṣ 'ışḳ u derd ehliniñg rāh-ber ü pīş-revi Emīr Ḫusrev-i Dehlevī dīvānı kim 'āşıḳlıḳda derd ü niyāz ve sūz u güdāz ṭarīḳın ol münteşir ḳıldı ve anıñg 'ışḳı meş'alidin bu pertev, 'ālem-i tīre hāk-dānıġa yayıldı.

Yana ḥaḳīḳat ehliniñg ser-ḫayl ü ser-efrāzı Ḫvāce Ḥāfıẓ-ı Şīrāzī nikāt ü esrārın ki enfāsı Rūḥu'l-Ḳudsdin nişān aytur ve Rūḥu'llah enfāsıdın eṣer yitkürür. Yana bu faḳīrniñg pīri ve üstādı ve ṭarīḳat ehliniñg ṣāḥib-irşādı cemī'-i ehlu'llahnıñg muḳtedā vü şeyḫu'l-islāmı Ḥażret-i Maḫdūmī nūrü'l-milleti ve'd-dīn, Mevlānā 'Abdu'r-Raḥman Cāmī ḳuddise sırruhnıñg rūḥ-perver leṭāyifi ve rūḥ-güster ẓarāyifi kim, andın her ġazel ke'l-veḥyi'l-münzel, ve her risāle ke'l-aḥādīṣi'n-Nebiyyi'l-mürsel, 'ālī-şān ve refī'-mekāndur kim, alardın her lafẓ, ḳıymette dürr-i ṣemīndin āb-dārraḳ ve ḥırḳatda la'l-i āteşīndin berḳ-kirdārraḳ. Ve ikelesi meẕkūr bolġan 'azīz kelām-ı mu'ciz-niẓāmdın anda çāşnī vü naṣīb ve öz 'ışḳ u kemālātı ve nihāyet-i ḥālātı muñga iżafe ki, haẕā şey'ü'n 'acīb. Barçasıġa köp ḳatla oḳupmın; belki köpin yād tutupmın. Ve ḳaṣāyid ü ġazeliyyātlarınıñg ġarāyib ü leṭāfetin bilipmin. Belki ġarībraḳ ve laṭīfraḳlarıġa tetebbu' daġı ḳılıpmın".

Fevaidü'l-Kiber'deki mukattaattan birinde de şöyle söylemektedir :

Ġazelde üç kişi ṭavrıdur ol nev'
Kim andın yaḫşi yoḳ naẓm ihtimāli

Biri mu'ciz-beyānlıġ sāḥir-i Hind
Ki 'ışḳ ehlini örter sūz u ḥāli

Biri 'Īsī-nefeslik rind-i Şīrāz
Fenā deyride mest ü lāübālī

Biri ḳudsī-eṣerlik 'ārif-i Cām
Ki cām-ı Cem durur sıġan sifāli

Nevāyī naẓmıġa baḳsañg imestür
Bu üçniñg ḥālidin her beyti ḫālī

Hemānā közgüdür kim 'aḳs salmış
Añga üç şūḫ meh-veşniñg cemāli

Nevaî'nin Farsça kasidelerinden *Tuhfetü'l-Efkâr*, Emir Husrev'in *Derya-yı Ebrar*'ı ile Camî'nin *Lüccetü'l-Esrar*'ına nazire olarak söylenmiştir. Camî, bu kasideyi *Baharistan*'ında övmüştür. *Nesimü'l-Huld* adlı kaside de, yine Emir Husrev'in *Mir'atu's-Safa*'sına nazire olarak söylenmiştir. Emir Husrev'in bu kasidesine Hakanî-i Şirvanî'nin naziresi olduğu gibi, Camî'nin de *Çilaü'r-*

Ruh adlı naziresi vardır. Nevaî'nin bu iki kasidesi ile birlikte *Ruhu'l-Kuds, Aynü'l-Hayat, Minhacü'n-Necat* ve *Kutü'l-Kulub* adlı kasideleri, "ehl-i tasavvuf u hakikat" diliyle yazılmış birer hamd, na't, sena ve mevızadır.

Şair Kelimü'd-din Selman'ın "murassa" kesidesinin "matla-" ına birçok şairler nazire söyledikleri halde becerememişlerdir. Kelimü'd-din Selman'ın "matla" ında küçük bir lafz uygunsuzluğu bulunduğu halde, Nevaî'nin söylediği nazirede ki "tarsi'" sanatı kusursuzdur ve şair bununla övünmektedir.

Farsça divanında, çoğu Hafız'a, bazısı da Sadi'ye, Emir Husrev'e, Cami'ye nazireler vardır. Türlü şekildeki manzumeleriyle, rubaîleri, tarihleri ve lugazları da burada toplanmıştır. 500 kadar muammasının çoğunu Camî gözden geçirmiş ve beğenip övmüştür.

CAMÎ VE NEVAÎ :

Emir Husrev'le Hafız Şirazî, Nevaî'nin ancak eserlerinden feyz aldığı iki büyük şairdir. Nevaî'nin asıl pîri, mürşidi ve üstadı Nurü'd-din Abdu'r-Rahman Camî'dir. 7 kasım 1414 de Horasan'ın Cam şehrinde doğmuş olan ve küçük yaşta ailesiyle gelip Herat'a yerleşen Camî, Şahruh ve Uluğ Beğ zamanında Herat'la Semerkant'ta öğrenimini tamamlamış ve kısa bir zamanda çağının en büyük düşünürü ve şeyhi, Fars edebiyatının en ünlü şairlerinden biri olarak kendisini tanıtmıştır.

Nakşbendî tarikatinden olan şairin Herat'ta manevî erki çok büyüktü. Mağrur olan, hükümdarlara kaside söylemekten çekinen Camî, kalabalıktan uzak yaşamış, şehrin dışındaki Hıyaban'da yaptırdığı Kudsiyye medresesiyle Ünsiyye hankahına çekilerek eserlerini yazmak ve dostlarını kabul etmekle vaktini geçirmiştir.

Nevaî'nin, genç yaşta iken Camî'yi tanımış olması gerekir. Her halde bu tanışma, 1469 da Sultan Hüseyin'in tahta çıkması üzerine, Nevaî'nin Herat'a yerleşmesinden sonra ilerlemiştir. Zaman geçtikçe dostluk artmış ve Nevaî 1476/77 de Nakşbendî tarikatine girerek Camî'yi pîr ve mürşit olarak tanımıştır.

Nevaî'nin edebî hayatı asıl bundan sonra başlar. Eserlerinin tarihine dikkat edilirse görülür ki, Nevaî'nin - o zamana kadar söylediği şiirler bir yana - ilk eseri olan *Çihil Hadis*'in yazıldığı

tarih H. 886 = M. 1481 dir. Bu eser Camî'nin *Çihil Hadis*'inden çevrilmiştir. Nevaî bu eserinin başında :

Çūn ṣafā ehli pāk-fercāmī
Pāk-fercām ü pāk-fer Cāmī

Ol yaḳīn sarı dest-gīr maṅga
Ḳıble vü üstād ü pīr maṅga

diyerek, Camî'nin Buharî ve Müslim'den toplayıp Farsçaya çevirdiği kırk hadisi, Farsça bilmeyen Türklerin yararlanması için Türkçeye çevirdiğini söyliyor.

Nevaî, yazdığı eserlerin çoğunda Camî'yi övmüştür. Bu övgüler *Hayretü'l-Ebrar, Ferhad ü Şirin* ve *Sedd-i İskenderî* mesnevîlerinde yer aldığı gibi, *Mecalisü'n-Nefais* ve *Muhakemetü'l-Lugateyn*'de de görülür. Camî de sık sık onu anmak fırsatını bulmuş, *Nefahatü'l-Üns, Şevahidü'n-Nübüvve, Baharistan, Sübhatü'l-Ahrar, Yusuf u Züleyha, Leylâ vü Mecnun, Hıred-name-i İskenderî* adlı eserleriyle, üç divanı için yazdığı önsözde Nevaî'yi övmüştür.

Camî'nin Nevaî hakkındaki başka kaynaklarda görülmeyen bir kıt'ası'nda şudur :

عَلَى سَيْرِ الأَفَاضِلِ سِرْتَ دَهْراً
وَ اَحْرَزْتَ الْفَضَائِلَ بِالنَّوَاضِلْ
وَ بِأِسْمِكَ فُقْتَ اَهلَ الْفَضْلِ طُرّاً
لِذَا صَوَّرْتُهُ فَوْقَ الاَفَاضِلْ [96]

Kıt'anın anlamı : Bir dehir boyunca erdemlerin sireti (yolu) üzre yürüdün ve erdemlerini savaşarak elde ettin ve adınla bütün yer yüzü halkını aştın; bunun için onu (adını) erdemliler üstünde tasvir ettim (yazdım).

Bu dostluk Camî'nin H. 898 = M. 1492 tarihinde ölümüne kadar devam etmiştir. Nevaî büyük dostunun ölümünde Farsça yazdığı bir mersiye ile duyduğu acıyı belirttiği gibi, *Hamsetü'l-Mütehayyirin*'de de Camî ile aralarındaki dostluğu ve yakınlığı

[96] Bu kıt'a, Süleymaniye Ktp.nda Çelebi Abdullah bölümünde 295 numarada kayıtlı *Garaibü's-Sıgar* nüshasında bulunmaktadır.

anlatmıştır. Bu anılar Nevaî'nin hayatını ve eserlerine ait bir çok noktalarda bizi aydınlatmaktadır[97].

Camî, *Nefahatü'l-Üns*, *Şevahidü'n-Nübüvve*, *Eşi'atü'l-Lemeat* adlı eserleriyle *Muamma Risalesi*'ni Nevaî'nin isteği üzerine kaleme almıştır.

Bundan başka Camî, Nevaî'nin "Kâşki" kafiyeli Türkçe bir matla'ını beğenerek bu redifle Farsça bir gazel söylemiş, Nevaî de Baykara'nın emriyle bu gazele Farsça bir müseddes bağlamıştır.

[97] *Hamasetü'l-Mütehayyirin*'den, Nevaî'nin divanlariyle Hamsesi dışında kalan eserlerini kapsayan IV. ciltte ayrıca bahsedilecektir.

NEVAÎ'NİN HAMSESİ

Fars edebiyatında ilk hamse sahibi Genceli Nizamî (ö. aş. yu. H. 600 = M. 1204) dir. Nizamî'nin "penc genc" adı verilen beş mesnevîsi *Mahzenü'l-Esrar*, *Husrev ü Şirin*, *Leyli vü Mecnun*, *Heft Peyker*, *İskender-name (İkbal-name* ve *Şeref-name)* adlarını taşır[98]. İkinci hamse de Emir Husrev Dehlevî (ö. H. 725 = M. 1325) tarafından meydana getirilmiştir. Onun beş mesnevîsinin adı da *Matla'u'l-Envar*, *Şirin ü Husrev*, *Mecnun u Leyli*, *Heşt Bihişt*, *Ayine-i İskenderî*'dir[99]. Nevaî, mesnevîde de Nizamî ile Dehlevî'yi üstat tanımıştır.

Sonradan birçok şairler "penc genc" e el atmışlarsa da, içlerinde beş mesneviyi tamamlayan pek azdır. Bunun içindir ki hamse meydana getirmek, eski şairlerce hayatta ustalığın ve başarının ölçüsü sayılmıştır.

Nevaî hamsesinin beşinci mesnevîsi olan *Sedd-i İskenderî*'nin başında :

Añga çıḳmaḳ olmay kişiniñ işi
Meger kim çıḳıp bir iki üç kişi

dediği gibi, sonunda da şöyle söylüyor :

[98] Nizamî'nin İstanbul kitaplıklarındaki Hamse nüshaları: Topkapı Revan Ktp., No. 855-872 (18 nüsha, 868 Husrev'in Hamsesiyle birlikte). No. 874-878 (5 nüsha); Topkapı Hazine Ktp., No. 749-766 (18 nüsha, 751 Camî'nin Külliyatı, resimli), No. 777-793 (17 nüsha); Topkapı Bağdat Ktp. No. 145-147 (3 nüsha) Türk-İslâm müzesi Ktp., No. 1939, 1948, 1950, 1990, 1991, 2044, 2061; İst. Üniver. Ktp., Fy. No. 249, 286; Süleymaniye Ktp., Hamidiye, No. 1079; Bağdadlı Vehbi, No. 1620; Halet Ef. No. 376; Fatih, No. 4057; Bayezid Ktp., No. 5710, 5772; Millet Ktp., Emiri, F. No. 457; Ayasofya Ktp., No. 3289, 3856, 3857, 3858, 3860; Nuruosmaniye Ktp., No. 3780-3783 (4 nüsha); Ragıb Pş. Ktp., No. 1094; Üsküdar, Şemsi Pş. Ktp., No. 908-909 (2 nüsha).

[99] Emir Husrev'in İstanbul kitaplıklarındaki Hamse ve Külliyat nüshaları: Topkapı Revan Ktp., No. 1020, 1021, 1029; Topkapı, Hazine Ktp., No. 794-801 (8 nüsha), No. 866, 898, 1008; Türk-İslâm müzesi Ktp., No. 1980, 2060; İst. Üniver. Ktp., Fy., No. 458 (Hamse ve divan), 966, 1049 (Külliyat olarak kayıtlı ise de divanları); Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 2547, 2577; Halet Ef. No. 377; Millet Ktp., Hekimoğlu Ali Pş. No. 661; Ayasofya No. 3859, 3912; Atıf Ef. Ktp., 2042 (bu nüshada bazı parçalar eksik).

Yoḳ Etrāk ara yirde ança bilig
Ki bu nev' uluğ işke urğay ilik

Ni Etrāk kim hem 'Acem hem 'Arab
Körerler bu işni 'acebdin 'aceb

Kirek dehr ehliğa on kün cedel
Ki biş beytdin bağlağay bir ġazel

Besā mesnevī-gūy-i nāzük-ḫayāl
Ki naẓm ehli içre salıp ḳīl ü ḳāl

Ḫalāyıḳḳa yüz ḥüsn ü nāz eylegey
Ki on yılda miñ beyt sāz eylegey

Biri Fars, öteki de Türk edebiyatının en büyük üstadı olan Camî ile Nevaî'nin, sanattaki kudretlerini göstermek için bu yola girmeleri çok tabiîdir. Her iki şair de hamseye 1483 de aynı yıl içinde başlamışlardır. Bu tarihte Camî 69, Nevaî de 42 yaşında idi.

Nevaî hamse teşebbüsünü, ilk mesnevîsi olan *Hayretü'l-Ebrar*'ın başında şöyle açıklıyor :

Bezmde bir kün yüzidin nūr idi
Her sarıdın nādire mezkūr idi

Tüşti çū reh-rev bile pey-revğa söz
Yitti Niẓāmī bile Ḫusrev'ğa söz

Kim ni ṣıfat 'ālem ara saldı şeyn
İkkisiniñ ḫāmesidin ḫamseteyn

Līk bu on ṭurfa ki tapmış cemāl
İkki burunğısıda bar özge ḥāl

Gevheri yoḳ *Maḫzenü'l-Esrār* dik
Aḫteri yoḳ *Maṭla'u'l-Envār* dik

Özge ṣanemler hem irür cilve-sāz
Barçasınıñ ḥüsnide zīb-i mecāz

Ol ikisidin biri gevher-feşān
Gevheride nūr-ı yaḳīndın nişān

Ol birisi dağı bolup nūr-pāş
Nūrı ara pertev-i taḥḳīḳ fāş

. . . .

Ötti çū elḳıṣṣa bir ay ikki ay
Bir kün olup baḫt ü ḫıred reh-nümāy

Ḫıdmetin ittim ki temennā idi
İlkide kördüm niçe eczā idi

Külgü bile ḳıldı işāret mañga
Tuḥfe bile birdi beşāret mañga

Kim alıban baştın ayağıga baḳ
Kıl naẓar evrāḳıga baştın ayaḳ

Allıga cān naḳdini saçtım revān
Aldım u öptüm dağı açtım revān

Baştın ayak gevher-i şeh-vār idi
Ḳaysı güher *Tuḥfetü'l-Aḥrār* idi

Nef' tapıp kim ki bolup müstefīd
Muḫtaṣar ol ikkidin ammā müfīd

Ol ikini tapsa bolup munda oḳ
Munda tuḥaf köp ki ol ikkide yoḳ

Şevḳide köksümni şikāf eyledim
Cildiğa köñglümni ġılāf eyledim

Köñglüm ara dağdağa saldı heves
Çūn oḳumaḳ zemzemesi boldı bes

Kim bu yol içre ki alar saldı kām
Bir niçe kām olsa mañga hem ḫırām

Nevaî işte bu hevesle hamseye başlıyor. Hamse sahibi olan iki üstadı *Hayretü'l-Ebrar*'da övmektedir. Nizamî için şöyle söylüyor :

Ḫayl-ı feṣāḥat başınıñ efseri
Genc-i yaḳīn efseriniñ cevheri

Kān-ı fażīlet güheriğa emīn
Bahr-ı belāğat ara dürr-i şemīn
. . . .
Gence vaṭan köñgli anıñg genc-ḫiz
Ḫāṭırı gencür u tili genc-rīz

Fikreti mīzānı bolup ḫamse-senc
Ḫamse dime belki digil penc genc

Keffe-i mīzān añga eflāk olup
Batmanı taşı küre-i ḫāk olup

Tartsa yüz ḳarn ḫıred ḫāzini
Çikmegey anıñg köpidin azını

Emir Husrev hakkında da şöyle diyor :

Ġayrı hemol Hindū-yi çābük-süvār
Kim çıḳarıp ḫancer-i Hindī-ʿıyār

Ḫanceriniñg berḳıdın ot çaḳılıp
Raḫşi dağı tīzlik otça ḳılıp

Ḳay sarı ot dik yüz urup ṭünd ü tīz
Salıban ol kişver ara rüsteḫīz

Uşbu memālikde ki maʿmūr idi
Ḳıldı taṣarruf ni ki maḳdūr idi

Hindū-yı çābük dime kim rāy-i Hind
Kilki ucı memleket-ārā-yı Hind

Naẓmı sevādı ara her dāstān
Eyle ki bir kişver-i Hindū-sitān

Gence şehi genc-feşan pey-rev ol
Şeh bu söz ıḳlīmi ara ḫusrev ol

Camî'yi de şu beyitlerle övmektedir :

Ol ki bu kün ḳuṭb-ı ṭarīḳatdur ol
Kāşif-i esrār-ı ḥaḳīḳatdur ol

Köksi ḥaḳāyıḳ düri gencīnesi
Köñgli maʿānī yüzi āyīnesi

ʿĀlī añga yitti felekdin maḥal
Yitti felek müşkili alnıda ḥal

Medrese-i Ḳuds anıñg meskeni
Ḫānḳah-ı Üns anıñg me'meni

Cilve-gehi gül-şen-i çerḫ-i berīn
Āb-ı ḫūrı çeşme-i ʿaynü'l-yaḳīn
. . . .
Naẓmı eḳālīm-i cihānnı tutup
Neṣri dağı kişver-i cānnı tutup

Feyżi gedā vü şeh ara münteşir
Ḫizmetiğa şāh ü gedā müfteḫir

Līk mañga allıda ʿacz ü niyāz
Barça ulustın biriben imtiyāz

Mihrdin āfāḳ ara ger nūrdur
Ẕerre anıñg mihride meşhūrdur

Ḳuş köp olup bāğ-ı ḥarīmiğa ḫāṣ
Bülbül ile gülge bolur iḫtiṣāṣ

Nāmeğa kim rāḳım itip ḫamesin
Körmedi min körmeyin il nāmesin

Nevaî bu beyitlerle Camî'nin kendisini herkesten ayrı tuttuğunu, yazdığı eserleri o görmeden kimseye göstermediğini belirtmiş oluyor.

Nevaî üçüncü mesnevîsi olan *Leylî vü Mecnun*'da da :

Söz gül-şeniniñg şüküfte verdi
ʿİlm āyetiniñg varaḳ-neverdi

beytiyle başlayan manzumesinde Camî'yi yine uzun uzun ödvükten sonra kendisinden bahsederek şöyle söylüyor :

Çün yāverim oldı baḫt-ı ferruḫ
Ḳoydı mañga fetḥ ile ẓafer ruḫ

Himmet tutuban Cüneyd-i ṣānī
Açtım bu ḫazāyin-i maʿānī

Buradaki "hazayin-i maani" tamlaması sözlükteki anlamında kullanılmakla birlikte, sonradan divanlarına verdiği "Hazayinü'l-Maanî" adını hatırlatıyor.

Nevaî, son mesnevîsi olan *Sedd-i İskenderî*'de hamse meydana getirmek için Sultan Hüseyin'in de kendisini teşvik ettiğini söyleyerek sözlerine şöyle devam ediyor :

Kilip ḫalvetim içre yüz kām ile
Yonup ḫāme nevkini ārām ile

Çū ḳıldım ḳalem nevkini nükte-bīz
Ḳıla başladı nevkidin genc-rīz

Çū *Ḥayret*'ga saldım köñgül rağbetin
Añga ğālip ittim ulus ḥayretin

Çū *Ferhād*'ga boldum endīşe-ver
Tüzettim besī tağ olup tīşe-ver

Çū *Mecnūn* ḥadīsiğa tüzdüm fünūn
Besī ḫalḳnı ḳıldı şeydā cünūn

Yana *Seb'a*'ğa ṭab'ım olğaç ḳarīn
İşittim yiti çarḫdın āferīn

Skender'ge til tartıp Āzer kibi
Didim anı Sedd-i Skender kibi

Tenāsüb bile 'aḳl-ı nām-āverī
Didi atını *Sedd-i İskenderī*

Bu beyitlerle beş mesnevîsinin adını sıralayan Nevaî, 46.000 beyt tutan *Hamse*'sini iki yıl gibi çok kısa bir zamanda tamamlamıştır. *Sedd-i İskenderî*'de Nizamî ile Husrev'i anarak, birinin 30, ötekinin de 10 yıla yakın bir zamanda hamselerini tamamladıklarını, kendinin ise sabahtan akşama kadar ulus derdiyle uğraştığı halde iki yılda, hattâ çalışma saatları hesap edilirse altı ayda bitirdiğini söylüyor.

Nevaî hamsesini bitirince üstadına sunuyor. Bunu şu beyitlerle açıklamaktadır :

Niyāz eyleyü āstānın öpüp
Biyik südde-i çarḫ-ı şānın öpüp

Çikip *Ḥamse*'ni cüz'dāndın revān
Ḳoyup ḫıdmetide min-i nātüvān

Niçe genc kim āşikār eyleben
Ayağıga barın nisār eyleben

Sefīnem çū 'azm itti deryā sarı
Uzattı kefin baḥr-ı eczā sarı

Naẓar saldı açıp varaḳ bervaraḳ
Bolup mültefit çün açıp her varaḳ

Ḳayu sözde kim bir sü'āl eyleben
Cevābın digeç ẕevḳ u ḥāl eyleben

Ḳılıp gāh taḥsīn ü gāhī du'ā
Ki yüzdin biri yoḳ mañga müdde'ā

Yitip her sözidin güşādī mañga
Bolup ḥāṣıl andın murādī mañga

Nevaî'nin mesnevîleri, Nizamî ile Emir Husrev'in mesnevîlerine birer ,'cevap" tır. Burada "cevap" kelimesi üzerinde biraz durmak gerekir.

NAZİRE, CEVAP, TERCÜME :

Bu terimlerin Türk edebiyatında özel anlamı vardır. Bazı türkologlar "tercüme" kelimesini Batı'daki anlamıyla alarak yanlış hükümler vermişlerdir. Blochet bunlardan biridir. O, *Les Enluminures des manuscrits orientaux - turcs, arabes, presans de la Bibliotheque Nationale* (Paris 1926) adlı eserinde (s. 95 vd.), Nevaî'nin eserlerini Farsça asıllarının birer taklidi saymakla yanılmış, daha doğrusu, Nevaî'yi ve Türk edebiyatını anlamadığını göstermiştir. Fars dili ve edebiyatı uzmanı olmakla birlikte aynı zamanda türkolog olan Berthels, *Mir-Ali-Şir* dergisinde (Leningrad 1928) çıkan "Nevaî ve Attar" adlı incelemesinde, Attar'ın *Mantıku't-Tayr*'ı ile Nevaî'nin *Lisanü't-Tayr*'ını karşılaştırmadan önce, Doğuda "tercüme" kelimesine verilen anlamı açıklamayı gerekli bulmuş (s. 24-26), bazı Batılı türkologlarının yanıldıklarına işaret ederek şu düşüncede bulunmuştur :

"Meselâ Emir Husrev, *Penc Genc*'ini Nizamî'nin *Hamse*'sinden esin alarak yazmıştır. Buna bakıp da, *Penc Genc*'in orijinal eser olduğunu kimse inkâr edemez; bu eser Nizamî'nin taklidinden ibarettir, değeri yoktur diye iddiada bulunamaz. Türk edebiyatı ile İran edebiyatını kıyaslarken de bu nokta gözönünde bulundurulmalıdır....".

"*Lisanü't-Tayr*, Attar'ın *Mantıku't-Tayr*'ının Türkçe çevirisi sayılmaktadır. Halbuki, Doğuda "tercüme" terimi bizim kullandığımız anlamda değildir. Doğuda, daha önce yazılmış bir eserden esin alınarak orijinal yeni bir eser meydana getirildiği gibi, "tercüme" diye de orijinali kadar değerli eser de yazılır; bunlara, daha önce yazanlara saygı göstermek için, çok kere "tercüme" adı verilir. Halbuki bu "tercüme" de çok orijinal kısımlar bulunur. Nevaî'nin *Lisanü't-Tayr*'ı ile Nizamî'nin *Mantıku't-Tayr*'ını karşılaştırırsak bu noktayı açıkça görürüz. Nevaî *Lisanü't-Tayr*'da kendi hayatından bahsediyor. *Mantıku't-Tayr*'ı bırakıp kendi bildiği konuları işliyor ki, bunların çoğu *Mantıku't-Tayr*'da yoktur......".

"Farsçadan çevrilen eserleri Batı'daki anlamıyla "tercüme" saymak aslâ doğru değildir. Avrupalı türkologların bu Türkçe eserler hakkında okumadan "Fars eserlerinin kötü tercümeleri" hükmünü vermeleri çok yanlıştır. Bu eserlerde öyle parçalar vardır ki, ilk müellifin eserinden daha yüksek bir sanat değeri taşır. Şairler, ele aldıkları konuları yeniden işlemişler ve eserlerine alçak gönüllülükle ilk müellifin eserinin adını vermişlerdir".

Nazire ve cevap terimleri için de aynı şey söylenebilir. İslâmî edebiyatta, bir şair başka şairlerin gazellerine nazireler söyler. Burada şairin aldığı yalnız vezin ve kafiyedir. Şair Leylâ ve Mecnun, Yusuf ve Züleyha gibi, her şairin el atıp işlediği bileşik konuları da seçebilir. Eğer aldığı konuyu işlerken ona yeni ögeler katabilir ve başka bir özellik verebilirse, kişisel bir eser meydana getirmiş sayılır.

Nevaî'nin mesnevîleri, kendinden önce yazılmış olan mesnevîlere birer cevaptır. Şair *Muhakemetü'l-Lugateyn*'de mesnevîleriyle ilgili şu açıklamada bulunuyor :

"Ḫamse pencesiġa pence urupmın. Ol kim *Hayretü'l-Ebrar* baġıda ṭab'ım güller açıpdur; Şeyḫ Niẓāmī rūḥı, *Maḫzenü'l-Esrār*'dın başımġa dürler saçıpdur. Yana çūn *Ferhād ü Şīrīn* şeb-istānıġa ḫayālim yüz tutupdur; Mīr Ḫusrev demi, *Şīrīn ü Ḫusrev* otıdın çeraġımnı yarutupdur. Yana çün *Leylī vü Mecnûn* vādīside 'ışḳım pūye urup Ḫvācū[100] himmeti, *Gevher-nāme*'sidin şarımġa gevherler yitkürüpdür. Yana çūn *Seb'a-i Seyyāre* raṣadın żamīrim baġlapdur; Eşref[101], *Heft Peyker*'iniñ yitti ḫūr-veşin pīş-keşimġa yaraġlapdur. Yana çūn *Sedd-i İskenderī* esāsın ḫāṭırım mühendisi salupdur; Ḥażret-i Maḫdūm, *Ḫıred-nāme*'sidin kūs-ı ıṣlāḥ ve imdād çalıpdur".

[100] Hacu-yi Kirmaî Kemalü'd-din Ebu'lAta (ö.H. 753 = M. 1352) hamse sahibidir; hamsesi *Hümay ü Humayun, Gül ü Nevruz, Ravzütü'l-Ebrar, Kemal-name, Güher-name* mesnevîlerinden toplanmıştır. *Güher-name* ahlâk ve tasavvuf bir eserdir.

Bu satırlardan öğreniyoruz ki, Nevaî *Leylî ve Mecnun* mesnevîsini yazarken Hacu'nun *Güher-name*'sini, *Seb'a-i Seyyare*'yi yazarken de Eşref'in *Heft Evreng*'ini dikkatle incelemiştir.

Büyük üstatların eserlerine cevap olarak kaleme alınan bu mesnevîlerin hepsi, aşağıda belirteceğimiz özelliklerinden ötürü orijinaldir.

[101] Derviş Eşref Meragî (ö.H. 854 = M. 1450) hamsesinden yukarda bahsedildi.

HAYRETÜ'L-EBRAR

Hayretü'l-Ebrar, Nizamî'nin *Mahzenü'l-Esrar*'ına cevap olarak kaleme alınmıştır. Nevaî'den önce Emir Husrev (ö. H. 725 = M. 1325) *Matla'u'l-Envar*, Hacu-yi Kirmanî (ö. H. 753 = M. 1352) *Ravzatü'l-Ebrar*, Imad-ı Fakih (ö. H. 733 = M. 1332) *Munisü'l-Ebrar*, Celâl-i Ferahanî (ö. H. 736 = M. 1335) *Mahzenü'l-Esrar*, Kâtibî (ö. H. 839 = M. 1436) *Gül-şen-i Ebrar*, Derviş Eşref (ö. H. 854 = 1450) *Menhecü'l-Ebrar* ile *Mahzenü'l-Esrar*'a cevap vermişlerdir. Son olarak Camî de *Tuhfetü'l-Ahrar* ile bunu izlemiştir.[102]

Nevaî, Emir Husrev ile Camî'den başka daha hangilerinin eserlerini incelediğini bilmiyoruz.

Nizamî'nin *Mahzenü'l-Esrar*'ı, "bahr-ı seri" den "müfteilün müfteilün fâilün" vezninde kaleme alınmıştır. Dinî, ahlâkî, tasavvufî 20 makaleden meydana gelmiş, her makaleden sonra "Dâstan" ya da "Hikâyet" başlıklı konuya uygun manzumeler eklenmiştir.

Nevaî de, Nizamî ve onu izliyenler gibi aynı vezni kullanmış, kitabını 20 makaleye ayırmış, her makaleye bir hikâye ve iki beyitlik bir saki-name eklemiştir. Ancak makalelerine seçtiği konular büsbütün ayrıdır.

NİZAMÎ'NİN ESERİ :

Mahzenü'l-Esrar'da 1 tevhid, 2 münacat, 1 na't, 1 miraciye, 4 na't ve Fahrettin Behramşah'a övgüden sonra, yer öpme söylevi, bu kitabın nazmı ve tertibi, sözün değeri, manzum sözün mensur sözden üstünlüğü, gece tasviri ve gönlü tanımak, gönül eğitiminde ilk halvet, ilk halvetin ürünü, gece sohbetinde ikinci halvet, ikinci halvetin ürünü başlıklı manzumeler gelmekte, daha sonra da şu başlıklı manzumelerle hikâye ve destanlar sıralanmaktadır[103].

[102] Nevaî'den sonra da gerek Fars, gerek Türk edebiyatlarında *Mahzenü'l-Esrar*'a nazire ve cevap yazanlar çoktur.

[103] Nizamî *Mahzenü'l-Esrar*, Vahid Destgirdî yayımı, Tahran 1320, eser Nuri Genç Osman tarafından Türkçeye çevrilmiştir. MEB yayınları, Şark-İslâm klâsikleri, Ankara 1946.

1) Âdem'in yaradılışı; umutsuz padişah ve onun yargılanması hikâyesi.

2) Adaleti korumakta Şah'ın övütü; Nuşirevan'la vezirin hikâyesi.

3) Dünya olayları; Süleyman Peygamber'le köylü hikâyesi.

4) Tebeanın hakkını korumak; Sultan Sencer'le kocakarı hikâyesi.

5) İhtiyarlık vasfında; kerpiç yapan ihtiyarın hikâyesi.

6) Varlıklardan ibret alma; köpek, avcı ve tilki hikâyesi.

7) İnsanlığın bütün yaratıklardan üstünlüğü; Feridun Şah'la ahu hikâyesi.

8) Yaradılış; yemişçi ile tilki hikâyesi.

9) Dünya üzüntülerini bırakma; tövbeyi bozan zahidin hikâyesi.

10) Âhır zamanın belirtileri; İsa Peygamber'in hikâyesi.

11) Dünyanın vefasızlığı; keskin görüşlü Mecusî hakîminin hikâyesi.

12) Dünyadan ayrılma; iki kavgacı hakîmin hikâyesi.

13) Dünyayı kötüleme; hacı ile sofu hikâyesi.

14) Gafleti kötüleme; zalim padişah ile doğru sözlü yiğitin hikâyesi.

15) Kıskançları kötüleme; genç şehzade ile ihtiyar düşmanlarının hikâyesi.

16) Acelecilik, çabuk ilerleme isteği; yaralı çocuğun hikâyesi.

17) Kulluk ve Tanrı'dan başka her şeyden el çekme; pir ile müridin hikâyesi.

18) İki yüzlüleri kötüleme; Cemşid ile gözdesinin hikâyesi.

19) Âhireti karşılama; Harun-ı Reşit ile berberin hikâyesi.

20) Zamane çocuklarının küstahlığı; bülbül ile karganın hikâyesi.

Kitabın sonu.

NEVAÎ'NİN ESERİ :

Nevaî'nin *Hayretü'ül-Ebrar*'ında ise başlangıç, tahmit, 4 münacat, 5 na't, Nizamî ile Husrev'e övgü, Camî'ye övgü, söz hakkında iki manzume, Baykara'ya övgü, gönül hakkında, hayret

başlığı altında tasavvufî 3 manzume, Hace Bahaü'd-din Nakşbendî'ye övgüden sonra şu bahislerle hikâyeler yer almaktadır.

1) İman; Şeh Bayezit ile müridi hikâyesi.

2) İslâm; İbrahim Ethem hikâyesi.

3) Sultanlar (adalet); Şah-ı Gazî'nin kahrı ve adli hikâyesi.

4) Hırka-puşların iki yüzlülüğü; Hace Ubeydu'llah Ensarî hikâyesi.

5) Kerem; Hatem-i Tâî hikâyesi.

6) Edep; Nuşirevan hikâyesi.

7) Kanaat; kanaat sahibi genç ile dünyayı dolaşan açgözlü hikâyesi.

8) Vefa; iki vefalı dost hikâyesi.

9) Aşk ateşi; Şeyh-i Irakî'nin Şam'da valinin oğluna âşık olması hikâyesi.

10) Doğruluk; yalancı keklik ile arslan hikâyesi.

11) Bilim; İmam Fahr-ı Razî ile Sultan Mehmet Harezmşah hikâyesi.

12) Kalem ve kalem sahipleri; Yakut-ı Hamevî'nin güzel yazısından dolayı padişah ve derviş yanında saygı görmesi.

13) Bulut gibi halka faydalı olanlar; Eyyup ile hırsız hikâyesi.

14) Felekten şikâyet; İskender hikâyesi.

15) Bilgisizlik içkisinden içip sarhoş olanlar; Beniisrail'den bir rind'in hikâyesi.

16) Kendini beğenmişlerin hilekârlığı; Abdullah Mübarek hikâyesi.

17) Bahar yiğitliği; İmam Zeynü'l-Abidin'in küçük kızının hikâyesi.

18) Feleğin cefasına katlanmak ve her nefesin kadrini bilmek; Çin dilberinin hikâyesi.

19) Horasan hakkında; Behram Şah hikâyesi.

20) Veliaht Bediuzzaman'a övüt; Hace Muhammed Parsa ve oğlu hikâyesi.

Son bölüm; kul hikâyesi.

HAYRETÜ'L-EBRAR'DAKİ ÖZELLİKLER :

Nevaî, ele aldığı konuları işlerken çağını gözönünde tutmuş ve çevresinden örnekler almıştır. Zamanının iki yüzlü sofuları ile, bilgiliyi hakir, bilgisizi aziz sayanları hırpalamış, zalimlere ve görevlerini kötüye kullananlara çatarak çağının sosyal hayatını yermiş, gurura kapılarak kendinden geçen mevki sahiplerini uyarmağa çalışmış, büyüklere övütler vermiştir.

Dördüncü makalede iki yüzlü sofuları şöyle tasvir ediyor :

Ey boluban san'at ile ḫırḳa-pūş
Şām ü seḥer ẕikr ile salıp ḫurūş

Ḫırḳa üze baḫye ki heryan çikip
Zühd ü riyā vaṣlalarıdın tikip

. . . .

İşki 'ımāme ki bolup pīç pīç
Pīçdin özge nime yoḳ anda hīç

Ḳaysı 'aṣā ḫīle öyige sütūn
Kāş sınıp ol bu öy olğay nigūn

Sübḥa dime büt ki yonup büt-terāş
Dāne yasap her ni ḳalıp rīze taş

. . . .

Ol yığacı ḳim anğa misvāk itip
Ağzı lu'ābı bile nāpāk itip

Nāme-i idbār digil ağzı rüst
Öpmek üçün iltip öz ağzığa cüst

Her yan ayağıda ki na'leyn olup
Ehl-i ṣafā hezli üçün şeyn olup

Ṭurfa saḳalın asıban kölgü dik
İgri yığaç üzre çıḳıp üçkü dik

Üçküçe hem yoḳ işide toğrılıḳ
Ol tutup oğrı bu ḳılıp oğrılıḳ

. . . .

Şeyḫ ḳadin ḫam ḳılıban nūn kibi
Olturuban güşede Ẕü'n-nūn kibi

Ehl-i sülūk içre ma'ārif diben
Anı muḥaḳḳıḳ munı 'ārif diben

Herze müzaḫref ni ki bünyād itip
Ehl-i irādetğa hem irşād itip

Birin itip öz ile ḫalvet-nişīn
Birin itip küç bile ʿuzlet-güzīn
. . . .
Hedye tuḥaf tartıġay ü māl hem
Müşteġal ü kint ü sivürġal hem

Bolsa bular birle berūmendlıḳ
Yitkey anıñ nefsiġa ḫursendlıġ

Subḥāne'llaḥ bu ni nefs-i le'īm
Nefsini ḳoyġıl ni ʿaẕāb-ı elīm

Bu il irür barça yamandın yaman
Her ni yoḳ andın yaman andın yaman

Rūzī üçün munça füsūn-sāzlıḳ
Manṣıb üçün munça deġal-bāzlıḳ

Bāṭın olup fāsid ü ẓāhir ṣalāḥ
Taşı muṣallā vü içi müsterāḥ

Altıncı makalede edep kurallarından bahsederek, başta alçak gönüllülüğü övüyor. Gereksiz yere, hele kahkaha ile gülmenin ayıp olduğunu söylüyor. Utanmayı, sözü düşünerek söylemeyi, herkesin seviyesine göre davranmayı, küçükleri bu yolda alıştırmayı, çocuğa şefkat, eşe saygı göstermeyi salık veriyor :

Zevce ki ol bolsa enīs-i ḥarem
Şerʿ ṭarīḳı bile tut muḥterem

diyor ki, eski şairlerin kadınları hor gördükleri, aileyi en çirkin sözlerle yerdikleri düşünülecek olursa, bu beyitteki düşüncenin değeri ve Nevaî'nin bu konudaki kişiliği kolayca anlaşılır.

Anaya babaya ve büyüklere hizmet gerektiğini anlattıktan sonra, padişahlar hizmetinden kaçınmayı şu beyitlerle açıklıyor :

Gerçi ki şeh bezmi irür dil-rübā
Vācib irür eylemek andın ibā

Merhemi żımnıda irür rīşler
Nūşı içinde tikilür nīşler

Gül körünür yanıda yüz ḫārı bar
Bar ise bir ʿayş miñ āzārı bar

Tilbege ot şekli gül-istān irür
Tüşse ḫalāṣı ḳaçan imkān irür

Ṭıfl yılan nakşıġa māyil durur
Zehrini bilmes ki helāhil durur

Baḥrda tüşse dür-i ḫūrşīd-reng
Żımnıdadur ġarḳa vü kām-ı neheng

Añla bu ḳānūn ile şeh ḫidmetin
ʿAyşıdın artuḳ ġam ile miḥnetin

Şair şahlara hizmet yolunu sıralayarak manzumesini bitiriyor.

Bilginin değerinden bahseden onbirinci makalede, bilim aşkıyla gönlünde ateş, sırtında eski hırka, şehirden çıkıp yalınayak, üstü başı çıplak, dikenlerden ayağı incinerek yola düşen bir gencin acıklı halini anlatıyor ki, burada tasvir ettiği genç kendisidir. Ebu Sait zamanında Herat'tan kaçıp Semerkant'a sığınmasının hikâyesidir. Bu bakımdan çok önemli sayılır.

Onüçüncü makalede halka hizmetten bahseden şair :

Ḳayda edā eylegesin bu sipās
Kim sini dip ḫayr-ı beşer ḫayr-ı nās

Nefʿ tikürmekke şiʿār eylediñ
Özüñge ol nefʿni yār eylediñ

Nefʿiñ eger ḫalḳḳa bīşek durur
Bil ki bu nefʿ özüñge köprek durur

Ḳaṭra eger baḥrıġa saçtı seḥab
Baḥr ḳılur ḳaṭrasını dürr-i nāb
. . . .
Ol ki żarar şīvesini ṭavr iter
İlge dime kim özige cevr iter

Daha sonra tatlı dilden bahsederek :

Maʿden-i insān güheri söz durur
Gül-şen-i ādem ṣemeri söz durur

Söz bile nefʿ olmasa il pīşesi
Yaḫşi kirek köñglide endīşesi

Şair onaltıncı makalede yalancı kahramanları şöyle tasvir ediyor :

Ey sürüben 'ayn-ı celādet ara
Raḫşını meydān-ı şecā'at ara

Berḳdın ol raḫşını kim bilmeyin
Közige Rüstem'ni dağı ılmayın

Körmeyin az bes tutup özin biyik
Öz başıdın kökke digin tört ilik

Pūye çağı raḫşi olup kūh-ten
Üstide ḳaplan kibi ol pūye-zen

. . . .

'Ucb ile her ḳaşı ucıda girih
Eyle ki her yan ḳulağıda zırıh

. . . .

Ẓulmde Żaḥḥāk'lığı bilgürüp
İkki yılan ignide ḥalḳa urup

Şer' ḫılāfını çū fāş eyleben
Yüzde saḳalını terāş eyleben

. . . .

İkki bürūtı ḳılı her yan ġulū
Nefs ü hevā ḳuşlarıġa ḥalḳa mu

. . . .

Börki ucın içkeri bükken 'ıyān
Ḥırṣ u hevā ḳuşlarıġa āşıyān

Tonı ipek bolmasa köñgli ḥazīn
Cinsi Ḫıṭāy olmasa ḳaşıda çīn

. . . .

Çūn çikiben ikki tola cām-ı ṣāf
Lāf ile her dem uşatıp bir meṣāf

Tağ kibi tīğ çikip bīderīğ
Yitkürüp ay ḫōdıġa her laḥẓa tīğ

Gürz ile Behrām başın yançıban
Nīze bile ṣūretiġa sancıban

Pīlġa yoḳ peşşeçe ḳadr ü bahā
Pīse ipekçe köziġa ejdehā

Şair bu gibi kişilerle uzuṇ uzun alay ediyor.

Ondokuzuncu makalede Horasan ilinin güzelliğini anlatarak, Sultan Hüseyin Baykara'nın adaletini övüyor. Yirminci makalede veliaht Bediuzzaman'a dinî ve ahlâkî övütler veriyor.

Nevaî kendine ayırdığı son bölümde, eseri yazdığı sırada başını kaşıyacak vaktı ve rahatı olmadığını, bundan ötürü özürlü sayılacağını, huzur içinde olsaydı elbet daha iyi eser meydana getireceğini açıklıyor.

Sonra şiirden ve şairlikten bahsederek şunları söylüyor :

Ol ki ġazel çihresiġa birse zīb
Añglap anı ṭab'-keş ü dil-firīb

Çin dime key herze vü hezyān barı
Ṭurfa bu kim yaḫşisi yalġan barı

Kimge ki 'ömride bu vāḳı' durur
'Ömr añga miñg yıl ise żāyi' durur

Daha sonra devlet ıhl'atinden ve aşk derdinden yakınıyor. Şair çok kötümserdir[104].

[104] Hamseden bahseden III. ciltde makalelerin ve hikâyelerin üzerinde durulacaktır.

FERHAD Ü ŞİRİN

Nevaî'nin hamsesinin ikinci mesnevîsi olan *Ferhad ü Şirin*, Nizamî'nin *Husrevü Şirin* ve Emir Husrev ile Eşref Meragî'nin *Şirin ü Husrev* mesnevîlerine cevaptır [105]. Fakat büsbütün değişik niteliktedir ve orijinaldir. Her üç eser de "bahr-ı hezec" den "mefâilün mefâilün faûlün" vezninedir. Sonradan bu hikâyeyi kaleme alan şairler de aynı vezni kullanmışlardır.

Tarihin verdiği bilgiye göre, Husrev-i Perviz, İran'ın Sasanî hükümdarlarından Hürmüz'ün oğlu ve Nuşirevan'ın torunudur. Hürmüz'ün, kendisine karşı ayaklanan Behram-ı Çubin tarafından tahttan indirilmesi üzerine hükümdar olmuşsa da, Behram kendini hükümdar ilân edince, Bizans'a sığınarak Rum İmparatoru'nun kızı Meryem'le evlenmiş, İmparator'un verdiği ordu ile memleketine yürüyerek Behram'la savaşa tutuşmuş ve onu yenerek tahta geçmiştir. 38 yıl saltanat süren Husrev, içkiye ve sefahata düşkünlüğü yüzünden tahtından indirilerek habsedilmiş ve Meryem'den olan oğlu Şiruye tarafından H. 628 = M. 1320 tarihinde öldürülmüştür. Bazı kaynaklarda Husrev'in gözdelerinden Şirin'in adı geçer. Peygamber'in islâm dinini ilân etmesi Husrev'in son yıllarına rastlamaktadır. Onun, Peygamber tarafından gönderilen islâm dinine çağırı mektubunu yırtmış olduğu söylenir.

ŞEH-NAME'DE :

Husrev ile Şirin hikâyesi ilk kez Firdevsî (ö. H. 411 = M. 1020 ?) nin *Şeh-name*'sinde geçer. *Şeh-name*'ye göre Husrev, henüz şehzade iken Şirin'i beğenerek sarayına almış, babasının ölümü üzerine tahta geçince, yüksek bir aileden olmadığı için sarayda iyi karşılanmayan Şirin'i uzaklaştırmak zorunda kalmıştır. Bir gün Husrev'in ava çıktığını haber alan Şirin, evinin damına çıkarak Şah'a görünüyor. Eski anıları tazelenen Husrev onunla evlen-

[105] Bertels, *Nevaî* adlı eserinde *Ferhad ü Şirin*'i, Nevaî'nin hamsesinin üçüncü mesnevîsi olarak kaydeder. Topkapı nüshasında (Revan, No. 808) ve taşbasması nüsha (1323) da *Husrev ü Şirin* üçüncü mesnevî olarak sıra almıştır. Aşağıda işaret edileceği gibi *Ferhad ü Şirin* ikinci mesnevîdir.

meye karar veriyor. Şah'ın bu kararı iyi karşılanmıyorsa da, Husrev Şirin'i alıyor.

Şirin saraya yerleşince Husrev'in eski karısı olan Meryem'i kıskanarak zehirletiyor. Husrev, Meryem'den olan oğlu Şiruye'nin öç almağa kalkacağını düşünerek onu bir sarayda hapsettiriyor. Vezirler, sefahata düşkün olan Husrev'in yerine Şiruye'yi geçirmek üzere tertip hazırlıyorlar. Husrev kaçarak saray dışında bir bahçeye gizleniyorsa da, yakalanarak hapsediliyor. Az sonra Şiruye'nin gönderdiği biri tarafından öldürülüyor.

Şiruye Şirin'i almak istiyor. Şirin, malına dokunulmaması şartiyle razı olacağını söylüyor. Teklifi kabul edilince, bütün mallarını fakirlere dağıtıyor, köle ve cariyelerini azat ediyor. Sonra Husrev'in mezarına gidip hazırladığı zehiri içiyor. Az sonra da Şiruye ölüyor [106].

NİZAMÎ'DE :

Nizamî, tarihlerin verdiği bilgiyi toplayarak, Firdevsî'nin *Şeh-name*'sinden de faydalanarak eserini hazırlamıştır.

Eserde; hikâyeye girilmeden önce şu başlıklı manzumeler yer almaktadır : Tanrı'dan başarı isteme, tevhit, bakışla delil arama ve başarıya erişme, af dileme, peygamber'e na't, kitabın nazmı hakkında, Tuğrul Arslan'a övgü, Atabek-i a'zam Şemsettin Mehmet'e övgü, yer öpme söylevi, Şah Muzafferettin Kızıl Arslan'a övgü, hikâye, bu kitabın derlenmesi, aşk üzerine birkaç söz, kitabın nazmında özür dileme. Bundan sonra hikâye başlıyor : .

Hürmüz Şah adaletli ve cömert bir hükümdardır. Soyunun dünyada sürüp gitmesi için Tanrı'dan bir oğul diler. Tanrı dileğini kabul ederek ona bir oğul ihsan eder. Çocuğa Husrev-i Perviz adını koyarlar. Husrev dikkatle büyütülür, büyüdükçe gelişip kuvvetlenir. Küçük yaşta okumayı, silâh kullanmayı, ata binmeyi öğrenir. 14 yaşına gelince ok atmakta, kılıç ve mızrak kullanmakta usta olur. Arslanlarla döğüşecek, ejderhalarla savaşacak gücü elde eder.

Büzürk Ümmid adında dünyayı dolaşmış, türlü bilgiler ve hünerler edinmiş çok akıllı bir hakîm vardır. Husrev ondan bir

[106] Firdevsî, *Şeh-name*, c. 8, 9, Said Nefisî yayımı, Tahran 1314.

çok bilgiler edinir. Oğlunun gelişip olgunlaştığını gören Şah, sevincinden adaletini artırır. Haksızlığa göz yummayacağını halka şöyle ilân eder : "Eğer bir at bir ekinliğe girerse, bir hırsız bir bahçeden yemiş koparırsa, bir kişi yabancı bir kadının yüzünü görür, ya da bir evde bir dilberle bulunursa cezalandırılacaktır".

Husrev bir gün ava çıkar. Avlandıktan ve akşama kadar gezip dolaştıktan sonra, gece köyde bir eve misafir olur. Meclis kurulur, sabaha kadar şarap içilir; sazlar çalınır, şarkılar söylenir. İçeride eğlence devam ederken, dışarıda Husrev'in atlarından biri köylünün ekinliğine girip otlar; güzel bir köle de bir bahçeden koruk koparır. Sabah olunca durumu Hürmüz Şah'a büyüterek bildirirler. Şah öfkelenir; atın ayağının kesilmesini, kölenin bahçe sahibine verilmesini, şarabın dökülmesini, eğlence yapılan evin sahibine Husrev'in bıraktığı eşyanın verilmesini, çalgıcının tırnaklarının sökülmesini, sazının tellerinin koparılmasını emreder.

Bundan çok üzülen Husrev, ihtiyarların aracılığıyla babasından af diler; gece uykuya varınca düşünde büyük babası Nuşirevan'ı görür. Nuşirevan şu müjdeyi verir : "Çok güzel bir dilbere kavuşacaksın. Bacağı kesilen atın yerine Şebdiz adında bir ata sahib olacaksın. Köylüye verilen eşyanın yerine büyük bir taht ele geçireceksin. Barbed adında bir çalgıcın olacak".

Husrev'in Şapur adında bir nedimi vardır. Usta bir nakkaş olan Şapur, dünyayı dolaşmış, sayısız şehirler görmüş, birçok bilgiler edinmiştir. Bir gün Husrev'e Ermen'den, onun hükümdarı olan Mihin Banu adındaki güzel kadından ve yeğeni olan Şirin'den bahsederek kızın güzelliğini anlata anlata bitiremez. Mihin Banu'nun Şebdiz adındaki atını da uzun uzun över.

Bu sözleri işiten Husrev, Şirin'e âşık olur. Onu elde etmesi için Şapur'u gönderir. Şapur uzun bir yolculuktan sonra Ermen'e varır. Rahip kılığına girerek eski ve büyük bir kiliseye misafir olur. Sabah olunca, Husrev'in resmini Şirin'in geleceği bahçeye asarak gizlenir. Biraz sonra arkadaşlarıyla bahçeye gelen Şirin resmi görür, yakışıklı delikanlıyı o kadar beğenir ki, gözlerini resimden ayırmak istemez. Arkadaşları telâşlanıp resmi yırtarlar. Şirin sorunca "periler saklamış olacak" diye cevap verirler. İkinci gün Şapur Husrev'in resmini aynı yere asar. Şirin bahçeye gelince yine resmi görür. Kızlar resmi saklar. Üçüncü günü Şapur yeniden

resmi asar. Şirin aynı resmi görünce şaşırır: Bu her halde bir peri işidir. Az sonra Şapur rahip kılığında görünür. Merak içinde bulunan Şirin'e yalnız kaldıklarında bu sırrı söyleyeceğini bildirir. Kızlar çekilince, ona Husrev'in güzelliğini, kendisine âşık olduğunu uzun uzun anlatarak kızı büyüler. Çare soran Şirin'e, av bahanesiyle Şebdiz'e binip Medayin'e Husrev'in yanına kaçmasını tavsiye eder. Sabah olunca, Mihin Banu'yu kandırarak Şebdiz'e binen Şirin, atı mahmuzlayarak Medayin'in yolunu tutar. Günlerce uzun yolları geçerek bir çeşme başına varır. Yıkanmak üzere soyunup havuza girer.

Öte yanda Husrev'i kıskanan biri, babasıyla arasını açmak için Husrev adına para bastırıp bunları Hürmüz'e gönderir. Hürmüz, işin aslını araştırmadan oğlunu ortadan kaldırmaya karar verir. Bunu haber alan Büzürk Ümmid, Husrev'e bir süre için kaçıp uzaklaşmasını söyler. Babasının öfkesinden korkan Husrev, sarayındaki kadınlara bir iki hafta için geziye çıkacağını, eğer kendi yokken siyah bir ata binmiş güzel bir kadın gelirse onu misafir edip eğlendirmelerini, saray dar gelirse istediği yerde güzel bir köşk yaptırmalarını tenbih ettikten sonra atına binip uzaklaşır. Bir süre yol aldıktan sonra, Şirin'in yıkanmakta olduğu havuza varır. İki genç biran göz göze gelir. Husrev, kız utanmasın diye başını çevirir. Şirin bundan faydalanarak hemen sudan çıkar, giyinerek Şebdiz'e sıçrayıp uçar. Husrev dönüp de kızın gittiğini görünce üzüntüden ağlayarak Ermen'in yolunu tutar.

Şirin Medayin'e varır. Şirin'i karşılayan cariyeler, ona Husrev'in emrini bildirerek, dilerse ayrıca bir köşk yaptıracaklarını söylerler. Köşk yapılır. Fakat Medayin'den çok uzakta ve cehennem gibi sıcak bir yerdedir. Çünkü Şirin'i kıskanan cariyeler mimara bu yolda tenbih etmişlerdir. Şirin birkaç cariyeyi yanına alarak yeni köşke yerleşir. Husrev ise Ermen'e vararak Mihin Banu'ya misafir olur. Şapur Husrev'i ziyaret ederek olanı biteni anlatır. Husrev'in, Şirin'i alıp getirmesini Şapur'a emretmesi üzerine, Şapur, Mihin Banu'nun izniyle Şebdiz'in arkadaşı olan Gülgûn'a binerek Medayin'e gider. Şirin Şapur'dan durumu öğrendikten sonra, Gülgûn'a atlayarak Ermen'in yolunu tutar.

Bu sırada Ermen'de bulunan Husrev'e memleketinden haber gelir. Babası Hürmüz tahttan indirilerek gözlerine mil çekilmiştir. Bunu öğrenen Husrev memleketine dönerek tahta geçer.

Şapur ile Şirin Ermen'e dönünce, Husrev'i oradan gitmiş bulurlar. Fakat Husrev'in saltanatı uzun sürmez. Ordu komutanlarından Behram, halkı ve orduyu Husrev aleyhinde kışkırtır. Karşı koyamayacağını anlayan Husrev, Şebdiz'e atlayıp Ermen'e doğru yola çıkar. Ermen'e yaklaşınca, o sırada ava çıkmış olan Şirin'le karşılaşır. Şirin Husrev'i saraya çağırır. Şirin'in halini gören Mihin Banu, ona Husrev'e karşı dikkatli olmasını söyleyerek övütler verir ve Şirin'e yemin ettirir.

Gezmeler, oyunlar, meclisler birbirini izlemektedir. Bir gün kırda içki meclisi devam ederken, birdenbire ormandan çıkan bir arslanın saldırdığı görülür. Herkes kaçışır; Husrev sırtında zırh, elinde silâh olmadığı halde fırlayıp arslanı karşılar; bir yumrukta arslanı baygın yere serer. Şirin Husrev'in elini öpmek fırsatını bulur; o da Şirin'in dudaklarından öper. Bu başlangıç, sık sık tenha yer aramak ve öpüşmek yolunu açmış olur.

Bir gece yine içki meclisinde, Husrev herkesin bir hikâye söylemesini ister. Sırasıyla mecliste bulunan on kız, Şapur, Şirin ve Husrev birer hikâye söylerler. Husrev'in hikâyesi Şirin'in üzerinedir. Bütün gece şarap içilir. Sabah olunca güzeller ayrılır; Husrev'le Şirin başbaşa kalırlar. Gece gündüz durmadan içerler. İkisi de şaraptan ve zevkten sarhoştur. Husrev yalvarır, Şirin naz eder. Husrev israr ettikçe, Şirin güzel sözlerle kendini savunmağa çalışır. Sözünde durmasını, haysiyetini kıracak davranıştan kaçınmasını söyler, Husrev'in yalvarmakta devam ettiğini görünce, dikilerek, asıl saltanatını elde etmeğe bakmasını, kendinin elde bulunduğunu, önce tahtını alan Behram'ı ortadan kaldırarak görevini yapması gerektiğini anlatır. Bu sözlerden incinen Husrev Şirin'den ayrılır; atına biner, askeriyle birlikte Rum diyarına gider.

Rum Kayseri Husrev'i sevinçle karşılar. Kızı Meryem'i Husrev'le evlendirir. Burada bir süre zevk süren Husrev, Kayser'den aldığı askerle Behram'ın üzerine yürür. Behram'ın ordusunu yenerek tahta geçer.

Şirin, Husrev'i elinden kaçırdığına pişmandır; ağlayıp sızlamaktadır. Şirin'i teselliye çalışan Mihin Banu hastalanır. Hazinelerini Şirin'e teslim ederek vasiyette bulunur; az sonra da ölür. Şirin de Mihin Banu'nun yerine tahta geçer. Fakat onun saltanatta gözü yoktur, hep Husrev'i düşünmektedir. Meryem'le evlendiği haberi onu büsbütün yaralamıştır. Daha çok dayanamaz, tahtı adamlarından birine bırakır. Gülgun'a binerek, Şapur'u ve adamlarını da yanına alarak, vaktiyle kendisi için yaptırılmış olan köşke gider.

Bu sırada Behram-ı Çubin'in ölümüyle ferahlayan Husrev içki meclisi kurar. Fakat Şirin'in hasretiyle yanmaktadır. Barbed'i çağırtarak onun şarkılarıyla kendini teselliye çalışır.

Husrev, Şirin'i sarayına getirtebilmek için Meryem'i razı etmeye çalışırsa da, Meryem'in kendini öldüreceğini söylemesi üzerine vazgeçer; Şapur'u çağırır. Şirin'i kandırıp gizlice saraya getirmesini emreder. Şirin, Şapur'un teklifini sert bir cevapla karşılar. Tacını ve tahtını aşkı yüzünden bıraktığını, fakat küçülmeğe katlanamayacağını söyler.

Şirin sütü çok sevmektedir. Fakat sütleri sağılan hayvanların bulunduğu yer köşkten çok uzaktadır; köşkün çevresi de acı otlarla dolu olduğu için, hayvanları köşke yaklaştırmak mümkün değildir. Bu yüzden her zaman istediği gibi süt getirtememektedir. Şirin bu sıkıntısını Şapur'a açar. Şapur buna çare bulur : Aradaki sert kaya delinip, açılan yoldan süt aktarılacaktır. Böyle güç bir işi ancak tanıdığı Ferhat yapabilir. Vaktiyle Çin'de aynı hocadan ders görmüşlerdir. Şimdi buradadır.

Şapur Ferhat'ı bulup saraya getirir. Bu, fil kadar iri ve iki fil gücünde dağ gibi bir adamdır. Herkes kendini görünce ürker. Ferhat sarayda perde arkasında Şirin'in emirlerini dinler. Bu ses o kadar tatlı ve yumuşaktır ki, Ferhat yüzünü görmediği halde bu sesin sahibine âşık olur. Şaşkın ve bitkin saraydan çıkar. Bu sesin sahibinin emrini yerine getirecektir. Bu aşkla işine sarılan Ferhat, bir ay gibi kısa bir zamanda sert taşı deler. Açılan yola taş döşer. Akan sütün birikeceği yere de bir havuz yapar. Bu çetin işin bir ayda bittiğini haber alan Şirin, ırmağı ve havuzu görmeye gider. Ferhat'ı hayranlıkla takdir eder; kulağından çıkardığı mücevherleri özür dileyerek Ferhat'a verir. Ferhat, teşekkür ederek aldığı incileri Şirin'in ayakları altına serper. Hemen Şirin'in huzurundan ayrılıp uzaklaşır. Dağ gibi adam, Şirin'in aşkından çocuk gibi ağlayarak dövünmekte, serseri gibi kırlarda, dağlarda dolaşmaktadır.

Ferhat'ın halini haber alan Husrev, işin daha çok sarpa sarmaması için bir çare düşünür : Ferhat'a öyle bir iş ısmarlayacaktır

ki Ferhat altından kalkamasın. Ferhat'ı huzuruna çağırtır. Altınlarla onun gözünü kamaştırmak ister. Fakat o kayıtsızdır. İki rakip konuşmaya başlar. Bu konuşma bir söz çarpışmasıdır. Husrev, nükteli fakat sert sorularının karşılığını aynı şekilde alır. Ferhat, başını verse de aşkından vazgeçmeyeceğini söyler. Sonunda, Şah'ın Şirin'den vazgeçmesi şartıyla, teklif edilen işi kabul edip tamamlayacağını bildirir. Husrev şartı kabul eder görünür. Çünkü yapılmasını Ferhat'a ısmarladığı iş başarılacak gibi değildir. Bisütun dağı delinip yol açılacaktır.

Ferhat aşkla işe girişir. Hem ağlar, hem de taşı yontmağa devam eder. Geceleri kendi kendine dertlenir, gündüzleri durmadan çalışır. Bu çalışmayı görenler şaşırıp kalırlar.

Ferhat'ın bu yeni işini haber alan Şirin atına binerek onu görmeye gelir. Ferhat'ın çalışmasını seyrettikten sonra elindeki süt kâsesini Ferhat'a uzatarak "Bunu iç" der. Ferhat kâseyi sevgilisinin elinden alıp içer. O sırada Şirin'in atının ayağı sürçer. Tehlikeyi gören Ferhat hemen atı kucaklayarak üstündeki Şirin'le birlikte havaya kaldırır. Sonra Şirin'i kucaklar, köşke götürüp bıraktıktan sonra işinin başına döner ve yine çalışmaya koyulur.

Şirin'in Ferhat'ı görmeye gittiğini, bu şevkle hızını artıran Ferhat'ın yakında dağı deleceğini haber alıp telâşlanan Husrev, başka bir çare bulur. Ferhat'a bir adam gönderilerek Şirin'in öldüğü söylenecek, böylelikle Ferhat'ın umudu kırılacaktır. Gönderilen adam dağda Ferhat'ı görür; bir sırasını getirerek ona Şirin'in öldüğünü söyler. Bunu işiden Ferhat, bir ah çekip yere yuvarlanır. Dağ gibi adam bu acı haberin etkisine dayanamayarak toprağı öpüp can verir.

Husrev, Şirin'e dokunaklı bir baş sağlığı mektubu yazar. Bir süre sonra Meryem de ölür. Şirin de Husrev'e aynı şekilde bir mektup gönderir.

Husrev içip eğlenmekte, çevresine bol bol hazineler saçmaktadır. Bir gün Isfahan'lı Şeker adında güzel bir kızın adını duyar. Onu elde etmek hevesine kapılırsa da sabreder. Bir yıl sonra Şeker'i görmek üzere Isfahan'a gider. Gece Şeker'in evini bulur. Şah'ı karşılayıp ağırlarlar. Sofra kurulur, içkiler hazırlanır, Şeker de sofraya gelir. Şah'ın içip iyice sarhoş olduğu bir anda Şeker bir bahane ile dışarı çıkar. Kendine benziyen güzel bir cariyesine elbisesini giydirip Şah'ın yanına yollar. Şah farkında olmayarak geceyi bu cariye ile geçirir. Sabah olunca durumu anlayan ve Şeker'in henüz koklanmamış bir gül olduğunu öğrenen Husrev, kızı nikâhlayarak Medayin'deki sarayına getirir. Fakat Husrev Şeker'den çabuk bıkmış, yine Şirin'i düşünmeye başlamıştır.

Öte yandan Şirin ağlayıp inlemekte ve Tanrı'ya yalvarmaktadır.

Husrev bir gün avlanmak üzere yola çıkarak Şirin'in bulunduğu köşke doğru gider. O gün akşama kadar avlanır. Ertesi sabah erkenden içmeye başlar. Sarhoş olunca Şebdiz'e binip Şirin'in köşküne gider. Bunu haber alan Şirin, heyecan ve korku içinde kapıları kilitletir; fakat gelen misafiri karşılamak üzere ellerinde altın dolu kâseler bulunan cariyeler bırakır. Kızlar, Şah yaklaşınca altınları ayağı altına saçacaklardır. Yollara da halılar döşetir. Husrev gelip te kapıyı kilitli bulunca üzülür ve yalvarmaya başlar. Bu hale dayanamayan Şirin bir an düşündükten sonra, hemen köşkün karşısına atlas çadır kurdurur; içine halılar serdirerek altın taht koydurur. Şah'ı çadıra buyur ederler. Biraz sonra kendisi de gelir; İnciler mücevherler saçarak ilerler ve huzurunda yer öper. Birbirinin hatırını sorduktan sonra konuşmaya başlarlar. Husrev'in sözleri yumuşak ve sitemli, Şirin'in cevabı da tatlı fakat keskindir. Bütün isteği Husrev'in nikâhlı karısı olmaktır. Nikâhsız onunla birleşmeye razı olmayı haysiyetsizlik saymaktadır. Şirin sözlerini bitirdikten sonra ayağa kalkıp çadırın kapısına doğru yürür. Husrev o kadar yalvarır ki, buna dayanamayan Şirin dönüp yerine oturur, tekrar konuşmaya başlarlar. Şirin'in cevabında, aşkı yüzünden yaralanıp iztirap çekmiş, sevgilisinden ihanet görmüş bir kadının bütün acılığı vardır. Yine uzun süren bu konuşmadan sonra Şirin öfkelenerek ayağa kalkar, çıkıp gider.

Husrev, üzgün ve bitkin atına biner ve ağlaya ağlaya karargâhına döner. Herkesi savdıktan sonra Şapur'la başbaşa kalınca ona dert yanar. Şirin'in verdiği cevapları anlatır. Şapur, onu yatıştırmaya çalışarak sabretmesini söyler ve teselli ederek uyutur.

Öte yanda Şirin yaptıklarına pişman, Gülgun'a biner, gece ay ışığında Şebdiz'in geçtiği yolu izleyerek ağlaya ağlaya ilerler. Şah'ın çadırına gelince duraklar. Bütün nöbetçiler uykudadır. Ne yapacağını bilmez halde dolaşırken, bir süvarinin geçmekte

olduğunu anlayan Şapur, Şah'ı uykuda bırakarak çadırdan çıkar. Şapur'la Şirin karşılaşırlar. Şirin de derdini Şapur'a anlatır. Husrev'i içki meclisinde eğlenirken gizlice bir köşede seyretmek istediğini söyleyerek, bu fırsatı hazırlamasını Şapur'dan rica eder. Şapur Şirin'i bir çadıra götürüp kapısını kapatır; sonra uyuyan Husrev'in yanına gelir.

Husrev uykudan neşe içinde uyanır. Düşünde kendisini bir bahçede, elinde meş'aleler tutar görmüştür. Şapur bu düşü hayıra yorar ve Şah'a karanlıktan kurtulacağını, bu güzel günün şerefine içip eğlenmesini söyler. Husrev bu müjde üzerine sevinerek tekrar uykuya dalar.

Husrev, Sabahleyin uyanınca büyük çadırın kurulmasını emreder. Çadırlar kurulur, meclis hazırlanır. Çadırların birinde Şirin, birinde Husrev oturmaktadır. Husrev'in çadırına ut çalan Barbed ile, çenk çalan Nikisâ çağırılır. Bir aralık çadırın kapısını aralayan Şirin, Şapur'u çağırıp : "Çalıcıların birini buraya oturt ve tenbih et ki, benim söylediklerimi tekrarlasın ve sazını ona göre ayarlasın". Şapur Nikisâ'yı Şirin'in çadırının önüne oturtur ve ona gereken tenbihte bulunur. Sazlar başlar, Nikisâ Şirin'in dilinden gazel söyler. Barbed de Husrev dilinden cevap verir. Karşılıklı gazeller her ikisini de coşturur. Bir an gelir, daha çok dayanamayan Şirin çadırından çıkar, Husrev'in çadırına girerek ayağına kapanır. Sevinçten şaşıran Husrev de sevgilisinin ayaklarını öper. Gece gündüz içip, eğlenip sevişirler. Fakat Şirin daha ileri gidilmesine razı olmaz. Husrev de söz vermiştir. Bir hafta süren bu meclisten sonra Husrev Şirin'i köşkten alıp Medayin'e getirir. Nikâh kıyılır. Şirin hareme girer. Artık muradına ermiştir.

Şirin şefkatli ve akıllı bir eş olarak Husrev'e övütler verir. Husrev kâinat hakkında bilgi edinmek üzere hakîm Büzürk Ümmid'i çağırır. Ona yaradılış, felek, yıldızlar âlemi, kâinatın başlangıcı ve sonu, ruh ve düş gibi bir çok konular üzerinde soru sorarak cevabını alır. Şirin de övütler ister. Hakîm ona da "Kelile ve Dimne" den misaller getirir. Husrev bu derslerden aldığı esinle dünya nimetlerinden vazgeçip "ateş-gede" de hayatını geçirmeye karar verir.

Husrev'in Meryem'den olan oğlu Şiruye fırsat kollamaktadır. Hemen babasının tahtına geçer; onunla da yetinmeyerek Husrev'i

hapsettirip zencire vurdurur. Yanında Şirin'den başka kimse bulunmayacaktır. Husrev bu hale razıdır. Şirin'in tatlı sözleriyle teselli bulmaktadır. Bir gece ikisi de yorgun uzanıp yattıkları bir sırada, Şiruye'nin gönderdiği bir kan dökücü, karanlıkta odaya girerek Husrev'i hançerleyip kaçar. Şirin uyanınca sevdiğini kanlar içinde ölmüş bulur.

Şiruye, bir adam gönderip Şirin'i ister. Şirin buna kızarsa da sesini çıkarmayarak beklemesini söyler. Husrev'in tabutu mezara götürülür, Şirin de tabutun arkasından yürür. Tabutu hazırlanan türbeye koyarlar. Şirin türbeye girip kapısını kapatır. Tabutu açıp na'şı çıkarır; hazırladığı hançeri kalbine sapladıktan sonra Husrev'in na'şı üzerinde can verir. Hikâye burada biter.

Hikâyeden sonra eserde şu başlıklı bahisler yer alır : Cihanı yerme, övüt, Husrev ü Şirin efsanesinin sonu, oğlu Mehmet'e övüt, Husrev'in Peygamber'i düşünde görmesi, Peygamber'in Husrev'e mektup yazması, Peygamber'in miracı, övüt ve kitabın sonu, kıskançları yerme[107].

NİZAMÎ'NİN ESERİNDEKİ ÖZELLİKLER :

Nizamî'nin bu mesnevîsini, daha sonra kaleme alınan benzerleriyle kıyaslayabilmek için bu geniş özeti verdikten sonra, eserdeki özellikleri belirtmek için şu yönleri tesbit etmek gerekir :

a) Şirin orta halli aileden değil, bir hükümdar yeğenidir.

b) Husrev Şirin'in güzelliğini işitip kulaktan âşık olur. Şirin de resimlerini görmekle Husrev'e tutulur (bu eski hikâyelerde gelenek halindedir).

c) Husrev, hikâyenin başında akıllı, zeki, anlayışlı ve iyi yetişmiş bir şehzade olarak gösterildiği halde, bütün davranışlarıyla kararsız, serseri karakterli, sefahata düşkün bir kişidir. Şirin ise kararlı ve iradelidir. Hikâyedeki rolü Husrev'inkinden daha önemlidir.

d) Ferhat, Nizamî'nin esere kattığı bir tiptir; böyle bir tip hikâyeyi canlı bir hale getirmek için zorunludur. Fakat Ferhat'ın rolü çok kısa sürer. Ferhat'ın kim olduğu hakkında eserde bilgi

[107] Nizamî, *Husrev ü Şirin*, Vahid Destgirdi yayımı, Tahran 1313. Eser Sabri Sevsevil tarafından Türkçeye çevrilmiştir; MEB. yayınları Şark-İslâm klâsikleri, İstanbul 1955.

yoktur. O, dev gibi kuvvetli fakat içli, Husrev'in tam karşıtı olarak iradeli bir kişidir.

e) Hikâyeye Şeker adlı bir dilber de karışıyor. Bunun hikâyede hiç bir rolü yoktur. Olsa olsa Husrev'in sefahata düşkünlüğüne başka bir kanıt olabilir.

f) Husrev Şirin'le evlendikten sonra, onun iradesinin etkisi altında büsbütün başka bir adam olur. Saltanatının tam zevkini süreceği sırada, birdenbire dünya nimetlerine sırtını çevirip ateş-gedeye kapanır (Yusuf ve Züleyha hikâyesinde olduğu gibi. İhtiraslı Züleyha da Yusuf'a kavuştuktan sonra birdenbire değişir, ibadethaneye kapanır. Şüphesiz arada büyük fark vardır; fakat görünüş birdir).

g) Husrev hayatının sonlarında bilgi edinmek hevesine düşer. Büzürk Ümmid'e kâinatın esrarı hakkında sorular sorar. Halbuki daha şehzadeliği sırasında gençken Büzürk Ümmid'den ders almıştı (şairlerin belli başlı sorunlar üzerinde bu yolda bilgi vermeleri başka eserlerde de görülür; İskender-namelerde olduğu gibi. Orada da filozoflar İskender'e türlü konularda bilgi verirler. Bu biraz da bilgin görünmek ihtiyacıdır).

Bundan başka, eserin bir özelliği de tasvirlere büyük yer verilmiş olmasıdır : Şirin'in, Husrev'in, Şebdiz'in, Ferhat'ın tasvirleriyle, av, eğlence ve içki meclisleri tasvirleri gibi.

Büyük bir ustalıkla tertiplenmiş olan konuşmalar, bu arada Husrev ile Şirin ve Husrev ile Ferhat arasında geçen nükteli konuşma önemle yer tutar.

Ayrıca, her bahsin değil, her olayın sonunda bile Nizamî kendi düşüncelerini birer hikmet olarak ekler ve uzun uzun övütler verir.

NİZAMÎ'DEN SONRA :

Nizamî'den sonra Emir Husrev aynı konuda *Şirin ü Husrev* mesnevîsini meydana getirmiştir. Emir Husrev, gereksiz ayrıntıları atarak konuyu daha sadeleştiriyor. Burada Husrev'in rolü daha önemlidir. Ferhat ise rastgele bir adam değil Çin Hakanı'nın oğludur. Genç yaşta sanata heves etmiş, fakat babası Hakan'ın sanatı küçük görmesi ve oğlunu böyle şeylerden vazgeçirmek istemesi üzerine yerinden ve yurdundan ayrılıyor. Şirin'i Ferhat'tan

kıskanan Husrev, çoban kılığına girip Ferhat'la konuşuyor. Husrev Şirin'le evlendikten sonra, tam tersine içkiye daha çok düşüyor. Emir Husrev'in eseri, hikâye olmak bakımından daha elverişlidir.

Emir Husrev'den sonra bir çok şairler aynı konuyu işlemişlerse de, Nevaî'den önce Derviş Eşref Meragî (ö. H. 854 = M. 1450) nin *Şirin ü Husrev*'i ile, Nevaî devrinde Camî'nin yeğeni olan Hatifî (ö. H. 927 = M. 1520) nin *Şirin ü Husrev*'i vardır. Türk şairleri arasında da Altın Ordu şairlerinden Kutup (XIV. yüzyılın ikinci yarısı) ile Şeyhî (ö. H. 834 = M. 1431) *Husrev ü Şirin* mesnevîsini kaleme almıştır.

Kutup, Nizamî'nin eserini izlemekle birlikte, olayların geçtiği çevreyi de değiştirmiş, yaşadığı Altın Ordu'nun hayatını ve özelliğini tasvir etmiştir. Şeyhî de Nizamî'yi izlemiş, fakat bazı sahneleri ve ayrıntıları atmıştır.

NEVAÎ'DE :

Nevaî'ye gelince, onun Nizamî ile Emir Husrev ve Eşref'in eserlerine fazla borçlu olmadığı bir gerçektir. Nevaî ancak konuyu ve kahramanların adını almış, olayları büsbütün değiştirerek yepyeni bir eser meydana getirmiştir.

Nevaî, başlangıçtan sonra tevhit, münacat, na't ve miraciye ile eserine başlıyor. "Kalem vasfında" ki manzumede Nizamî ile Emir Husrev'i, onu izleyen manzumede de Camî'yi övdükten sonra "Sebeb-i te'lif" bölümünde konuyu değiştirmek istediğini şu beyitlerle açıklıyor.

Mañga kim bu temennā boldı peydā
Ki şevḳı eyledi köñglümni şeydā

Dür ü gevher ḫayālin canġa saldı
Muniñg dik baḥr-ı bīpāyānġa saldı

. . . .

Ḳalem berg-i gül ü nesrīnġa sürmek
Raḳam Ferhād ile Şīrīnġa sürmek

Muñġa dağı żarūr irdi ta'aḳḳul
Çıḳarmaḳ her tikendin yüz tümen gül

Żarūrī boldı evżāʿıġa taġyīr
Ki dil-keş bolġay uşbu ṣafḥa taṣvīr

Şair o sıralarda sevdalıdır. Bu da aşk hikâyesini ele almaya başka bir sebeptir :

Yana bāʿiṡ bu kim ʿışḳ u belā şūr
Bir otdın eylep irdi cānıma zūr

Tilim ḫōd bar anıñ taʿrīfide lāl
Ḳılay ḫāmem tilidin şerḥ-ı aḥvāl

Ḥazīn cānımda bar irdi belāyī
Belālıġ ʿışḳ ile bir yan hevāyī
. . . .
Ni maḥzūn ḫātırımġa vaṣlı mümkin
Ni hecride otum bir laḥẓa sākin

Bu sırada bir melek şöyle sesleniyor :

Çū sin mundın burun ḫāmeñ ḳılıp tīz
Semen bergini ḳıldıñ sünbül-āmīz

Niçük kim Ḥıżr ẓulmetdin nihānī
Uluska saçtıñ āb-ı zindegānī

Yasadıñ ravża-i zer-kār ṭarḥın
Çıḳardıñ *Ḥayretü'l-Ebrār* ṭarḥın

Ḥalāyıḳḳa saçıp dürr-i ṡemīnler
Melāyikdin işittiñ āferīnler

Şair burada yalnız *Hayretü'l-Ebrar*'dan bahsediyor ki, *Ferhad ü Şirin*'in ikinci mesnevî olduğuna bundan açık bir kanıt olamaz. Eğer *Leylî vü Mecnun*'u bundan önce yazsaydı elbet onun adını da verirdi.

Hatif şaire bu sevdadan vazgeçip anlayış göstermesini, putunu kırıp doğru yolu bulmasını, başka bir esere başlamasını, Ferhat ile Şirin hikâyesini ele almasını tavsiye ediyor. Şair bunu işitince içi umutla dolarak bir dergâha konuyor (bu dergâh Camî'nin evidir), toprağa yüzünü sürüyor, orada gördüğü "Mihr-i cihan-tab" :

Külüp çūn ṣubḥ mihr ıẓhār ḳıldı
Ġamım şāmını ṣubḥ-āṡār ḳıldı

Topkapı, Revan Ktp., No. 806 *Garaibü's-Sıgar*, v. 12 a

Didi ḫāliñg nidür şerḥ eyle bir bir
Çū sordı def'a def'a tüşti taḳrīr

Çū boldı barça aḥvālimġa vāḳıf
Mañga ḫōd boldı ol ikkinci hātif

Şair bu ikinci hatifin duası üzerine içi ferahlıyor, evine gidip eserine başlıyor. Bundan sonraki manzumede tekrar esere değinerek, başkasının yolunda yürümek hoş olmadığı için eserine değişik şekil verdiğini şu beyitlerle anlatıyor :

Ḫōş irmes il soñgınça raḫş sürmek
Yolı kim il yügürmiştür yügürmek

Birev kim bir çemende sāyir irdi
Niçe kim gül açılġan kördi tirdi

Hemol yirde imes gül istemek ḫūb
Bu bustān şaḥnıda gül köp çemen köp

Çū bu sözlerge fikr itti żamīrim
Köründi barça ma'nī dil-pezīrim

Ḳılıp köñglümni bu endīşe şeydā
Tevārīḫ eyledim her sarı peydā

Naẓar eylep barın evveldin āḫır
Bolup baştın ayaḳ allında ẓāhir

Tapıldı ança söz kim kāmım irdi
Ḳoyuldı ança mey kim cāmım irdi

Şair kendinden önce bu konuyu ele alanların, eserlerini baştan başa Husrev'le doldurmalarını şu beyitlerle eleştiriyor :

Velī çikkenler uşbu cāmdan rāḥ
Sarā-ser boldılar Ḫusrevġa meddāḥ

Ki mülki andaḳ u āyīni mundaḳ
Sipāhı andaḳ u temkīni mundaḳ

Gehī Şebdīz-i 'ālem-gerdidin dip
Zamānī genc-i bād-āverdidin dip

Neşāṭı bezmide ḫᵛānlar muraṣṣa'
Ni ḫᵛānları kaṣr u eyvānlar muraṣṣa'

İçip geh Bārbed laḥnı bile mey
Gehī Şāpūr destān dip peyā-pey

Büzürk Ümmīd ḥikmet-cūyi anıñ
Ni ḥikmet-cū ḫōş-āmed-gūyi anıñ

Tapıp geh Meryem āġūşıda ārām
Şeker ḥelvāsıdın gāhī alıp kām

Bolup Şīrīnġa 'āşıḳ pādişeh vār
Geh ol maḥbūb olup gāhī perestār

Yaḳīndur kim bu şāh-ı nāz-perverd
İrür derd ü belā āyīnidin ferd

. . . .

Min-i maḥzūnġa kim 'ışḳ itti bīdād
Salıp ġam taġıda andaḳ ki Ferhād

Münāsibdür eger tartıp nevānı
Disem Ferhād-ı maḥzūn dāstānı

Yazıp cān muṣḥafıdın ikki āyet
Diben Ferhād ü Şīrīndin ḥikāyet

Şair anlatmakta devam ediyor : Nizamî eserinde Ferhat'ı sanatında usta bir adam olarak tasvir etmişti. Şirin, Şapur'un tavsiyesi üzerine Ferhat'ı çağırtmış ve perde arkasından ona dağı delmesini emretmişti. Sesini duyup Şirin'e âşık olan Ferhat işini bitirmiş, fakat kendi de bitmiştir. Emir Husrev ise Ferhat'ı Hıta ülkesinde bir Han olarak tasvir etmişti. Hakan, oğlu Ferhat'ın birçok hevesler peşinde koştuğunu görerek onu önlemeye çalışmışsa da, vazgeçirmek mümkün olmadığını anlayınca sefere çıkmasına izin vermiş, bu gezi sırasında Ferhat'ın başına bu işler gelmiştir.

Şair, Nizamî ile Emir Husrev'in eserlerine böylece işaret ettikten sonra, şu beyitlerle biri bilinen öteki de bilinmeyen iki şairin eserinden bahsediyor :

Bu meydānġa çū Eşref sürdi merkeb
Bu sözni özge nev' itti müretteb

Yana bolġan iken bu nāme merḳūm
Velī rāḳım imestür yaḫşi ma'lūm

Nevaî'nin adını verdiği Eşref, daha önce de adı geçen hamse sahibi Eşref Meragî'dir. Fakat ikinci beyitte, yazarı iyi bilinmediğini söylediği şair acaba kimdir?

Nevaî bundan sonra iki manzumede Baykara ile Bediuzzaman'ı övdükten sonra hikâyesine başlıyor. Şimdi bu hikâyeye kısaca işaret edelim [108] :

Çin Hakanı, oğlu olmadığı için çok üzgündür. Tanrı duasını kabul ederek ona bir oğul ihsan eder. Çocuğun adını Ferhat koyarlar. Ferhat bilgili, hünerli ve güçlü olarak yetişir. Fakat küçükten beri çok içli ve düşüncelidir. Herkesi sevindiren olaylar onu kederlendirmektedir. Bunu gören Hakan, her mevsime göre birer saray yapılmasını, oğlunun orada eğlenip vakit geçirmesini emreder. Yapı sırasında Ferhat çalışan ustaları seyreder. Taş yontan ünlü bir ustadan sanatın bütün sırlarını öğrenir.

Tahtını oğluna bırakmak isteyen Hakan, ona hazinelerini gösterir. Ferhat gördüğü bir kutuyu merak eder. Kutuda İskender'in aynası vardır. Bu aynanın sırrını ancak Yunanistan'daki Sokrat bilir. Ferhat sırrı öğrenmek için Yunanistan'a gitmeye karar verir. Vazgeçiremeyen Hakan bir ordu hazırlatır; hep birlikte yola çıkarlar. Ferhat Yunanistan'a varınca, oradaki bir bilginden yolu ve yolda rastlayacağı tehlikeleri önleyici sırları öğrenir. Böylelikle önüne çıkan ejderi öldürerek, mağarada Süleyman Peygamber'in kılıcıyla kalkanını bulur. Karşısına çıkan Ehrimen'i öldürerek Süleyman'ın yüzüğünü ele geçirir. Bu yüzük tılsımı çözecektir. Yoluna devam eden Ferhat Hızır'a rastlar. Onun tavsiyelerine uyarak İskender'in aynasını ele geçirir. Ona bakarak Sokrat'ın yerini tesbit eder. Bu sayede Sokrat'ı bulur. Sokrat, aşk yüzünden adının dünyayı tutacağını Ferhat'a söyler ve gelecek belâlardan korunmak için bir dua öğretir.

Çin'e dönerler. Ferhat hemen hazineye gidip aynaya bakar. Orada Şirin'i görüp âşık olur; başına gelecekleri de öğrenir. Rahatı ve huzuru kaçan Ferhat'a hekimler deniz havası tavsiye ederler. Hakan gemiler hazırlatır; hep birlikte yola çıkarlar. Fırtınadan Ferhat'ın bindiği gemi batar. Bir ticaret gemisi tarafından kurtarılır. O sırada korsanlar gemiye saldırır. Ferhat kahramanca dö-

[108] Eser, metinden önemli parçalar verilerek üçüncü ciltte ele alınacağı için, burada ancak ana çizgileriyle özetlendi.

güşerek gemiyi kurtarır. Yolcular Yemen'e çıkar. Ferhat orada Şapur'la tanışarak aynada gördüklerini anlatır. Şapur ona gördüğü yerin Ermen olduğunu söyler. Şapur'la birlikte hemen yola çıkan Ferhat Ermen'e varınca, dağda yol açmaya çalışan bir takım insanlar görür. Onlara acıyarak yardım eder. Vaktiyle Çin'de iken ünlü ustadan öğrendiği sanatla, 200 ustanın 3 yılda yapamayacağı işi başarır. Görenler şaşıp kalırlar. Haber saraya kadar ulaşır. Mihin Bânu ile Şirin Ferhat'ı görmeye gelirler. Ferhat Şirin'in yüzüne bakınca aynada gördüğü dilber olduğunu anlar ve bir ah çekerek yere yıkılır. Ferhat'ı saraya götürürler. Şirin de Ferhat'a âşık olur.

Ferhat gece gündüz çalışıp dağı deler. Arkı açar. Havuz kenarındaki sert kayayı da delip bir köşk meydana getirir. Halk görmek için dağa koşar. Mihin Bânu ile Şirin de gelirler. O sırada Şirin'in bindiği atın ayağı sürçer. Bunu gören Ferhat, hemen koşup atıyla süvarisini kucaklar.

Mihin Bânu sarayda Ferhat'a bir ziyafet verir. Ferhat'la Şirin birbirlerinin aşkına içerler.

İran Şahı Husrev, Şirin'in güzelliğini duyup âşık olmuştur. Şirin'i istemek üzere Mihin Bânu'ya haber gönderir. Mihin Bânu reddetmekten çekinirse de, Şirin'in kendini öldüreceğini söylemesi üzerine, kızın özürlü olduğu, bu yüzden evlenemeyeceği cevabını verir. Husrev ordusuyla Ermen'e saldırır. Mihin Bânu kaleye kapanır. Ferhat kahramanca savaşarak Husrev'e ağır kayıplar verdirir. Husrev, başa çıkamayacağını anlayınca hileye başvurarak Ferhat'ı esir eder. Zincire vurulan Ferhat'la, tahtına kurulan Husrev karşılıklı konuşurlar. Aldığı cevaplardan öfkelenen Husrev, Ferhat'ın öldürülmesini emrederse de, halkın kaynaştığını görünce onu dağın tepesindeki kaleye hapsettirir. Ferhat'ın olgun bir adam olduğunu anlayan bekçiler, serbestçe gezip dolaşmasına göz yumarlar. Ferhat'la Şirin Şapur'un aracılığıyla mektuplaşırlar. Mektupların birini ele geçiren Husrev, Ferhat'ı ortadan kaldırmaya karar verir. Bir kocakarı bularak, Şirin'in kendi kendini öldürdüğünü Ferhat'a duyururlar. Ferhat bunu işitince yanık bir ah çekerek yere yuvarlanır, başını taştan taşa vurur, tırnaklarıyla göğsünü parçalar. Akan kandan bitkin bir hale gelir, sevgilisinin adını tekrarlayarak can verir.

Kalede erzak tükenmiş, dayanma gücü kalmamıştır. Şirin savaşı durdurmak ve halkı kurtarmak için Husrev'in evlenme teklifini kabul eder görünür. Husrev'in oğlu Şiruye de Şirin'e âşıktır. Babasını öldürür ve Şirin'e evlenme teklif eder. Şirin bu teklifi de kabul eder görünür, aldığı müsaade üzerine Ferhat'ın cesetini saraya getirtir. Cesetin bulunduğu odaya girer ve sevgilisinin üzerine kapanarak ölür. Bunu gören Mihin Bânu da bir ah çekip yuvarlanır; bir anda can verir.

Haber Çin'e kadar yayılır. Ferhat'ın babası ölmüş, yerine Hakan'ın küçük kardeşi geçmiştir. Ferhat'ın anası da kederinden ölür. Ferhat'ın süt kardeşi ordu komutanlarından Behram, Hakan'ın izniyle Ermen'e gelir. Şiruye'yi çağırtır. Şiruye korkusundan gelemez. Husrev'in Ermen'e yaptığı zararları ödeyerek ordusuyla çekilip gider. Behram Ermen tahtını Mihin Bânu'nun akrabasından birine bırakır. Ordusunu Çin'e gönderdikten sonra :

İtip Ferhādnıñ ḳabrinni ẓāhir
Ol u Şāpūr boldılar mücāvir

Fenā tofrağıġa çün boldılar pest
Baḳā feyżi yite başladı pey-vest

Hikâye burada bitiyor. Şair bundan sonraki manzumede Sultanzade Şah Garip Bahadır'a övütler veriyor. Son manzumede kendinden bahseden şair, gereksiz uğraşılar yüzünden rahatça çalışmaya zaman ve imkân bulamadığını, huzura kavuşursa Nizamî, Emir Husrev ve Camî gibi eser meydana getireceğini, Hıta'dan Horasan'a kadar her yeri fermanı altına alacağını, Horasan değil, Şiraz ve Tebriz'e kaleminin şeker döktüğünü söyledikten sonra, sözlerine devam ederek, yalnız Türkler'in değil, Türkmenler'in de eserlerine gönül verdiğini kaydediyor. Sonunda kendine hitabederek, hezeyandan vazgeçmeyi salık veriyor; Tanrı'dan af diliyor.

NEVAÎ'NİN ESERİNDEKİ ÖZELLİKLER :

Şair, tarihî kaynakları gözden geçirerek, halk efsanelerini de toplayarak, eserinin ilk bölümüne bir masal çeşnisi vermiş, ikinci bölümde de Ferhat'in, zaman zaman tasavvufî aşkla renklenen olağanüstü aşkını efsaneleştirmiştir.

Eserdeki belli başlı özellikler şunlardır :

a) Ferhat rastgele bir adam değil, Çin Hakanı'nın oğludur (bu Hakan her halde Çin Türkistan'ında hüküm süren bir Türk sülâlesindendir). Babasının yanında iyi bir savaşçı, akıllı bir şehzade olarak yetişmiş, ayrıca taş yontma, nakış ve yapı sanatının bütün sırlarını öğrenmiştir. İyi kalpli, mert, vefalı ve içli, fakat gerçeklerden yılmayan iradeli bir yiğittir.

b) Hikâyenin ağırlık merkezi Ferhat'tır. Husrev'in rolü ikinci derecede kalır.

c) Husrev, Nizamî'de iyi yetiştirilmiş bir şehzadedir. Fakat sonraları kararsız, hevesine düşkün bir tip olarak görülür. Sonunda da birdenbire ihtiraslarını yitirerek "ateş-gede" ye çikilir; orada ölümünü bekler. Nevaî'de ise kötü, kan dökücü, zalim bir hükümdardır; sevilecek ve tutulacak bir yeri yoktur.

d) Şirin, Nizamî'de Şebdiz'in ya da Gülgün'ün sırtına atlayıp aylarca dolaşan, haftalarca içki meclisinde gece gündüz içip eğlenen, güçlü, hareketli ve iradeli bir kadındır. Gerçi kadınlık tarafı da kuvvetlidir. Husrev'i bütün kötülüklerini gördüğü halde sever. Fakat çok hesaplıdır. Nevaî de ise tam yerini bulmuştur; her şeyden önce bir kadındır; Ferhat'ı sever, başka bir şey düşünmez. Nizamî'de Şirin Husrev'le evlenir. Nevaî'de birleşme yoktur. İki sevdalı birbirine kavuşamaz. Her iki eserde de, Şirin, sevgilisinin üzerine kapanıp kendini öldürür.

e) Nizamî'deki Behram, Hürmüz Şah'a hizmet etmiş bir ordu komutanıdır. Fakat sonradan değerinin takdir edilmediği bahanesiyle Hürmüz'ü tahttan indirip gözlerine mil çektirmiş, Husrev'e karşı da ayaklanmıştır. Nevaî'deki Behram, Hakanın yakınlarından ordu komutanı Behram Dilâver'dir. Eserin sonlarına doğru sahnede görünür. Husrev'in yıktığı Ermen'i onartır, tahtı Mihin Banu'nun ailesinden lâyık olana bırakır; böylece yapıcı bir rol oynar. Sonra da Şapur'la büyük bir vefa duygusu içinde Ferhat'ın "türbedar" lığını yapar (eski çağlarda tacını ve tahtını bırakıp "inziva" ya çekilenler görülmüştür).

f) Şapur, Nizamî'de Husrev'in nedimidir. Sonradan Şirin'in de adamı olmuştur. Aracılık rolünü oynar. Nevaî'nin Şapur'u ise, Ferhat'ın hiç bir karşılık beklemeyen vefalı ve güvenilir bir dostudur. Elinden geldiği kadar Ferhat'a da Şirin'e de yardım eder; her ikisini kurtarmaya çalışır.

g) Mihin Banu her iki eserde aynı tiptir. Fakat Nevaî'de daha ağır başlı bir rol oynar.

h) Nevaî'de Meryem yoktur.

i) Şiruye her ikisinde de kötü ve ahlâksız bir baba katilidir.

j) Ferhat'ın dağ delme ve köşk yapmadaki ustalığı, iki rakibin karşılaşıp konuşması, Ferhat'ın ölümü çok canlı olarak tasvir edilmiştir. Husrev'le Ferhat, aynı seviyede oldukları halde, birinin tahtına kurulmuş, ötekinin elleri zincirle bağlanmış olduğu halde konuşması, sahneyi daha heyecanlı hale getirmiştir.

k) Ferhat'ın Şirin'in bindiği atı kucaklayıp kaldırması motifi her iki eserde de vardır.

l) Ferhat'ın ölümüne sebep olan kocakarı tipi ustalıkla canlandırılmıştır.

Nevaî, eserinin başında, başkasının dolaştığı meydana at sürmek, başkasının gül topladığı bahçeden gül istemek güzel olmadığını söylemişti. Gerçekten isteğini yerine getirmiş, bize yepyeni bir eser vermiştir. Kendinden öncekilere benzeyen tarafı hemen hemen kahramanların adından, bir de belirli olaylardan ibarettir.

Şair, yine eserinin başında, o sıralarda âşık oluşunu, bu konuya el sürmesine başlıca sebep olarak göstermişti. Bu aşk, Ferhat'ın kişiliğinde en güçlü temsilcisini bulmuştur. Şair bu istekle Ferhat'ın karakterini ve rolünü değiştirmiş, ona efsaneleşmiş bir nitelik vermiştir.

Şair, Husrev ile Şirin hikâyesi yerine, daha kuvvetli, daha yaygın bir aşk hikâyesini ele alabilir, Mecnun'un efsaneleşmiş aşkını konu edinebilirdi. Fakat, Mecnun'un aşkını kendi haline uygun bulamamıştır. Mecnun bir çöl kahramanıdır. Leylâ'nın aşkında atılgan ve hareketli olmaktan kaçınmış, herşeye boyun eğerek kendini kaderine bırakmıştır. Nevaî böyle bir kahramana elbet benzemek istemezdi. Onun kahramanı yaratıcı ve yırtıcı olacak, çevresiyle pençeleşecek, rakibiyle boy ölçüşecek, ölse de boyun eğmeye razı olmayacaktır.

Nevaî işte böyle bir kahraman yaratmak istemiş, bu amaçla Ferhat'ı önce masal çerçevesi içinde ejderlerle dövüştürdükten, ölümle karşı karşıya getirdikten sonra hayat sahnesine çıkarmış, vefalı bir dost, içli bir âşık, zavallılara acıyıp yardım eden bir

insan, zalimlerle çarpışmaktan yılmayan bir yiğit olarak tasvir etmiştir. Böyle bir tip, Nevaî'nin karakterine, ülküsüne ve eğilimine uygundur.

Şirin ise, her iki eserde aynı rolde olduğu halde, Nizamî'nin kahramanına benzemez. Nevaî'de Şirin ince, vefalı ve içli bir kadında aranan bütün vasıfları taşır. Düşünce ve davranışlarında hiç mübalâğaya kaçmaz; çelişmelere sürüklenmez. Bir masal kahramanı değil, kendi çağının bir hikâye kahramanıdır. Hikâye payını hesaba katmak şartiyle, çağının ve çevresinin kadınıdır. Nevaî böyle bir tip yaratmak isteğiyle Şirin'i dikkatle işlemiştir.

Şapur ile Behram, vefanın, dostluğun, arkadaşlığın, insanlığın eşi bulunmaz iki temsilcisidir.

Nevaî bunların karşısına, Husrev'i zalim, kan dökücü, kötü ruhlu, keyfine düşkün bir tip olarak çıkarmakla, tam bir romancı ustalığı göstermiş, iyilikle kötülüğü, güzellikle çirkinliği karşılaştırmak istemiştir.

LEYLÎ VÜ MECNUN

Hamse'nin üçüncü mesnevîsinin konusu, Leylâ ve Mecnun hikâyesidir. Bu da Nizamî'nin *Leylî vü Mecnun* ve Emir Husrev'in *Mecnun u Leylî* mesnevîlerine cevaptır. Mesnevî'nin vezni, aynı konuyu ele alan ilk üstatların mesnevîlerinde kullandıkları "bahr-ı hezec-i müseddes" den "mef'ûlü mafâilün faûlün" dür.

Hikâyenin ilk kaynağı Arabistandır. Beni Âmir kabilesinden Kays (Ö. H. 80 = M. 699) içli bir şairdir. Onun, sevgilisi Leylâ için söylediği şiirler sonradan bir divan halinde toplanmış, şiirleri açıklamak üzere yapılan yorumlarla, bunlara eklenen türlü söylentiler kıssayı meydana getirmiştir. Halk arasında yayıldıkça değişen bu kıssa gittikçe efsaneleşmiş, Mecnun sanı verilen Kays'ın aşkı umutsuz aşkın bir timsali olmuştur.

Bu efsane İran'da Deylemîler'in egemenliği zamanında, X. yüzyılın sonlarında *Kitabü'l-Agani* ile yayılmış, Kays ile Leylâ'nın şiirleri halk arasında büyük ilgi uyandırmış, daha sonra Gazneliler'le Selçuklular zamanında yazılmış olan eserlerde, Leylâ ile Mecnun'un efsaneleşmiş aşkı birer mazmun halinde yer almıştır.[109]

NİZAMÎ'DE :

Fars edebiyatında bu kıssayı ilk kez planlı bir hikâye şekline koyan Nizamî'dir.

Nizamî'nin eserinde, hikâye başlamadan önce şu başlıklı manzumeler yer alır : Tevhit ve münacat, na't, peygamber'in miracı, yaratılış, yaratılış hakkında kesin delil, delilin başlangıcı, kitabı yazmanın nedeni, Şirvanşahlar'dan Ahtisan b. Minuçihr'e övgü, yer öpme söylevi, kendi oğlunu Şirvanşah'ın oğluna emanet etme, kıskançlardan ve inkârcılardan yakınma, bunun özrü, oğlu Mehmet'e övüt, az söylemenin iyiliği, yakınlarından bir kaçını, babasını, anası Reise'yi, amcası Hace Ömer'i, eski arkadaşlarını anma, maddî vücudu, yükselmeyi unutma, geçen ömrü unutma, fazla alçak gönüllülüğü ve miskinliği bırakma, temsil,

[109] Bu konu için bk. Agâh Sırrı Levend, *Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun hikâyesi*, İş Bankası Kültür yayınlarından, Ankara 1959.

zulme katlanmama, padişahların hizmetinden kaçınma, kimsenin rızkına ve geçimine el uzatmamа, kanaat, halka neşe içinde hizmet, yükselmek için alçak gönüllü olma, yazmak için köşeye çekilme. Şair bundan sonra "Agaz-ı dastan" başlıklı manzume ile hikâyeye giriyor :

Ben Âmir kabilesinin başkanı, oğlu olmadığı için üzgündür. Tanrı'ya yalvarır. Duasını kabul eden Tanrı ona bir oğul ihsan eder. Çocuğun adını Kays koyarlar. Kays'ı büyüyünce okula verirler. Başka bir kabileden olan Leylâ aynı okuldadır. İki genç okulda birbirini sever. Dedikodu çarçabuk etrafa yayılır. Leylâ'yı gizlerler. Leylâ'yı göremeyen Kays deliye döner; ağlayarak sokaklarda dolaşır. Herkes onu "Mecnun" diye çağırmaya başlar. O bunlara aldırmaz. Her sabah baş açık, yalın ayak kırlarda dolaşır; geceleri şiir okuyarak Leylâ'nın mahallesini gezer, evinin kapısını öperek döner. Bir gece Leylâ'nın çadırını açık görerek içeri girer. Bu duyulunca Mecnun'un yolu büsbütün kapatılır.

Kays'ın iztirabını gören babası, kabilenin ihtiyarlarıyla birlikte Leylâ'yı istemeğe gider. Leylâ'nın babası misafiri iyi karşılar. Fakat teklifi işidince Kays'ın deli olduğunu söyleyerek reddeder.

Kays'ın babası, dua etmek için oğlunu Kâbe'ye götürür. Aşktan kurtarması için Tanrı'ya yalvarmasını söyler. Kays aşk sözünü işitince ağlar, sonra güler ve sıçrayıp Kâbe'nin halkasına yapışarak, aşkını artırması için Tanrı'ya yalvarır.

Mecnun'un babası, Leylâ kabilesinin yakınması üzerine "şahne" tarafından öldürüleceğini haber alır. Oğlunu arayıp bulur; övüt verip eve getirirse de, bir süre sonra Mecnun dayanamayarak çöllere kaçar.

Leylâ da Kays'ın aşkıyla gizli gizli ağlayıp inlemektedir. Mecnun'u şiirlerini işittikçe kendi de şiirler yazıp sokağa atmakta, bulanlar Mecnun'a götürmektedir. Bir gün arkadaşlarıyla birlikte gezmeğe çıkan Leylâ, arkadaşlarından ayrılarak bir servi ağacının altına oturur. O sırada bir adamın Mecnun'un gazellerini okuduğunu işiterek ağlamaya başlar. Uzaktan Leylâ'yı gözetleyen bir arkadaşı bunu Leylâ'nın anasına anlatır.

İbn-i Selâm adında bir zengin Leylâ'yı görüp beğenir. Hediyeler göndererek kızı babasından ister. Anası babası razı olurlar; fakat kızın hasta olduğunu söyleyerek biraz sabretmesini dilerler.

Bir kahraman olan Nevfel, bir gün avlanmak üzere kıra çıktığı sırada Mecnun'a rastlar; başından geçenleri öğrenerek acır. Leylâ'yı alacağını vadeder. Mecnun Nevfel'e misafir olarak bir süre yanında kalır. Leylâ için yazdığı şiirleri okur. Nevfel, Mecnun'un hatırlatması üzerine bir elçi göndererek Leylâ'yı kabilesinden ister. Ret cevabı alınca kabile ile savaşa girer. Mecnun, kendi kabilesinden biri ölünce sevinmekte, Leylâ kabilesinden biri ölünce üzülmektedir. Nevfel çok uğraşırsa da savaşı kazanamaz; Leylâ kabilesiyle barışarak çekilir. Topladığı askerle tekrar saldırarak kabileyi bozguna uğratır. Nevfel Leylâ'nın getirilmesini emreder. Babası yalvarır, ısrar edilirse kızının başını keseceğini söyler, Nevfel verecek cevap bulamayarak çekilir.

Mecnun silâhını ve elbisesini vererek avcıdan ahuları ve geyikleri kurtarır, karga ile konuşur. Bir gün, bir kocakarının, boynuna ip taktığı bir adamı sürüp götürdüğünü görerek sorar. Kadın, fakir olduğunu, böylece dilenerek topladıkları parayı bölüştüklerini söyler. Mecnun bunu işitince kadına yalvarır : "Bağlanmaya lâyık olan benim. Beni bağlayarak istediğin yere götür, topladığın para da senin olsun" der. Kadın sevinir, Mecnun'u bağlayarak dolaştırmaya başlar. Mecnun her çadır kapısına geldikçe "Leylâ" diye bağırır. Başına taş yağdırırlar, o taş yedikçe sivincinden oynar. Leylâ'nın bulunduğu yere gelince başını taşlara vurarak ağlar; yanar, yakarır sonra birden bire fırlayarak zincirlerini koparır; Necd yolunu tutar.

Leylâ da Nevfel'in çekilip gittiğini öğrenince gizlice ağlar.

İbn-i Selmân tekrar hediyelerle gelerek Leylâ'yı ister. Ziyafet verilir; nikâh kıyılır. İbn-i Selâm Leylâ'yı alıp evine götürür. Bir süre sabredip bekler. Bir gün dayanamayıp elini uzatınca Leylâ'dan öyle bir tokat yer ki, ölü gibi yere serilir.

Mecnun Leylâ'nın evlendiğini işitince başını taştan taşa çarpar. Akan kanıyla dağı gül rengine boyar. Fakat Leylâ'nın kendine sadık kaldığını duyunca biraz yatışır. Mecnun'un babası üzüntüye dayanamayarak ölür.

Bir gün Mecnun çöllerde dolaşırken, bir yerde Leylâ ve Mecnun adlarının yanyana yazılmış olduğunu görerek Leylâ dını kazır. Soranlara : "İkimize bir nişan yetişir" der. "Niçin onun adını kazıdın da kendi adını bıraktın" dedikleri zaman da : "Be-

nim iç olmam, onun kabuk olması doğru değil, ben kabuk olmalıyım, o iç" diye cevap verir.

Çölde vahşi hayvanlarla arkadaşlık eden Mecnun, bir gece güzel bir düş görür; uyanınca sevinir. Bir atlı ona Leylâ'nın mektubunu getirir. Leylâ mektubunda kendi halini anlatmakta, babasının ölümünden dolayı başsağlığı dilemektedir. Mecnun mektubu okuyunca ağlar. Leylâ'ya cevap yazarak halini anlatır ve sitemlerde bulunur.

Dayısı Selim-i Âmiri her ay Mecnun'a yemek ve elbise getirmektedir. Bir gün Mecnun'un anasını da birlikte getirir. Kadın oğlunun halini görünce yüreği parça parça olur; yanar, yakılır. Mecnun anasının ayaklarına kapanarak özür diler, sonra veda edip dağ yolunu tutar. Anası ağlaya ağlaya eve döner; bir süre sonra da ölür.

Leylâ, kocası olmadığı bir gün evden çıkarak yol kenarına oturur. Daha önce mektubunu götüren ihtiyara Mecnun'u getirmesini rica eder. İhtiyar, Mecnun'u kararlaştırılan yere getirdikten sonra Leylâ'ya haber verir. Leylâ gelir, fakat yaklaşmaya cesaret edemez. Daha ileri gitmenin ayıp olacağını söyler.

İhtiyar kendinden geçmiş yatan Mecnun'un yanına gelerek ayıltır. Mecnun gazel okur; aşkını ve ıztırabını anlattıktan sonra şöyle söyler : "Bundan sonra sen ve ben varız; fakat ben sen olacağım. İki ten için bir gönül yetişir; o gönül de senin gönlün olacaktır; çünkü benim gönlüm haraptır.... Senin incini kendi varlığımın tek ipine dizeceğim. Böylece ikilik ortadan kalkacak...". Hayaller kuran Mecnun, sözlerini bitirince dağın yolunu tutar, Leylâ da inleye inleye evine döner.

Mecnun'un şiirlerini duyan Salâm-ı Bağdadî, çölleri dolaşa dolaşa Mecnun'u vahşi hayvanlar arasında bulur. Bir süre birlikte kalır. Mecnun'un söylediği şiirleri ezberler. Fakat yemeği tükenince veda ederek ayrılır.

(Hikâyenin burasında "Zeyt ile Zeynep" efsanesi vardır. Konu ile ilgisi olmayan bu parçanın sonradan başka bir şair tarafından esere eklendiğini, Vahid Destgirdî söylemektedir. Gerçekte bu parçanın asıl hikâye ile tek ilgisi, Zeyd'in Mecnun ile Leylâ arasında haberci olmasından ibarettir).

Leylâ'nın kocası dayanamayarak ölür. Göreneğe göre Leylâ iki yıl evde kapanarak yas tutar. Bu bahane ile rahatça ağlayıp sızlar. Bir gün Mecnun'u getirmesini Zeyt'ten rica eder. Mecnun haberi alınca sevinir. Leylâ'nın gönderdiği elbiseyi geyerek Zeyt'le birlikte yola çıkar. Vahşi hayvanlar da arkadan gelir. Leylâ, Mecnun'un geldiğini görünce çadırından çıkarak misafirinin ayağına kapanır. Mecnun da Leylâ'nın ayağına düşer. İki sevdalı kendinden geçer. Akılları başlarına gelince Leylâ utanır; sevgilisini elinden tutup çadırına götürür. Kolunu Mecnun'un boynuna atar; böylece bir gün bir gece kalırlar. Mecnun şaşkınlık içindedir; gönlü coşkun, fakat dili bağlıdır. Biraz sonra üstünü başını yırtar; nara atarak çölün yolunu tutar.

Leylâ bir sonbahar günü hastalanır. Günden güne sararıp solar; yataklara düşer. Anasını çağırtarak vasiyet eder : "Öldüğüm zaman onun yolunun tozundan gözüme sürme çek. Sevgilim mezarıma gelip ağlayacaktır; onu hoş tut, benim halimi anlat; onun uğrunda can verdiğimi onu beklediğimi söyle". Leylâ vasiyetini bitirince gözlerini yumar, ruhunu teslim eder.

Mecnun, Leylâ'nın ölümünü duyunca ağlayarak koşar, mezarına kapanır; sevgilisine hitabederek bir süre kaldıktan sonra çölün yolunu tutar.

Mecnun bu ziyaretlere devam eder. Bir gün yine mezarın başına gelir, yaralanmış bir yılan gibi kıvranır. Beyitler okuyarak ağlar, Tanrı'ya yalvarır, ölümü ister. Sonra mezarı kucaklar; inliyerek ruhunu teslim eder.

Vahşi hayvanlar etrafını aldığı için onun ölümünü kimse görmez. Mecnun bir yıl böylece kalır. Bir yıl sonra hayvanlar dağılınca, kabile halkı Mecnun'un öldüğünü anlayarak ağlar ve onu Leylâ'nın yanına gömer. İkisinin kabri üzerine türbe yapılır. Orası âşıklara "ziyaret-gâh" olur. Hasta gelen iyileşmiş döner, türbeyi ziyaret eden muradına erer [110].

[110] Nizamî, *Leylî vü Mecnun*, Vahid Desgirdî yayımı, Tahran 1313. Eser Türkçeye çevrilmiştir: Ali Nihat Tarlan, Leylâ ile Mecnun MEB yayımı, İslâm klâsikleri, İstanbul 1943.

NİZAMÎ'DEN SONRA :

Nizamî'den sonra Emir Husrev, *Mecnun u Leylî* adını verdiği mesnevîsinde Nizamî'yi izlemekle birlikte bazı yerlerini değiştirmiş, yeni motifler de eklemiştir. Nizamî'deki derinlik onda yoktur. Mecnun'un aşkı da İlâhi olmaktan uzaktır. Onun mesnevîsi asıl şiir ve sanat değeriyle ün kazanmıştır.

Emir Husrev'den sonra, Kâtibî, Derviş Eşref Meragî, Edirneli Şahidî, Emir Şeyhim Süheylî ve Camî aynı konuyu işlemişlerdir. Süheylî ve Camî ile Nevaî eserlerini hemen aynı tarihte (H. 889 = M. 1484) yazmışlardır. Nevaî, eserinin başında Süheylî'nin eserinden bahsettiğine göre, kendi mesnevîsini Süheylî'den biraz sonra, Camî'den biraz önce tamamlamış demektir.

NEVAÎ'DE :

Nevaî'nin eserinde, hikâyeden önce şu manzumeler yer almaktadır : Başlangıç, münacat, na't, miraciye, söz gevheri vasfında, Camî'ye, Sultan Hüseyin'e, Veliaht Bediuzzaman'a övgü, gece tasviri ve aşk, Bundan sonra hikâyeye giriliyor.

Nevaî "söz gevheri vasfında" ki manzumede Nizamî, Emir Husrev ve Eşref'in adını verdikten sonra kendinden bahsederek şöyle söylüyor :

Bu nev' idi dāyimā ḫayālim
Tā boldı ḳażādın ol muḥālim

Kim ikki burunġıñga ḳoyup kām
Kām oldı mañga revā ser-encām

İmdi ki üçünçi nāme-i derd
Ḳıldı mini 'aḳl u hūşdın ferd

Ümmīd ki bu yana iki hem
Kim irmes iki burunġıdın kem

Nevaî bu beyitlerle *Leylî vü Mecnun*'un, hamsesinin üçüncü mesnevîsi olduğunu kesin olarak açıklamış oluyor.

Camî'yi öven manzumesinde ise, Camî'nin henüz hamseyi tertip etmediğini, fakat 5 eser meydana getirdiğini şu beyitlerle açıklıyor :

Ger ḫamseni aytmay müretteb
Kilkiñg yana söz ḳılıp mürekkeb

Ol dem ki ḫırāş-ı ḫāme ḳıldıñg
Özge nime naḳş-ı nāme ḳıldıñg

Līkin kişi bolsa fikret-endīş
Ol gencge hem irür 'aded biş

Çūn *Silsile* eyledіñg hüveydā
Yüz 'aḳlnı ḳıldıñg anda şeydā

Çūn *Tuḥfe*'ni il belāsı ittiñg
Can tuḥfelerin fidāsı ittiñg

Çūn *Sübḥa*'nı kilkiñg itti tavżīḥ
Saldıñg mülk içre ẕikr ü tesbiḥ

Çūn ḳıldıñg *Aḥsenü'l-Ḳaṣaṣ* fen [111]
Ol ḳıṣṣa ulusḳa boldı aḥsen

Dīvān'nı ki eyledіñg müheyyā
Saçtı basıġa güher s̱üreyyā

Körgüzdüñg tartmay ġam ü renc
Biş gencelerige beyle biş genc

Bu da gösteriyor ki Nevaî bu eserini tamamladığı zaman Camî henüz *Mecnun u Leylî*'yi yazmamıştır. Nevaî'nin eserini şöyle özetliyebiliriz [112] :

Arap kabilesinin çok zengin olan başkanı, oğlu olmadığı için dertlidir. Tanrı'ya yalvarır. Duasını kabul eden Tanrı ona bir oğul ihsan eder. Çocuğun adını Kays koyarlar. Dört yaşına gelince Kays'ı okutmak üzere bir üstat bulurlar. Üstatın kabilesinde ulu ve zengin bir adam vardır. Kızı Leylâ'yı okutmak üzere evlerinden birini ayırarak okul yapar. Kızıyla birlikte kabilenin başka çocukları da orada okurlar. Kays'ın kabilesinde okul olmadığı için, babası onu bu okula verir. Kays ile Leylâ burada tanışıp sevişirler.

[111] *Yusuf u Züleyha* mesnevîsini kasdediyor.

[112] Eser, metinden gerekli parçalar verilerek asıl üçüncü ciltte ele alınacaktır.

Kays aşkından deliye dönmüştür. Herkes onu "Mecnun" diye çağırır. O "Leylâ" diyerek sevgilisinin evi yöresinde dolaşır; nihayet çöllere düşer. Dedikodulardan sinirlenen Leylâ'nın babası, Mecnun'un babasına haber gönderir. Bu sözlerden incinen baba, Mecnun'u zincire vurarak eve hapseder. Az sonra Mecnun ayağındaki zinciri çıkararak çöle kaçar.

İbn-i Selâm Leylâ'yı görüp âşık olur; onu babasından ister. Babası razı olursa da, sabretmesini söyler.

Mecnun'u dua etmesi için Kâbe'ye götürürler. Mecnun aşkını artırması için Tanrı'ya yalvarır. Babası umudunu keser, Mecnun da tekrar dağa çıkar. Leylâ için şiirler söyler; geyiklerle arkadaşlık eder.

Nevfel adındaki kahraman, bir gün avlanmak üzere dolaşırken Mecnun'a rastlar. Ona acıyarak evine getirir ve Leylâ'yı alacağını vadeder. Leylâ'nın babasına haber göndererek kızı ister. Babası kızın nişanlı olduğunu ileri sürerek özür dileyince, Nevfel kabileye hücum eder. Savaş başlar; yenileceğini anlayan babası Leylâ'yı öldürmeye karar verir. Bu kararı düşünde gören Mecnun, ağlayarak Nevfel'e yalvarır. Nevfel de savaşı kazanmış olduğu halde, düşün doğruluğuna ve Mecnun'un kerametine inanarak vazgeçer. Mecnun çölün yolunu tutar. Leylâ kabilesi de korkudan başka yere göç eder.

Mecnun Zeyt'e rastlar. Leylâ kabilesinin göç ettiğini Zeyt'ten öğrenir. Kabilenin eskiden bulunduğu yere giderek dolaşır. Leylâ'nın oturduğu yere yüzünü sürer; kirpikleriyle yeri süpürür; toprağı gözyaşlarıyla ıslatır. O sırada uyuz bir köpek görüp köpeğin yüzünü gözünü öper; gömleğini yırtarak yaralarını sarar; ona dert yanar. Sonra yine geyikleriyle buluşmak üzere çöle döner.

Zeyt, Mecnun'a Leylâ'dan mektup getirir. Leylâ uzun uzun ıztırabını anlattıktan sonra : "İşittim ki Nevfel'in kızına söz vermişsin" diyerek sitem etmektedir. Mecnun da verdiği cevapta Leylâ'nın güzelliğini övdükten ve kendinden bahsettikten sonra İbn-i Selâm'ı hatırlatır.

Mecnun'un hasretine dayanamayan babası onu arayıp bulur; boynuna ip takarak eve getirir. Nevfel'in kızını Mecnun'a almak ister, Nevfel teklifi kabul eder. Evde yalnız kalan Mecnun tekrar dağa çıkar.

Mecnun Leylâ'nın çobanına rastlar; verdiği koyun postunu geyerek bununla birlikte Leylâ kabilesinin bulunduğu yere gider. Mecnun Leylâ'yı görünce bir ah çekip yere yıkılır, Leylâ da onun üzerine kapanır. Leylâ'yı eve götürürler. Çoban da, Mecnun'u aldığı yere götürüp bırakır. Bunu duyan babası Mecnun'u eve getirir. Onu Nevfel'in kızıyle evlendirir. İki genç yalnız kalınca, kız başkasını sevdiğini Mecnun'a itiraf eder. Mecnun'un hoş görmesi üzerine odadan çıkar. Onları gözetleyen Nevfel öfkelenirse de, aşkın kudreti karşısında susar.

Aynı gün Leylâ'yı da İbn-i Selâm'la evlendirirler. Leylâ kendini öldürmek için zehirli kılıç hazırlar. Nikâhtan sonra eli kızın eline deyince, sar'alı olan İbn-i Selâm hemen yere yıkılır. Öldü sanarak onu başka bir eve götürürler. Yalnız kalan Leylâ evden çıkarak sessizce yürür. Bu sırada Mecnun da çölün yolunu tutmuş, Leylâ'nın bulunduğu yere gelmektedir. İkisi karşılaşır. Kucaklaşıp sabaha kadar konuşurlar. Sabah olunca Leylâ kabilesine döner. Mecnun çölde kalır.

Mecnun, Necd dağında Leylâ'nın kabilesine bakan bir yeri seçip orada yerleşir. Vahşi hayvanlar ve kuşlarla arkadaşlık eder.

Mecnun'un anasıyla babası ölür. Mecnun'un hasretiyle üzgün olan Leylâ, onun anasıyla babasının ölümünü duyunca, kendisinin sebep olduğunu düşünerek büsbütün dertlenir; bu üzüntü ile hastalanır. Günden güne sararıp solar; ölüm döşeğine düşer. Babasıyla anasının kabri üzerinde kendinden geçmiş olan Mecnun, Leylâ'nın halini "hatif" den gelen bir sezgiyle anlayarak kabilenin bulunduğu tarafa koşar; kimseden çekinmeyerek evin içine dalıp Leylâ'nın yanına girer. O sırada anasına vasiyet etmekte olan Leylâ son sözlerini söylemektedir. Birbirlerine bakışırlar; her ikisi de bir anda ruhlarını teslim eder. Mecnun'un eve girdiğini görenler koşuşurlar; ikisinin de ölmüş olduğunu görünce şaşırıp kalırlar. İkisini de bir kefene sarıp gömerler.

Hikâyeden sonra, aşk tarifi manzumesiyle Şehzade Sultan Üveys Bahadır'a övgü, bir de son bölüm yer almaktadır. Bu bölümde şair, maksadının efsane yazmak olmadığını, ancak cihanı tutan bu aşk hikâyesinin Türklerce de bilinmesi için kaleme aldığını anlatıyor.

NEVAÎ'NİN ESERİNDEKİ ÖZELLİKLER :

Nevaî, esasta Nizamî'nin eserini izlemek ve Emir Husrev'den de faydalanmakla birlikte, konuyu haylı değiştirmiş, kendinden de bir çok motifler eklemiştir :

a) Okul ve okulda tanışıp sevişme olayları ve sahneleri büsbütün başkadır.

b) Kays'ın, aşkını itiraf ettiği günün gecesi Leylâ'ya gittiği zaman araya dadı da karışır.

c) Nevfel savaşından sonra, babası Leylâ'yı öldürmeye karar verir (bu motif Emir Husrev'in eserinde vardır).

d) Zeyt ara bulucu olarak hikâyeye karışır.

e) Mecnun, Leylâ'nın diyarında gördüğü uyuz bir köpeğin yüzünü gözünü öper (bu motif de Emir Husrev'de vardır).

f) Mecnun koyun postuna girerek Leylâ'ya gider (bu motif Edirneli Şahidî'de vardır; fakat Kâtibî ile Derviş Eşref ve Süheylî'de olup olmadığını bilmiyoruz. Bu motifi Camî de kullanmıştır).

g) Mecnun Nevfel'in kızıyla evlenir (bu motif Emir Husrev'de vardır). Zifaf gecesi kız başkasını sevdiğini itiraf eder.

h) Leylâ'nın evlenmesi de aynı güne rastlar. Leylâ kendini öldürmek için zehirli kılıç hazırlar. Sar'alı İbn-i Selâm, eli Leylâ'nın eline değince hemen yere yıkılır.

i) Yalnız kalan Leylâ evden çıkarak Mecnun'la buluşur.

k) Leylâ'nın ölüm döşeğinde yatmakta olduğunu "hatif" den işiden Mecnun, Leylâ'nın evine koşar; her ikisi de bir anda ölür, ikisini de bir kefene sarıp tabuta koyarak gömerler.

Hicretin ilk yüzyılında Arabistan çöllerinde geçmiş olan bu serüveni, Nevaî'den önce ve sonra kaleme alan şairler, Nizamî'ye göre oldukça değiştirmişler, hikâyeye bir çok motifler katmışlardır. Bu motifler arasında (İbn-i Selâm'ın kılıçla Mecnun'a saldırınca kolunun havada kalması, sonra yine Mecnun'un duâsıyla iyi olması gibi) çocukça olanlar da vardır. Nevaî'de İbn-i Selâm, sar'alı olduğu için düşüp bayılır.

Nevaî, hikâyeye oldukça tabiî bir şekil vermiş, Mecnun'u biraz değişik yaratırken bile, mümkün olduğu kadar "realize" etmeye çalışmış, ancak bu umutsuz aşkı belirtebilmek için gerekli ögeleri almıştır.

Nevaî, şüphesiz hikâyeyi daha çok değiştirmez, *Ferhad ü Şirin*'de olduğu gibi, Mecnun'a büsbütün başka karakter veremezdi. Bununla birlikte Nevaî'de Mecnun, ancak yapabileceği şeyleri yapar. Mecnun'un koyun postuna girerek Leylâ'nın çadırına gitmesi motifini de, belki Eşref'de, ya da Süheylî'de gördüğü için almıştır. O Mecnun'u, ancak efsaneleşmiş aşkın temsilcisi olarak kudretle tasvir etmiştir.

Nevaî'deki bu aşk, acaba teasavvufî bir aşk mıdır? Bir çokları gibi, Nevaî de zaman zaman bu aşka tasavvufî bir çeşni vermek istemiştir. Bu hal, eski şairler için kaçınılmaz bir gelenektir. Mutasavvıf olmayan şairler bile, sık sık bu konuya değinmek, tasavvuf terimleriyle mazmunlar yapmak ihtiyacını duymuşlardır. Nizamî'de Mecnun, çölde Leylâ ile buluşunca şöyle söyler :

زین پس تو و من و من تو زین پس
یکدل بمیان ما دو تن بس

وان دل دل تو چنین صوابست
یعنی دل من دلی خرابست

. . . .

در خود کشمت که رشته یکتاست
تا این دو عدد شود یکی راست

Beyitlerin anlamı : "Bundan sonra benle sen varız; fakat ben sen olacağım. İki ten için bir gönül yetişir. O gönül de senin gönlün olacaktır. Çünkü benim gönlüm haraptır. . . . . Senin incini kendi varlığımın tek ipine dizeceğim. Böylece ikilik ortadan kalkacak".

Birlik ve birlikte ikiliğin ortadan kalkması fikri tasavvufun esasıdır. Aynı konuyu işleyen şairlerin hemen hepsi, buluşma sahnesini canlandırırken bu esas fikir üzerinde durmuşlar, Mecnun'un aşkına hiç olmazsa o parçada bir tasavvuf çeşnisi vermeye çalışmışlardır. Ancak hiçbirinde, Mecnun'un aşkı Fuzulî'de olduğu mertebeye erişmiş değildir.

Nevaî buluşma sahnesini şöyle tasvir ediyor :

Tā birbirige yitiştiler bat
Kim kördi visāl beyle heyhāt

Çün birbirisin tanıştılar cezm
Rūḥ itti beden ḥarīmiġa ʿazm
. . . .
İkki güher ornı boldı bir dürc
İkki ḳuyaş evci boldı bir bürc

Bir sağar ara tüşüp iki mül
Bir ġonçe ara bütüp iki gül

Bir cismde ikki rūḥ olup güm
Bir köz arasıda ikki merdüm

Vaṣleyledi ikkilikni Bāḳī
Vaḥdet ḳadaḥini tuttı sāḳī

Bu bāde birini mest ḳıldı
Ol birini mey-perest ḳıldı

Yoḳ yoḳ ki ikisi mest boldı
Kim ikkisi mey-perest boldı

Nevaî mesnevîsinin sonundaki "Işk tarifi" bölümünde mecazî ve gerçek aşktan bahsettikten sonra, Mecnun'da her ikisinin de bulunduğunu şu beyitlerle anlatıyor :

Mecnūnġa biri bolup müsellem
Behre taptı ikincidin hem

İrmes idi özidin bu işler
Bil ʿışḳdın irdi ol kesīşler

Şair, bölümün sonunda aşk ateşinin kendi gönlünü de yakmasını diliyor :

Yā Rab min-i derd-mend-i mehcūr
Kim ʿışḳ otı cānım itti maḥrūr

Kön̄glümni bu otdın itme maḥzūn
Bil şevḳını ḳıl demā-dem efzūn

Hem aḥkeridin tenim ḳurutḳıl
Hem şuʿlesidin közüm yarutḳıl

Ahımnı ki dūdıdın nişān it
Ol dūd ile köz yaşım revān it

Bu beyitler Fuzulî'yi de imrendirecek değerdedir.

Leylâ da Nevaî'de oldukça tabiidir; kendi çağını ve çevresini yaşayan Arap kızının efsaneleştirilmiş bir tipidir. Nevfel de daha tabiî olarak tasvir edilmiştir. O Mecnun'u takdir etmiş, aşkın kudretine inanmış ve ona kızını vermeye razı olmuştur. En silik tip İbn-i Selâm'dır. O, eserde büsbütün asalak bir kişi olarak görülür.

SEB'A-İ SEYYAR

Nevaî'nin hamsesinin dördüncü mesnevîsi olan *Seb'a-i Seyyare*, Nizamî'nin *Heft Peyker* ve Emir Husrev'in *Heşt Bihişt* mesnevîlerine cevaptır. Bu mesnevîlerin vezni "bahr-ı hafif" den "failâtün mefâilün fa'lün" dür. Eser, İran hükümdarlarından Behram-ı Gûr'un hikâyesidir.

Tarihlerin verdiği bilgiye göre, Behrm-ı Gûr Sasanîlerden Yezdgird'in oğludur. Henüz küçükken babası tarafından Arap Emirlerinden Numan'a teslim edilmiş ve Arabistanda yetiştirilmiştir. Yaban eşeği avlamağa meraklı olduğu için Gûr sanını alan Behram, milâdî 420 de İran tahtına geçerek 18 yıl saltanat sürmüş, cesareti ve adaletiyle ün kazanmıştır. Bir gün avda yaban eşeğini kovalarken kuyuya düşerek ölmüştür.

Efsanelere ve söylentilere de büyük yer veren eski kaynaklarda, Behram-ı Gûr hikâyesine Havernak kasrı, bunu yapan mimar Sinimmar'ın Numan tarafından kasrın tepesinden atılarak parçalanması, Behram'ın güzel cariyesiyle sevişmesi gibi parçalar da eklenmiştir.

ŞEH-NAME'DE :

Behram-ı Gûr'un serüveni, bu tarihî kaynaklardan sonra, Firdevsî'nin *Şeh-name*'sinde yer alır. *Şeh-name*'de hikâye ile ilgili olaylar şöyle anlatılmaktadır :

Yezdgird, oğlu Behram'ı büyütülüp eğitilmek üzere henüz küçükken ünlü Arap silâhşorlarından Numan ile Münzir'e teslim eder. Behram, Yemen'de "mûbid" lerden türlü bilgiler öğrenir; hünerler edinir. Genç yaşta ok atmakta, kılıç kullanmakta, ata ve deveye binip avlanmakta usta, güçlü ve atılgan bir yiğit olarak yetişir. Sarayında da güzel cariyelerle vakıt geçirir. Azade adında saz çalan güzeli yanından ayırmaz.

Behram bir gün Azade ile birlikte ava çıktığı sırada, önlerinden biri erkek öteki dişi bir çift ahu geçer. Ok atmaktaki ustalığını göstermek isteyen Behram; "Hangisini devireyim" diye kıza sorar. Kız da "erkeği dişi, dişiyi de erkek yap" diye cevap verir. Behram,

erkeğine attığı iki uçlu okla, ahunun boynuzlarını kırar; hemen dişisine attığı iki ok da ahunun kafasına saplanır. Başka bir ahunun da, okla başını ayağına çiviler. Sonra kıza dönerek : "Nasıl" diye sorar. Kız ağlayarak "bu mertlik değil delilikdir" deyince, öfkelenen Behram, hemen Azade'yi yakalayıp yere çarpar ve devesiyle çiğner.

Yezdgird ölür. İran'ın ileri gelenleri, Behram'ın tahta lâyık olmadığını söyleyerek, Husrev adında birini tahta geçirirler. Bunu haber alan Behram çok üzülür, Münzir ve Numan'la birlikte İran'a gelir. Şu karara varılır : İran tacı iki arslanın arasına konulacak; Husrev'le Behram'dan hangisi arslanların arasından tacı alırsa o padişah olacaktır. Husrev'le Behram meydana gelirler. Husrev arslanları görünce korkar. Behram atını sürer; arslanları öldürüp tacı alır. Husrev Behram'a : "Şah sensin, biz senin köleniziz" der. Böylece Behram-ı Gûr tahta geçer[113].

NİZAMÎ'DE :

Nizamî'nin asıl kaynağı budur. Şair *Şeh-name*'den aldığı bu bölümleri biraz değiştirmiş "heft peyker" olan yedi güzelin anlattığı yedi masallı da katarak esere hikâyeyi süslemiştir.

Nizamî'nin eserinde, hikâyeden önce şu başlıklı manzumeler yer alır : Tevhit ve münacat, na't, mirac, kitabın yazılışı nedeni, Alâettin Kerp Arslan'a dua, yer öpme söylevi, söz, hikmet ve övüt, kendi oğluna övüt. Bundan sonra hikâye başlar :

Büzürk Mihr'in bir oğlu dünyaya gelir. Adını Behram koyarlar. Taliine bakan müneccimler Behram'ın Arap diyarında yetişeceğini söylerler. Şah da Behram'ı Yemen padişahı Numan'a teslim eder.

Numan Behram için Yemen'in en güzel bir yerinde Havernak kasrını yaptırır. Kısa zamanda tamamlanan kasrın çok güzel olduğunu gören Numan, yapının mimarı olan Sinimmar'a umduğundan çok ihsanda bulununca, mimar : "Bu kadar çok kazanacağımı bilseydim daha güzelini yapardım" der. Bundan kuşkulanan Numan, daha güzelini başkasına yapmasın diye, mimarı kasrın üst katından aşağı attırır.

Bir gün Numan ortadan kaybolur. Oğlu Münzir babasını aratırsa da bulamaz; sonunda tahta geçer.

[113] Firdevsî, *Şeh-name*, c. 7, Said Nefisi yayını, Tahran 1314.

Behram bütün hünerler ve bilgilerle birlikte silâh kullanmayı ve avlanmayı öğrenir. Bütün zevki yaban eşeği avlamaktır. Bundan ötürü Gûr sanını alır. Behram bir gün avda bir yaban eşeği yakalamış arslana rastlar. Hemen attığı okla arslanı da eşeği de yere saplar.

Bir gün Eşkar'ına binip ava çıkan Behram, bir yaban eşeğine rastlar. Eşek kaçar, Behram onu kovalar. Bir mağaranın önüne gelince, bir ejderin kapıda yatıp uyumakta olduğunu görür. Hemen yayını alıp okla ejderi öldürür. Karnını yarınca eşek yavrularının çıktığını görür. Tanrı'nın inayetiyle eşeği kovalayarak buraya geldiğini anlar. Mağaraya girince orada bir hazine bulur.

Behram bir gün kasrın içini dolaşırken kapalı bir kapı görüp açtırır. İçeri girince, odanın mücevherlerle dolu olduğunu, duvarlarında da yedi güzelin resimlerini görür. Bunlar Hind, Çin, Harezm, Siklap, Mağrip şahlarının ve Kayser ile Kisra'nın kızlarının resimleridir. Kızların arasında da, yeni yetişmiş güzel bir gencin resmi (kendi timsali) bulunmaktadır. Behram burada taliini görür.

Yezdgird ölür. İranlılar, "Behram Arap diyarında yetişmiştir, İran'ı tanımaz" diye başka birini tahta geçirirler. Behram bunu haber alınca çok üzülür. Numan'ın topladığı askerle savaşa hazırlanır. Yeni İran Şah'ı Behram'a mektup gönderir. Behram da İranlılar'a cevap verir. Sonunda, İran tacı iki arslanın arasına konulur. Behram arsların öldürüp tacı alır; böylece babasının tahtına geçer.

Behram adaletle hüküm sürer. İran bir yıl kıtlık içinde kalır. Halk açlıktan sıkıntı çeker. Behram hazinelerini açarak halkı açlıktan kurtarır.

Bir gün Behram ava çıkar. Yanından hiç ayırmadığı Fitne adındaki cariye de birliktedir. Behram rastladığı yaban eşeklerini okla birer birer düşürür. Fitne'den takdir beklerken aldırmadığını görünce kızarsa da sabreder. O sırada önüne bir eşek daha çıkar. Behram : "Söyle neresinden vurayım" der. O da : "Başından vur, tırnağından çıksın" diye cevap verir. Behram attığı okla eşeğin kulağını tırnağına mıhlar. Sonra kıza dönerek : "Gördün mü hüneri" der. Kız : "İdman sahibi için güç bir iş değildir" diye cevap verince, öfkelenen Behram, Fitne'yi öldürmesini çavuşuna emreder.

Fitne, Şah'ın öfkesi geçince pişman olacağını söyleyerek çavuşa yalvarır. Çavuş da onu şehir dışındaki evine götürüp saklar.

Fitne'nin verdiği yedi mücevheri satarak, kıza altmış basamaklı bir köşk yaptırır. Kız, o sırada doğuran bir davar yavrusunu çok sever. Onu kucağında taşır. Her gün altmış basamak merdiveni yavru ile çıkıp iner. Buna o kadar alışır ki, yavru büyüdüğü halde yine merdivenleri tırmanır.

Bir gün Fitne, çavuşa birçok mücevher vererek : "Bunları sat; parasıyla ziyafet hazırlığı gör; belki Şah bir gün avlanmak üzere buralara gelir" der. Behram, ava çıktığı bir gün, çavuşunun ricası üzerine eve gelir. Köşkü beğenir, ziyafetten hoşlanır. Çavuşa "Yerin çok güzel; ancak altmış yaşını geçtikten sonra bu altmış basamaklı merdivenden nasıl çıkıyorsun" diye sorar. O da : "Bu benim için şaşılacak bir şey değildir; ben erkeğim. Asıl şaşılacak şey, güzel ve ince bir kızın, koca bir öküzü yem vermek için bu merdivenden indirip çıkarmasıdır" der. Şah inanmaz. Fitne, kucağına öküzü alıp merdivenden çıkınca herkes şaşırır. Şah : "Bu kuvvetle değil, idmanla olabilir" deyince, Fitne : "Öküz idmanla oluyor da yaban eşeği niye olmuyor" diye cevap verir. Şah geçmişi hatırlar; kızın yüzündeki örtüyü kaldırıp da Fitne'yi karşısında görünce kucaklar, çavuşa ihsanlarda bulunur; Fitne'yi de nikâhla alır.

Behram, içip eğlenmek ve avlanmakla vaktini geçirmektedir. Yönetimi veziriyle vezirin oğullarına bırakmıştır. Fırsat kollayan Çin Hakanı askerini toplayarak İran'a yürür. Horasan'a kadar gelir. Behram telâşa düşer; adamlarına güveni olmadığı için kaçmaktan başka çare bulamaz. Yüz atlı ile şehirden çıkıp gizlenir. Hakan da kolayca şehre hâkim olur.

Behram bir gece baskın yaparak şehre girer. Hakan'ın askerlerini kılıçtan geçirir; sabah olunca tahtına geçip oturur; vezirlerini toplayıp onlara çıkışır.

Behram Havernak'te gördüğü resimlerini hatırlar. Hint, Çin, Siklap, Mağrip ve Harezm şahlarıyla Kayser ve Kisra'ya birer elçi gönderip kızlarını ister. Yedi köşk yapılmasını emreder. Köşkler tamamlanır; her biri yedi iklimin rengine göre boyanıp döşenir [114]. Haftanın her günü güzellerden birine ayrılır. Her kız kendi gününde Behram'ı karşılar. Akşama kadar içip eğlenirler. Gece olunca, kızlar Behram'a masal söylerler.

[114] Yedi gezegen ile haftanın yedi günü, yedi iklim ve renkler arasındaki ilişiki bk. Agâh Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı*, ikinci basım, İstanbul 1943, "İlm-i tencim" bahsi, s. 197-217.

Cumartesi günü, birinci iklim şahının kızı, siyah köşkte şu masalı Behram'a anlatır. Bu, günün birinde ortadan kaybolan, bir süre sonra siyahlar giyinmiş olduğu halde yurduna dönen bir şahın hikâyesidir. Şah, çok sevdiği cariyesinin ısrarı üzerine başından geçenleri şöyle anlatmış : Ben her akşam misafirlerimle sohbet etmeyi severim. Bir gece sarayıma gelen misafirlerden birinin siyahlar giydiğini görünce sebebini sordum, söylemedi. İsrar edince Çin'deki Medhuşan şehri halkının hep siyah giydiğini söyleyip susdu; biraz sonra da kalkıp gitti. Merakımdan rahat edemez oldum. Bir gün tacımı, tahtımı bırakarak Çin'deki şehri arayıp buldum. Orada bir kasapla tanıştım. Mücevherlerimi vererek niçin hep siyah giydiklerini söylemesini rica ettim. Kasap, gece olunca beni şehir dışındaki bir harabeye götürdü. Orada bir sepetin içine girdim. Sepet kuş gibi havalandı. Yüce bir yere vardım. O sırada büyük ve siyah bir kuş bulunduğum yere kondu. Silkindikçe tüylerinden mücevherler dökülüyordu. Kuşun ayaklarına sımsıkı yapıştım. Kuş uçtu, haylı dolaştıktan sonra yeşil bir yere kondu. Akşam olunca yüzbinlerce güzel kızın uzaktan geldiğini gördüm. Bunlar bir taht kurdular. Biraz sonra güzellikte eşi olmayan bir peri kızı göründü. Tahta oturup yüzündeki örtüyü kaldırdı. Biraz sonra beni bulup getirdiler. Peri kızıyla yiyip içtik. Saz başlayınca güzeller oyuna kalktılar. Ben de coşmuştum. Maksadımı anlayan peri kızı bu gece sabretmemi söyledi ve beni kızlardan birisiyle gönderdi. Onunla geceyi başbaşa geçirdik. Ertesi akşam peri kızı beni yine yanına oturttu; yiyip içtik. Ben yalvarınca, kız: "Bu gece de sabret" dedi. Ertesi akşam yine sofralar kuruldu; içkiler içildi. Ben israra başlayınca, kız: "Gözlerini yum, muradına ereceksin" dedi. Gözlerimi yumdum. Biraz sonra açınca kendimi sepette, virane içinde yapayalnız buldum. Ağlayıp inlerken sepet titremeye başladı; o dost göründü, özür dileyerek : "Eğer yüzyıl bunu söyleseydim inanmazdın; gittin ve gördün. İşte gerçek budur; ben de bunun için siyah giymekteyim" dedi. Bana da siyah elbise vermesini rica ettim. Verdiği elbiseyi giyerek yurduma döndüm.

Pazar günü, ikinci iklim padişahının kızı, sarı köşkte Behram'a şu masalı söyler :

Irak şehirlerinden birinin zengin ve akıllı şahı, kadın yüzünden zarar göreceğini müneccimlerden öğrendiği için kadınlardan kaçınırmış. Cariye alır, fakat hiç birini kendine uygun bulmaz, ertesi günü satıp yenisini alırmış. Şahın sarayındaki bir kocakarı, şahın yok pahasına sattığı cariyeleri alıp başkalarına pahalıya satarmış.

Bir gün, yeni bir esircinin geldiğini duyan şah, getirdiği kızlardan birini beğenmiş. Esirci, kızın huysuz olduğunu söylemişse de, şah beğenerek onu almış; fakat çok uğraştığı halde, nazlı ve çekingen olan cariyeyi yola getirememiş. Bu hali anlayan kocakarı, başkasını sever görünerek kızı kıskandırmasını şaha tavsiye etmiş. Şah da böylelikle kızı elde edebilmiş.

Pazartesi günü, üçüncü iklim padişahının kızı yeşil köşkte Behram'a şu masalı söyler : Rum diyarında Büşr adınd güzel, iyi kalpli, hünerli, bilgili, günahtan kaçınır bir kişi varmış. Büşr, birgün yolda peçeli bir kadına rastlar. Rüzgâr ansızın kadının yüzündeki peçeyi açınca, kadının güzelliğine hayran olur; içine ateş düşer, sabredemez hale gelir. Şehirden çıkıp Beytü'l-Mukaddes'e gider. Yolda Melihâ adında geveze biriyle tanışır. Melihâ saçma sorularla Büşr'ü rahatsız eder durur. Bir gün kızgın bir çölü aç ve susuz geçtikten sonra bir yeşilliğe varırlar. Orada toprağa gömülmüş ağzı açık, içi su dolu bir küp görürler. Melihâ suya girip yıkanmak ister. Büşr suyu kirletmemesini söylerse de Melihâ dinlemez, soyunup küpe girer. Meğer bu küp değil, kuyu imiş. Büşr, arkadaşının boğulduğunu görerek cesedi kuyudan çıkarır; elbisesini soyar; ceplerini ararken içinde bin Mısır altını bulunan bir kese görür. Ölüyü gömer; eşyasıyla parasını ailesine vermek üzere alıp memleketine döner. Melihâ'nın evini bularak parasıyla eşyasını karısına teslim eder. Kadın, gösterdiği bu doğruluktan dolayı Büşr'ü takdir eder. Büşr ile kadın anlaşıp evlenmeğe karar verirler. O sırada kadın yüzündeki örtüyü kaldırınca, Büşr hayretle görür ki, karşısındaki, vaktiyle yüzünü görüp sevdiği kadındır. Bir nara atıp bayılır. Kendine gelince durumu kadına anlatarak Tanrı'ya şükreder. Kadın da murada erdiği için yeşiller giyer.

Salı günü, dördüncü iklim padişahının kızı, kırmızı köşkte Behram'a şu masalı söyler : Rus illerinde, bir padişahın güzel bir kızı varmış. Kızın güzelliği cihana yayıldığı için isteyenler çokmuş. O kadar ki, şah, yüksek bir dağın tepesine yaptırdığı bir kaleye kızı kapamak zorunda kalmış. Kız, taş ve demirden bir tılsım yaptırarak kalenin yoluna bırakır. Kendi resmini de yaptırır; altına

"Kim beni isterse şu dört şartı yerine getirsin" diye şartlarını da yazıp şehre astırır. Bu şartlar : Kendini isteyenin iyi adam olması, tılsımın yolunu bulup çözebilmesi, babasının yanında sorulana cevap vermesidir. İşitenler koşup gelirlerse de başaramayarak canlarını verirler.

Bir genç, kızın resmini görüp âşık olur. Çaresini arar. Ona mağarada oturan bir filozofu salık verirler. Delikanlı filozofu arayıp bulur. Filozof delikanlıya acıyarak tılsımların sırrını öğretir. Delikanlı tılsımı çözdükten sonra sarayda kızın sorularına cevap vererek onunla evlenir. İki sevgili muradına erer.

Çarşamba günü, beşinci iklim padişahının kızı, mavi köşkte Behram'a şu masalı söyler : Mısır'da Mahan adında güzel bir genç varmış, dostlarıyla gezer eğlenirmiş. Bir gün, hoş ve şirin bir bostanda akşama kadar yiyip eğlenirler. Ortalık kararınca Mahan biraz dolaşmak ister. Gezerken bir kişiye rastlar. Rastladığı adam Mahan'a tanışıklık göstererek, vaktiyle birlikte ticaret yaptıklarını, bu gece döndüğünü, eğer birlikte gelirse ona hissesini vereceğini söyler. Mahan malı duyunca adamın peşine takılır. Sabaha kadar yorgun argın onu izler. Sabah olunca adam otradan kaybolur. Ne yapacağını bilemeyen Mahan, tenha bir yere çekilip yatar. Gözlerini açınca karşısında biri erkek biri kadın iki insan görür. Bunlar öteki adamın dev olduğunu söyleyerek Mahan'ı birlikte götürürler. Sabah olunca onlar da ortadan kaybolur. Mahan akşama kadar bir yere gizlenir. Bir aralık yedeğinde bir at götüren bir süvariye rastlar. Süvari kaybolan adamın dev olduğunu söyler. Mahan yedek ata binip süvari ile yola çıkar. Ansızın bir gürültü kopar. Sahra dev askerleriyle dolar. Uzaktan meş'aleler belirir. Siyahlar giymiş, fil gibi hortumlu, öküz gibi boynuzlu devler sahrayı kaplar. Her biri, elinde ateş, kuyruklarında zil, dolaşır. Mahan bir de bakar ki altındaki hayvan dört ayaklı, iki kanatlı ve yedi başlı bir ejder olmuş. Bu işkence içinde sabahı eder. Sabah olunca devler dağılır, delikanlı kendini kan gibi kırmızı, cehennem gibi sıcak kum deryası içinde bulur. Akşama kadar yürüdükten sonra sulak bir yere varır. Bin basamaklı bir kuyu görerek merdivenden iner. Işık beliren bir delikten bakınca, güzel bir bağ görür. İçeri girip ağaçtaki yemişlerden toplamaya başlar. O sırada görünen bir ihtiyar onu saraya götürür. Delikanlı bahçeyi dolaşırken peri kızlarının geldiğini görür. Mahan'ı da bulup getirirler. Yiyip içip eğlenirler. Mahan sarhoş olup peri sultanını öper. Gözlerini açınca bir de görür ki, öptüğü kız çirkin bir kocakarı! İfrit işkenceye başlar. Sabah olunca ifritler dağılır. Mahan kendini çok kötü bir yerde bulur. Ağlayarak Tanrı'ya yalvarır, secdeye kapanıp dualar eder. Başını kaldırınca, yeşiller giyinmiş nur yüzlü birini karşısında bularak yalvarır. O : "Ben Hızırım, sana el uzatmağa geldim, gel seni evine götüreyim" der. Mahan Hızır'ın eline yapışır. Gözlerini açınca kendini selâmette, devin alıp götürdüğü yerde bulur. Bağda arkadaşları maviler giyinmiş sessiz oturmaktadırlar.

Perşembe günü, altıncı iklim padişahının kızı, sandal renkli köşkte Behram'a şu masalı söyler : Hayr ile Şer adında iki genç birlikte yola çıkar. Yolları susuz ve sıcak bir çöle düşer. Şer, yolun bu halini bildiği için kırbasını su ile doldurmuştur. Susadıkça arkadaşından gizli su içer. Hayr bunu sezerse de, ses çıkarmayarak bitkin yoluna devam eder. Daha çok dayanamayacağını anlayınca, mücevherlerini vererek Şer'den su ister. Şer razı olmaz : "Eğer iki gözünü verirsen sana biraz su veririm" der. Gücü tükenen Hayr, sonunda razı olur. Şer arkadaşının gözlerini oyar; mücevherlerini alır; suyu da vermeden ayrılıp gider. Hayr, çölün ortasında yapayalnız kalır.

Orada yerleşmiş zengin bir Kürdün kızı, ağlayıp bağırmakta olan Hayr'ın sesini işitince yaklaşıp halini sorar. İstediği suyu verir; başından geçenleri öğrenerek zavallıyı kaldırır; adamlarından birine teslim edip evine gönderir. Kendi de koşup anasına durumu anlatır. Hasta eve gelir. Zavallıyı yedirip yatırırlar. Akşam üstü kızın babası eve gelip durumu öğrenince : "Bu yerde iki dallı bir ağaç vardır. Dallarından birinin yaprakları körlüğe, ötekinin yaprakları da sar'aya iyi gelir" der. Kız hemen koşar; yaprakları toplayıp getirir. Kürt yapraklardan merhem yaparak hastanın gözüne koyar. Zaman geçer; Hayr'ın gözleri iyileşir; eskisi gibi görmeye başlar. Hayr Tanrı'ya şükredip köle gibi Kürde hizmet eder. Hayr kıza âşıktır; fakat parasız olduğu için onu istemeye cesaret edemez. Yurduna dönmeye karar verip izin ister. Kürt buna çok üzülür. "Malım mülküm senin olsun, kızımı da sana vereyim; gitme, benim oğlum ol" deyince, Hayr sevincinden deliye döner. Kızla evlenir, hepsi mutludur.

Bir süre sonra başka bir yere göçmeye karar verirler. Hayr, giderken ağacın her iki dalının yapraklarını da toplar. Bir şehre varırlar. Oradaki şahın kızının sar'ası varmış. Hayr getirdiği yapraklarla kızı iyi eder. Meğer şah : "Kim bu derde çare bulursa kızımı ona veririm" diye ahdetmiş. Kızını Hayr'a verir.

Vezirin kızı da gözlerinden hasta imiş. Hayr bu kızın gözlerini de iyi eder. Meğer vezirin de: "Kim bu hastalığı iyi ederse kızımı ona veririm" diye ahdı varmış. Şahın izniyle Hayr vezirin kızını da alır. Hayr bir gün pazarda dolaşırken, Şer'in alış veriş etmekte olduğunu görür; saraya getirmelerini söyler. Sarayına dönüp adamlarını toplar. Kürt de elinde kılıç karşıda durur. Biraz sonra gelen Şer, Hayr'ı tanıyınca ayaklarına kapanarak : "Ben ettim sen etme, düşün ki Tanrı bana Şer, sana da Hayr dedi. Kötü adam günahının delilidir" der. Hayr Şer'i affeder. Şer'in arkasından giden Kürt onun başını keser; çaldığı mücevherlerle çıkardığı iki gözü alarak Hayr'a götürür. Hayr mücevherleri Kürde verir : "O gözler de sende kalsın, onları sen bana verdin" der. Hayr iyilikle ün kazanır. İkide bir kendine mutluluk veren ağacı selâmlayarak Tanrı'ya şükreder.

Cuma günü, yedinci iklim padişahının kızı, beyaz köşkte Behram'a şu masalı söyler : Zengin bir gencin cennet kadar güzel bir bağı ve içinde güzel bir köşkü varmış. Genç her hafta buraya gelip eğlenirmiş. Bir gün bağa gelir; bir de bakar ki kapı duvar! İçerden de saz ve eğlence sesleri gelmektedir. Etrafı dolaşır, girecek bir yol bulamaz; bir delik görüp içeriye girer. Meğer şehrin güzel kızları toplanıp eğlenmek için bağa gelmişler. Kızlardan ikisi delikanlıyı görünce hırsız sanarak yakalayıp döğer. Genç, bağın sahibi olduğunu söylerse de inandıramaz. Sonunda kızlar durumu anlayarak özür dilerler ve delikanlıyı alıp meclislerine götürürler.

İki kız kendilerini affettirmek için : "Bu kızlardan hangisini istersen bize bildir, onu getirelim, dilediğin gibi zevk et" der. Genç bunu işidince coşar. Biraz sonra havuz başında bir yere gizlenir. Kızlar gelip havuza girerler. Genç gizlice bunları seyreder ve saz çalan birini beğenir. Bir aralık o iki kadın kızı kandırıp getirir. Delikanlı kızla yalnız kalınca, bir süre konuştuktan sonra kızı kucaklayıp durmadan öper. Daha ileri gitmek isterse de, yer

uygun olmadığından gücü kesilir. Bir köşeye çekilip dertlenir. Kız da arkadaşlarının yanına gider.

Ertesi günü iki kadın, kızı tekrar delikanlıya getirir. Bunlar tam birbirlerine sarılacakları sırada, ağaç üstünde gizlenen bir kedi birdenbire yere atılır. Delikanlı korkusundan bir köşeye gizlenir; kız da çalgısını alıp arkadaşlarının yanına döner.

Durumu anlayan iki kadın, delikanlıyı bulup teselli eder, kızı tekrar kandırıp getirir. Keyfi yerine gelen delikanlı kıza sarılır. Tam bu sırada bir sıçan, asılı bulunan kabakların ipini dişleriyle keser. Yere düşen kabaklar o kadar gürültü çıkarır ki, delikanlı şahnenin baskısına uğradığını sanarak, korkudan pabuçlarını bırakıp kaçar. Kız da arkadaşlarının yanına döner.

Kadınlar yine delikanlıyı arayıp bulurlar, teselli ettikten sonra kızı yine getirirler. Delikanlı kızla yeniden cilveye başladığı sırada yine bir hal olur : Bulundukları yerin yanındaki mağarada birkaç tilkinin bulunduğunu sezen bir kurt, ansızın oraya saldırır. Tilkiler kaçışır, kurt da onları kovalar. Niye uğradığını anlayamayan delikanlı, korkudan kızı da sürükleyip kaçmaya başlar. İki kadın bunları karşılayıp durdurur. Delikanlı özür diler : Tanrı beni günahdan korudu, kızı nikâhla alayım" der. Ertesi günü nikâh kıyılır, iki genç evlenir. Delikanlı haram yoluyla erişemediği amacına helâlla erer.

* * *

Behram bir gün divanda iken bir haberci gelir. Çin Hakanı'nın askerleriyle İran üstüne yürüdüğünü, birçok şehri yakıp yıktığını söyler. Behram bu haberden çok üzülür. Hazine boş, asker dağınıktır. Şah içip eğlenmekle vaktini geçirmiş, yeni vezir ise hırsızlık ve haksızlıkla halkı kırmıştır. Vezir her zaman halkın edepsiz, küstah olduğunu, yoksul kalması ve baskı altında tutulması gerektiğini Şah'a söylemiştir.

Behram, bir gün derdini dağıtmak üzere ava çıktığı sırada bir duman görerek atını o yana sürer. Dağları aşıp dumanın çıktığı yere varır. Bir köpeğin ağaçta asılı olduğunu görerek oradaki ihtiyara sorar. İhtiyar şu cevabı verir : "Bu köpek benim koyunlarının bekçisi idi. Bir yere gittiğim zaman sürüyü ona emanet ederdim. Bir gün koyunlarımı sayınca, yedisinin eksik olduğunu gördüm.

Koyunlar günden güne eksiliyor, bir kısmını da zekât adı altında "âmil-i sadakat" alıp götürüyordu. Bir gün uykuya dalmıştım. Gözlerimi açınca dişi bir kurtun yaklaştığını gördüm. Kurtun geldiğini gören köpek, hemen koşup yaltaklandı; çiftleştikten sonra sürüden semiz bir koyun seçerek kurta verdi. Artık durumu anlamıştım. Bir süre sabrettim; sonunda köpeği böyle astım. Emanete hiyanet edenin hali budur". Behram ihtiyardan ibret dersi alır.

Behram şehre dönünce, durumu inceleyerek kararını verir. Ertesi günü tahta oturup herkesi divana çağırır. O sırada gelip yerine kurulan vezire şiddetle çıkışıp, yaptığı kötülükleri yüzüne vurduktan sonra emreder: Vezirin sarığını boynuna doladıktan sonra zincire vururlar. "Kimin şikâyeti varsa gelsin" diye ilân ederler. Herkes divana koşar, zındandakiler de çıkarılır. Bunlardan yedisi Şah'ın huzuruna gelip şikâyetlerini anlatır.

Birinin kardeşi işkence ile öldürülmüş, ikincinin bağına el konulmuş, üçüncünün cevherleri elinden alınmış, saz çalan dördüncünün sevgilisi zorla alınmış, beşincinin malı mülkü gasbedilmiş, sipahi olan altıncının köyü elinden alınmış, bir sofu olan yedincinin de, vezire kötü dua eder korkusuyla elleri bağlanmıştır. Şah, vezir tarafından zındana atılan bu zavallılara, kaybettikleri malları ve değerleri geri verir. Vezirin mallarını da sofuya bağışlarsa da, o bunu kabul etmeyip gözden kaybolur.

Behram'ın o gece gözüne uyku girmez. Sabah olunca Şah darağacını kurdurur; herkesi toplar, zincire bağlı veziri de getirterek astırır. Adalet dersi aldığı çobanı da çağırtarak ihsanlarda bulunur. Memleket huzura kavuşmuş, hazine dolmuş, asker de düzene girmiştir.

Çin Hakanı bu olayları işitince, yaptığına pişman olarak özür diler. Vezirin yazdığı mektupları gönderir. Meğer Hakan'ı Şah aleyhine kışkırtan da vezir imiş.

Behram içkiyi ve eğlenceyi bırakır. Yedi köşkü yedi tapınak haline getirir. Her birine ünlü birer "mûbid" koyar.

Behram bir gün avlanmak hevesiyle atına binip kıra çıkar. Rastladığı bir yaban eşeğini kovalayarak bir viraneye varır. Eşek oradaki mağaraya dalınca, Behram da atını sürer. Arkadan adamları yetişir. Mağaranın kapısında toplanırlar. Ne mağaraya girecek yolu, ne de Şah'la avı bulurlar. Şah'ın askeri de gelir. Mağaranın

kapısını yıkıp her yeri ararlar. Şehre adam salıp Behram'ın anasını çağırırlar. Mağaranın içindeki kuyuyu kırk gün kazarlar; su çıkar, fakat Şah'ın izi bulunmaz.

Nizamî, eserinin sonuna kattığı bir manzume ile Alâettin Kerp Arslan'a duâ ediyor[115].

NİZAMÎ'DEN SONRA :

Emir Husrev, *Heşt Bihişt* mesnevîsiyle Nizamî'nin *Hefet Peyker*'ine ilk naziresini söylemiştir. Emir Husrev, Havernak köşkünü ve Behram'ın babasının tahtını elde etmek için giriştiği tehlikeli teşebbüsü almamıştır. Küçük bir başlangıçtan sonra doğrudan doğruya hikâyeye girmiş, bazı olayları atarak, bazılarını da değiştirerek eseri kısaltmıştır.

Behram'ın sevdiği cariyenin adı Dilâram'dır. Dilâram, avda Behram'a cevap verirken idmandan bahsetmez; "Yaptığın ustalıktır, ama daha ustaları da bulunabilir" der. Behram da : "Öyle ise benden daha ustasının yanına git" diyerek kızı çölde yalnız bırakır. Kız, yapayalnız ıssız bir köye varır. Orada insanlardan uzak yaşayan bir köylüye sığınır. Bilgin ve sanatçı olan köylü, kızı evlât edinerek verdiği mücevherlerin parasıyla ona bir köşk yaptırır. Saz çalmayı ve birçok hünerleri öğretir. Dilâram saz çalmakta o kadar usta olur ki, sazıyla hayvanları uyutur. Ünü her yere yayılır. Bunu işiten Behram merak edip kızı görmek üzere köye gider. Kızın, yüzüne peçe örterek çaldığı sazı çok beğenirse de, belli etmek istemez : "Çok güzel ama daha ustası olabilir" der. Kız bu söz üzerine Behram'ın sözlerini hatırlatır. Birdenbire uyanan Behram, peçeyi açınca Dilâram'ı tanıyarak sevinir.

Husrev, buzağı motifini de atmıştır.

Behram'ın av merakından devlet adamları bıkmıştır. Vezir Şah'ı oyalamak için yedi köşk yaptırır, yedi iklim şahının kızını da getirtir. Şah gece gündüz bunlarla vakıt geçirerek av merakını unutur. Emir Husrev'de kızların söylediği masal başkadır.

Kızlar ve köşkler yedi olduğu halde, Husrev, Behram'ın hikâyesini de bunlara katarak, eserine *Heşt Bihişt* adını vermiştir.

[115] Nizamî, *Heft Peyker*, Vahid Destgirdî yayımı, Tahran, 1315. H. Ritter ve J. Rypka, *Heft Peyker*, İstanbul, Devlet Matbaası, 1934.

Kızların söylediği masal bittikten sonra, Behram bir gün avda yaban eşeği kovaladığı sırada derin bir kuyuya düşerek ölür. Eser de böylece sona erer.

Emir Husrev, Nizamî'nin mesnevîsindeki Behram'ın tarihiyle ilgili bölümleri atmakla, eseri dağınıklıktan kurtarıp konu birliğini sağlamıştır. Ancak Behram, bu mesnevîde de bir âşık değil, geçici hevesler arkasında koşan zevkine düşkün bir kişidir.

Nizamî ile Husrev'den sonra Derviş Eşref de *Heft Evreng* adlı eseriyle konuyu işlemiştir. Hatifî'nin *Heft Manzar* mesnevîsi Nevaî'den sonradır.

NEVAÎDE :

Nevaî, bu mesnevîsinde de konuyu Nizamî'den almak ve Emir Husrev'den de yararlanmakla birlikte, olayları ve olayları birbirine bağlayan nedenleri haylı değiştirerek, aynı çerçeve içinde kendi düşüncesine uygun yepyeni bir eser meydana getirmiştir.

Eserde tevhit, münacat, na't, mirac manzumelerinden sonra şu manzumeler sırayla yer alıyor : Söz, nazmın nesirden hoş olduğu, Camî'ye övgü, eserinin konusunu değiştirmesinin sebebi, Sultan Hüseyin Bahadır Han'a ve karısına övgü, esere başlamadan önce hikâyeyi değiştirmesinin özrü.

Şair, konuyu niçin değiştirdiğini açıklayan bölümde, kendinden önce bu konuyu ele alan şairlerden eserlerinde bulduğu kusurları şöyle sıralıyor :

Biri bu kim yoḳ anda māye-i derd
Ḳıldılar ʿışḳ süzıdın anı ferd

Kim birev mihrdin berī bolġay
Baḳma ger mihr-i ḫāverī bolġay

Bolsa tārīḫ alarġa ger maṭlūb
Anda söz baġlamaḳ imestür ḫūb

Söz yasardın çū taptı pīrāye
ʿIşḳdın ḫōştur anda sermāye

Kim köñgülge otı eşer ḳılġay
Cānġa küydürmegi ḫaber ḳılġay

Yoḳsa yalġan dimekde kim bezedür
Çūn uzaḳ çikti asru bīmezedür

. . . .

Beyle töhmet ki ʿayş üçün Behrām
Yasadı yitti ḳaṣr sürgeli kām

Yitti ıḳlim şāhıdın yiti ḳız
Her biri luṭf u ḥüsnı ġāyetsiz

Yitti ḳaṣrı içige kiltürdi
Kām her kün biri bile sürdi

Ṭurfa bu kim çū boldı bāde-perest
Ḳıldı aḳşamġa tigrü özni mest

Uyḳu kāmın alurġa mestāne
Şūhlarġa buyurdı efsāne

Bu ʿaceb kim alar daġı didiler
Ḳışşa-ḫvān ḳızları meger idiler

Şair eleştirmelerine şu yolda devam ediyor : Sabahtan akşama kadar içen bir adamın uyku için masala ihtiyacı olur mu? Masal anlatacak başkaları bulunmaz mı? Bu güzel kızların gamzesi gözden uykuyu kaçırmaz mı? İnsan bunlara : "Siz masal söyleyin, uykusuzluktan yıpranın; ben rahatça uyku çekeyim" der mi? Böyle şey olur mu? Olsa bile iki ünlü şair böyle bir adamı övmek için kitap yazar mı?

İlişilen bu noktaların mantık ve hikâye tekniği bakımından yerinde olduğu meydandadır. Nevaî bu eserinde iddialı görünüyor. Anlaşılıyor ki, bundan önce kaleme aldığı üç mesnevîde kazandığı başarı, bu çığırda ona cesaret ve kuvvet vermiştir.

Nevaî, yine bu konuya değinen ikinci manzumede, kendinden önce kaleme alınan eserlerin gereksiz yere uzatıldığını söyleyerek :

Bir digenni iki dimek ḫōş imes
Söz çū tekrār taptı dil-keş imes

beytiyle gereksiz tekrarları da eleştirdikten sonra, Behram'ın başından geçen olaylara, kendi görüşüne göre kısaca işaret ediyor. Nizamî ile Emir Husrev'e sözü getirerek :

Nime kim rāstdur dimiş ol ikev
Bü'l-ʿaceb rāst-gūy imiş ol ikev

beytiyle her iki şairin tarih bakımından yanıldığını kaydettikten sonra, kendi başvurduğu tarih o zamanlar elde bulunmadığı için, her iki şaire de bu kaynağı görmek nasip olmadığını söylüyor.

Nevaî'de hikâye kısaca şudur[116] : Çin Hakanıyla Rum Kayseri'ni hükmü altına alıp yedi iklim şahını haraca bağlayan Behram, kaygısızca saltanat sürmekte, sazlı ve içkili toplantılar yapmak, ormanlarda avlanmakla vakıt geçirmektedir. Bir gün avda dinlenirken, ünlü ressam Manî'ye rastlar. Manî Behram'a Hıta ülkesinde rastladığı zengin bir adamdan ve onun saz ve sözde usta çok güzel bir cariyesinden bahsederek kızın resmini gösterir. Zengin adam bu cariyeyi satmak niyetindedir; fakat istediği para Hıta haracıdır. Behram resmi görünce âşık olur. Adamlarını gönderip kızı ister. Hıta Hakanı'na da bir mektup gönderir.

Sabırsızlıkla cevap bekleyen Behram, Dilâram'ın geldiğini görünce çok sevinir. Memleket işlerini unutup onunla zevka dalar. Ava giderken de onu birlikte götürür. Böylece birkaç yıl geçer. Halk Şah'ın eğlenceye dalmasından yakınmaktadır. Bunu duyan Behram üzülürse de, ne Dilâram'dan vazgeçebilir, ne de saltanattan.

Bir gün Behram, yanında Dilâram, avlanmak üzere sarhoş dolaşırken, bir gazalin fırlayıp kaçtığını görür. Sevgilisine : "Söyle neresinden vurayım, nasıl öldüreyim?" diye sorar. Kız : "Önce iki kolundan okla yere sapla, sonra da uzaktan öldür" der. Behram gazâli kızın dilediği gibi öldürür. Kızdan takdir beklerken onun "idmanla her iş başarılır" demesi üzerine, öfkelenip kızı öldürmek isterse de, zayıf bir kadını öldürmek doğru olamayacağından, saçlarından bağlatıp çöle attırır.

Sabahleyin ayılınca yaptığına pişman olan Behram, kızı arattırırsa da bulamaz. Kendini öldürmeye, tacından, tahtından vazgeçmeye kalkar; fakat ulusundan utandığı için hiç birini yapamaz.

Behram ıztırabından ne yaptığını bilemez, gece gündüz ağlar. Çöllerde dolaşıp sevgilisini arar; göğsünü bağrını paralar. O kadar bitkin bir hale gelir ki, devlet adamları telâşa düşüp 400 hekim çağırırlar. Hekimlerin gayretiyle biraz iyileşirse de, onu oyalamak

[116] Eserin geniş ölçüde özeti, metinden gerekli parçalarla birlikte III. ciltte verilecektir.

için başka çare düşünürler. Şah'ın hastalanması üzerine memleketlerinden kalkıp gelen ona bağlı yedi iklim şahının her biri, süslü birer köşk yaptıracaklar, Behram her gün bunları dolaşıp oyalanacak. Köşkler yapılır; Manî bunların hepsini ayrı renge boyayıp süsler. Şah bir süre bunlarla oyalanırsa da, bir türlü Dilâram'ı unutmaz. Yeniden çare düşünürler : Yedi iklim şahı memleketlerinden birer güzel kız gönderecekler, Behram bunları nikâhlayacak, her gün birisiyle oyalanıp aşkını unutacak.

Kızlar gelip köşklere yerleşirler. Cumartesi gününden işe başlanacaktır. İlk sırada Hint güzeli vardır. Cumartesi günü Behram siyah köşke gelir. İçkiler içilir; fakat hekimlerin tavsiyesiyle kız Şah'dan uzak bulunacak, Şah gündüz ilâç içecek, gece de bol bol uyuyacaktır. Behram akşama kadar vakıt geçirirse de, gece bir türlü uyuyamaz. Bir masalcı bulup getirmelerini emreder.

Gelen masalcı şu hikâyeyi anlatır :

Hindistan'da Şerendip'te hüküm süren Hayret Han'ın oğlu Ferruh, bir gece düşünde güzel bir kadın görüp âşık olur. Ertesi günü babasını güçlükle kandırır; aldığı askerle birlikte yola çıkarak Kudüs'e varır, oradan Halep'e geçer. Orada büyük bir kalabalık içinde bir mahmil görüp yaklaşır. İçindeki kadının düşünde gördüğü güzel olduğunu anlayınca kendinden geçer. Aklı başına geldikten sonra adamlarıyla şehre girer. Fakat hali ve sabrı kalmamıştır. Gece adamları uykuda iken bir mektup yazarak kendini aramamalarını, yurda dönmelerini bildirdikten sonra kara bir çul giyerek ayrılır. Adamları Ferruh'u arayıp bulamayınca dönerler. Ferruh aç susuz çöllerde dolaşırken iyi kalpli, yardımı seven zengin bir adama rastlar. Tacir Ferruh'u alıp evine getirir. Ferruh'un derdini öğrenen tacir, onun mahmilde gördüğü kadının kendi karısı olduğunu öğrenince birden tuhaflaşır. Fakat Ferruh'un büyük aşkı karşısında ona iyilik etmek ister. Karısını boşayarak Ferruh'a teslim eder. Ferruh da kadını alarak memleketine dönmek üzere yola çıkar. Ancak, kocasını sevdiğini anlayınca kadına elini sürmez.

Memleketine dönen Ferruh babasının öldüğünü anlayarak tahta geçer, kadına da ayrı bir köşk yaptırır.

Öte yandan tacir, Halep'te kendi aleyhine yapılan tertiplerden korkarak, Ferruh'un bıraktığı kara çulu giyip memleketten kaçar. Zahmetli bir yolculuktan sonra Hind'e varan taciri, Ferruh Şah

bir gün yolda görünce, hemen kucaklayıp sarayına getirir. Karısının durumunu anlatarak güzel kadını kendisine teslim eder. Tanrı'ya şükreden tacir, kara çul kendine uğur getirdiği için karalar giyer. Bunu gören Ferruh Şah da, ulusıyle birlikte karalar giymeye başlar.

Pazar günü, Behram sarı köşke gelir. Rum güzeli tarafından karşılanır. Gece yine bir masalcı gelip şu hikâyeyi anlatır :

Rum diyarında Zeyd adında usta, fakat hırsız bir kuyumcu Şah'a altın bir taht yapar. Sekiz burcu ve sekiz basamağı olan bu taht, Şah'ın bir işaretiyle hareket edebilirmiş. Zeyd'i çekemeyenler altınların kalp olduğunu Şah'a duyururlar. Durum anlaşılınca, Şah Zeyd'i bağlatıp dar bir kuyuya attırır, mallarına da el koyar.

Kuyudan kaçmanın kolayını bulan Zeyd, zahmetli bir yolculuktan sonra Kostantıniyye'ye varır. Orada eski ve zengin bir kilise görür. Kendini dini bütün bir adam tanıtarak kiliseye yerleşir. Gece gündüz ibadet ederek herkesi kandırır. Kilisedeki altınları birer birer aşırarak gizler. İşini bitirdikten sonra çaldığı altınları kıyıda kiraladığı bir gemiye yükletip İstanbul'dan kaçar. Memleketine dönüp tekrar kuyunun içine gizlenir.

Şah'ın bir hastalığı varmış, onun ilâcını Zeyd bilirmiş, Şah Zeyd'i çağırtır. Zeyd, rakiplerinin zindana atılması şartıyle gelebileceğini bildirir. Şah teklifi kabul edip yanındakileri zindana attırır. Saraya gelen Zeyd, birkaç gün içinde Şah'ın hastalığını iyi ettikten sonra, çalıp getirdiği hazineyi Şah'ın önüne döker ve başından geçenleri birer birer anlatır. Şah da Zeyd'e sayısız ihsanlarda bulunur.

Pazartesi günü, Behram yeşil köşke gelir. Akşama kadar yeşil köşkün dilberiyle vakıt geçirdikten sonra, gece çağırılan masalcı şu hikâyeyi anlatır :

Mısır'da çok zengin bir adamın Sa'd adında güzel ve bilgin bir oğlu varmış. Bir gün evine yeşil giyinmiş iki misafir gelir. Yolcular "Şehr-i Sebz" den geliyorlarmış. Misafirler memleketlerindeki olağanüstü olaylardan söz açarlar. Meraka düşen Sa'd, onlarla birlikte Şehr-i Sebz'e gelir. Arkadaşlarının anlattıkları kilisede geceyi geçirir. Düşünde yeşil renkli kuş gibi iki suret görür. Bunlardan biri: "Senin nasibin güzel bir peridir"; öteki de "Seni bir dev esir edip ayağını bir zincirle bağlayacaktır" der. Korku içinde uyanan Sa'd, kapıdan dışarı fırlar. Düşünü yorumlayacak bir ihtiyarı salık verirler. Sa'd iki arkadaşıyla birlikte karanlık bir mağarada ihtiyarı bulur. İhtiyar, yüzyıldır kendini beklediğini söyledikten sonra : "Kuşun sana söylediği güzel peri Şah'ın kızıdır. Kaledeki köşkte oturur" diyerek, kızı elde etmek için gereken tılsımları öğretir. Bir de mektup verir. Kızı almak için önce Katran adındaki devi yenmek, sonra ikinci kaledeki bilginle karşılaşmak, daha sonra da üçüncü hisarın geçidinde bekleyen Zal adındaki büyücünün büyüsünü bozmak gerekiyormuş. Sa'd, ihtiyardan öğrendiklerini yerine getirerek Katran'ı yere yıkar; ikinci kaledeki bilgine ihtiyarın mektubunu vererek Zal'i nasıl yeneceğini öğrenir; üçüncü hisara geçerek ateş saçan ejderhalarla çevrili Zal'i bir yumrukla devirip tılsımı bozduktan sonra Şah'ın huzuruna çıkar. Şah, Sa'd'ı evlât edinerek kızıyla evlendirir. Bir süre sonra Şah ölünce, Sa'd yerine geçerek mutlu bir ömür sürer.

Salı günü, Behram gül renkli köşke gelir. Gül yüzlü dilber tarafından karşılanır. Akşama kadar içip eğlendikten sonra, gece çağırılan masalcı şu hikâyeyi anlatır :

Hindistan'da sayısız hazinelere sahip Cuna adında bir padişah varmış. O kadar cömertmiş ki, küçük bir bahane ile bahşiş olarak hazineler verirmiş. Bir gün kendisine hediye getiren bir kişiden, Şah'ın buyruğu altındaki şehirlerin birinde Mesud adında bir delikanlının daha zengin ve cömert olduğunu anlayarak merak eder. Bir gece atına binip Mesud'un bulunduğu şehre vararak ona misafir olur. Mesud gelen misafirin büyük bir adam olduğunu anlayarak ziyafetler çeker; başkalarında bulunmayan değerli hediyeler verir. Şah bu kadar hazineleri nasıl kazandığını sorar. Mesud da Şah'ın adaleti sayesinde kazandığını söyleyince, Şah çok sevinir. Mesud'un hediye ettiği Gülgun'a binerek hediyelerle birlikte memleketine döner.

Tiraz valisi Ceysur'un halka zulmettiğini öğrenen Şah, Mesud'u vali yapmak ister. Vali bunu haber alınca, kendi gibi hain olan naibi Melüv ile bir çare düşünür. Mesud'u çağırıp ziyafetler çeker, iltifatlar eder, kendini dost olarak sevdirir. Mesud da valiyi çağırarak ziyafetler verir. Akşama kadar içkiler içilir, ziyafetler verilir. Bir aralık Mesud'la adamlarının sarhoş olarak sızdıklarını gören vali, önceden hazırlattığı adamlarına Mesud'u bağlatıp gece karanlığında zindana attırır. Sabahleyin Mesud uyanıp da, elini

ayağını bağlı bulunca şaşırır. Naibin kızı Gülruh meğer Mesud'a âşık imiş. Kuyudaki adamın Mesud olduğunu anlayınca, iki cariyesiyle birlikte onu kuyudan çıkarır; elini ayağını çözer, evine götürüp saklar. Gülruh'la Mesud bir gece atlara binip kaçarlar. Yolda eşkiya tarafından soyulurlar. Mesud kızı bir yere saklayıp şehre gider. Şehirde büyük bir şenlik görür. Herkes Şah'ın şerefine içmektedir. O da içip kendine geldikten sonra kalabalığa yaklaşır. O sırada gözüne Şah'a hediye ettiği at, cariye ve köleler ilişir. Köleler efendilerini görünce tanıyıp bağırışırlar. Gürültüyü duyan Şah, Mesud'u görünce hemen kucaklar. Mesud başından geçenleri anlatır. Şah, at ve elbise gönderip kızı getirtir. Kızla delikanlıyı evlendirir; vali ile naib'i de öldürtür.

Çarşamba günü, Behram mavi köşke gelir. Maviler giyinmiş dilberle birlikte akşama kadar içip eğlenir. Gece olunca gelen masalcı Behram'a şu hikâyeyi anlatır:

Aden'deki adaların birinde Cabir-i Rahzen adında bir korsan varmış. Güzel bir bağ içindeki köşkünde yaşarmış. Oradaki adalar arasında Bihişt-sera şehrinin Neverd adında bir şahı, onun da Mihr adında güzel bir kızı varmış. Kız kıyıda biraz gezinmek hevesiyle bir sandala binip adalar arasında dolaşmağa başlar. Birdenbire fırtına kopar, dalgalar kabarır, deniz coşar, gemiciler şaşırır. Sandal gece gündüz çalkandıktan sonra Cabir'in bulunduğu yere doğru sürüklenir. Bunu haber alan Cabir kızı yakalar. Adamlarını yurtlarına gönderdikten sonra kızı köşküne götürür.

Yine burada Yemen adında bir şehir, şehrin de Numan adında bir hâkimi varmış. Numan'ın oğlu Süheyl, Neverd'in kızı Mihr ile nişanlı imiş. Süheyl bir gün nişanlısına gitmek üzere gemiye biner. Bu gemi de fırtınaya tutulup Cabir'in bulunduğu kıyıya yaklaşır. Bunu gören Cabir gemiye atlayıp Süheyl ile boğuşursa da, onunla başa çıkamayacağını anlayınca suya atlayıp gemiyi deler. Gemi batınca suya düşen Süheyl'i yakalayıp köşkün altındaki kuyuya atar. Kızının yakalandığını anlayan Neverd, Numan'a haber gönderir. Neverd karadan, Numan da denizden yola çıkıp Cabir'i kuşatmak isterler. Neverd, günlerce yol aldıktan sonra bir ormanda güçlükle ilerlerken, ansızın gördüğü bir avın arkasına takılır, farkında olmayarak Cabir'in bulunduğu yere yaklaşır. Cabir'in adamları Şah'ı yakalayıp getirirler. Cabir Şah'ı da köşke habseder.

Öte yandan Numan'ın gemileri de fırtınaya yakalanır. Numan'ın gemisi Cabir'in bulunduğu yere sürüklenir. Cabir Numan'ı da yakalayıp köşke hapseder.

Mihr, köşkün altındaki kuyuda birisinin bulunduğunu öğrenerek merak eder. Yanındaki cariyeleri kandırıp kuyunun başına gelir. Hep birlikte ip salarak Süheyl'i çıkarırlar. İki nişanlı birbirini görünce sevinir, durum anlaşılır. Süheyl birdenbire Cabir'in karşısına çıkarak bir vuruşta onu yere yuvarlar, ellerini bağlayarak kuyuya atar. Böylece Neverd'le Numan da kurtulurlar. İki nişanlı evlenip muradına erer.

Perşembe günü, Behram sandal renkli köşke gider. Akşama kadar köşkün dilberiyle içip eğlendikten sonra gece çağırılan masalcı Behram'a şu hikâyeyi anlatır:

Bahter diyarında biri Mukbil, öteki Müdbir adında iki kişi Haver'e gitmek üzere yola çıkar. Mukbil uğurlu olduğu için gittiği yerlerde iyi karşılanır; Müdbir ise her yerde belâya uğrar. Bunlar yolda korkunç bir vâdiye rastlarlar. Müdbir boyuna küfreder, Mukbil ise Tanrı'yı düşünür. Çölü aşıp kıyıya varınca, geminin birine girip Haver'e doğru yollanırlar. Gemi fırtınaya tutulur, sandallar indirilir, herkes sandallara biner. Sandalların hepsi bir yana düşer. Bunların bindiği sandal Mukbil'in duasıyla kıyıya varır, orada büyük bir ağaç görürler. Geniş bir yarıktan gümüş gibi bir su akıp denize dökülmektedir. Bunlar çeşme başına varıp üstündeki yazıyı okurlar: Bu sudan içen dürüst adam, bir ay yiyip içmek ihtiyacını duymaz. Yalancı ancak üç gün dayanabilir. Suyu içenin diline yalan gelse hemen karnı parçalanıp ölür. Bu suya girmek istiyen yalancının vücudu yanar. Doğru söyleyen ise şifa bulur; yıkandığı sırada gözünü yumup açsa, gördüğü başına gelir.

Müdbir bir daha yalan söylememeye niyet ederek sudan içer. Mukbil abdest alıp Tanrı'ya şükrettikten sonra kana kana su içer. Sonra her ikisi suya girmek ister. Müdbir yandığını görünce vazgeçer. Mukbil suya girip yıkanır; başını sudan çıkarıp gözünü açınca, kendini cennet gibi bir bahçenin içindeki havuzda bulur. Mukbil havuzdan çıkınca, güzel kızlar hemen hizmetine koşup köşke götürürler. Mukbil orada süslü bir taht üstünde güzel bir kadın timsali görür. Kadınla Mukbil yiyip içip eğlenirler. Mukbil sarhoş

olunca kadına yalvarmaya başlar. Kadın : "Bu gün sabret, yarın nikâhlanıp muradımıza ereriz" der. İsrar karşısında güzel kızlardan birini Mukbil'in yanına verir. Mukbil geceyi kızla başbaşa geçirir. Sabah olunca halinden utanır; yıkanmak için havuza girer. Başını sudan çıkarıp gözünü açınca, kendini havuzda değil, önce girdiği çeşme başında bulur. Taşa bakınca, şu yazının da bulunduğunu görür : "Kim bu suya girip yüz belâ görse, oralarda durmadan hemen uzaklaşmalı, yoksa dev onu hemen öldürür".

Mukbil'le Müdbir sandalla denize açılırlar. O sırada uzaktan bir gemi görüp yanaşırlar. Bir de bakarlar ki, sandal ağacı ile dolu geminin içindeki bütün insanlar ölü. Meğer Haver şahı baş ağrısından hasta olan kızı için, hekimlerin tavsiyesiyle sandal ağacından bir köşk yaptıracakmış, sandal taşıyan gemi yolunu şaşırmış, içindekiler de açlıktan ölmüş.

Gemi yavaş yavaş kıyıya yaklaşır. O sırada kıyıda dolaşmakta olan Haver şahı gemiyi görüp adamlarını gönderir. Mukbil ile Müdbir'i alıp getirirler. Müdbir tacir olduğunu, gemi halkının tâundan öldüğünü, ancak kölesiyle kendisinin sağ kaldığını söyler. Fakat yalan söylediği için karnı şişip parça parça olur. Şaşkınlık içinde kalan Şah, Mukbil'i de huzuruna çağırıp sorar. Mukbil doğruyu söyler. Şah Mukbil'in halini beğenerek ona kızını verir.

Mukbil saraya girer. Bir de ne görsün! karşısındaki gelin, havuzdan çıktıktan sonra köşkteki tahtta gördüğü kız değil mi? Şaşkınlıktan ne yapacağını bilemeyen Mukbil, kıza hikâyesini anlatır. Kız hikâyeyi sessizce dinledikten sonra durumu şöyle açıklar : Güzelliğim âleme yayılınca, cinler şahı bana âşık olmuştu. Köşkün üstünde cinler üşüşmeye başlamıştı. Hekimler buna çare buldular; cinler defolup gitti. Bununla birlikte ara sıra kanat sesi duyar ve gürültüler işitirim. Söylediklerine göre, cinler şahı benim aşkımdan deli olarak bu simyayı yaptırmış. Bağın ortasında gördüğün köşkü kurdurup, tahtın üzerine de benim nakşımı koydurmuş. İşte orada gördüğün benim timsalimdir". Mukbil bunları duyunca sevinir, sandalî sarayda muradına erer.

Cuma günü, Behram beyaz köşke gelir. Çin güzeli ile akşama kadar içip eğlenir. Gece çağırılan masalcı Behram'a şu hikâyeyi anlatır :

Ben Harezmliyim. Sanatım saz çalmaktır. Bir gün Hıtaylı zengin bir tacir saz ve söz sanatında usta çok güzel bir cariyesiyle

şehre geldi. Kızı perde arkasından dinleyenler mest olup kendilerinden geçerlerdi. Şah da âşık olup kızı istedi. Tacir kızın erkeğe karşı dik başlı olduğunu söylediyse de, Şah kızı zorla aldı.

Sarayda kızın sazını ve sesini dinleyen Şah kendinden geçer; adamları da uykuya dalar. Kız da evine döner. Uyanınca bu hale şaşıp kalan Şah, kızı getirtir; fakat aynı hal yine başına gelir. Çaresiz kalan Şah, tacire yalvarıp kendini evlât olarak kabul etmesini rica ederek, kızla kardeş olacağını söyler. Böylece kız tacirin köşküne yerleşip sazı ve sesiyle yine herkesi mest etmeye başlar. Şah da oraya gelip kızın sesini dinler.

Kızın sazı ve sesi ile kazandığı ün, benim sanatımı gölgede bıraktı. Kimse bana iltifat etmez oldu. Çaresiz kalınca tacire yalvardım, beni yanına almasını rica ettim. Tacir acıyıp beni yanına aldı. Gün geçtikçe farkına vardım ki, kız dertlidir. Bunu kıza hatırlattım. Sonunda ısrarım üzerine, dinledikten sonra şehirden çıkıp gitmem şartıyla bana derdini şöyle anlattı :

"Ben Çinliyim. Bir savaşta esir düştüm. Tacir beni satın alarak evlât edindi. Sesim çok güzeldi. Ünlü ustalardan ders alıp yıllarca çalıştım. Güzelliğim ve ünüm her tarafa yayıldı. Manî, gizlice benim resmimi yapıp cihan şahlarından birine köstermiş. Resme bakıp âşık olan şah, Hıta haracını verip beni tacirden satın aldı. Şah beni çok seviyordu, yanından hiç ayırmıyordu. Ava çıkarken de beni birlikte götürüyordu. Bir gün bir küstahlıkta bulundum. Şahı övecek yerde saçma sözler söyledim. Şah çok kızdı, saçlarımdan sürükleyip beni çöle attırdı. Eski efendim olan tacir beni çölde buldu. Yola düşüp Harezm'e geldik. Bu beyaz elbise benim kefenimdir. İşte sırrımı sana söyledim. Sen de verdiğin sözde durup buradan çık git."

Kız sözünü bitirince yanından ayrıldım. Şimdi beyaz köşkü görünce kızın hikâyesi hatırıma geldi. Beyazlar giymiş kız bu beyaz saraya çok lâyıktır.

Behram hikâyeyi işitince ağlayıp inler, yeniden can bularak masalcıyı kucaklar. Tacirle kızı Harezm'den getirtir. Behram sevgilisine kavuştuktan sonra büsbütün iyileşir. Haftanın yedi gününü her gün yedi köşkün birinde güzel kızlar arasında sevgilisiyle birlikte geçirir.

Bir gün Behram av âlemi tertiplenmesini emreder. Geniş sahra avla doludur. Avların kaçacağı yer de yoktur. Avlanan hayvanların kanı sel gibi akmaktadır. Yağan yağmurlardan da sahra bir göl haline gelmiştir. Yer öyle balçık olmuştur ki, avı kovalamak için atlarını sürenler, yarı bele kadar balçığa gömülmektedir. Akşam olunca yağmur bir tufan halini alır. Herkes çamura saplanıp kalır. Bütün av hayvanları da boğulur. Kurtulmak imkânı olmadığını anlayan halk birbirine sarılır, sarıldıkça batar. Şah da askeriyle karınca gibi kaynayıp gömülüyor.

Nevaî hikâyeyi bitirdikten sonra eserine üç manzume ekliyor. Bunlardan biri dünyanın vefazsılığından yakınmadır. İkinci manzumede şair eseri bitirdikten sonra gördüğü düşü anlatıyor : Behram, yanında sevgilisi ve yedi kasrın dilberi olduğu halde şairi yanına çağırıyor. Kucaklayıp tahtına oturtuyor. Sanatını övdükten sonra : "Bu destanı senden önce yazanlar efsaneyi çok değiştirdiler. Gerçekle yalanı birbirine karıştırdılar. Sıra sana gelince doğrusunu yazdın" diyor. Şair, Türklere hizmet etmek emeliyle eserini kaleme aldığını bir kere daha tekrarladıktan sonra, Behram'ın ağzından sözlerine şöyle devam ediyor :

Min Çū ḳıldım vedā'-ı dār-ı ġurūr
İkki miñ yıl ḳılıp sipihr mürūr

Ayttıñ munça dāstān mindin
Saldıñ il içre köp nişān mindin

Atıma uçmış irdi āvāze
Anı yañ baştın eylediñ tāze

Bolsa irdi miniñ çağımda bu iş
Gencler eylegey idim baḫşiş

Behram bundan sonra şaire teşekkür ederek şunları anlatıyor: "Gönlüm haylı üzgündür, fakat iki şeyden memnunum. Biri işittiğime göre sen dünya malına düşkün değilmişsin. Yüksek mevkilerde gözün yokmuş. İkincisi ben dünyadan göçtüm; artık adım ve izim kalmadı. Şimdi cihan padişahı Sultan Hüseyin imiş. Onda dünyanın en ünlü şahlarının izi vardır. Fakat cesurlukta bana benziyor" diyerek Çin Hakanı'nın vaktiyle memleketine saldırdığını, askerinin kendisine ihanet etmesi üzerine yurdundan ayrıldığını, fakat sonunda yine tahtını kurtarıp cihanı emri altına aldığını söyledikten sonra sözlerine şunları ekliyor :

Şāh-ı Gāzī'ğa hem bu ḥāl olmış
Kim çū mülkige intiḳāl olmış

Çarḫdın uyḳuğa ḳalıp baḫtı
Tüşmiş a'dāsı ilkige taḫtı

Çeriki hem ḳoyup 'adūsığa yüz
Özi ḳalğanda bīkes ü yalğuz

Az kişi birle bir ṭaraf kitmiş
Ḫaşmı başığa ılğaban yitmiş

İgelep tāc ü mülk ü meskenini
Tapmış öz kāmı birle düşmenini

Nevaî son manzumede yine eserinden bahsettikten sonra, bilgisiz kâtiplerden yakınıyor. *Seb'a-i Seyyare* adını verdiği eserinin 5000 beyit tuttuğunu, beş ayda tamamlandığını, işten başını alabilse dört haftada bitirebileceğini söylüyor.

NEVAÎ'NİN ESERİNDEKİ ÖZELLİKLER :

Nevaî, Emir Husrev gibi, Nizamî'nin mesnevîsinin başındaki Havernak kasrı ile Behram'ın İran tacını iki arslanın arasından alması efsanesini ve eserdeki Çin Hakanı'nın saldırısı ile, sonunda haksızlığa uğrayanların yakınmaları ve hain vezirin cezalandırılması bölümlerini almayarak, hikâyede konu birliğini sağlamıştır.

Nevaî'nin gösterdiği en dikkate değer özellik, masalları eserden ayrı bir yama olmaktan kurtarması, yedinci masalla bir bağlantı yaparak, bütün halinde bir aşk hikâyesi meydana getirmesidir.

Behram'ın Dilâram'a olan aşkı, eserin eksenidir. Bu aşk mantıkî çerçeve içinde, hikâye tekniğine uygun olarak kuvvetini kaybetmeden yürür. Sonunda çöllerde bırakılan sevgilisinin bulunmasıyla istirap dinmiş olur.

Nevaî'de de masallar başkadır. Şair bu masalları karakterine ve düşüncesine uygun olarak seçmiş, aşkta sadakat, dostlukta vefa, arkadaşlıkta doğruluk aramış, iyiliğin kötülüğe üstün gel-

mesini sağlamıştır. Nizamî'de bu amaç ancak "Hayr ile Şer" adındaki iki arkadaşın hikâyesinde görülür.

Nevaî'de yedi kız hükümdar kızları değil, her iklimden çağırılmış dilberlerdir. Hikâyeyi söyleyenler de masalcılardır.

Nevaî'de de masallarda geçen renkler, köşklerin ve Behram ile dilberlerin giydikleri elbiselerine uygundur. Her rengin mecazî anlamı masalların sonunda belirtilmektedir.

SEDD-İ İSKENDERÎ

Nevaî'nin beşinci mesnevîsi olan *Sedd-i İskenderî*, Nizamî'nin *İskender-name (Şeref-name, İkbal-name)* siyle, Emir Husrev'in *Ayine-i İskenderî*'sine cevaptır. Bu mesnevîlerin vezni "bahr-ı mütekarib" den "faûlün faûlün faul" dır. Eser Makedonya kıralı Philipos'un oğlu İskender'in serüvenlerinin hikâyesidir.

TARİHÎ KAYNAKLARDA :

İskender'in hayatı ve seferleri tarihlerde şöyle anlatılır :

İskender milâttan önce 356'da doğmuştur. Makedonya kıralı II. Philipos'la Epir prensesi Olympias'ın oğludur. Anası Olympias büyü ile uğraşan, hayaller gören korkunç bir kadındır; Philipos ise, Yunan şehir devletlerini birleştirip Makedonya'yı egemenliği altında toplamak, Yunanistan'ın düşmanlarını saf dışı ettikten sonra Doğu'nun en büyük devleti olan İran ülkesini ele geçirmek düşüncesinde idi. İskender bu ülkünün yaygın bulunduğu çevrede yetişmiştir.

İskender, 14 yaşlarında Aristo'nun eğitimine verilmiştir. Aynı zamanda iyi bir asker olarak yetişen İskender, az zamanda cesaretli ve becerikli bir asker olarak kendini tanıtmış, 16 yaşlarında iken babasının bulunmadığı bir seferde başarı kazanmıştır.

Babasının ölümü üzerine, 20 yaşında Makedonya tahtına geçen İskender, Tisalya'yı ve İllirya'nın bazı yerlerini aldıktan sonra, Yunanistan'ın ayaklandığını haber alınca, hemen Thebai üzerine yürüyerek şehri almış ve kısa zamanda Atina ile birlikte, Isparta'dan başka bütün Yunanistan'ı egemenliği altında toplamıştır.

334 yılında 30.000 - 40.000 kişilik bir ordu ile Çanakkale'den Anadolu'ya geçen İskender, Tarsus'a kadar ilerlemiş, etresi yıl İsos savaşında İran ordusunu bozguna uğratarak, Dara'nın karısını esir etmişse de, İranlılara karşı çok yumuşak davranmış, Suriye'ye uzanarak, uzun kuşatmalardan ve yorucu savaşlardan sonra bu bölgeleri alıp Mısır'a geçmiş, orada İskenderiye şehrini kurduktan sonra Libya'ya kadar ilerlemiş, sonra Mısır'dan dönerek,

Asur'da Erbil şehri yakınında İran ordusunu ikinci kez bozguna uğratmış, kaçan Dara'nın kendi iki veziri tarafından öldürülmesi üzerine, bunları astırmış ve bütün İran'ı ele geçirmiştir.

Orta Asya'da ilerleyerek Horasan, Sistan, Belh ve Herat bölgelerini alan İskender, ilk kez Makedonya'lı komutanların bir direnmesiyle karşılaşmıştır. İskender'in bazı halleri ve diktatörce davranışları, bu komutanlar arasında bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. Suikastla suçlandırılan komutanlardan birkaçı öldürülmüştür.

Oradan Hindistan'a geçen İskender, buradaki savaşların birinde, Oxyartes'in kızı Roksan'ı esir almıştır. Hindistan'da ele geçirdiği yerleri Makedonya'lı komutanların yönetimine bırakarak geri dönen İskender, Babil'e geçmiş, yeni hazırlıklara başladığı sırada 323'de ölmüştür.

PSEUDO KALLİSTHENES :

İskender'in hiç bir cihangire nasip olmayan bu serüvenleri büyük yankılar uyandırmış, her dilde bir çok eserler kaleme alınmıştır. Bu konuda bilinen en eski kaynak, milâttan sonra 300 yıllarında İskenderiye'de Yunanca kaleme alınmış eserdir ki, *Pseudo Kallisthenes* (düzmece Kallisthenes) adını taşır.

Bu eserin, Aristo'nun yeğeni olan ve saray tarihçisi olarak İskender'le birlikte seferlere katılan Kallisthenes'in kaleminden çıktığı söylenirse de, aslı olmadığı ve çok sonra yazıldığı tespit edilmiştir. Bu metin birçok değişmelere uğramıştır.

Eserde İskender'in tarihî kişiliği büsbütün değiştirilmiştir. İskender Makedonya'lı Philipos'un oğlu değil, Mısır Firavunları soyundan Nektanebas'ın oğlu olarak gösterilmektedir. Mısır'dan kaçan Nektanebas, Makedonya'ya gelmiş ve Philipos'un karısı Olympias'ı büyüleyerek onunla münasebette bulunmuş ve İskender böylece dünyaya gelmiştir.

İskender tahta çıktıktan sonra, İtalya'ya ve Sicilya'ya sefer edip Romalılar'ı da yendikten sonra Afrika'ya geçip Nil kıyılarına gelir. İskenderiye şehrini kurduktan sonra Suriye'ye geçer ve Dara ile savaşa girişip onu yener. Sonra ansızın Yunanistan'a dönerek uzun tartışmalardan sonra Atinalı'ları kendisine bağlar. Sonra tekrar Asya'ya dönerek İranlılarla savaşa girişir. Dara'nın karısını ve çocuklarını esir alır. Dara'yı öldüren vezirleri astırır. İran'ı ele

Topkapı, Hazine Ktp., No. 983 *Garaibü's - Sıgar*, v. 98 b

geçirdikten sonra Hindistan'a uzanarak Poros ile savaşa girişir. Brehmen'lerle konuşur. Kendisine teslim olan Meroe kıraliçesi Kandake ile tanışır. Amazon ülkesine ulaşır, sonra Babil'e döner, orada ölür [117].

Pseudo Kallisthenes'de asıl göze çarpan özellik, yazarın İskender'i Mısır Firavunlarının soyundan gelmiş göstermesidir.

Taç ve tahtlar yıkmış, hükümdar soylarını ortadan kaldırmış olan İskender, çiğneyip geçtiği yerler halkı üzerinde korku ve dehşet salmıştı. Hele çok zengin tarihi olan Mısır'lılarla İran'lılar bunun acısını unutmamışlar, İskender'i kendilerine malederek, böyle büyük bir cihangirin ancak kendi kanlarından gelebileceğini iddia etmekle avunmuşlardır.

Batı âlemi, bu eseri milâttan sonra 300 yıllarında Julius Valerius tarafından yapılan Lâtince çevirisiyle tanımıştır. Bu özetten sonra eserin tamamı da lâtinceye çevrilmiştir. Süryanca, İbranca, Kıpçakça ve Ermenice çevirileri de vardır. Batı'da Latince çevirisinden yararlanılarak türlü dillerde şövalyelikle ilgili manzum ve mensur birçok İskender romanları kaleme alınmıştır.

İSLÂM TEFSİRLERİNE GÖRE :

İslâm tarihçileriyle tefsircileri, İskender'e "Zü'l-karneyn" sanını verirler. İskender'in hurafelerle karışık serüvenlerini kaydederken, adı, sanı ve soyu üzerinde de durarak türlü söylentiler naklederler.

Zü'l-karneyn, Arapçada "sahip" anlamına gelen "zu" ile, "iki karn" demek olan "karneyn" kelimesinden yapılmış bileşik sıfattır; iki karn sahibi demektir. "Karn" ise sözlükte boynuz, insanın başında hayvanın boynuz bitecek yeri, başın yukarısı, erkeğin perçemi, kadının zülfü, güneşin kursunun kenarı, bir kavmın ulusu, bir adamın çağdaşı, tarihî devir, yüzyıllık zaman, Batı ile Doğu'nun her biri anlamlarına gelir.

Eski tarihlerle tefsirlerde, işte bu anlamlar yoluyla, Zülkarneyn'nin Batı ile Doğu'ya sahip olduğu; Fars, Rum ve İran diyarına hükmettiği; aydınlığa ve karanlığa girdiği; düşte feleğin iki

[117] Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopadie der Classischen Altertumswissenschaft* XX. yarım cilt, Stuttgart, 1919.

boynuzunu güneşten aldığı; başının iki tarafında boynuz, ya da boynuza benzeyen iki çıkıntı olduğu; başlığında iki bakır safha bulunduğu; iki karn boyunca yaşadığı; ana ve baba tarafından iki asîl soydan geldiği için kendisine bu sanın verilmiş olduğu kaydedilir [118].

Zülkarneyn adı Kuran'da geçer. Zülkarneyn'in yer yüzündeki tasarruf kudreti, yolu üzerinde rastladığı kavimleri dine çağırmağa memur edildiği, yoluna devam ederken iki dağ arasına vardığı zaman orada gördüğü bir kavmı Ye'cüc ile Me'cüc'ün şerrinden korumak için set yaptırdığı, vakti gelince bu seddin yıkılacağı ve o gün halkın birbirine karışarak deniz gibi dalgalanacağı, Tanrı'nın Muhammed'e hitabı olarak nakledilir [119].

Bu Zülkarneyn kimdir? Eski tarihçilerle tefsirciler, bu konuda türlü söylentiler naklederler. Bir söylentiye göre: Zülkarneyn, Yemen'de Hımyer kabilesinden bir hükümdardır. Adı Sa'b İbni Râyiş'tir. İbrahim Peygamber'le Mekke'de buluşmuş, sonra Doğu'ya ve Kuzey'e sefer etmiş ve bu sefer sırasında Ye'cüc ile Me'cüc'e karşı set yaptırmıştır [120].

Başka bir söylentiye göre: Zülkarneyn, Yunan b. Yasef b. Nuh evlâdından Merzuban b. Merzubeti'l-Yunanî'dir. Bunun da iki zülfü, ya da başında iki boynuzu varmış; bu da Batı ile Doğu'ya hükmettiği, zâhir ile bâtına sahip olduğu, aydınlığa ve karanlığa girdiği için bu sanı almış [121].

Yine Hımyer kabilesi hükümdarlarından Ebû Kerb Semiyy (ya da Şems) ibni Ubeyd'in de Zülkarneyn olduğu söylenir. Bu da memleketini Batı'ya ve Doğu'ya kadar genişlettiği için bu sanı almış [122].

[118] Hâzin, *Lübabü't-Te'vil Fi Meani't-Tenzil*, c. III, s. 209; Râzi, *Tefsirü'l-Kebir*, Mısır 1308 c. V, s. 523; Ebû Ali Fazlu'bnü'l-Hüseyni't-Tabrasî, *Mecmeu'l-Beyan*, İran, taşbasması 1312, c. II, s. 108; *Lisanü'l-Arap*, Mısır 1303, c. XVII, 210; Seyyid Mehmet Murtaza *Tacü'l-Arus*, Mısır 1187, Zülkarneyn maddesi, c. IX, s. 306.

[119] *Kuran*, Kehf suresi, 83-100. âyet.

[120] Mütercim Asım, *Kamus Tercümesi*, Zülkarneyn ve İskender maddeleri; *Tacü'l-Arus*, Zülkarneyn maddesi.

[121] Hâzin ve Râz tefsirleri, aynı madde; Ebû Reyhan'ı *El Âsarü'l-Bâkıye Ani'l-Kurni'l-Bâliye* adlı eserinden nakil.

[122] *Hâzin Tefsiri*, *Tacü'l-Arus*; İsmail Ferruh, *Tefsirü'l-Mevakib*, İstanbul 1286, c. II, s. 18; *Tibyan Tercümesi*, İstanbul 1307, c. III, s. 37. Aynı madde.

Arap Emirlerinden Nu'man b. Münzir'in büyük babası Münzir b. Mâü's-sema'nın da Zülkarneyn olduğu kâydedilir. Bunun da başında örülü iki saç varmış [123].

Abdullah İbni Dahhak'ın [124] ve Mus'ap ibni Abdullah'ın da Zülkarneyn olduğunu söyleyenler vardır [125].

Ali'ye de Zülkarneyn sanı verilmiştir. Buna da sebep, Peygamber'in "Yâ Ali! Sen cennetin her iki tarafına sahipsin; burada istediğin gibi dolaşacaksın"; ya da "Yâ Ali! Sen bu ümmetin Zülkarneyn'isin" demiş olmasıdır. Buradaki Zülkarneyn'in Hasan ve Hüseyin'e, ya da Ali'nin başının iki tarafında düşmanları tarafından açılan yaraya işaret olduğu söylenir [126].

Ali'nin, bir soruya cevap olarak: "Zülkarneyn, Tanrı'yı sevmiş ve Tanrı tarafından sevilmiş bir abd-i salihtir" dediği de söylentiler arasındadır. Bu kişinin başında iki boynuz varmış. Kavmını dine çağırdığı zaman bir boynuzunu kırıp öldürmüşler. Tanrı onu tekrar diriltmiş. O yine kavmını imana çağırınca öteki boynuzunu da kırmışlar. Ali bunları anlattıktan sonar, aranızda da onun benzeri var; diyerek kendini söylemek istemiş [127].

Başka bir söylentiye göre, Zülkarneyn, Doğu ile Batı'ya ve Kuzey ile Güney'e sahip olmuş ve 1300 yıl yaşamış âdil ve salih bir hükümdardır [128].

Ömer'e atfedilen bir söze göre de, Zülkarneyn bir melektir. Ömer'in birinin başka birini "Yâ Zelkarneyn!" diye çağırdığını görünce: "Peygamber adıyla hitabettiniz; bununla da yetinmeyerek melâike adıyla çağırdınız" demesi, bu söylentiye sebep olmuştur [129].

[123] *Lisanü'l-Arap*; *Tacü'l-Arus*; *Kamus Tercümesi, aynı* madde.

[124] Şeyh Muhammed b. Murtaza Muhsin (Molla Feyz), *Es Safi Tefsiri Kelimillahi'l-Vâfi*, Tahran taşbasması 1286, s. 277; *Tacü'l-Arus*, İbnü Abbas'dan nakil.

[125] Elmalı Hamdi Yazır, *Kuran dili* c. IV, s. 327-5-3279.

[126] *Kamus Tercümesi*, ve *Tacü'l-Arus*, Zülkarneyn maddesi.

[127] *Hâzin ve Râzi tefsirleri*; *Mecmau'l-Beyan*; *Es Safî*; *Lisanü'l-Arap*, *Tâcü'l-Arus*, aynı madde.

[128] *Hâzin Tefsiri*; *Mecmau'l-Beyan*; aynı madde.

[129] *Hâzin ve Râzi Tefsirleri*, aynı madde.

Cemşid soyundan Feridun'a da Zülkarneyn sanı verildiği kaydedilmektedir [130].

Zülkarneyn'in İskender olduğunda, İskender'e Zülkarneyn sanı verildiğinde hemen bütün tarihçiler birleşmişlerdir. Fakat acaba Kuran'da adı geçen Zülkarneyn bu İskender midir? Bazılarına göre İskender iki kişidir. Biri "Rumî" öteki "Yunanî" dir. İskender-i Rumî, Büyük İskender'dir. İskender-i Yunanî de Makedonyalı Philipos'un oğludur. Buna da küçük İskender denir. Büyük İskender, Süleyman gibi hem padişah hem peygamberdir. Aydınlık ile karanlığa hükmetmiş, Ye'cüc ile Me'cüc'e set yaptırmış, ab-ı hayatı bulmak için karanlığa girmiştir. Kuran'da adı geçen budur. Bu Zülkarneyn'in biri beyaz, öteki siyah iki sancağı varmış; beyaz sancağı ile karanlığa hükmederek askerlerine yol açar, siyah sancağı ile de dünyayı düşmanın gözüne karanlık gösterirmiş. Nereye gitse önünden ışık, arkasından da karanlık onu korurmuş [131]. Bazılarına göre Büyük İskender, Hımyer kabilesinden Sa'b b. Râyiş'tir [132].

Bazılarına göre ise İskender bir kişidir. O da Makedonya'lı Philippos'un oğludur. Buna bazı kere Rumî bazı kere Yunanî denmesi bu yanlışa sebep olmuştur [133].

Asıl Zülkarneyn iki kişi olarak gösterilir. Bazı kaynaklarda bunlardan Hızır ile birlikte ab-ı hayatı arayanın Zülkarneyn-i Ekber, Ye'cüc ile Me'cüc'e set çekenin de Zülkarneyn-i Asgar, yani İskender olduğu kaydedilir [134].

Kuran'da adı geçen Zülkarneyn'in peygamber olması gerekir. Kuran'da "Kulnâ yâ Zelkarneyn!" [135] diye Tanrı'nın hitabına mazhar olması, onun nebî olduğunu gösterir [136].

En son ve en yeni bir iddiaya göre de, Kuran'da adı geçen ve Batı'ya gidip güneşin kara bir toprakta bulunan göle, ya da

[130] Elmalılı Hamdi Yazır *Kuran Dili*, Zülkarneyn maddesi, Ebu Zeydi Belhi'nin *Suver-i Ekalim*'inden nakil.
[131] Alî, *Künhü'l-Ahbar* c. II, s. 126.
[132] *Künhü'l-Ahbar* aynı madde, türlü kaynaklardan nakil.
[133] *Kamus Tercümesi*, İskender maddesi.
[134] *Taberi Tercümesi*, İstanbul 1307, c I, s. 335.
[135] *Kuran*, Kehf suresi, 87. âyet.
[136] *Hâzin Tefsiri*, aynı madde.

denize battığını gören, sonra Doğu'ya gidip çıplak ve dilleri anlaşılmaz bir kavma rastlayan ve onları Ye'cüc ile Me'cüc'ün saldırısından kurtarmak için demir parçalarıyla bir set yaptırarak iki dağ arasını bölen Zülkarneyn, Daryuş'tur [137].

Bu iddiayı ileri süren Seyyid Gulâm Rıza Saîdî, Ahd-ı Atik'te Danyal kitabının 8. faslındaki sözlere dayanmaktadır. Bu fasılda Danyal, düşünde iki boynuzlu bir koç gördüğünü anlatmakta, faslın sonlarında da, bu koç Metler ile Farsların padişahı olarak yorumlanmaktadır.

Tarihlerde ise, Daryuş'un önce Batı'ya, yani Karadeniz tarafına gittiği, sonra Doğu'ya dönerek Kafkas dağlarına kadar ilerlediği ve orada bulunan kavimları hükmü altına aldığı kaydedilmektedir.

Kuran'daki âyetler Daryuş'un hayatı ile karşılaştırılırsa "Beyne's-seddeyn" nin Kafkas ve Azerbaycan dağları, Ye'cüc ile Me'cüc'ün de Sümerlilerin Doğu, Metlerin de Batı tarafında yaşıyan kavımlar olduğu meydana çıkar.

Set de "Derbent" adını taşıyan ve islâm kaynaklarınca Babü'l-Ebvab adı verilen settir. Bir kısmı Hazer denizine ulaşan bu set, Daryuş tarafından yaptırılmıştır [138].

ŞEH-NAMEDE :

İran'lılar da İskender'i kendilerine malederler. İskender *Şeh-name*'de İran Şahları arasında yer alır. İskender'in Darap soyundan geldiği ve İran'lı kanı taşıdığı iddiası Firdevsî'nin *Şeh-name*'sinde büyük bir dikkatle işlenmiştir. *Şeh-name*'ye göre, İskender Feylekus'un oğlu değil, Filip'in kızının oğludur ve Dara'nın üvey kardeşidir. Dara'nın babası olan Darap, anası Humay'ın yerine geçtikten sonra Rum ülkelerine akın etmiş, kıral Feylekus'u, her biri 40 mıskal ağırlığında yüzbin altın yumurta tutan yıllık haraca bağladıktan sonra kızıyla evlenir. Fakat kızda ağır bir koku olduğunu anlayan şah, bu hale çok sıkılır. Bu kokuya çare bulmak için

[137] Seyyid Gulâm Rıza Saîdî, *Zülkarneyn*, *Kuran*, "İran'da Encümen-i Tebligat-ı İslâmi tarafından çıkarılmakta olan *Nur-ı Dâniş* dergisinin yayınlarından *Ayat-ı Zülkarneyn* adı yirminci kitaptaki yazı" 1323.
[138] Aynı yazıdan.

çağırılan hekimin tavsiyesiyle, Rum ülkesinde "iskenderiş" denilen genzi yakan bir otu kızın burnuna sürerler. Fakat şah artık gönülsüz olduğu için onu babasının yanına gönderir. Fakat kız Darap'dan gebe kalmıştır. Ancak bunu kimseye söylemez. Dokuz ay geçince İskender dünyaya gelir. Anası kokuyu hatırlayarak ona İskender adını verir.

Feylekus, herkese İskender'i kendi oğlu olarak gösterir; kimse Darap'ın adını anmaz. İskender doğunca birisi büyük anasına müjde götürür.

İskender'in dünyaya geldiği gece, ahırda bulunan çok güzel yöğrük, cüsseli bir kısrak da, vücudu arslana benzer kısa ayaklı kır bir tay doğurur.

İskender büyür, bilgili ve hünerli bir delikanlı olarak yetişir. Feylekus onu kendine veliaht yapar.

Öte yandan, İran sarayında da Darap'ın başka bir oğlu dünyaya gelir. Bu da Dara'dır. Dara büyür, babası ölünce onun yerine tahta geçer.

İskender de, büyükbabası Feylekus'un ölümü üzerine onun yerine geçer. Büyükbabasına her yıl ödemekte olduğu vergiyi keser. O sırada İran tahtına geçmiş olan üvey kardeşi Dara'nın, vergi istemek üzere gönderdiği elçisine "Altın yumurta yumurtlayan tavuk öldü; git şaha böyle söyle" diyerek elçiyi geri gönderir.

İskender ordusunu toplayarak Mısır'a gider. Orasını ele geçirdikten sonra Fırat nehri kenarında Dara'nın ordusuyla karşılaşır. İskender Dara'ya elçi gönderir. Sonra iki ordu çarpışır. İlk savaşta Dara'nın ordusu kırılır. Üçüncü savaşta Dara Kirman'a kaçmak zorunda kalarak İskender'e bir mektup gönderir. Dara bu mektubunda barış isteyerek İskender'in üstünlüğünü kabul etmektedir.

Dara kendi vezirleri tarafından yaralanır. Bunu haber alan İskender, hemen atına binip Dara'nın yanına gider. Onun son vasiyetlerini dinler. Dara, kızı Ruşeng ile evlenmesini İskender'den istemektedir. İskender, Dara için büyük bir tören hazırlatır; iki haini de astırır. Böylece İran tahtına oturan İskender, Ruşeng'le evlenir.

Şeh-name'de İskender - Dara bölümü böylece tesbit edilmektedir.

Görülüyor ki, Pseudo Kallisthenes'deki *İskender*'i benimsemek çabası *Şeh-name*'de de vardır. Nizamî'de de devam etmektedir [139].

NİZAMÎ'DE :

Nizamî, hamsesinin en hacimli ve en önemli mesnevîsi olan *İskender-name*'de Firdevsî'nin *Şeh-name*'sini gözönünde bulundurmuştur. Ancak bununla yetinmemiş, öteki mesnevîlerinde başvurduğu tarihî kaynakların sayısını alabildiğine genişleterek, çeşitli kaynaklardan yığın yığın topladığı gereçleri bir araya getirerek bir bütün yaratmıştır.

چومیکردم این داستان را بسیچ
سخن راست رو بود و ره پیچ پیچ
اثر های آن شاه آفاق گرد
ندیدم نگاریده در یك نورد
سخنها که چون گنج آکنده بود
بهر نسختی در پراکنده بود
زهر نسخه برداشتم مایه ها
برو بستم از نظم پیرایه ها
زیادت زتاریخهای نوی
یهودی و نصرانی و پهلوی
گزیدم زهر نامهٔ نغز او
زهر پوست پرداختم مغز او [140]

Nizamî, efsanevî bir destan kahramanı olarak yaratmak istediği İskender'in kişiliğini, hakîm ve peygamber olarak üçe ayırıyor:

[139] Firdevsî, *Şeh-name*, c. 6 ve 7, Tahran 1314.

[140] Nizamî, *Şeref-name*, Vahid Destgirdî yayımı, Tahran 1316, s. 69.

من از هرسه دانه‌که دانا فشاند
درختی برومند خواهم نشاند
نخستین در پادشائی زنم
دم ازکار کشور گشائی زنم
زحکمت بر آرایم آنگه سخن
کنم تازه پا رنجهای کهن
بپیغمبری کویم آنگه درش
که خواند خدا نیز پیغمبرش
سه‌در ساختم هر دری کان گنج
جدا گانه بر هردری برده رنج[141]

Nizamî konuyu ikiye ayırmış, *Şeref-name* adını verdiği ilk ciltte İskender'i bir cihangir olarak türlü iklimlerde dolaştırmış, *İkbal-name* adını verdiği ikinci ciltte ise, İskender'i ünlü yedi filozof ile konuşturduktan ve ona bir hakîm olarak kişilik verdikten sonra, peygamber sıfatıyla ikinci kez geziye çıkarmıştır.

ŞEREF-NAME :

Şeref-name'de efsaneye girmeden önce şu manzumeler yer alır : Tevhit, münacat, na't, mirac, *Şeref-name*'nin yazılması, hasbıhal, bu eserin ötekilerden üstünlüğü, Hızır'ın öğrettikleri, Atabek-i A'zam Nusrataddin Ebu Bekir b. Mehmet'e övgü, yer öpme söylevi, az sözle tekrar eserden söz etmę, bir sayfada İskender tarihinin fihristi, *Şeref-name*'yi yazmakta Nizamî'nin isteği. Bundan sonra hikâye şöyle başlıyor :

Rum tacdarlarından Makedonya kıralı Feylekus, Ays Ishak (b. İbrahim Halil) torunlarındandır. Dara'ya haraç göndermek zorunda bulunduğu için üzgündür.

[141] Aynı eser. s. 55.

[142] Nizamî'nin bu iki ciltten hangisini daha önce kaleme aldığı ve bunlara hangi adı verdiği üzerinde durulmuşsa da, önce *Şeref-name*'yi, sonra da *İkbal-name*'yi bu adlar altında hazırladığı tesbit edilmiştir. *İkbal-name*'ye, konusu bakımından *Hıred-name* de denilmektedir.

Bir gün zavallı gebe bir kadın viranede bir oğlan çocuğu doğurur ve ölür. O sırada ava çıkmış olan Feylekus ölen kadınla çocuğu görür. Çocuğu alarak kendine veliaht yapar.

(Burada Nizamî, İskender'in Dara soyundan geldiği hakkında Firdevsî'nin *Tarih-i Dehkan*'dan aldığı söylentiye işaret ederek, bunun aslı olmadığını, İskender'in Feylekus'un oğlu olduğunu kaydediyor).

Doğrusu, İskender Feylekus'un sarayındaki güzel bir kızdan dünyaya gelmiştir. İskender büyüyünce, Aristo'nun babası Nikomaçes'den gereken bilgileri öğrenir. Aristo da İskender'in ders arkadaşıdır. (Burada Nizamî, İskender'in hocasını Aristo değil, Aristo'nun babası olarak göstermektedir).

Her bakımdan güçlü ve bilgili bir genç olarak yetişen İskender babasının yerine tahta geçer, Aristo da vezir olur.

Mısırlı'lar kendilerini rahatsız eden Zengîler'den İskender'e yakınırlar. İskender Aristo'nun düşüncesini sorar. Aristo : "Kalk, bahtını dene; ejderhayı öldür. Mısır ve Zengibar ülkesini al" diye salık verir. İskender ordusunu toplayarak Mısır'a geçer. Zengibar ordusuyla karşılaşır. Uzun çarpışmalardan sonra düşmanı yener. Toplanan malları taşıyan deve kafileleri sahraları doldurur. İskender konakları geçerek Mısır'a, oradan da deniz kıyısına ulaşır. İskenderiye şehrini kurdurur. Sonra denizleri aşarak Rum'a döner.

Sıra Dara'ya gelmiştir. İskender Dara'yı düşünmeğe ve İran'lıları küçük görmeğe başlar. Bir gün avda dolaşırken bir taş üstünde iki kekliğin dövüştüğünü görür. Birini kendi, ötekini de Dara adına niyet tutarak falını dener. Kendi adına tuttuğu keklik üstün gelince, taliinin açık olduğunu görerek sevinir. Keklik, düşen kekliğin üstünde dolaştıktan sonra dağın ardına doğru uçar, fakat bir kartal hemen onu yakalar. Bunu gören İskender üzülürse de, üzüntüsünü belli etmez. Demek düşmana üstün gelecek, fakat ömrü ve devleti uzun sürmeyecektir.

Ayrıca, "İskender bu savaşta Dara'ya üstün gelecek mi?" diye dağa seslenirler. Yankı "gelecek" cevabını verir. Sonra yıldızlar hesap edilir; hendesî çizgilerdeki harflerle "yenen ve yenilen" levhası tertiplenir. Daha sonra İskender, altın ile gümüşten bir ayna yaptırarak aynada kendini kalabalığın önünde görür. Bunların hepsi zafere kanıt sayılır.

Bir gün Dara'nın elçisi gelerek İskender'den eski haracı ister. İskender sert bir cevapla eski altın yumurtaların tükendiğini söyler. Bu cevabı alan Dara çok öfkelenir, hemen bir elçi ile İskender'e çelik çomak (gûy u cevgân) ile, içi susam dolu bir kile gönderir. Dara "gûy u cevgân" ile İskender'in çelik çomak oynayacak çocuk olduğunu, susam dolu kile ile de askerinin susam taneleri kadar sayısız olduğunu bildirmek istemiştir.

Bunu anlayan İskender, gelen elçiye, "çevgân" ile Dara'nın mülkünü kendi mülküne çekip katacağını, "gûy" un da, kendine teslim olacak yer yuvarlağı (dünya) olduğunu söyledikten sonra, susamları ortaya dökerek kuşların getirilmesini emreder. Kuşlar bir anda susamları yiyip bitirir, İskender böylece cevabını vermiş olur.

Dara, Çin'den, Harezm'den, Gaznin ile Gur'dan topladığı sayısız askerle Rum üzerine yürür. İskender de Mısır'dan, Frengistan'dan, Rum ve Rus ülkelerinden asker toplayarak hazırlanır.

Dara, İran'ın büyüklerini toplayarak düşüncelerini sorar. İçlerinden Feribürz adında bir ihtiyar "Rum'dan bir adamın geleceği, İran'ı ele geçirip ateş-gedeleri yıkacağı, ve tahta geçeceği Keyhusrev zamanından beri söylenir. Korkarım ki bu İskender olmasın" diyerek bazı övütlerde bulunur. Dara, dinlediği sözlerden korkuya düşerse de belli etmeyerek ihtiyara çıkışır, onu bunaklıkla suçlandırır. İskender'e bir mektup gönderir : "Ey ham düşünceli pişmemiş çocuk" diye hitabederek hakaretlerde bulunur. İskender de : "Eğer İran'ı ele geçirirsem Zerdüşt dinini ortadan kaldıracağım, ne ateş bırakacağım, ne de ateş-gede" diye cevap verir.

Karşılaşan iki ordu akşama kadar döğüşür. Dara'nın iki çavuşu efendilerini öldürmeğe karar vermiştir. Bunu İskender'e bildirerek, karşılığında hazine ister. İskender söz verir. Ertesi sabah iki ordu yine hazırlanır. Dara askerin ortasında yer alır. Savaş başlar. Bir aralık Dara'nın askeri dağılır. O sırada hain iki çavuş Dara'yı yaralar; hemen İskender'e koşup haber verir. İskender verdiği sözden pişman olur; hainleri önüne katarak Dara'nın karargâhına gelir. Yatağa yaklaşarak Dara'yı teselli eder. Dara vasiyetlerde bulunur; kızı Ruşeng'i almasını söyler. İskender iki haini astırır. Dara'nın tacını, tahtını ve hazinesini ele geçirerek İran'a egemen olur.

Bundan sonraki olaylar kısaca şöyledir: İskender İran'lıların ateş-gedelerini yıkar. Ruşengi alır. Padişahlık tahtına oturduktan ve Ruşeng'i Rum'a gönderdikten sonra Magrip'e doğru yola çıkar ve Kâbe'yi ziyaret eder.

İskender, Tiflis'in güzelliğini duyarak oraya yönelir. O ülkede Berda' şehrinin Nuşabe adında çok güzel ve zengin bir kıraliçesi vardır. Nuşabe'nin işi gücü sarayındaki dilberlerle içip eğlenmektir. İskender, Nuşabe'nin sarayındaki zenginliği işiterek merak eder. Elçi kılığına girip saraya gider. Sonunda elçinin İskender olduğu anlaşılır. Meclisler kurulur, içki âlemleri yapılır.

İskender oradan ayrılarak Elbürz dağına gider. Şehre gidecek derbendin yolu üzerinde bir kale vardır. Bu kaleye girmekten âciz kalan İskender, bir mağarada oturan zahite duâ etmesi için yalvarır ve zahitin duâsıyla anahtarlarını elde edip kaleye girer.

İskender, Keyhusrev'in dağ tepesine taht gibi kurdurduğu Serir kalesini görmeğe gider. Kalenin şahı tarafından karşılanır. İskender Keyhusrev'in tahtıyla "Cam-ı cihan-nüma" sını görür, hakîm Belinas'dan bilgi alır. Belinas ile kale şahını da yanına alarak Keyhusrev'in yatmakta olduğu mağaraya gider. Mağaradan ateş çıkmaktadır. İskender girdiği mağaradan güçlükle kurtulur.

Dönünce, Naib-i şehriyarîden Horasan'da ayaklanma olduğunu öğrenir. Askeriyle yola çıkarak Horasan'a varır. Düşman İskender'in geldiğini duyunca kaçar. İskender de Horasan, Kirman, Gaznin ve Gur bölgelerini yeniden emri altına alır. İran işi tamamlanmış ve Hindistan'a girilmiştir.

İskender Gaznin'den Hindistan'a gider. Hint hükümdarı Keyd, İskender'i düşünde görüp korkuya düşmüştür. Her şeyi feda etmeğe hazır olduğunu bildirerek İskender'e kulluk arzeder. Kızını, içinden şarap eksik olmayan yakuttan kadehini, filozofunu ve hakîmini gönderir. İskender gönderilen armağanları kabul ederek Keyd'in kızıyle evlenirr.

İskender Hindistan'dan Çin'e gider. Çin Hakanı korkarak adamlarını toplar; barış çarelerini arar. İskender savaş için değil, misafir olmak üzere geldiğini bildirir. Hakan da cevap verir ve elçi kılığına girerek İskender'in karargâhına gider. Yalnız kaldıkları sırada kendisinin elçi olmayıp hakan olduğunu ve lûtfuna güvenerek geldiğini söyler. İskender yedi yıl haraç ister, sonra bir

yıla indirir; daha sonra onu da bağışlıyarak Çin Hakanı'na misafir olur.

Bir gün İskender'le Hakan'ın meclisinde türlü yerlerin özelliklerinden bahsedilir. Mecliste bulunanlardan her biri Hint'te, Babil'de, Horasan ve Irak'ta gördüklerini anlatır. Rum ve Çin nakkaşlarından söz açılır. Hangisinin daha usta olduğu tartışılarak bunlar arasında bir sınav açılır. Sonra ressam Manî'nin efsanesi anlatılır.

İskender Çin'de bir süre kaldıktan sonra yola çıkar. Geçtiği yerlerde Rusların yağmasını, bu arada Nuşabe'nin de esir edilip yurdunun yıkıldığını öğrenir. Kıpçak çöllerine ulaşarak oradaki halkı ve örtüsüz güzel kadınları gördükten sonra Rus ülkesine yürür. Rus'larla yedi kere savaşır. Son savaşta kazanarak orasını yağma eder. Elde ettiği sayısız ganimetleri dağıtır. Nuşabe'yi de getirterek ona hazinelerden pay ayırır. Bir gece meclis kurdurarak muradına erer. Nuşabe'yi memleketine gönderip, Rus'ları da haraca bağlar.

İskender bir gece içki meclisi kurdurur. Çinli cariyenin sözlerinden hoşlanarak birkaç gece zevk alır.

Bir gün İskender'in meclisinde bir ihtiyar "ab-ı hayat" tan söz açarak, onun Kuzey kutuptaki "zulumat" ta bulunduğunu anlatır. Meraka düşen İskender askeriyle yola çıkar. Birkaç konak yol aldıktan sonra, askerden çoğunun hastalandığını görür. Bu kadar askerle "zulumat" a gidilemeyeceğini anlayarak, ordusunu ve hazinelerini bırakmağa karar verir. Hazinelerini oradaki mağaraya yerleştirir. Askeri için de "Bulgar" şehrini yaptırır. Genç ve yiğit olanları alarak yoluna devam eder. Bir ay kadar yol aldıktan sonra "zulumat" a varırlar. İskender karanlığa girdikten sonra tekrar dönmek gerekince nasıl yol bulacaklarını düşünerek yanındakilerden tedbir sorar. Kimse buna cevap veremez.

Askerin arasında bir yiğit, İskender : "İhtiyarlar ve hastalar yola katılmasın" dediği halde, doksanlık babasının ısrarına dayanamayarak onu da bir sandık içine koyup yanına almıştır. Genç, gece babasına durumu anlatır. Babası şu çareyi söyler : "Doğurması yaklaşmış bir kısrak bulunsun. Doğurunca yavrusunun başı kesilip anasının gözü önünde gömülsün, kısrakla birlikte yola çıkılsın. Dönüşte kısrak serbest bırakılınca yavrusunun gömülü

olduğu yeri bulur". Genç bu tedbiri sabahleyin İskender'e anlatır. İhtiyarın söylediği gibi yaparlar. Kısrağı da alıp yola devam ederler.

Hızır da bu seferde bulunmaktadır. İskender, atını ve suya yaklaşınca parlamak hassası olan bir cevherini Hızır'a verip, kafilenin önünde yürümesini söyler. Hızır ilerlerken, bir yerde cevherin parladığını görerek suyun bulunduğu yere vardığını anlar. Sudan içerek ebedî hayata kavuşur. Suyun bulunduğu yeri İskender'e haber vermek için çeşmeye nişan koymak istediği zaman bir de bakar ki, çeşme ortadan kaybolmuştur. Ab-ı hayatın İskender'e nasip olmayacağını anlayarak çekilip gider.

Başka bir söylentiye göre de, su aramağa giden Hızır ile İlyas'dır. Bunlar karanlıkta bir çeşme başına gelirler; biraz dinlenip yemek yemek isterler. Azıkları arasında balık da vardır. Birinin elinden ansızın balık suya düşer. Balığın suda canlandığını görünce "ab-ı hayat" olduğunu anlayarak kana kana içerler ve ebedî hayata kavuşurlar. Biri çöle, öteki de deryaya doğru gider.

İskender, kırk gün yol aldıktan sonra Hızır'ı kaybedince umutsuzluğa düşer. Hâtif'ten işittiği sesle, "ab-ı hayat" ı bulamayacağını anlayarak askerini bıraktığı yere döner.

İskender'e bir şehirden bahsederler. Şehrin yanında büyük bir dağ varmış. Ara sıra dağdan bir ses gelir, şehir halkından birini adıyla çağırırmış. Çağırılan adam dağa gider ve bir daha dönmezmiş. İskender merak ederek o şehre gider. İşin aslını anlamak üzere adamlarını dağın yöresine gönderir; kimse işin sırrını anlayamaz. Yalnız görürler ki ömrü tamam olanlar adlarıyla çağırılmakta ve gidenler bir daha dönmemektedirler. İskender'e bunu bildirirler. O da ölümden kimsenin kurtulamayacağını anlayarak, askerinin yanına gelir. Oradan da Rum'a döner.

Şeref-name'de her bahisten önce iki beyitlik bir "Saki-name" ve "Enderz" başlıklı bir övüt yer almaktadır.

İKBAL-NAME :

İkbal-name'de hikâyeye girilmeden önce şu bahisler yer alır : Tevhit, münacat, na't, destanın yenilenmesi, eserini adına yazdığı Sultan Melik Nusrataddin'e övgü, yer öpme söylevi,

"Agaz-ı dastan" başlığı altındaki bölümde, İskender Rum'a dönünce, Yunanî, Pehlevî, Derî ve başka diller bilen filozofları toplayarak, her dilde yazılmış olan bilimlerin Rumî diline çevrilmesini ister.

Nizamî bundan sonra İskender'e niçin Zülkarneyn denildiğini türlü söylentilere dayanarak şöyle anlatır : İskender'in iki boynuzu vardı; bundan ötürü bu adı aldı ve Doğu ile Batı'yı adımladı. Cem'in makamına iki eliyle kılıç vurdu. İskender'in sırtında iki örülü saç vardı. İskender düşünde feleğin iki boynuzunu güneşten aldı. Altmış yıl yaşadı. Yunanlılar İskender'e olan sevgilerinden onu kâğıda nakşettiler. Kalem onu bir melek gibi süsledi. Sağında ve solunda birer nakış daha yaptı. Heykelin başından iki boynuz çıkardı. Bunları lâcivert ve altın sarısıyla boyadı. Bu, Yunan'lılardan başka kavımlara geçti; İskender hikâyesi de bununla anıldı. Araplar İskender'i başka şekilde tasvir ettiler. Sandılar ki onun boynuzundaki melek değil İskender'dir. Şüpheye düşerek ona Zül-Karneyn adını verdiler. Biri, bana İskender'in büyük iki kulağı olduğunu, onu gizlemek için zırhdan bir örtü kullandığını, onu hazine gibi sakladığını söyledi. İskender'in başını tıraş eden köleden başka bu haber kimsenin kulağına gitmedi.

Günün birinde berber öldü. Yerine başka bir usta berber geldi. İskender berbere : "Bu sırrı kimseye söyleme, eğer birinin kulağına gittiğini işitirsem seni öldürürüm" diye tenbih etti. Berber bu sırrı kimseye açmayarak kalbinde sakladı. Fakat bu sır saklamadan dertlendi. Bir gün sıkıntısını gidermek için çöle gitti. Orada gördüğü bir kuyuya başını uzatarak : "Şahın kulakları uzundur" diye seslendi. Böylece gönlü ferahlayıp evine döndü. Bir zaman sonra kuyudan bir kamış bitip boylandı. Oradan geçen bir çoban bu kamıştan keserek bir kaval yaptı. Kavalı ağzına alınca sır dile geldi.

Bir gün İskender çölden geçerken gördü ki, bir çoban elindeki kavalla : "İskender'in iki kulağı uzundur" diye bağırıp duruyor. Çobanı çağırıp işin aslını sordu. Çoban kuyudaki kamışı keserek kaval yaptığını, içinden bu sesin çıktığını, başka bir şey bilmediğini söyledi. İskender saraya dönünce berberi çağırıp sordu : "Eğer kılıçtan kurtulmak istiyorsan doğru söyle" diye emretti. Berber yemin ederek durumu anlattı. İskender berberin doğru söyleyip

söylemediğini anlamak için kamıştan bir dal kestirip bir kaval yaptırdı. Kavaldan o sesin çıktığını duyunca anladı ki, dünyada hiç bir sır gizli kalmaz. Berberi bağışladı.

İkbal-name'de bundan sonra konu ile ilgisi olmayan, İskender'in akıllı bir çobanla konuşması, çobanın hale uygun bir hikâye anlatması, Arşimedes'in Çinli cariye ile efsanesi, Aristo'dan kimya öğrenen Mariye-i Kıptiye'nin edindiği bilgi ile altın yapması, altın yaptığı bildirilen bir Horasan'lının halifeyi aldatması, İskender'in Mariye-i Kıptıye'nin durumunu Aristo'dan öğrenmesi, kimsesiz ve fakir bir adamın birdenbire zengin olması, yetmiş hakîmin Hermes hakîmi inkâr etmesi, Aristo'nun övünmesine gücenmiş olan Eflâtun'un hayvanları uyutan, sonra tekrar uyandıran bir saz yapması, tılsımlı yüzük elde eden çobanın hikâyesi bahisleri gelmektedir.

Daha sonra Sokratla İskender'in durumu, Hint hakîminin İskender'le konuşması, İskender'in yedi hakîmle toplantı yapması bahisleri gelir. Sırasıyla Aristo, Valis, Belinas, Sokrat, Furfuryüs, Hermes, Eflâtun ve İskender yaradılış hakkındaki düşüncelerini bildirirler. Nizamî de bu konuda kendi düşüncelerini söyler.

Eser şöyle devam eder :

İskender'e peygamberlik erişir. Aristo, Eflâtun ve Sokrat birer "Hıred-name" hazırlayarak İskender'e verirler. İskender, oğlu İskenderus'u kendi yerine bırakır. Onu anasına emanet eder. Her ikisine övütlerde bulunur; sonra askerlerini alarak peygamberlik dâvasında bulunmak üzere dünyayı dolaşmağa çıkar. Önce İskenderiye'ye gelerek bir ayna yaptırır. Bu aynanın başında duran bekçi, düşmanın geldiğini bir aylık uzaktan görüp haber verecektir. İskender, İskenderiye'den Mısır'a, oradan da Kudüs'e geçerek halka eziyet eden zalimi öldürüp bölgeyi temizledikten sonra Magripe doğru yola çıkar. Mısır kıyısındaki Efrence şehrine varıp gemilerle Endülüs'e geçer.

İskender karaya ayak bastıktan sonra, dağları dereleri aşarak ülkeden ülkeye geçerek aylarca yürür. Her geçtiği yerde olağanüstü görünüşler ve hallerle karşılaşır. Korkunç vâdileri, cennet gibi yerleri görür. Oradan Güney'e, daha sonra da Hindistan'a yol alır. Hindistan'dan sonra Çin'e gelir. Her gittiği yerde halkı dine çağırır.

İskender Kuzey'e doğrularak iki dağ arasında bulunan bir yere gelir. Bu bölgenin halkı Ye'cüc ile Me'cüc'den yakınırlar. İskender, bunların ricası üzerine bakırdan ve tunçtan bir set yaptırır.

Kuzey'den Rum'a doğru yönelir. Türlü bölgeleri geçer. Bir gün Hâtîften bir ses işiterek, âhiret yolculuğunun yaklaştığını anlar. Yürüyüşü hızlandırarak Kirman'a, oradan da Babil'e ulaşır. Artık gücü tükenmiştir. Rum'a bir ulak göndererek Aristo'yu çağırır. Aristo hekimleri toplayarak gelir. Fakat hiç bir ilâç fayda vermez. İskender vasiyetlerde bulunur. Anasına bir mektup gönderdikten sonra ölür. İskender'in ölümünü haber alan anasıyla oğlu ağlaşırlar. İskenderus babasının yerini tutacak bir adam olmadığından padişahlıktan vazgeçer.

Nizamî hikâyeyi tamamladıktan sonra Aristo, Hermes, Eflâtun, Valis, Belinas, Furfuryüs ile Sokrat'ın hayatlarının sonunu anlattıktan ve birkaç beyitle kendine de değindikten sonra, Melik İzzettin Mesut b. Arslan'ı övüyor ve *İkbal-name* hakkındaki son manzume ile eserini bitiriyor. *İkbal-name*'de de, her bahsin başında iki beyitlik bir "Muganni-name" vardır[143].

Nizamî'den sonra Emir Husrev *Ayine-i İskenderî* mesnevîsiyle aynı konuyu işlemiştir. Emir Husrev bu mesnevîsinde Nizamî'den oldukça ayrılır. Onun eserinde İskender yüksek bir hükümdar ve büyük bir askerdir; peygamber değildir. Efsane oldukça kısaltılmıştır.

Emir Husrev'den sonra ve Nevaî'den önce *İskender-name* sahibi olarak kaydedeceğimiz, Anadolu'da yetişen Türk şairi Ahmedî'dir.

NEVAÎ'DE :

Sedd-i İskenderî'de, şair, tevhit, münacat, na't, mirac bölümleriyle, "Hamse tekmilide" ve "Söz tarifide" başlıklı manzumelerden sonra Camî'yi öven manzumesinde :

Bu dem kim ḳılıp ḫāmesin dür-feşān
Skender ḥadīşidin aytur nişān

[143] *İkbal-name*, Vahid Destgirdî yayımı, Tahran 1317.

beytiyle Camî'nin de *İskender-name* kaleme almakta olduğunu kaydediyor. Bundan sonra bu mesnevî münasebetiyle kendinden bahseden manzumede de Camî'yi anarak :

Ṣafā bezminiñ ṣāfī-āşāmı ol
Bu deyr ehli ser-ḥalḳası Cāmī ol

İşittim ḳılıp zīb-i defter sözin
Ḳılur naẓm gūyā Skender sözin

Velī ḳılmayın meyl ḥālātıġa
Şürū' eylemiştür maḳālātıġa

Ḳoyuptur tevārīḫ efsānesin
Bitipdür digen dürr-i yek-dānesin

beyitleriyle Camî'nin de aynı eseri yazmakta olduğunu tekrarlayıp ona danıştığını kaydediyor. Bundan sonra Baykara ile veliahdı Bediuzzaman'ı överek tarihe geçiyor :

Velī olça birgeyler andın ḫaber
Niẓāmü't-Tevārīḫ irür mu'teber

Ḳılıp özgeler birle taṭbīḳ hem
Bu ser-nāme fihristin ittim raḳam

beyitleriyle asıl başvurduğu kaynağı belirtiyor. İran'ın Pişdadîler, Keyanîler, Eşkânîler ve Sasanîler sülâlesinden gelen hükümdarları dört manzumede sıralıyor. En sonunda İskender destanına girerek İskender'le ilgili söylentileri Nizamî'de olduğu gibi sıralıyor[144] :

Feylekus bir gün avda dolaşırken yolu bir viraneye rastlıyor. Gebe bir kadının orada doğurduğu çocuğu alarak evlât ediniyor; büyütüp yetiştiriyor. Çocuk yani İskender Feylekus'u baba biliyor.

İskender, İran Şahı Darap'ın, Feylekus'un kızından olan oğludur. Darap, kadını İskender'e gebe iken babasının yanına göndermiştir.

Tarihte iki İskender vardır. Biri Dara ile savaşmış, öteki de Ye'cüc ile Me'cüc için set yaptırmıştır.

[144] Eserin geniş ölçüde özeti, metinden gerekli parçalarla birlikte III. ciltte verilecektir.

Nevaî bu söylentilerin aslını araştırıyor. Sonunda Nizamî ile Camî'nin anlattığı gibi İskender'in Feylekus'un oğlu olduğu kanısına varıyor. Nevaî'de de İskender'in hocası Aristo değil, Aristo'nun babası Nikomaçes'dir.

Feylekus, İskender'i iyi bir bilgin ve usta bir savaşçı olarak yetiştiriyor. Ölümünün yaklaştığını anlayınca İskender'i tahta geçirerek, yurduna yabancı sokmamasını vasiyet ediyor.

İskender, tahta geçtikten sonra yurdun ileri gelenleriyle halkı toplar. Üzerindeki yükün ağır olduğunu, sorumluluğa katlanamayacağını söyleyerek, kendilerine başka bir padişah seçmelerini bildirir. Herkes üzülür, sonunda İskender israr üzerine saltanatı kabul eder. Aristo ile Belinas İskender'i tahta çıkarırlar. İskender ertesi gün halkı toplayıp zulmedenleri cezalandırır. Halka adalet dağıtır.

(Nevaî İskender'in gördüğü işlerin ve aldığı ülkelerin bir özetini veriyor. Sonra bunları birer birer anlatacaktır. İlk büyük serüven Dara ile yaptığı savaştır).

İskender tahta geçince ilk yılda Zengibar ülkesini alır. İki üç yıl içinde düşmanlarını temizler. Dara'ya verilmekte olan haracı düşünür. O sırada İran'dan bir elçi gelerek biriken üç yıllık haracı ister. İskender öfkelenirse de belli etmeyerek yumurtlayan kuşun uçtuğunu söyler. Dara bu cevabı alınca öfkesinden ateş kesilir. Haberi getiren elçiyi bağlatır. Başka bir elçi ile bir çelik çomak ve içi susam dolu bir kap gönderir. İskender alay ederek şu cevabı verir : "Dara kendini bu kadar övmekle Tanrı'ya küfretmiş oluyor. Bana çelik çomak göndermiş. Gûy yuvarlak olan dünyaya işarettir; demek Şah onu bana lâyık görmüş. Çevgân göndermekle de at koşturmam için kendi ülkesinin meydanını bana açmış oluyor. Susamlara gelince, bu da benim sürülerim için yiyecektir" der. Emri üzerine birçok tavuk getirirler. Tavuklar susam tanelerinin hepsini yer. Elçi şaşırıp kalır.

Dara aldığı bu haberden öfkelenir; kendine bağlı bulunan şahlara elçi göndererek orduya katılmalarını emreder. Topladığı sayısız askerle İskender üzerine yürür. İskender de hazırlıklarını tamamlar. İki tarafın askeri iki dağ arasına yerleşir. İskender yüz savaşçı ile dağın tepesine çıkarak düşman askerini seyreder. O sırada biri zayıf biri kuvvetli iki kekliğin dövüşmekte olduğunu görür. Zayıfı kendine, kuvvetliyi de Dara'ya benzeterek fal tutar. Birdenbire bir kartalın inip kuvvetli kekliği yakaladığını görünce, düşmanın yenileceğine inanarak sevinir.

İki ordu birbirine karşı saf tutar. İskender saflarından Bârık-ı Berberî adında bir savaşçı, Dara ordusundan karşısına çıkan dokuz pehlivanı arka arkaya yere serer. Onuncu pehlivan atını meydana sürer. Fakat Bârık çok yorgundur. Magrib-i Zemin'den olan bu pehlivan Bârık'ı belinden yakalar, sol eliyle de hayvanını tutup Magrip tarafına kaçırır. Pehlivanın, yakaladığı esiri Dara'ya getirmeyip gözden kaybolması herkesi şaşırtır.

Gece iki taraf askeri inlerine çekilir. Sabah olunca, haberci İskender'e bir mektup getirir. Dara'nın adamlarından iki kişi, öç almak için şahlarını öldürüp kendine sığınacaklarını yazmaktadır. İskender bunu bir hile sanıp aldırmaz. Fakat biraz sonra bu iki kişi çadırı basıp Dara'yı vurur. Dara'nın ordusu birdenbire karışır. İskender bu hali anlayınca hemen koşarak Dara'nın yanına gelir. Başını kolları arasına alarak vasiyetlerini dinler. Dara İskender'den iki haini öldürmesini, ailesini hoş tutmasını, kızı Ruşeng'i nikâhla almasını diler. İskender gözyaşları içinde bu vasiyetleri yerine getireceğini vadeder.

İskender'in kazandığı bu zafer üzerine, Dara'ya bağlı ülkelerin padişahları hemen askerlerini toplayarak yurtlarına kaçarlar. İskender Dara için büyük bir cenaze töreni hazırlatır. İki haini astırıp cesetlerini yaktırır. Ruşeng'e bir mektup yazar. Dara'nın askerlerine maaş bağlayıp ihsanlarda bulunur.

Bundan sonra İskender, bütün ülkelere mektup gönderip zaferini müjdeler ve hükmüne bağlanmalarını bildirir. Bu mektubu alan sultanlar hemen harâç gönderip bağlılıklarını bildirirler. Yalnız Keşmir, Hint ve Çin hükümdarları memleketlerinin uzak, kalelerinin sağlam ve askerlerinin çok olduğunu bildirirler.

İskender kışı cihangirlik düşüncesi içinde geçirdikten sonra, baharda askerlerini toplayıp Horasan'a gelir (Şair burada Horasan'ı uzun uzun över); Maveraünnehir'i geçerek Semerkant'ı kurar. Oradan Keşmir'e gelir. Kale çok yüksek ve sağlamdır. Asker bunu görünce şaşırır. İskender, yanına Aristo'yu alarak kaleyi daha yakından seyreder; sonra buna bir çare bulmak üzere, ordusundaki beşyüz bilgini ve yanından gece gündüz ayırmadığı :

Flāṭūn Arisṭū Belīnās hem
Yana Arşīmīdes Şemīnās hem

Fleymūn u Vāris u Fūrfūriyūs
Ki Soḳrāt ü Hermes kibi ḫāk-būs

adlarındaki on hakîmi çağırtıp meclis kurar. Onlardan bir tedbir bulmalarını ister. Bilginler iyice düşündükten ve yıldızların durumunu da hesabettikten sonra felek misali yuvarlaklar yaparlar; içini ilâçla doldurup, açtıkları iki deliğe fitil yerleştirirler. Fitiller ateşlenip yuvarlaklar havadan düşman üzerine atılınca, bunların çıkaracağı gürültü, ışık ve duman korkunç bir halde etrafa yayılacak, sihir bozulup kalenin kapısı açılacaktır.

İskender bunu öğrenince çok sevinir. Bilginleri de yanına alarak askeriyle birlikte kaleye yaklaşır. Fitiller ateşlenip yuvarlaklar düşman üzerine atılır. Bunların çıkardığı gürültü kaledeki tılsımı bozar. Ateş kaleyi yakar. Duman büyücülerin yüzünü karartır. Sıcaklık da kimsede hal bırakmaz. Kaledekiler kaçar. Keşmir Şahı Mellüv, hazinesindeki değerli eşyayı ve mücevherleri toplayıp dağa kaçar. Ertesi günü şehir halkı elçi gönderip kalenin anahtarlarını teslim eder. İskender halkı serbest bırakır, kendi de şehre girip Şah'ın köşküne yerleşir. Götüremediği eşyayı ve mücevherleri ele geçirir. Bunlardan biri "Câm-ı kîtî-nüma" denilen bir kadehtir ki, bir kere dolunca ne kadar içilirse içilsin tükenmez; eğri tutulunca da içindeki içki dökülmez.

İskender, Keşmir Şahı'nın tılsımlı bir kaleye kaçıp kapandığını öğrenir. Şah ve kale hakkında bilgi edinerek yine bilginleri toplar. Keşmir rüzgâr estiği zaman cennet, esmediği zaman cehennem gibidir. Ateş saçılmakta, fakat ateşten eser görülmemektedir. İskender buna bir çare bulmalarını bilginlerden ister.

Eflâtun üç gün içinde "Camasp ahkâmı" nı okuyarak tılsımı çözer. Meğer halktan yel ve ateş gizlemenin tılsımı Şah'ın kapandığı kalede imiş. Bir hakîm, kaledeki taştan bir evde yeli habsetmenin tılsımını bulmuş. Yine kale dışında ağzı dar, dibi geniş tılsımlı bir kuyu varmış. Kuyunun dibinde Keyumers çağından kalma bir büyük ateş tapınağı bulunmakta imiş. Tılsımlı bir tunç, insan gibi kımıldanarak tapınağa sıcaklık saçar, bir yandan elindeki körükle ocağı üfleyerek alev meydana getirir, kuyunun ağzından

verilen kıvılcımla dumandan halk faydalanırmış. Bu memleketteki ateşin kaynağı bu imiş. Bir kişi bu kuyu başını kapasa, ateş görünmez, halk güneş hükmündeki bu ateşten yoksun kalırmış. İskender Keşmir'i alınca kaleye kaçan Şah, işte bu tılsımdan faydalanıp yeli ve ateşi kesmiş.

Eflâtun, önce lağımın başını bularak oraya çadır kurup yerleşmek gerektiğini anlar. Lağımın iki yanına birer levha konulmuş, birinde yel, ötekinde ateş gizlenmiştir. Bu levhalar, kuvvetle vurulunca yumrulup duvar içine girecek, biri yele, öteki de ateşe giden yol bozulup, taşan ateşle yel her yeri altüst edecek, kale yanacak, içindeki halk kebap gibi kavrulacaktır. Eflâtun üç gün içinde bunları anladıktan sonra İskender'e haber verir : "Sen hem şah hem de pehlivansın; bu levhaları sen kırmalısın" der. İskender Eflâtun'la lağımın ağzına gelir. İki levhaya kuvvetle vurur. Ateş göklere yükselir, yel her tarafı kaplar. Eflâtun'la İskender açılan iki deliği, önceden hazırlanan katı nesnelerle tıkayıp lağımdan çıkarlar. Kale içindeki halk bu iki belâdan mahvolur. Şah ile oğlu Firus ve kızı kurtulabilirler. Şah İskender'e yalvarır, İskender de affedip tâcını ve tahtını Şah'a bağışlar. Şah sevincinden ölünce yerine oğlu Firus geçer.

İskender Keşmir'i haraca bağladıktan sonra, askerini toplayıp arkadan gelmesini Firus'a tenbih eder; ve kız kardeşi Mihrinaz'ı yanına alıp Hindistan üzerine yürür. Hint padişahı, değerli hediyeler, filler, atlar, köleler, cariyeler yollar. Ve Hint bilginlerini de gönderip af diler. İskender bilginleri saygı ile karşılar. Hint padişahı, sırtında kefen, boynunda kılıç İskender'in huzuruna çıkar. İskender onu saygı ile karşılar. Kış mevsimini orada geçirir.

Bahar gelince İskender Çin üzerine yürür. Hakan bir elçi gönderip barış teklifinde bulunmakla birlikte savunma hazırlığı da yapar. Halk İskender'den korktuğu için savaşa girişmek niyetinde değildir. Bunu öğrenen hakan, elçi kılığına girerek karanlıkta İskender'in karargâhına gider. İskender elçinin geldiğini haber alınca : "Onu hemen tahtımın yanına oturtun, bu gece garip bir düş gördüm. Bir güneş beni aydınlatıyordu. Başka bir güneş de çıkıp alnıma kondu. İki güneş görülmüş şey değildir" der. İskender gelen elçiyi kucaklar. İkisi de yalnız kalınca elçi, hakan olduğunu söyleyerek aman diler. "Benden haraç isteme, maksat para ise bütün

hazinelerimi vereyim, sarayımda bir süre misafir ol" diye rica eder. İskender ricayı kabul eder, Hakan da sarayına döner.

İskender, ertesi günü bir elçi gönderip misafir olacağını bildirir. Hakan şehzadeleriyle birlikte İskender'i karşılar. İki hükümdar kolkola saraya gider. Hakan hazinelerini açar. Halk da hediyeler sunar. Meclisler kurulur, ziyafetler çekilir.

Hakan'ın armağanları arasında çok güzel ve görülmemiş bir savaşçı kadar kuvvetli bir cariye (Şuh-ı Çinî-nijad) vardır. Ayrıca, "Âyine-i Çin" denilen bir ayna bulunmaktadır. İki yüzü olan bu aynanın bir yüzüne doğru söyleyen bakarsa yüzünü görür, yalancı bakınca yüzünü görmezmiş. Şah bu ayna ile, başka tanık aramadan doğru söyleyip söylemeyenleri anlarmış. Aynanın öteki yüzüne Şah meclisinde olanlar baksa, sarhoşlar hemen kendini bozuk görürmüş.

İskender bu aynayı elinden düşürmez. Aynadaki tılsımı merak edip bilginleri toplar. Bilginler bundan daha iyisini yapacaklarını söyleyerek ikiye ayrılırlar. Gece gündüz çalışarak bir kısmı yerle, bir kısmı da gökle uğraşır. Sonunda felekleri gösteren bir "usturlap" ile cihanı gösteren bir ayna meydana gelir.

İskender Ruşeng ile Nazımihr'i düşünmektedir. Bilginlere danışır, onlar da tahta bir veliaht gerektiğini söyleyerek İskender'i teşvik ederler. Baharda eşi görülmemiş bir düğün hazırlığı başlar. İskender her iki kızı da alıp zevk sürer.

Zevk ve eğlencenin hayatını çabuk yıpratacağını anlayan İskender, Hakan'a veda edip Batı'ya doğrulur. Denizleri ve dağları aşarak, kıyıları dolaşarak geçtiği ülkeleri aldıktan sonra Batı'ya varır. Bu iklimde gördüğü acayip şeyler memleketine hemen dönmeye engel olur. Bunlardan biri karınca şeklindeki canavarlardır. Daha uzakta iki dağ arasındaki vadide, Tanrı belâsı olan bir kavm oturmaktadır. Bu dağların birinde altın, birinde gümüş vardır. Bu hazinenin bekçisi olan kavın on gün uyumakta; uyanınca on gün de işlerini görmektedir.

İskender, sayısız insan yığınlarını bu canavarlar üzerine sürer. Çöl bunlardan temizlenince ilerleme kolay olacaktır. Sabah olunca asker ilerler. Vahşiler de ellerinde ucu demirli sopalar olduğu halde saf bağlarlar. İçlerinden biri meydana çıkıp er diler. İskender ordusundan çıkan kahramanları birer birer yenip esir

eder. Asker korkuya, İskender de telâşa düşer. Bu sırada kim olduğu bilinmeyen zırhlara bürünmüş bir er atını sürüp meydana girer. Vahşiyi esir edip İskender'e getirir. İskender kahramanı kucaklayıp kim olduğunu sorar. Kahramanın yüzündeki örtü kalkınca anlaşılır ki bu, Çin Hakanı'nın armağan ettiği Şuh-ı Çinî-nijad'dır. İskender'den iltifat görmediği için üzgün olan bu yiğit, kendini Şaha beğendirmek üzere fırsat aramakta imiş. Buna sevinen İskender içki meclisi kurdurup bir süre zevk eder. Sonra esir edilen vahşiyi getirtir; elini ayağını çözdürüp tahtının yanına oturtur. Vahşi karnını doyurup içkiyi de içtikten sonra coşar : "Ben bu ulusun hanıyım; halk benim ne halde olduğumu bilmediği için yas içindedir. İzin verirsen durumu anlatayım" der. Vahşi gider. Biraz sonra tuttuğu esirlerle birlikte döner. İskender bunlar arasında vaktiyle gözden kaybolan Bârık-ı Berberî'yi görünce çok sevinir.

İskender Kuzey'e doğru yola çıkar. Rum'a gitmek üzere dağları denizleri aşar. Bir yandan da Çin güzeliyle vakıt geçirir. Rus ve Frenk ülkelerini geçerek bir yere varır. Oranın halkı yurtlarına akın eden Ye'cüc'den yakınır. İskender iki dağ arasına taş ve demirden set yaptırdıktan ve bunları yok edip belâyı ortadan kaldırdıktan sonra askeriyle çıkıp Rum'a varır.

Yurduna dönen İskender, bir süre dinlendikten ve nice gün içip eğlendikten sonra denizleri de ele geçirmek hevesine düşer. 3000 gemi hazırlanır. İskender bilginleri, devlet adamlarını, askerini ve sekiz yıllık yiyeceği ve içeceği aldıktan sonra yola çıkar. Kıyıları dolaşarak, denizlerin derinliğini ölçerek ilerler. Yedi denizi ve bu denizlerdeki on iki bin adayı alır. Her olaydan sonra yaptığı işleri yazarak güvercinle Rum'a haber uçurur. İki yıl dolaştıktan sonra adaya yerleşir. Yeni hazırlıklara başlar. Halkı toplayarak : "Tanrı izin verirse iki yıl gitmek, iki yıl da dönmek üzere daha dört yıl denizde kalacağım. Eğer dönmek isteyen varsa dönebilir" der. İhtiyacı olmayan gemiler halkını Rum'a gönderir. 300 gemi ile yola çıkar. Bir yıl dokuz ay dolaştıktan ve bir çok acaip şeyler gördükten sonra istediği yere varır. Hazırlattığı cam sandık içinde denizin dibine inerek incelemelerde bulunur (Burada Nevaî bazı söylentiler naklediyor).

İskender iki yıllık yolu bir yılda alarak kıyıya varır. Fakat deniz yolculuğundan yıpranmıştır. Cihandan ayrılma vaktinin

geldiğini duymaktadır. Gece gündüz durup dinlenmeden atını sürer. Temmuz sıcağının ortalığı kavurup yaktığı bir sırada gücünün tükendiğini, yürümeğe imkân olmadığını anlayarak kumların üzerine düşer.

Tüşüp irdi bir gevher açtı anı
Uzaldı hemol gevher üzre teni

Çü bīhad ḳızmış idi ol yaban
Birev ḳıldı ḳalḳan bile sāyebān

Taliinin yıldızına bakanlar, İskender'in hayatının sonunda yeri demir, göğü altın olacak demişlerdi. Bunu hatırlayan İskender kaygı ile ağlar. Kâğıt ve kalem getirterek anasına mektup yazdırır, halkı toplayıp ölü sofrası hazırlatmasını ve herkese yemek yedirmesini vasiyet eder. Sonra yanındakilere, cesedini İskenderiye'ye götürmelerini vasiyet eder. Bir elini tabuttan çıkarmalarını söyledikten sonra gözlerini kapar. Herkes ağlaşır. Anası mektubu alınca göğsünü parçalar, ağlayarak yola düşer. Uzaktan oğlunun tabutunu görüp ona hitap eder. İskender'in na'şını mezarına götürüp gömerler.

Yedi bilgin İskender'in anasına dua edip baş sağlığı dilerler.

Hikâye böyle bitiyor. Son bahse eklenen iki küçük manzumeden sonra, şair Baykara ile oğlu Bediuzzaman'ı övüyor. Hakîmlerin "Hıred-name" lerini anarak övütler veriyor. Bundan sonra üç küçük manzume ile bir uzun "hatime" geliyor. İlk manzumede Nevaî padişaha nasihat eden bir fakir hikâyesini anlatıyor. İkinci de, akıllı olanların güç işlerde başkalarına danışmaktan zevk aldığını söyleyerek : "Ben ki bu incileri saçtım, umudum odur ki ne kadar değersiz de olsa, Şah ile Şehzade kendilerine pay çıkarıp kabul etmezlerse, ben ucuz da versem alıcı olmazlarsa, bu şaha lâyık inci yerde kalır. Ben bu söz cevherlerini onların başı üzerine saçtım" diyor. Üçüncü manzumede ise kardeşi Derviş'e övütler vererek Tanrı ile Peygamber'in emrine uymasını, velinimeti olan Şah'ın sözünden çıkmamasını söylüyor.

Son bölümde tekrar hamseden bahsederek bu teşebbüse nasıl giriştiğini anlatıp kaleme aldığı mesnevîleri sıralıyor. Nizamî'nin otuz, Emir Husrev'in on yıla yakın bir zamanda hamselerini bitirdiklerini, kendinin ise sabahtan akşama kadar ulus derdiyle uğraştığı halde, iki yılda eserini hazırladığını söylüyor.

Nevaî, bundan sonra "Pîr-i ruşen-zamir" diye andığı Camî'ye gidip hamsesini sunuyor. Kitabın yapraklarını çevirerek kendini takdir eden Camî, lûtfedip kolunu Nevaî'nin omzuna atıyor. Bu sırada Nevaî'ye bir hal oluyor. Hayale kapılarak kendini bir bahçede görüyor. Orada dolaşırken, kalabalık arasından biri kendine doğru ilerliyor. Ona hamse sahibi olan Nizamî, Dehlevî ve Camî ile Sadî, Firdevsî, Unsurî, Senayî, Hakanî ve Enverî'yi tanıtıyor. Bir koluna Camî, bir koluna Husrev girerek Nevaî'yi Nizamî'ye götürüyorlar. Nizamî Nevaî'yi överek, Şah-ı Gazî zamanında geldiği için onu kutluyor. Nevaî Şah'a dua etmesini rica ediyor, o da duayı Emir Husrev'e bırakıyor. Husrev duaya başlıyor. Herkes âmin diyor. Dua bitince, Nevaî koynundan hamsesini çıkararak yere atıyor, ağlayarak: "Bunu ben değil, siz tamamladınız. Kerem edip yerden alın; lûtfedip bir kere bakın ki, ulus da onu kabul etsin" diyor. Nizamî eseri yerden alarak, dua etmesini Camî'ye söylüyor. Camî dua ediyor. Herkes kollarını açarak âmin diyor. Padişaha dua etmesini Nevaî'ye hatırlatıyorlar. Bu sözle kendine gelen Nevaî, Camî'yi yanında görüyor. Hayretle kendine bakan Camî : "Sana ne oldu?" diyerek Tanrı'ya şükretmesini söylüyor. Nevaî de yer öpüp dışarıya çıkıyor.

NEVÂÎ'NİN ESERİNDEKİ ÖZELLİKLER :

Sedd-i İskenderî'de göze çarpan ilk özellik, hikâyenin bölümlere ayrılarak, her bölümün sonuna konu ile ilgili düşünce, hale uygun hikâye, İskender'in Aristo'ya sorusu ve Aristo'nun cevabı olarak dört parçanın eklenmiş olmasıdır. Bazı kere soru ile cevap birleştirilerek manzumelerin sayısı üçe indirilmiştir. Bölümlerin sonuna eklenen düşüncelerle hikâyeler şu başlıkları taşıyor :

1 — Hikmet, İskender'le fakir hikâyesi,
2 — Adalet, Gazne'li Mahmut hikâyesi,
3 — Muhalefet (düşmanlık), Cengiz ile Harezmşah hikâyesi,
4 — Padişahlık, Sultan Ebu Sait hikâyesi,
5 — Kış tarifi, Mecnun hikâyesi,
6 — Tanrı'nın kudreti, iki arkadaş hikâyesi,
7 — Yiğitlik, gafil yiğit hikâyesi,
8 — Af, Tacir hikâyesi,
9 — Tüzlük (doğruluk), Erdeşir hikâyesi,

10 — Ziyafet bağının azadeleri, Behram-ı Gûr hikâyesi,
11 — Yiğitlik baharı, bülbül hikâyesi,
12 — Tanrı'nın büyüklüğü, balıklar hikâyesi,
13 — Hecr akşamının karanlığı, Mecnun hikâyesi,
14 — Fırsatları değerlendirmek, güvercin hikâyesi,
15 — Derya vasfı, Doğu'da hazine bulan kişinin hikâyesi,
16 — Cihan bezmi sakileri, Lokman hikâyesi,
17 — (Burada düşünce yok), eli kesilen kişi hikâyesi, hikmet.

İskender'in sorularıyla Aristo'nun cevapları bu konularla ilgilidir. Yalnız 15. bölümde İskender Sokrat'a, 16. bölümde ise biri Lokman'a soruyor.

Görülüyor ki Nevaî, *Sedd-i İskenderî*'de öteki mesnevîlerinden farklı olarak daha yüksek amaç gözetmiştir. Bu amaç himmet, adalet, padişahlık, af, doğruluk gibi padişahlarda bulunması gereken vasıflardır ki, Nevaî bu vasıfların Baykara ile Bediuzzaman'da olmasını dileyerek, verdiği övütler ve söylediği hikâyelerle onlara ders vermiş oluyor. Nasıl ki Aristo'nun İskender'in sorularına verdiği cevaplar da birer derstir. Burada Nevaî Aristo'nun rolündedir. Yarattığı İskender de, taşıdığı vasıflarla bir Türk hakanıdır.

İskender, Nevaî'de insanların iyiliği ve mutluluğu için çalışan, Ye'cüc ve Me'cüc'e karşı yaptırdığı setle halkı zulümden koruyan adaletli ve yüksek bir hükümdardır; aynı zamanda olgun bir filezoftur. Ancak onda peygamberlik vasfı yoktur. Nevaî burada Nizamî'den ayrılarak Emir Husrev'e yaklaşıyor.

Nevaî'nin Nizamî'den ayrıldığı daha birçok yönleri vardır. O, gereksiz gördüğü birçok ayrıntıları atarak konuyu sadeleştirmiş, merak uyandırıcı olaylarla, efsaneyi bir serüven hikâyesi şekline koymuştur.

Nevaî'nin almadığı bölümler arasında "ab-ı hayat" efsanesi de vardır ki, eski edebiyatta geniş ölçüde yer tutan bu efsaneden vazgeçmek Nevaî için bir fedakârlıktır.

İskender, asıl deniz seferine çıktığı zaman her şeyi araştırmak ve öğrenmek isteyen bir filozof olarak görünür. Okyanus'da camdan yaptırdığı bir sandık içine girip denizin dibini araştırması, bilginleri yüzyıllar sonra "denizaltı" yapımına götüren düşüncenin ilk belirtisi sayılabilir.

Bu olaylar dışında İskender, mümkün olduğu kadar gerçekleştirilmiş, tarihî çerçeve içine sokulmak istenilmiştir. Nevaî'nin hikâyecilikteki kudreti, bu eserde öteki mesnevîlerinden daha çok göze çarpar.

NEVAÎ'NİN SANATI VE KİŞİLİĞİ

SANATTA ÜLKÜ:

Nevaî'nin şairliği gazellerinde, olgunluğu terci', müstezat, muhammes vb. de, ustalığı da mesnevîlerinde görülür. Nizamî ile Emir Husrev'in *Hamse*'lerine cevap olarak kaleme aldığı *Hamse*'sindeki mesnevîler asıllarıyla karşılaştırılınca, bu mesnevîlerdeki özellikle birlikte, onun kişiliğine ışık tutan ana fikirler ve görüşler meydana çıkmış olur.

Nizamî'nin mesnevîlerinde bilgi bolluğu, tarih, masal ve folklor zenginliği, düşünce derinliği, sanat üstünlüğü göze çarpar. Fakat hikâyelerinde hareket azdır. O, daha çok kahramanlarının iç âlemini göstermek istemiş, aşkın acı ve tatlı anlarını tasvire özenmiştir.

Nizamî *Mahzenü'l-Esrar*'da ahlâkçıdır. Ülkücü bir ahlâkın esaslarını ve kurallarını tespite çalışır. Makalelerin sonuna eklediği hikâye ve destanlarla fikirlerini canlandırır. Çağının insanları üzerinde durmaz.

Bir Arap efsanesi olan ve mesnevîlerinin en güzeli sayılan *Leylî vü Mecnun*'da, taliin gadrine uğramış iki gencin aşkını sanatının sihriyle ebedîleştirir. Bu aşk ilâhî ve tasavvufî renge bürünmüştür. Kays ile Leylâ birer timsaldir.

Husrev ü Şirin ile *Heft Peyker*, İran tarihinden alınarak efsaneleştirilmiştir. Aşk birincisinde özentilidir. Fakat Şirin'deki ruh değişikliği bütün canlılığıyla dikkati çeker. İkincisinde aşk yoktur. Ağırlık merkezi masala kaymıştır. Her ikisinde de içki âlemleri ve savaş tasvirleri göz kamaştırıcıdır.

İskender-name'de ise, şair hem tarihçi, hem efsaneci, hem de filozoftur. İskender üzerine yazılmış bütün araştırmaları gözden geçirerek, ona çeşitli vasıflar vermiş, böylece ölmez bir destan yaratmıştır.

Son üç mesnevî asıl *Şeh-name*'ye dayanıyor. Fakat hikâyeciler için asıl kaynak Nizamî'dir.

Emir Husrev, Nizamî'nin mesnevîlerini yeniden ele almış, onlardaki ayrıntıları atarak, efsane payını azaltarak, daha derli toplu mesnevîler meydana getirmiştir. Emir Husrev'de şiir ve sanat kaygısından başka bir iddia yoktur. "İcaz", incelik ve kıvraklık eserlerinin başlıca özelliğidir.

Nevaî, "penc genc" e el sunarken, kendine güvenen her şair gibi başarılması kolay olmayan bir sanat tabanına girmeyi ve kazanacağı üstünlükle sanatın doruğuna erişmeyi düşünmüştür. Divanları dolduran Türkçe ve Farsça gazelleri, müstezatları, terci'leri, muhammes ve müseddesleriyle şiirdeki kudretini gösterdikten ve Türk edebiyatı tarihindeki yerini hazırladıktan sonra, elbet hamse teşebbüsüne girişmek isteyecekti. Böyle bir başarı onun sanattaki kişiliği için gerekli idi.

Ama bu düşünce Nevaî için tek amaç olamazdı. O Timurlular devri saltanatının bungunluk geçirmekte olduğunu görüyor, bir yandan başa geçmek ihtirasıyla çırpınan hanedan üyelerinin boğuşmaları, öte yandan devlet adamlarının yetkilerini kötüye kullanmaları yüzünden yurdun düştüğü acıklı durumu anlıyor, bu hal önlenmezse sonucun çok tehlikeli olacağını biliyordu.

Yurdu ve ulusu Baykara felâketten kurtarabilirdi. Ancak, aklına ve bilgisine güvendiği bu eski arkadaşının, gittikçe artan içki düşkünlüğü yüzünden iradesinin sarsıldığı, zaman zaman yanındakilerin sözlerine kapılarak şaşkınlık içinde bocaladığı da bir gerçekti. Veliaht Bediuzzaman tek umut olarak ortada bulunuyordu.

Bu düşüncelerle rahatsız ve kararsız olan Nevaî gibi kendini ulus hizmetine vermiş bir devlet adamından, kaygısız bir sanatçı olarak köşesindeki sedire rahatça yaslanıp dilediği gibi beyitler düzmesi beklenemezdi. O, her fırsattan yararlanarak düşüncelerini belirtecek, bazı kere açık, bazı kere kapalı övütlerle Baykara'yı ve oğlunu uyaracaktı. Nevaî, kendine düşen bu tarihî görevi yapmıştır.

Dördüncü divanı olan *Fevaidü'l-Kiber*'deki *Sakî-name*'de sözü Bediuzzaman'a getirerek şu açıklamada bulunuyor :

Şāh-ı Cem-ḳadr zamān içre bedī'
Her bedī' işde mekān içre refī'
Hamse içre ki aŋa her bir ḥarf
Baḥr irür żımnıda yüz dürr-i şigerf

Dāstānlar ki nigāriş ḳıldım
Anıŋ atıġa güzāriş ḳıldım
Eyledim pend ṭarīḳıda ġulū
Yüz tümen fāyidelerdin memlū

İşte Nevaî'nin *Hamse*'sini inceler ve onu değerlendirmeğe çalışırken, bu önemli noktayı gözden uzak tutmamak gerekir. Şüphesiz Türkçe bir eseri Farsça eserlerle karşılaştırırken, ayrı karakter taşıyan iki dil arasındaki dil ve deyiş özelliklerini bir yana bırakmak gerekecektir. Bundan başka, Fars dili ve edebiyatının, Rudegî'den beri sayısız üstatlar elinde işlenip olgunlaşmasına karşılık, Orta Asya Türk dili ve edebiyatının yüzyıllarca kendi haline bırakıldığı, ancak Nevaî ile yeni bir evreye girdiği de hesaba katılmalıdır.

Hamse'nin ilk mesnevîsi olan *Hayretü'l-Ebrar*'a başladığı zaman, Nizamî ile Emir Husrev'in mesnevîlerinden başka daha bir çok örnekler vardı. Camî de *Tuhfetü'l-Ahrar*'ını yeni bitirmişti. *Mahzenü'l-Esrar* ile nazirelerinin esas karakteri ahlâkî oluşu, arada dinî ve tasavvufî konulara da yer vermesidir. Nevaî'nin de bu çerçeve içinde kalması tabiîdir. Ancak o, çok tekrarlanan genel fikirlerden mümkün olduğu kadar kaçınmış, çağını ve çevresini gözönünde tutmuştur.

Nevaî toplumun gidişini beğenmiyor. Bunun içindir ki, *Hayretü'l-Ebrar*'da ahlâkî konuları işlerken, toplumda göze çarpan hoyrat, bencil, iki yüzlü kişileri, iki büklüm eğilen dalkavukları, yiğit taslağı tipleri canlandırarak gözümüzün önüne seriyor. Ona göre, hükümdarda öfke, zenginde cimrilik, bilginde para ve hırs kötü huyların başında gelir.

Üçüncü bölümde, sultanlarda bulunması gereken vasıfları sıralayan şair, adalet üzerinde durarak sözlerini şu beyitle bitiriyor :

Şehler ara beyle sıfat kem durur
Kim Şeh-i Ġāzīġa müsellem durur

Bu bölüme eklenen "Şah-ı Gazî" hikâyesi çok önemlidir. Taç almak için tahtları dolaşan, hükümdar olduktan sonra zulmü ortadan kaldırıp adaletle iş gören Şah-ı Gazî, bir gün gezmeğe çıkacağı sırada eteğine yapışan bir ihtiyar, oğlunu vaktiyle öldürdüğünü söyleyerek kendisinden dâvacı oluyor. Mahkemeye gidiyorlar.

Kadı tanıkları dinledikten sonra : "Ya diyet, ya kısas" diye hükmünü veriyor. Şeriatın bu hükmü karşısında Şah, yağlıkla boynunu bağlıyor. İhtiyara korkusuzca kılıcı vererek, bir de gümüş hazinesini dökerek : "Kısas istiyorsan işte baş, maksadın para ise işte gümüş. Ben o işde böyle hareket etmek zorundaydım" deyince, ihtiyar Şah'ın ayağına kapanıyor[145].

Şair, eserinin sonunda, geleceğin hükümdarı olarak tanıdığı Bediuzzaman'a şu yolda saltanat dersi veriyor : "Ömrün de devletin de sonu yoktur. Şahlığa güvenme, hakkı tanı, şeriat yolunu tut, adaletten ayrılma, zulümden kaçın, herkesin sözüne kapılma, gaflete düşüp sonra pişman olma, hemen öfkelenip siyasete kalkışma, öz fikrine güvenme, başkalarına danış, övüt veren yanılsa da hoş gör. Savaşta ileri atıl, ahtan sakın, bir ah oku bin düşman okundan daha etkilidir. Şaha benzemek istersen babanın yolunu tut. Ayağını onun bastığı yere koy, atanı pîr bil, her işte hükmüne uy, eğer devlette ihtiyarlamak istersen bu pîrin karşısında kusur etme".

Son övütlerin büyük önemi vardır. Bu övütlerden, baba ile oğul arasında daha o zamandan (888-1483) gerginliğin başladığına hükmetmek mümkündür.

KAHRAMANLARININ KARAKTERİ :

Nevaî, *Hayretü'l-Ebrar*'da yalnız vezin ve şekil bakımından *Mahzenü'l-Esrar*'a bağlı idi. Makalelerin konusunu seçmekte serbesti. Halbuki bundan sonraki mesnevîlerde konu bakımından da aslına bağlıdır. Böyle olunca, asıl konuyu ele alış, olayları birbirine bağlayıp ekleyiş, kahramanların karakteri, tiplerdeki canlılık, tasvirlerdeki özellik, esere vermek istediği renk ile kişiliğini göstermiş olacaktır.

Nevaî'de birlik, gerçekçilik, düzen, mantık ve ölçü fikri hâkimdir. O, hikâyelerine başlarken konunun gerektirdiği esas fikri gözönünden ayırmamış, ayrıntıları atarak, olayları bu eksen çevresinde toplayarak, hikâyeleri dağınık olaylar yığını olmaktan kurtarmış, birliği sağlamağa çalışmıştır.

[145] Babur, *Hâtırat*'ında Baykara'dan bahsederken, Baykara'nın oğullarından birini bir adamı öldürdüğü için, kan dâvacılarının eline verip mahkemeye gönderdiğini yazmaktadır (bk. *Hâtırat*, s. 178).

Olayları birbirine bağlarken gerçekçi, konuları işlerken mantıkçıdır. Mantıkçılığı *Seb'a-i Seyyare*'de açıkça görünür. *Heft Peyker*'deki Behram'dan bahsederken, akşama kadar içip kendinden geçen Şah'ın masala ihtiyacı olamayacağını, güzel sakiler karşısında insanın gözüne uyku girmeyeceğini, yedi hükümdar kızının birer masalcı durumuna düşürülemeyeceğini söylemesi bu titizliğindendir.

Ferhad u Şirin'de de Ferhat ile Husrev'in buluşma sahneleri, Şirin'in aşkı, Ferhat'ın ölümü, olayların mantık zincirine bağlanarak gelişmesi bu titizlikten ileri gelmiştir. *Leylî vü Mecnun* ile *Sedd-i İskenderî*'de de aynı tabiîlik göze çarpar. Esere eklenen motifler hikâye bakımından gereklidir. Hikâyelerin tabiî gelişimi bakımından, konu ile ilgili parçaları atmakta tereddüt göstermemiştir. Bunun içindir ki, hikâyelerinde olaylar, biri ötekinin zararına gelişmez.

Nevaî'nin hikâyelerindeki asıl özellik kahramanlara vermek istediği karakterde görülür. O, belli başlı kahramanların karakterini çizer ve onlara kimlik vermek isterken, kendi kişiliğinden birçok şeyler eklemiş, tasarladığı ülküye uygun canlı tipler meydana getirmiştir.

Ferhad ü Şirin'de Ferhat, olağanüstü vasıflarıyla bir mucize kahramanıdır. Dağ görünüşlü adam, bir çocuk gibi masum ve içlidir; usta bir sanatçıdır. Şirin'in aşkıyla harikalar yaratır. Haksızlığa karşı tek başına savaşacak kadar üstün karakterlidir. Zalimle pençeleşir; zavallıları korur; onlara bir zarar gelmesin diye kendini feda eder.

Öteki kahramanların hepsi de Ferhat'ın çevresinde toplanmıştır. Onun kaderini paylaşır. En son katılan Behram bile bu kadere boyun eğer. Ferhat, sonu acıklı da olsa, bir Türk kahramanına yakışacak üstün vasıflara sahiptir. Bunun içindir ki, şair Ferhat'ı özenerek yaratmış, biraz da onun kişiliğinde kendini görmek istemiştir. Bu maksadını mesnevîsinin başında şöyle açıklamıştır :

Min ü mahzūnġa kim ʿışḳ itti bîdād
Salıp ġam tağıda andaḳ ki Ferhād

Münāsibdür eger tartıp nevānı
Disem Ferhād-ı mahzūn dāstānı

Efsaneleştirilmiş bir aşk kahramanı olan Mecnun ise bir ermiştir. Olayları düşünde görüp öğrenir; hatifden haber alır. Gerçi ilâhî aşkta Nizamî ve Fuzulî'nin yarattığı Mecnun'ların derecesine erişememiştir; fakat mecazî köprüden geçerek gerçek aşkın katına yükselmiştir. Nevfel de Mecnun'un kerametine inanan, aşkın kudretini anlayan, saf ve insaflı bir adamdır.

İskender, cihanı altüst etmek için yola çıkan, plânsız ve hesapsız serüvenlere atılan bir cihangir değil, akıllı ve adaletli bir hükümdardır. Olağanüstü gücünü halkın yararına kullanmış, zalimleri ortadan kaldırıp zavallıları korumağa çalışmıştır. Onda peygamberlik vasfı yoktur. Gerçi *Hayretü'l-Ebrar*'da, on dördüncü makaleye eklediği "İskender hikâyesi" nde :

Hem şeh olup hem velī vü hem nebī
Hikmet ile hem tüz olup meşrebi

diyorsa da, İskender'i ayrı bir eserde başlı başına ele aldığı zaman, ona ancak düşündüğü karakteri vermiştir. İskender Türk hakanının vasıflarını taşımaktadır. Bu hakan da her halde Sultan Hüseyin Baykara'dır.

NEVAÎ VE ULUS :

Nevaî, kalemini kamu yararına kullanmasını amaç edinmiştir. Şüphesiz ilk gazellerini, gençlik heyecanı içinde gönlünün sesini dinleyerek yazmıştır. Fakat çeşitli olayların etkisi altında gözlerini iç âlemden dış âleme çevirmek zorunda kalınca, daha başka düşüncelerin ve üzüntülerin bulunduğunu görmekte gecikmemiştir.

Herat'ta Sultan Ebu Sait'in hizmetinden ayrılarak Semerkant'a gitmesi ya da zorla gönderilmesi, orada hankahların birinde kaygılı bir öğrenci hayatı geçirmesi, ona birçok gerçekleri öğretmiş olsa gerektir. O bu yolculuğun nedenlerini Hasan Erdeşir'e yazdığı manzum mektupta açıkladığı gibi, duyduğu acıyı da *Hayretü'l-Ebrar*'ın on birinci bölümünde tasvir ediyor.

Hele Hüseyin Baykara Herat'a hâkim olduktan sonra hizmetine girince, derdin ve üzüntünün büsbütün arttığını görmüştür.

Nevaî'de hâkim olan ulus kaygısıdır. Gazellerinde ve mesnevîlerinde ara sıra sitem ederek, zaman zaman yakınarak bu kaygıyı tekrarlar :

Sañga kim yoḳ imgekde ġāyet bedīd
Ulus miḥnetidin nihāyet bedīd

Sedd-i İskenderî

Perim bolsa uçup ḳaçsam ulusdın tā ḳanatım bar
Ḳanatım küyse uçmaḳtın yügürsem tā ḥayātım bar

Garaibü's-Sıgar

Yār cevri vü ulus ẓulmi felek bīdādı
Mañga yalġuz mu ikin barçaġa yeksān mu ikin

Fevaidü'l-Kiber

Şairin zamanı dar, derdi ve üzüntüsü çoktur. Bu yüzden eserini dilediği gibi yazamadıysa özürlü sayılmalıdır. *Hayretü'l-Ebrar*'ın sonunda bu üzüntüsünü şöyle açıklıyor :

Kim bar idi başıma köp miḥnetim
Yoḳ idi baş ḳaşıġalı furṣatım

. . . .

Bir dem ulus miḥnetidin kām yoḳ
Bir nefes il cevridin ārām yoḳ

. . . .

Munça ġam u miḥnet ile bāvücūd
Munça tereddüd bile güft ü şenūd

. . . .

Min çū didim ʿöẕr irür min muʿāf
Bolmasa bu naẓm düri asru ṣāf

Rişte-i evḳāt çū kūtāh idi
Kilmedi ol nevʿ ki dil-ḫᵛāh idi

Ferhad u Şirin'de şöyle yakınıyor :

Min-i ḥākīge hem çerḫ-ı sebük-kām
Sükūn menzil-gehīde birse ārām

Tereddüd miḥnetidin ṣād ḳılsa
Ulus bīdādıdın āzād ḳılsa

Muḥāl ümmīd ile her bir cefā-kiş
Demā-dem urmasa bagrımġa yüz nīş

. . . .

Çū körmey kām Şeh'din her tebeh-kār
Mini ḳılmasa allında güneh-kār

Birev bolsa Şeh allında mu'āteb
Mini ḳılmasa ol işde muḫāṭab

Bolup mundaḳ ġam u rencimdin āgāh
Teraḫḫum eylese aḥvālime Şāh

. . . .

Ferāġat küncide bir gūşe tutsam
Mini il min dağı ilni unutsam

Barı eşġāldin Şeh tutsa ma'ẕūr
Ki bolsam söz dimek şuġliġa me'mūr

Yana Şāh iltifātı bolsa geh gāh
Ki bolsam naẓm yā nāẓımdın āgāh

Anlaşılıyor ki, şair olur olmaz nedenlerle rahatsız edilmektedir. Şah'tan ümit ettiklerini elde edemeyenler, ya da azar işitenler Nevaî'yi sorumlu tutmaktadırlar. Başlıca isteği bir köşeye çekilip şiirle ve şairlerle rahatça vakıt geçirmektir.

Seb'a-i Seyyare'de halini şöyle anlatıyor :

Çūn nihāyetsiz irdi eşġālim
Keṡret-i şuġldin yaman ḥālim

Ötüp evḳātım il güẕāfı bile
Çin ü yalġan söz iḫtilāfı bile

Yoḳ kün ü kice ḫūrd u ḫᵛāb mañga
Kice ġam kündüz ıżṭırāb mañga

İl ġulūsı ḳılıp mini mebhūt
Ġam köñgülge ġıẕā vü cānıma ḳūt

Garaibü's-Sıgar'daki bir gazelinde ise halkın sevgisinden de kaçındığını şöyle söylüyor :

Ḫalḳ mihrige mini yā Rab yana zār eyleme
Eyleseñg hem mihri yoḳlarġa giriftār eyleme

Nevadirü'ş-Şebab'da şöyle yakınıyor :

Beytü'l-ḥazenġa kirsem ulustın ḳaçıp demī
Eṭrāfıdın ġubār-ı melāmet mañga yaġar
Silgey dip ol ġubārnı çıḳtım çū külbedin
İl cevr ü ẓulmidin başıma yüz belā yaġar

Bu sözler, kelimelerin kapsadığı anlamın tam tersine, halkın derdiyle kalbi titreyen, onu mutlu görmek için çalışan, ancak gereksiz üzüntüler yüzünden sanata dilediği gibi zaman ayırama-yan bir şairin içten gelen kaygısını gösterir.

Nitekim Nevaî eserlerini Türkler için yazdığını her vesile ile tekrarlamaktadır. *Hayretü'l-Ebrar*'da Nizamî ile Husrev'den sonra Camî'nin eserine işaret ederek kendi amacını şu beyitlerle açıklıyor :

Fārsī oldı çū alarġa edā
Türkī ile ḳılsam anı ibtidā

Fārsī il taptı çū ḫursendlıḳ
Türkī dağı tapsa berūmendlıḳ

Ferhad u Şirin'in başında :

Anı naẓm it ki ṭarḥıñg tāze bolġay
Uluṣḳa meyli bīendāze bolġay

diyen şair, mesnevîsinin sonunda Türklerin de kendine gönül verdiğini şu beyitlerle belirterek övünüyor :

Göñgül birmiş sözümge Türk cān hem
Ni yalġuz Türk belki Türkmen hem

Ni mülk içre ki bir fermān yıbardım
Anıñg ẓabṭıġa bir dīvān yıbardım

Leylî vü Mecnun mesnevîsinin sonunda da, bu efsaneyi Türklerin yararlanması amacıyla kaleme aldığını şu beyitlerle açıklıyor:

Min ḫasta ki bu raḳamnı çiktim
Taḥrīri üçün ḳalemni çiktim

Yazmaḳḳa bu 'ışk-ı cāvidāne
Maḳṣūdum imes idi fesāne

Maẓmūnıġa boldı rūḥ meyli
Efsāne idi anıñg ṭufeyli

Likin çū raḳamġa kildi maẓmūn
Efsāne añga libās-ı mevzūn

Bu irdi ġaraż kim ol gürūhı
Kim sözde 'ıyān ḳılıp şükūhı

Bu nāme üçün olup raḳam-keş
Ṣafḥa yüzin ittiler münaḳḳaş

Ger nükteleri cihānnı tuttı
Ġavġāları ins ü cānnı tuttı

Çün Fārsī irdi nükte şevḳı
Azraḳ idi anda Türkī ẕevḳı

Ol til bile naẓm boldı melfūẓ
Kim Fārsī añglar oldı maḥẓūẓ

Min Türkīçe başlaban rivāyet
Ḳıldım bu fesāneni ḥikāyet

Kim şöhreti çün cihānġa tolġay
Türki ilge daġı behre bolġay

Nivçün kim bu kün cihānda Etrāk
Köptür ḫōş-ṭabʿ u ṣāf-idrāk

Seb'a-i Seyyare'nin sonunda amacını şu beyitlerle açıklıyor :

Yana bu kim alar ḳılurda raḳam
Fārsīni meger ki irdi ḳalem

Ki ni kim kilki ṣavtı saldı ṣadā
Fārsī lafẓ birle taptı edā

Fārsī bilgen eyledi idrāk
Līk maḥrūm ḳaldılar Etrāk

Sin çü naẓmıñgnı türkṭāz ittiñg
Fārsī tildin iḥtirāz ittiñg

. . . .

Dehr ara şeh çü Türk vāḳıʿdur
İl ara Türk lafẓı şāyiʿdur

Çün bu maʿnīni eylediñg melḥūẓ
Türk ulus daġı boldılar maḥẓūẓ

Sedd-i İskenderî'nin başında ise aynı fikri şu beyitlerle tekrarlıyor :

Özümdin işim ye'S-i cāvīd olup
İşimdin köñgül daġı nevmīd olup

Ḳulaġım bu ḥālet ara berḫurūş
İşitti ki dir irdi ferruḫ sürūş

Ki ey bülbül-i zār-ı elḥān-serā
Velī söz riyāżıda destān-serā

Nevā içre miñg laḥn- sāzıñg ḳani
Desātīn-i ḫāṭır-nevāzıñg ḳani

Sañga ança Ḥaḳ luṭfı vāḳiʿ durur
Ki tā Türk elfāẓı şāyiʿ durur

Bu til birle tā naẓm irür ḫalḳ işi
Yaḳīn ḳılmamış ḫalḳ sin dik kişi

Sañga Türk eḳālīmin eylep raḳam
Ezelde naṣīb eylemiş yek-ḳalem

Naṣīb itti eylep sini merzübān
Sinān-ı ḳalem birle tīġ-ı zebān

Hadis-i Erbain'de de şöyle söylüyor :

Fārsī-dānlar eyleben idrāk
ʿĀrī irdi bu nefʿdin Etrāk

İstedim kim bu ḫayl hem bārī
Bolmaġaylar bu nefʿdin ʿārī

Nevaî'nin bütün dileği, eserlerinin ulus tarafından beğenilmesidir. *İskender-name*'de şöyle söylüyor :

Ki il ḫāṭırıġa nüzūl eylesün
Ulus köñgli anı ḳabūl eylesün

Nazmü'l-Cevahir'de aynı dileği tekrarlıyor :

Sin daġı ulus köñglige merġūb it anı
ʿĀşıḳ veşler ḳaşıġa maḥbūb it anı
Ṭālib ḳılıban ḫalḳnı maṭlūb it anı
Mazmūnı kibi başdın ayaġ ḫūb it anı

Siracü'l-Müslimin'de de bu dilekte bulunuyor :

Çü lābüd nükteler melḥūẓ bolġay
Ümīd ol kim ulus maḥẓūẓ bolġay

Hayretü'l-Ebrar'da sözden bahsederken :

Naẓm ki hem ṣūret irür ḫōş aṅga
Żımnıda ma'nī dağı dil-keş aṅga

Yā Rab anı ḫalḳ dil-efrūzı it
Ḫasta Nevāyīğa dağı rūzī it

beytiyle, şekil ve anlam bakımından güzel olan sözün halkça beğenilmesini ve kendisinin de bu ergiye erişmesini diliyor ki, Nevaî için asıl amaç işte budur.

NEVAÎ VE DİL

NEVAÎ VE DİL ANLAYIŞI :

Nevaî'ye göre, Arap dili bütün dillerden daha belâgatlıdır. Bu söz götürmez. Çünkü Kuran'daki âyetler bu dille inmiş ve Peygamber'in hadîsleri bu dille söylenmiştir. Arapça'dan sonra üç dil başta gelir ki, bunlar da Türkçe, Farsça ve Hintçedir. Belâgatlı olan Arapça ile, ilkel bir halde kalan ve kendi çevresinden başka yerde kullanılmayan Hintçe bir yana bırakılırsa, geriye Türkçe ile Farsça kalır.

Türk Sart'tan (Türkistan'da oturan İranlı) daha tez anlayışlı, daha yüksek kavrayışlıdır. Yaradılışı daha saf, daha temizdir. Sart da akılda ve bilgide daha ince ve daha derindir. Bu hal Türklerin doğruluklarıyla iyi niyetlerinden, Sartlıların da bilim ve fendeki eserlerinden anlaşılır. Ancak her ikisinin de dillerindeki olgunluk ve noksanlıktan dolayı aralarında geniş ayrılıklar vardır. Kelimelerde ve cümlelerin tertibinde Türk Sart'tan üstündür. Türk'ün Sart'tan daha zeki olduğu şundan anlaşılır ki, Türk'ün büyüğünden küçüğüne, işçisinden beyine kadar hepsi Sartça'yı bilir, bu dille konuşur. İçlerinde çok iyi konuşanlar da az değildir. Türk şairleri arasında Farsça şiir söyleyenleri de vardır. Fakat Sartlar'dan hiç biri Türkçe konuşmaz; konuşulanları da anlayamaz. Yüzde, hattâ binde biri bu dili öğrenip de söylemek istese, onun Sart olduğu hemen anlaşılır. Sartlar Türkçe'nin belirttiği kavramı kendi dilleriyle belirtemezler. Çünkü, Türkçe'de en küçük kavramlar için kelimeler vardır. Bunlar bilginler tarafından açıklanmadıkça anlaşılmaz.

Bu sözler Nevaî'nin son yıllarında yazdığı *Muhakeme'tül-Lûgateyn*'de ileri sürdüğü düşüncelerdir.

Nevaî burada yüz kelime veriyor. Bu kelimelerdeki inceliği ve özelliği karşılamak için Farsça'da kelime olmadığını, bu kavramları Farslar'a anlatmak için, Arapça kelimelerin yardımıyla uzun cümleler yapmak gerektiğini yazıyor. Sonra iddiasını ispat için misaller getirerek, Türkler'in bu kelimelerle belirttikleri ince duyguları Farslar'ın hangi kelimelerle karşılayabileceklerini soru-

yor. Şair bu denemeyi çeşitli kelime grupları üzerinde yaptıktan, isimlere ve fiillere getirilen eklerle Türkçe'nin yeni kelimeler yaratmaktaki zenginliğini anlattıktan sonra, Türkçe yazmayan Türkler'e geçerek şu yolda sitemler ediyor :

Türkün beceriksiz ve değersiz gençleri, kolaydır diye, Farsça şiir söylemeye özeniyorlar. Gerçekten iyi düşünülürse, mademki Türk dilinde bu kadar genişlik, bu derece enginlik vardır; gerekir ki, her şekilde ve her türde şiir söylemek ve sanat göstermek kolay olsun. Gerçekten kolaydır da. Türk dilinin genişliği bu kadar tanıklarla anlaşıldıktan sonra, yetenekli Türk gençlerinin kendi dilleri dururken başka dille eserlerini yazmamaları gerekirdi. Eğer her iki dille şiir yazabilecek yetenekte iseler, kendi dillerinde daha çok eser vermeliydiler. Hiç olmazsa başka dille yazdıkları kadar kendi dilleriyle de yazmalıydılar. Yoksa Türk şairlerinin hepsinin, Türkçe şiir söyleyebildikleri halde, Türkçe söylemeyip Farsça söylemeleri düşünülemez. Doğrusu şudur ki, bunlar Türkçe şiir söyleyecek güçte değildirler. Eğer Türkçe yazacak olsalar, Sartlar'ın Türkçe şiirleri gibi, bunları şiirden anlayan Türkler'in yanında okuyamazlar. Okusalar her kelimesinde yüz yanlış bulunur.

Bütün bu sözlerimizden anlaşılıyor ki, Türk dili kelime bakımından zengin, deyiş bakımından engindir; ancak bunu güzelce tertiplemek güçtür. Acemi şairler bu güçlükten yılarak kolay yana kaçıyorlar.

Nevaî, bundan sonra kendinden bahsederek, bu gerçeği nasıl sezdiğini, bu dalgınlıktan nasıl uyandığını şu yolda anlatıyor :

Türkçe'nin Farsça'ya bu derece üstünlüğü, bu kadar genişliği meydanda iken, bu gerçek bilinmiyordu. Türk dili bırakılmak üzere idi. Bunun içindir ki, ben de gençliğimde geleneğe uyarak ilk şiirlerimi Farsça söyledim. Kendimi anlamağa başlayınca, güçlükleri yenmek isteğiyle Türk diline döndüm ve onu düşünmeğe başladım. O zaman gözlerimin önünde on sekiz bin âlemden daha geniş bir âlem belirdi. O âlemin süslerle dolu göğü bana dokuz felekten daha yüksek göründü. İncileri yıldız cevherlerinden daha parlak olan erdemlik hazinesi bana açıldı. Orada gülleri gökteki yıldızlardan daha parlak, içine yabancı ayağı girmemiş, yabancı eli değmemiş bir gül bahçesine rastladım. Fakat bu hazinenin bekçisi olan ejderleri kan dökücü idi. Güllerinin dikeni de sayısızdı. Düşündüm ki, tabiat sahibi kimseler bu ejderlerin zehiri korkusundan bu hazineye girememişlerdir. Ve gönlüme öyle geldi ki, şairlerin seçkinleri, bu dikenlerin korkusuyla bu bahçeden bir gül bile koparmadan geçip gitmişlerdir. Ben bu âlemi bırakıp gitmedim ve ona bakmağa doyamadım. Bu âlemin genişliklerinde tabiatımın askeri koşuşmağa başladı. Hayalimin kuşu havalandı. Her şeyin değerini takdir etmesini bilen zevkım, bu hazineden sayısız inciler ve mücevherler topladı. Gönlüm o bahçenin güzel kokularından sonsuz gül ve yasemin kopardı. Bu kadar varlıklar ve bolluklar bana nasip olunca, tabiatımda güller açmağa ve âleme yayılmağa başladı.

Bu uyanış "millî bilince eriş" dir. Nevaî'nin *kişiliğini* yükselten değerlerden biri de budur.

Eserinin sonunda verdiği şu hüküm çok dikkatı çekicidir :

"Ve bu münasebet bile Sart selâtınidin hem Sultan Tugrul dik ve Şah Şuca' dik âlî-kadr padişahlar ve refi'-mertebe encümsipahlar, rengin ebyat ve şirin gazeliyyat aytıtlar ve zamanlarıda meşhur boldı ve ruzgârları evrakıda mastur. Ta mülk Arap ve Sart selâtınidin Türk hanlarga intikal taptı; Hulâgû Han zamanıdın Sultan-ı sahib-kıran Timur Güregen zamanıdın ferzend ü halefi Şahruh Sultannıñ zamanınıñ ahırıgaça Türk tili bile şuara peyda boldular".

Görülüyor ki Nevaî, İran ülkelerine hâkim olan Türk padişahlarını Sart sayıyor.

Nevaî, Türk dilinin zenginliğini ve edebî dil olmak bakımından taşıdığı özelliği ve genişliği vaktinde sezmiş, Türk ülkelerinde Fars dili ve edebiyatının bu derece yaygın ve salgın olduğu devirde, kendini çekemeyenlerin kınamalarına bakmadan, Türk dilini Fars dilinin salgınına karşı cesaretle savunmuştur.

Nevaî, Türk dilinin özelliğini ve zenginliğini *Muhakemetü'l-Lûgateyn*'de şöyle belirtiyor :

a) Türk dilinin kelime hazinesi çok zengindir. Meselâ ağlamanın her türlüsü (gizlice, yavaşça, yüksek sesle, hıçkırarak vb.) başka başka kelimelerle karşılanır.

b) Bu özelliğiyle Türk dili "Tecnis ve îham" sanatına çok elverişlidir. Tuyuglar buna tanıktır. Meselâ آت , ایت , بار , کوك kelimeleri türlü anlamlara geldiği gibi , اوت , توز , تور kelimeleri de okunuşa göre türlü anlamlara gelir.

c) Kafiye kolaylığı vardır : ارا sözü سرا , درا ile kafiye olabileceği gibi سره , دره ile de kafiye olur. ایرور sözü سحر , در , غرور , ضرور ile kafiye olabilir. باغیر sözü صادر , قادر ile kafiye olduğu gibi, تغییر , تاخیر ile de kafiye olabilir.

d) Her kavram için ayrı kelime vardır. Meselâ büyük, küçük, kız ve erkek kardeşler ayrı adlarla anılır.

e) Arap dili gramerindeki "mufaale" babı Türkçede "ş" ile kolayca karşılanır : Tapışmak, koçuşmak, öpüşmek gibi.

f) Arapçadaki iki mefullü fiiller Sartlar'da yoktur. Türkler söze bir harf, ya da buna benzer bir zamir ekleyerek bu ihtiyacı karşılarlar : yügürt, kıldurt, yaşurt ve çıkart gibi.

g) Kelimenin sonuna "چی" eklenerek mevki, hüner ve sanat sahipleri belirtilir. Suçı, kızançı, nîzeçi, ahtaçı, kuşçı, tamgaçı, cibeçi, helvaçı gibi.

h) Kelimelere "dik" edatı getirilerek anlama başkalık verilir: bargu dik, yargu dik, kilgü dik, bilgü dik, aytku dik gibi.

i) Bazı kelimelere "کچ , غاچ" eklenerek fiilde çabukluk gözetilir : itgeç, bargaç, tapgaç gibi.

j) Bazı sözlerin sonuna "کور" eklenerek bir işte gösterilmek istenen çaba belirtilir : bilekör, kılakör, kitekör, yitekör gibi.

k) "p" ya da "m" harfi eklenmekle renk bildiren bir ismi ya da bir sıfatı mubalâgalandırmak mümkün olur : kapkara, kıpkırmızı, sapsarıg, apaçug, çupçukur, yemyeşil gibi.

l) "ول" harfleri eklenerek, sultanlar hizmetindeki kişilerin bazı sıfatları belirtilir : Karavul, çengdavul, yasavul gibi,

m) "ل" harfini eklemekle, bir işde alışkanlık belirtilir: yasal, bukal, tuskal gibi.

Görülüyor ki Nevaî, Türk dilinin kelime hazinesiyle yapısındaki zenginliği, şekillerin kullanışındaki kolaylığı, anlama göre meydana getirdiği değişikliği 500 yıl önce fark etmiş, çağının imkânları içinde, kendi ölçüsü ve anlayışına göre bu özellikleri açıklamağa çalışmıştır.

DİL ÖZELLİKLERİ :

Nevaî'nin edebî dili nasıl bir esasa dayanıyordu? Bu konuda kesin bir hüküm vermek kolay değildir. Bilindiği gibi, Karahanlılar devrinde yazı dili olarak Hakaniye Türkçesi adını alan Uygurca'ya, sonraları Oğuzca ve Kıpçakca ögeler de karışmış, türlü bölgelerde birbirinden az çok farklı özellikler gösteren eserler vermeğe başlamıştı. Moğol yayılmasından sonra dile Kıpçak - Kanklı ve Moğolca ögeler de girerek, bu fark daha çok genişlemiştir. Öyle ki, Batı Türkistan'la Harezm, Horasan, İran, Suriye ve Mısır'da XIII. ve XIV. yüzyıllarda yazılmış olan eserlerde filolojik büyük farklar görülür. XV. yüzyılın başında Timur'un ölümü üzerine, onun bıraktığı saltanatın sınırları darala darala Maveraünnehir ve Horasan ile dolaylarında toplanınca, bu bölgelerdeki edebî dil biraz daha durulmuş, daha belirli bir hal almıştır. Bununla birlikte, Maveraünnehir'le Horasan bölgelerinde yazılan eserler arasında bile ağız farkı vardır.

Babur, bu devirde yazı diline hakim ağzın, Fergana'nın merkezi bulunan Endican'da konuşulan dil olduğunu *Hâtırat*'ında şu satırlarla belirtmek istiyor :

"İli Türktür. Şehri ve bazarısıda Türkī bilmes kişi yoktur. İliniñ lafzı kalem bile rāsttur. Ni üçün kim Mīr ‘Alī Şīr Nevāī-niñ muşannefātı, bāvücūd kim Herī'de neşv ü nemā tapıpdur, bu til biledür" [146].

Nevaî Endican'da bulunmamış olduğuna göre, Babur'un bu hükme nasıl vardığı bilinmez. Her halde edebî dile hakim ağzın, bu devirde Endican'da, hattâ Maveraünnehr'in merkezi olan Semerkant'ta değil, Horasan'ın merkezi olan Herat'ta konuşulan dil olması tabiî görülür. Herat'ta bile türlü ağızların bulunduğu unutulmamalıdır.

Nevaî, Farsça'nın çarşıda pazarda konuşulduğu, Türk şairlerince edebî dil olarak Türkçe'den üstün tutulduğu bir ülkede, edebî dili Farsça ile boy ölçüşecek kararlı bir hale getirmek istiyordu. Nevaî bu isteğini gerçekleştirmiş, kendinden önce gelen Sekkâki, Haydar, Atayî, Mukimî, Yakinî, Emirî, Gedaî, Lutfi gibi şairlerce kullanılan, fakat yeter derecede işlenmemiş olan Türk dilini işleyerek, onu daha kıvrak, daha canlı, olgun ve Orta Asya'da hakim edebî dil haline getirmiştir. Nevaî'nin dilinde, türlü lehçelerin ve ağızların etkisi görülür.

[146] *Babur-name*, faksimilesi ve Annetes S. Beveridye'in incelemesiyle birlikte, Gibb yayını, Londra - Leiden 1905, s. 3. Ayrıca bk. *Vakayi'*, *Babur'un Hâtıraları*, bugünkü dile çeviren: Reşit Rahmeti Arat, c. 1, 1943, c. I , 1946, T T K yayını.

Şüphe yok ki onun dili, Anadolu'da yetişen çağdaş Türk şairlerinin dilinden çok daha sadedir. Nazmı da nesrinden daha açık ve daha akıcıdır.

Nevaî'nin eserlerinde, rahatça ve kolayca bir söyleniş göze çarpar. Farsça divanından başka Türkçe dört büyük divan meydana getirmesi, hamsesini iki yıl gibi çok kısa bir zamanda tamamlaması, en olgun eserlerini arka arkaya vermesi, tabiatındaki cömertliğe en açık bir tanıktır.

Nevaî'deki dil özellikleri üzerinde dururken, önce şu üç etkinin izlerini gözönünde tutmak gerekir:

1 — Uygurca'dan kalma eski kelimeler ve ekler.
2 — Batı lehçesinden geçen kelimeler ve ekler.
3 — Fars dilinin kelimeleri ve kuralları.

Bunlara kısaca işaret edelim :

1 — Uygurca'dan kalma kelimeler, ekler :

a) Arıg, asıg, bitik, kamug, kayu, kolmak, öksük, öküş gibi kelimeler :

Tā anı āḫır bu *arıġ* niyyeti
Beyle ḥayā şīvesi ḥayṡiyyeti

Hayretü'l-Ebrar

Ni *asıġ* her aḳ gül olsa merhem üçün bir mamuḳ
Çünki çıḳmaydur yaramdın ġonçe dik peykān henūz

Garaibü's-Sigar

Āteşīn gül çünki bülbül küydürür yüz vechile
Ni *asıġ* feryād ü efġān birle miñ destān añga

Nevadirü's-Sebab

'Ālem ehli ara maḳbūl olmaḳ
Ni *asıġ* ger sañga bolsam merdūd

Fevaidü'l-Kiber

Maḥbūbġa i'timād ḳılmaḳ bolmas
Andın ṭaleb-i murād ḳılmaḳ bolmas
Közniñ ḳarasın midād ḳılmaḳ bolmas
Ger bolsa *bitik* sevād ḳılmaḳ bolmas

Garaibü's-Sıgar

Çūn ḥaclesi sarı köz salıpsın
Ḳolmaḳḳa ḳızını söz salıpsın

Leylî vü Mecnun

Ḳılıp hükm kim mülk sulṭānları
Ḳamuġ ḫayl ü kişver nigeh-bānları

Sedd-i İskenderi

Zehr-i firāḳıñġdın *ḳayu* 'āşıḳ ki boldı telḫ-kām
Nūş-ı viṣāliñġ yitmese 'Īsā añga tapmas devā

Bedayiu'l-Vasat

Mini ki muġ-beçe deyr içre eyledi ösrük
Ni tañ közümge ḳuyaş bolsa ẕerredin *öksük*

Bedayiu'l-Vasat

'Āfiyet bezmide gerçi cām-ı vaṣlıñġ tolmasa
Zühd bīdādı başıñġdın bir nefes *öksülmese*

Nevadirü'ş-Şebab

Sini hem sipihr-i muḫālif-meẕāḳ
Öküş rīv ile saldı mindin yıraḳ

Garaibü's-Sıgar

Her biri ẕātı yüz ġarāyib ile
Cilve ḳılġay *öküş* 'acāyib ile

Seb'a-i Seyyare

b) "gu, gü" ekiyle biten kelimeler :

"Feṣāḥat dīvānınıñġ ġazel-serāyları ṭab' maḫzenidin şūrīde-ḥāl 'āşıḳlar ḫırmen-i cānıġa ot *salġu* dik bir āteşīn la'l naẓmı silkige tarta almaġaylar".

Dibace

Ey köñgül ḥālınġa ol ay raḥm *ḳılġu* dik imes
Zārlıġ birle işim andın *açılġu* dik imes

Fevaidü'l-Kiber

Tīre şāmım şiddetin körgil ki çerḫ u ṣubḥdın
Ḥālime geh *yıġlaġudur gāh külgü* kiceler

Fevaidü'l-Kiber

c) Sıra sayılarında "inç", "ünç" ekleri :

Üçünç ol ki çūn Ḫālıḳ-ı Ẕü'l-Celāl
Ki hem lemyezel kildi hem lāyezāl

Garaibü's-Sıgar

2 — Batı Türkçe'sinin (Azerî ve Anadolu) izleri :

a) Çağataycada "-miş" li geçmiş zamanın tekil birinci şahsı "-mişmin" ya da "-ganmın" ile biter. Şu misalde olduğu gibi :

Nevāyī bil ki *tapmışmın* nişān maksūddın bişek
Uşal kün kim nişānī tapmasanğ istep nişānımdın

Garaibü's-Sıgar

Halbuki Nevaî'de, geçmiş zamanın Batı Türkçe'sindeki şekli de sık sık geçer :

Tikmişem mecrūh könğlüm zahmını ġam nīşidin
Çıkmasun dip hancerinğ zevkı könğlüninğ rīşidin

Garaibü's-Sıgar

Yana *bolmışam* 'āşık u zār hem
Harābātī vü rind ü hammār hem

Garaibü's-Sıgar

b) Geniş zamanın tekil birinci şahsı sık sık Batı Türkçesindeki şekliyle de geçer:

Ey Nevāyī tā mukarrer kıldım āheng-i hicāz
Geh 'ırāk u geh 'acem sarı terennüm *eylerem*

Garaibü's-Sıgar

Her yan *kizerem* tilbe sıfat tā ki yaşundunğ
Közden perī yanğlıġ

Garaibü's-Sıgar

Serv-i āzādımnı bāġ içre hırāmān *isterem*
Sebzesin sersebz ü gül berkini handān *isterem*

Nevadirü'ş-Şebab

c) Çağataycada "olmak" karşılığı "bolmak" dır. Nevaî'de "bolmak" yerine "olmak" mastarından yapılan fiiller de yer alır:

Yārdın hīç kim mininğ dik zār-ı mehcūr *olmasun*
Cümle-i 'ālemde rüsvālıkka meşhūr *olmasun*

Garaibü's-Sıgar

Dimey ki min özi ma'şūk irür özi 'āşık
Ki tīġ-ı ġayret *olup* anğa nakş-ı ġayr-zidā

Nevadirü'ş-Şebab

Hattâ aynı mısrada her iki şeklin yanyana yer aldığı da görülür :

Dip imişsin küydürey bir daġ ile könğlin anınğ
Her niçük daġ *olsa olsun* daġ-ı hicrān *bolmasun*

Garaibü's-Sıgar

Mininğ başıma bes katık *boldı* iş
Çū tāk oldı bu derd ile tākatım

Garaibü's-Sıgar

Bunların çoğu şüphesiz vezin zorunluğu ile yapılmıştır. Ancak nesirde de görülmektedir.

d) Çağataycada "irmek" mastarından yardımcı fiil olan "irdi" yerine, bazı kere Batı Türkçesi'ndeki "imek" mastarından gelen "idi" de geçer:

"Taşavvuf risāleleridin *Leme'āt* bile *Gül-şen-i rāz*'ġa köp meşġūf *idi*. Tab'ı daġı nazmġa mülāyim irdi" Mecalis (Ebülkasım Babur maddesi).

Könğlümde ni ma'nī olsa irdi peydā
Til eyler *idi* nazm libāsıda edā
Ol nazmġa cānın kılıban halk fidā
Salurlar *idi* günbed-i gerdūnġa şadā

Bibace

Bezm *idi* cān-bahş mey birle yaruġ veh kim manğa
Zulmet *irdi* kim hayātım çeşmesi nāyāb *idi*

Garaibü's-Sıgar

Yār kilgeç manğa düşmen bolurın bilmes *idim*
Yoksa tün kün tileben vaşl du'ā kılmas *idim*

Fevaidü'l-Kiber

Çün şühūd oldı müyesser meydin
Yār hem şāhid *idi* hem meşhūd

Fevaidü'l-Kiber

f) Datif (isimlerin e hali) Çağataycada "-ka, -ke" ve "-ga, -ge" dir. Yazılışta pek düzen bulunmamakla birlikte, genel olarak "ç, f, h, h, h, k, p, s, ş, t" harflerinden sonra "-ke" ve "-ka" öteki harflerden sonra "-ge" ve "-ga" gelmektedir: küçke, köpke, bizge, hatırımga, könğlümge gibi. Nevaî'de de böyle olmakla birlikte arasıra Batı Türkçesi'ndeki şekil de yer alır :

Yakam çāk idüp köksüme taş urup
Salup rüstehīz il ara min ġarīb

Bular nef' çün kılmadı *könğlüme*
Lebā-leb kadeh birle birdim firīb

Garaibü's-Sıgar

Bu tena'umlar ara *ḫāṭırıma*
Tüşti endīşe-i mebde' vü me'ād

Fevaidü'l-Kiber

g) Batı Türkçesi'nden bazı kelimeler de Nevaî'de yer alır. En çok geçen "iv" dir. Bu kelime, Batı Türkçesi'nde "ev, iv", Uygurcada "iv" olarak geçer. Halbuki "ev" karşılığı Çağatayca'da "öy" dür. Nevaî'de "öy" olarak geçmekle birlikte, sık sık "iv" de yer alır :

Zünbūrınıñ *ivi* kibi köñglüm tişük tişük
La'liñ ḫayāli her tişük içinde nāl ikin

Garaibü's-Sıgar

Köñgül ki her sarı çāk oldı tīğ-ı hicrāndın
Bir *iv* durur ki tapupdur şikest her yandın

Bedayiu'l-Vasat

Aşağıdaki beyitte kelimenin her iki şekli de kullanılmıştır.

Taḳvā *ivi* hem-vār irür sübḥam ipi zünnār irür
Öy külbe-i ḫammār irür tā kördüm ol çin lu'betin

Garaibü's-Sıgar

h) Batı Türkçesi'nden geçen edatların biri de "kadar" anlamına gelen "digin", "tigin" dir :

Suğaça ḫārā bile bünyād añga
Kökke *digin* pāre-i fūlād añga

Hayretü'l-Ebrar

Ġamıñ tünide küyüp şem' dik seḥerġa *digin*
Özümge uyḳunı eylep ḥarām yığlarmın

Bedaiyu'l-Vasat

Fānī-i maḥż olmayın Sulṭān Ebü'l-Ġāzī *tigin*
Ey Nevāyī devlet-i bāḳī tilersin vaṣldın

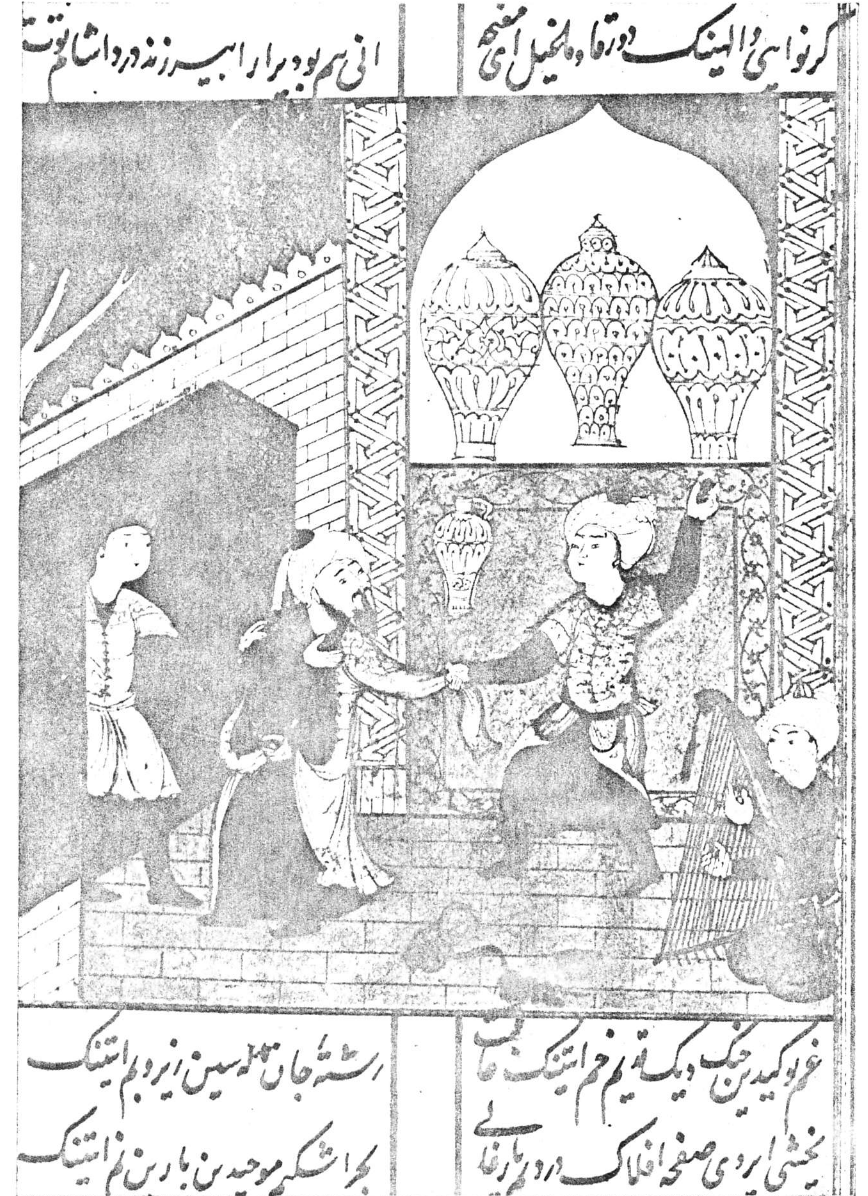
Garaibü's-Sıgar

i) Çağatayca'da atıf edatı "birle", "bile" dir. Bazı kere Batı Türkçesi'nde olduğu gibi "ile" de kullanılır.

Ḳīr *ile* eyleñ yüzümni çumḳara kim 'ömr ötüp
Dōst kūyi 'azmi ḳıldım yüz tümen taḳṣīr *ile*

Garaibü's-Sıgar

Bolmağıl hīç nefes ġaflet *ile*
'Adl ḳıl yoḳ ise bol 'işret *ile* *Fevaidü'l-Kiber*

Topkapı, Revan Ktp., No. 805 *Nevadirü'ş - Şebab*, v. 24 a

3 — Farsça'nın etkisi :

Fars dilinin bütün gramer kuralları birçok kelimelerle birlikte Nevaî'nin ve çağdaşlarının eserlerinde yer alır. Bunun üzerinde durmak gerekmez. Ancak Orta Asya edebî dilinin, Anadolu'da gelişen edebî dilden daha sade olduğunu belirtmek gerekir. Bununla birlikte Nevaî'nin ve çağdaşlarının dilinde "acemane" sayılacak ağır deyişler de eksik değildir :

Bāvücūdī kim 'adem boldum ġamıdın ḳayġurup
Hīç aġzınıñ soraġın la'lidin tapman sorup

Garaibü's-Sıgar

Bu dil özellikleri Nevaî'den önceki Lutfi, Sekkâkî, Ataî'nin ve daha öncekilerin eserlerinde de görülür. Her halde Nevaî'nin dili üzerindeki etkileri araştırırken, bir yandan Orta Asya edebî dilinin geleneklerini, bir yandan da Batı Türkçesi'nin etkilerini gözönünde tutmak gerekecektir.

BAŞKA ÖZELLİKLER :

Nevaî'ye özgü dil özelliklerine geçmeden önce Çağatayca'daki ekler ve zamirler üzerinde biraz durmak yerinde olur. Çağatayca'da ekler ve zamirler, yerine göre çeşitli görev alır. Meselâ "-yın, -yin", "-ay, -ey", dilek kipi birinci şahs zamirleridir :

Ki mañga birseñg anı *sıpkarayın*
Tā demī mest olup özdin *barayın*

Tā fenā deyri fežāsıġa *kirey*
Rindler bezmi arasıġa *kirey*

Fevaidü'l-Kiber

Bunlardan "-ay", "-ey" aynı zamanda tekil üçüncü şahs zamiridir:

Yılda biş kün kim çemende açılur
On kün *ötmey* tofraġ üzre saçılur

Lisanü't-Tayr

Buradaki "ötmey", "geçmez" demektir :

Bu ek, ayrıca gelecek zamanın tekil üçüncü şahs zamiridir:

Añga çıḳmaḳ *olmay* kişiniñ işi
Meger kim çıḳıp bir iki üç kişi

Yoḳ Etrāk ara yirde ançа bilig
Ki bu nev' uluġ işke *urġay* ilik

Sedd-i İskenderî

Bu iki beyitten birincisindeki "olmay", "olmaz", ikinci beyitteki "urgay" da "vuracak" anlamınadır.

Bu aynı zamanda ulaç ekidir:

Ya'nī ki uyatdın özde *ḳalmay*
Andaḳ ki yuḳarı *baḳḳa almay*

Leylî vü Mecnun

Birinci mısradaki "kalmay", "kalmaz", ikinci mısradaki "baka almay" ise "bakamayarak" anlamınadır.

Yukarıda kaydettiğimiz iki zamirden "-yın, -yin" zamiri ise aynı zamanda ulaç ekidir:

Şehlıġ itkendin ni ḥāṣıl faḳr sırrın *bilmeyin*
Hīç kim mülk-i baḳā sulṭānı bolġay mu ikin

Garaibü's-Sıgar

Buradaki bilmeyin, "bilmedikçe" anlamınadır.

Velī *ḳılmayın* meyl ḥālātıġa
Şurū' eylemişdür maḳālātıġa

Sedd-i İskenderî

Burada "kılmayın" ise "kılmayarak" anlamınadır.

Sin gümān ḳılġandın özge cām ü mey mevcūd irür
Bilmeyin nefy itme bu mey-ḫāne ehlin zāhidā

Buradaki "bilmeyin"de "bilmeden, bilmeyerek" anlamınadır.

Garaibü's-Sıgar

Olumsuz fiillerde "-man, -men" eki de kullanılır:

Aytman 'ömr ötüp sağınmadın͡g bir dem mini
Ḳatl iterde çün kirek boldı kişi yād eyledin͡g

Nevadirü'ş-Şebab

Aytman = söylemem.

Ki mini şāh-ı zamān hicrānı
Eyle ḳılmış ki *diyalman* anı

Fevaidü'l-Kiber

Diyalman = diyemem.

Bu ek ayrıca geniş zamanın olumsuz ikinci şahıs zamiridir:

Disen͡g ki öltüreyin ey firāḳ cismimni
Bu ża'fdın *tapaalman͡g* ölük taṣavvur ḳıl

tapaalman͡g = bulamazsın.

"Dik" benzerlik edatıdır:

Kāmın͡gnı *anıng dik* it taḫayyül
Kim tapmasan͡g itkesin taḥammül

Leylî vü Mecnun

anın͡g dik = onun gibi.

"Dik" aynı zamanda emir kipinin tekil üçüncü şahıs eki olarak kullanılır:

Ḳıldı çün Tin͡gri mülāyım anı
Asra dik ḥıfẓıda dāyim anı

Fevaidü'l-Kiber

Asra dik = saklasın.

"Dik" aynı zamanda şart kipi tekil ikinci şahıs eki olarak kullanılır:

Ger budur kāfer köz ü zünnār zülfi ey faḳīh
Bolġusı dik deyr ara mest ü perīşān 'āḳıbet

Garaibü's-Sıgar

Bolgusı dik = olsan gerek.

Çağatayca'da başka başka anlam taşıyan daha birçok zamirler ve ekler vardır. Nevaî, bunları yerine ve sırasına göre ustalıkla kullanarak, deyişde kolaylık ve genişlik sağlamıştır.

NEVAÎ'DEKİ BAŞLICA ÖZELLİKLER:

Nevaî'nin eserlerinde görülen başlıca dil ve deyiş özellikleri şunlardır:

a) Vahdet "i" siyle yapılan kelimeler çok geçer:

Ẓulmetī kim çeşme-i ḥayvānı anın͡g bolmaġay
Dūzaḫī dur kim yanıda ravża-i Rıżvānı yoḳ

Dūzaḫī kim ravża-i Rıżvāndın olġay nāümīd
Bir *ḫumārī*dur ki anda mestlıġ imḳānı yoḳ

Garaibü's-Sıgar

Tilermin bu deyr içre *kāşānel*
Ki bolġay civārıda *ḫum-ḫānel*

Garaibü's-Sıgar

Meyl kim ḳılur ḳoysalar cām ara
Özi mest ü keyfiyyeti mey-perest

Garaibü's-Sıgar

Bu son beyitteki "i", hem "vahdet", hem "işaret" ekidir.

b) Anlama kuvvet vermek için, çok kere bazı mısralardan sonra "ni, dime, yok, kayu, koy" gibi sözlerle bir geri dönüş (rücu') yaparak daha yüksek bir vasıf ekler:

Ki ötti pāyesi deryā vü kāndın
Ni deryā vü ni kān kim āsmāndın

Ferhad ü Şirin

Yıllar anıñ ḥasretidin ḳan yutup
Ḳan ni bolur sāġar-ı hicrān yutup

Hayretü'l-Ebrar

Ḳılsa şeb-istān-ı şühūdum ẓuhūr
Ḫayl-i melāyik aña cem'-i ṭuyūr

Ṭayr dime her sarı ḫuffāş di
Encüm ü kök ḥoḳḳa-i ḫaşḫaş di

Hayretü'l-Ebrar

Ḳuyaş ma'şūḳ u her ẕāt oldı 'āşıḳ
Dime her ẕāt ẕerrāt oldı 'āşıḳ

Ferhad ü Şirin

Meş'ale yoḳ kim dür-i tābān digil
Dür dimegil mihr-i dıraḫşān digil

Hayretü'l-Ebrar

Şem' ü ḳayu şem' ki fikret tüni
Her biri bu meş'aleniñ uçḳunı

Hayretü'l-Ebrar

Zīnet ara ravża-i Rıżvāndur ol
Ravżanı ḳoy mülk-i Ḫorāsāndur ol

Hayretü'l-Ebrar

Serā-ser gūyyā ol ni güherdür
Ġalaṭ ḳıldım lebā-leb ney şekerdür

Ferhad ü Şirin

c) Nevaî'de çekimli fiili olmayan cümlelere de rastlanır:

"'Ömrüm şeb-istānı şebāb şem'leri nūrıdın münevver ve ḥayātım gül-istānı yigitlik gülleri 'ıṭrıdın mu'aṭṭar irdi. Sin muḳteżāsıdın ṭabī'atḳa hevā ġālib ve hevā ġalebesidin ṭabī'at lehvġa ṭālib irdi. Köñglegim çākidin köksümdeki iski tükenler bir bir 'ıyān ve kögrekimde kisken yengi eliflerdin köñglekim ḫat ḫat ḳan. Müdām mey raġbeti köñgülge maḥbūb ve hemīşe maḥbūb ülfeti ḫāṭırġa merġūb. Cānım 'ışḳ bādesidin mest ve köñglüm bāde 'ışḳıdın mey-perest" [147].

Dibace

d) Nevaî'de söz sanatı olarak en çok görülen, cümlede ya da beyitte kelimelerin yerlerini değiştirip tekrarlamak (akis, tebdil, tedvir) dır:

Ḫāmem tili lāl ve tilim ḫāmesi şikeste-maḳāl irdi.

Dibace

Nāme üçün ḫāme teraş eyledim
Ḫāme üçün nāme ḫırāş eyledim

Hayretü'l-Ebrar

Min mütefekkir bu taḥayyür ara
Īl mütehayyir bu tefekkür arı

Hayretü'l-Ebrar

Rūḥ-perver sözi bolsun özi dik
Rūh-güster özi bolsun sözi dik

Fevaidü'l-Kiber

e) Nevaî mısralar arasında kelimelerin "mütenazır" olmasına da dikkat eder:

Ḫırmen-i Vaṣlıñg tevellāsıda ey ḫalḳ aḥseni
Sebze-i ḫaṭṭıñg temāşāsıda ey köz rūşeni
Sübnül-i zülfüñg ḫayālātıġa ey cān gül-şeni
Dāne-i ḫāliñg temennāsıda ey gül ḫırmeni

Nevadirü'ş-Şebab

Bu dört mısraın ilk kelimeleri olan "hırmen, sebze, sünbül, tane", ikinci kelimeleri olan "vaslıñg, hattıñg, zülfüñg, haliñg", üçüncü kelimeleri olan "tevellasıda, temaşasıda, hayalatıda, te-

[147] Fiilsiz cümlelere Nevaî'nin çağdaşı olan Sinan Paşa (Ö. H. 891 = M. 1486) da sık sık rastlanır.

mennasıda", dördüncü parçaları olan "ey halk ahseni, ey köz ruşeni, ey can gül-şeni, ey gül-hırmeni" biribiriyle "mütenazırdır".

Arzū toḫmıġa ber ḫırmān igenni bilmedim
Vaṣl naḫliġa şemer hicrān igenni bilmedim

Bedayiu'l-Vasat

Kün şekli yüzüñg secdesidin boldı müşekkel
Tün ṭurrası ḳahrıñg yilidin boldı muṭarrā

Garaibü's-Sıgar

Bu iki beyitte birinci mısraların her kelimesi, ikinci mısraların kelimeleriyle mütenazırdır.

f) Çağataycada iyelik tekil birinci şahs zamiri olan "m" den önceki harfin harekesi esredir. "Canım, hayatım" gibi. Ancak kelimenin ilk hecesinin herekesi ötre olursa, dudak benzeyişiyle son hece de ötre olur, "köñglüm" gibi. Batı Türkçesinde ise bu hareke her zaman ötredir. "Canum, hayatum" gibi.

Nevaî'de de böyledir. Ancak bir yerde, iyelik kipinin olumsuz çoğul birinci şahsı şöyle geçiyor :

Atı ser-keş tonı zer-keş ḫüsni dil-keş luṭfı ḫōş
Körmedük bu nev' meh veş cābük ü ra'nā yigit

Garaibü's-Sıgar

g) Çağataycada "kibi" den başka, benzerlik edatı olarak Türkçe ve Farsça "–yañglıg", "–mesellik", "–sıfat", "–āsā", "–veş", "–vār", "–cılay", "–digin", "–dak", "–dik" kullanılır: "aşüfte yañglıg", "efsane mesellik", "tilbe sıfat", "hilâl āsā", "hur veş", "kalem vār", "bülbül cilay", "nergis digin", "mundak", "şem dik" gibi.

h) Nevaî "kim, ki" edatını çok kullanır :

"Bu yüz lafẓdur *ki* ġarīb maḳāṣıd edāsıda ta'yīn ḳılıpdurlar *ki* hiç ḳaysı üçün Sart tilide lafẓ yasamaydurlar *ki* barçası muḥtācü'n ileyhdür *ki* tekellüm çağıda kişi añga muḥtāc bolur, köpi andaḳdur *ki* aṣlā anıñg mażmūnın tefhīm ḳılmaḳ bolmas."

Muhakemetü'l-Lugateyn

i) Nevâî'de atıf "ﻭ" leri çok geçer:

Min *ü* muġ deyri ara muġ-beçe başıda ġulū
Sin *ü* zühd ehli bile mescid *ü* miḥrāb tola

Garaibü's-Sıgar

k) Nevaî'deki özelliklerin biri de halk ağzında kullanılan kelimelerin ve fiil şekillerinin bulunmasıdır:

Vaṣl ümidiġa tiler min'ömr līkin vay kim
Sinsi*zin* körsem tirikmin öltürür mini uyat

Garaibü's-Sıgar

Her niçe kim yaşururmın rāz-ı 'ışḳın ḫalḳ ara
Bir maḥalsiz ah *ilen* barın 'ıyān eyler köñgül

Fevaidü'l-Kiber

Niyāz *eyleyü* āstānın öpüp
Biyik sidre-i çerḫ-ı şānın öpüp

Sedd-i İskenderî

Ey ṣabā āvāre köñglüm *isteyü* her yan baru
Vādī vü taġ beyābānlarnı bir bir aḫtaru

Fevaidü'l-Kiber

"Baru" ve "ahtaru", "bar" ve "ahtar" yerinde emir kipinin üçüncü şahsıdır. Ayrıca sonuna halk ağzından bir "ﻭ" eklenmiştir.

YANLIŞLIKLAR VE AKSAKLIKLAR :

Nevaî'de, kalemi hiç elden bırakmadan aralıksız yazı yazmaktan ileri gelen bazı yanlışları ve deyiş aksaklıklarına da rastlanır:

Āşnālıġ eyleben öz cānıñgızġa her zamān
Bā'iṣ-i yüz miñg belā vü miḥnet ü ġam bolmañgız

Nevadirü'ş-Şebab

Bu mısrada Arapça "bais" kelimesi Türkçe "yüz miñg" ile Farsça tamlama yapılmıştır.

İkki otluḳ nergisiñg kim *kıldılar* bağrım kebāb
Biridür 'ayn-ı ḫumār içinde biri mest-i ḫāb

Garaibü's-Sıgar

Birinci mısrada "ikki" den sonra fiilin tekil olması gerekirken çoğul olarak "kıldılar" denilmiştir.

Ey ki istersiz sevādü'l-vechi fi'd-dāreyndin
Bāḫaber bolmak *min-i yüzi karada* isteñgiz

Bedayiu'l-Vasat

"min" ile "yüzi kara" iki Türkçe kelime olduğu halde Farsça kurala uyularak tamlama yapılmıştır.

"Bu ḫāk-sār-ı perişān-rūz-gār, şebāb evānınıñg bidāyetidin kühūlet zamānınıñg ġāyetiġaça, devrān vāḳı'ātıdın ve sipihr-i gerdān ḥādiṡātıdın ve dehr-i fitne-engīz būḳalemūnluġıdın ve zamāne-i reng-āmīz gūnā-gūnluġıdın *müddet-i medid* ve 'ahd-ı ba'īd her nev' ṭarīḳ u ṣūretde ḳadem urdum" (*Mahbubü'l-Kulub)*.

Bu cümledeki "müddet-i medid" tamlaması yanlıştır. Kelimenin her ikisi de Arapça, tamlama da sıfat tamlaması olduğuna göre "mutabakat" kuralına uyularak "medid" kelimesinin müennes şekliyle "medide" olması gerekirdi.

Bir örnek daha:

"Faḳīrniñg vālidi *cemā'at-ı keşīr* bile rūz-gār ḥavādiṡi fitnesidin Ḫorāsān'dın ḳaçıp 'Irāḳḳa barurda" (*Mecalis,* II, meclis).

Bu ibaredeki "cemaat-ı kesir" tamlamasının da, aynı kurala göre "cemaat-i kesire" olması gerekir.

Köksüme urmaḳḳa alġan taşḳa *oḳī* tikdi līk
Ḳıldı kül cismimni ot kim sigridi peykānıdın

Garaibü's-Sıgar

Ey Nevāyī çün *oḳī* her dem felek meyli ḳılur
Sin anı kirdige ḳāni'-bol ki barursun türāb

Garaibü's-Sıgar

Bu beyitlerdeki "ok" lara Türkçe olduğu halde vahdet "i" si getirilmiştir.

Her perī-peykerġa bir dīvāneī kim zār imiş
Künde miñg ẓulm olsa bir hem-raḥm gāhī bar imiş

Fevaidü'l-Kiber

Bu beytin birinci mısraındaki "divanei" kelimesinin sonundaki vahdet "i" sidir; "bir divane" anlamına gelir. Böyle olunca ondan önceki "bir" gereksizdir.

Bār-gāh-ı 'ayşda bir güşeī tutsañg orun
Cennet-āyīn bezmige il cem' bolmasdın burun

Fevaidü'l-kiber

Bu beyitin birinci mısraındaki "guşei" kelimesi de "bir köşe" anlamına geldiği için ondan önceki "bir" gereksizdir.

Rind-i muḳammer dik itip lāle şeyn
Tası ara jāle bolup ka'beteyn

Hayeretü'l-Ebrar

'Āfiyet kūyıda meh veşlerġa yoḳtur nisbetim
Ol muḳammer-şīve ṣūḥ-ı bāde-āşāmım kirek

Bedayiu'l-Vasat

Bu beyitlerdeki "mukammer" kelimesinin doğrusu "mukmir" dir. "mehtaplı gece" anlamına gelir.

Şu üç mısra da güç anlaşılıyor:

Bir kişi yoḳ kim dise bolġay kişi

Hayretü'l-Ebrar

Mısraın anlamı: Kişi denecek bir adam yok.

Munda kişi barını bilmen yaḳīn

Hayretü'l-Ebrar

Mısraın anlamı: Burada kişi olduğunu bilmiyorum.

Añgla ki anı dise bolmaz kişi

Hayretü'l-Ebrar

Mısraın anlamı: Onu diyecek kişi olmaz.

ATA SÖZLERİ VE DEYİMLER:

Mesnevîlerde "darb-ı mesel iradı" çok yaygındır. Ata sözleri ve deyimler Nevaî'de fazla olmamakla birlikte, ara sıra mesnevîlerde yer alır:

Kim ki felek sarı atar taşını
Taş ile āzürde ḳılur başını

Hayretü'l-Ebrar

Vaḳti bile ḳıldı ḫurūs üń ʿıyān
Ḳılmadı bir laḥẓa körük mākiyān

Hayretü'l-Ebrar

Tinç köñgül birle ḳatıḳsız omaç
Bih ki birev minneti birle gülaç

Hayretü'l-Ebrar

Rāʿī iseñg tut bu nefes yaḫşi pās
Her ḳoyunı öz ayağı birle as

Hayretü'l-Ebrar

Eger tofraġ tutsañg bolsun altun
Aḳızsañg ḳaṭra-i ḫöy dürr-i meknūn

Ferhad ü Şirin

Anıñg dik taġ sarı hem tutdılar yol
Ki igne salsa yirge tüşmegey ol

Ferhad ü Şirin

Köz açmazsın diben kilgen ḳulumdur
Meṡel çin boldı kim uyḳu ölümdür

Ferhad ü Şirin

Kökde tilegenni yirde taptı
Çūn raḫş üze mindi kökke çaptı

Leylî vü Mecnun

Her kişi kim birevge ḳazġay çāh
Tüşgey ol çāh ara özi nāgāh

Seb'a-i seyyare

Asru meşhūrdur bu söz de belī
İt hürer kārvān köçer meṡeli

Seb'a-i seyyare

Bilmedim her ni boldı cilve-nümā
Ki dimişler ġarīb k'el-aʿmā

Seb'a-i seyyare

Dimişsin niçe söz ki ḥaddiñg imes
Kişi bilse ḥaddin söz andaḳ dimes

Sedd-i İskenderî

Niçe būm ferzendi menḥūsdur
Öz allıda ḫōş-cilve ṭāvūsdur

Sedd-i İskenderî

Niçe tāc-verdür kiserler başın
Çū hengāmsız nağme tartar ḫurūs

Garaibü's-Sıgar

Barıban aḥbāb u min ġaflet esīri bolmağım
Eyledür kim it uyup ḳaldı vü köçti kārvān

Fevaidü'l-Kiber

Bu ata sözleriyle deyimler, türlü eserlerden derleyebildiklerimizdir. Nevaî'nin *Mahbubü'l-Kulub* adlı eseri, ahlâkla ilgili Ata sözleri bakımından çok zengindir [148].

[148] *Mahbubü'l-Kulub* IV. ciltde yer alacaktır.

NEVAÎ VE EDEBİYAT

EDEBİYAT ANLAYIŞI:

Ümmet çağında yetişen bütün şairler gibi, Nevaî de divan edebiyatının geleneklerine uymuştur. Bu edebiyatın kabul ettiği esaslar, şekiller ve mazmunlar onun eserlerinde de yer alır. Onun, çağdaşlarından ve bütün ümmet çağı şairlerinden ayrıldığı yön, edebiyat anlayışıdır. Nevaî eserlerini yalnız şiir söylemek, eser sahibi olmak, bilgide ve sanatta üstünlüğü göstermek düşüncesiyle değil, belirli bir amaçla kaleme almıştır. Onun edebiyatta yapmak istediği, Türk edebiyatını dağınıklıktan kurtarıp ona belirli bir yön vermektir. *Lisanü't-Tayr*'da bu ülküsünü şu beyitle açıklıyor :

Türk naẓmıda çū tartıpmın ʿālem
Eyledim ol memleketni bir ḳalem

Böyle bir amaçla kalemini kullanan bir şairin edebiyat anlayışı da elbet çağdaşlarından başka türlü olacaktır.

Nevaî, *Hayretü'l-Ebrar*'da sözden bahsederken şiirde anlamı esas olarak aldığını şu beyitlerle açıklıyor :

Naẓmda hem aṣl an͡ga maʿnī durur
Bolsun anın͡g ṣūreti her ni durur

Naẓm ki maʿnī an͡ga merġūb imes
Ehl-i maʿānī ḳaşıda ḫūb imes

Naẓm ki hem ṣūret irür ḫōş an͡ga
Żımında maʿnī dagı dil-keş an͡ga

Sanatın "hüner ve marifet" göstermekten ibaret sayıldığı, fikrin ikinci plâna atıldığı bir çağda, Nevaî'nin anlama değer vermesinin önemi çok büyüktür.

Nevaî, nazmı nesirden daha üstün tuttuğunu *Seb'a-i Seyyare*'nin başında şu beyitlerle açıklıyor :

Neṣr ü naẓmı an͡ga ki müdrekdür
Naẓmının͡g pāyesi biyikrekdür

Nige kim yaḫşi söz ki ẓāhir irür
Lafẓ taʿdādıdın cevāhir irür

Ḫōd cevāhir niçe ki dil-keşrak
Naẓm silkige çikseler ḫōşraḳ

Mesnevî için de şunları söyliyor :

Līkin ol barçadın dagı ḫūbı
Var durur meṣnevīnin͡g üslūbı

Özgelerni ger itmedim meẕkūr
Bāk imes çūn irür barı meşhūr

Meṣnevī kim burun didim anı
Sözde kildi vesīʿ meydānı

Vüsʿatide yüz olsa maʿreke-gīr
Körgüzür ṣanʿatın barı bir bir

TÜM GÜZELLİĞİ :

Nevaî'nin eserlerinde daha çok bir bütün güzelliği göze çarpar. O, gazellerindeki beyitleri, her biri üzerinde saatlarca çalışarak bir kuyumcu gibi işleyecek yerde, tasarladığı bir düşünceyi, ya da bir duyguyu toplu bir halde vermiştir. Nevaî'de fikir her zaman esas, üslûp ise bir araç olmuştur.

Divanlarında yer alan türlü şekillerdeki manzumelerde günlük hayatın yankılarına, çağının yaşayan tiplerine, tarihî olaylara sık sık rastlanır.

Nevaî'de soyut kavramlar pek yoktur. Aşktan, yalnızlıktan, bekârlıktan, "zühd'ü riya" dan, haksızlıktan, devrin vefasızlığından bahsediyorsa, bunları bir mazmuna bağlamak için yapmamıştır. Kendi düşüncelerini ve duygularını ortaya koymuş, her halde belirli bir amaç gütmüştür.

Nevaî'nin içliliği asıl gazellerinde görülür. Onlarda lirizmin rolü çok büyüktür. Bütün gazellerinin aynı değerde olduğu elbet söylenemez. Divan edebiyatının belli kalıpları içinde, dar kafiyelerin esareti altında söylemek zorunda kaldığı gazellerinde "tasannu" dediğimiz yapmacıklara o da düşmüştür. Fakat tabiatını zorlamadan söylediği şiirlerde neş'e, heyecan, umut, umutsuzluk, iç üzüntüsü bütün samimiliğiyle görünür. Ondaki ince duyarlık, didaktik manzumelerini de basma kalıp kuru birer "mev'ıza" olmaktan kurtarmıştır.

GÜZEL BEYİTLER :

Güzel beyitlerinden bir kaçını örnek olarak verelim :

Özgeniñ ḥüsnin temāşā eylese çıḳsun közüm
Ḳaysı bir köz hem siniñ ḥüsniñ temāşā eylese

*

Tavuş kim öy taşıdın kilse dirmin bağrı taşımdur
İşikdin sāye kirgeç sağınurmın kim ḳuyaşımdur

*

Köz aç eşk-i nedāmet saç öz aḥvāliñgge kim bardur
Tünüñ tīre közüñ ḫīre yoluñ burtağ atıñ aḳsağ

*

Mañga lez̲z̲et siniñ fikriñ mañga ḳuvvet siniñ z̲ikriñ
Mañga ʿişret siniñ vaṣfıñ mañga ṭāʿat siniñ yādıñ

*

İlge açıp ʿız̲ārını gül kibi nev-bahārını
Derd-i firāḳ ḫārını kögrekim içre örtenip

*

Mañga ni menzil ü meʾvā ʿıyān ni ḫānümān peydā
Ni cānımdın es̲er ẓāhir ni köñglümdin nişān peydā

*

Ey ki dirsiñ nükte-i ʿışḳ u cünūn ehlidin ayt
Öz fesānem yoḳsa Mecnūn dāstānın mu diyin

*

İstesem devr ehlidin ʿışḳıñgnı pinhān eylemek
Kiceler geh iñgremekdür ʿādetim geh siñgremek

*

Min-i bīdilğa yā Rab bu köñgülni tutğıl erzānī
Anı mindin ayırma dağı minsiz tutmağıl anı

*

Şeh-zāde alar bile hem-rāh
Līk hem-rāzı derd ü mūnisi ah

*

Ni yārī ki rencimni ḳılğay ḳabūl
Ni zārī ki hecrimdin olğay melūl

*

ʿIz̲ārıñgnı açarğa ḳımsanurmın
Velī il körmekige ḳızğanurmın

*

Yā merḥamet ol ḫayl-i sitem-kārega birgil
Yā ṣabr u taḥammül min-i bīçārega birgil

*

Gülüñ rengi aṣfer-nişān bolmasun
Bahārıñga hergiz ḫazān bolmasun

*

Öpüp yir barmağım taş üzre ḳoydum
Anı ḫōd öptüm ü baş üzre ḳoydum

Nevaî'nin edebiyatla ilgili eserleri *Mizanü'l-Evzan* ile *Muamma Risalesi*'dir [149]. *Mizanü'l-Evzan*, Türk edebiyatında kullanılan vezinleri açıklayan öğretici niteliktedir. *Muamma Risalesi* ise, o devirde çok sürümde olan muamma tekniği hakkında bilgi vermektedir.

Babur, *Hâtırat*'ında *Mizanü'l-Evzan* için şu düşüncelerde bulunuyor :

"Bir de *Mizanü'l-Evzan* adlı bir aruz risalesi yazmışsa da, tenkit edilecek tarafı çoktur. 24 rubaî vezninden 4 tanesinde yanılmıştır. Bazı bahırların vezinlerinde de yanılmıştır ve bunlar aruzla uğraşanlarca malumdur" [150].

Mecalisü'n-Nefâis de, bizde ilk şairler tezkiresi olarak, Nevaî'nin edebiyatla ilgili eserleri arasında önemle yer alır.

KAFİYE :

Nevaî kafiyede çok titiz değildir. Şu beyitte olduğu gibi :

Çūn ki mevcūd boldı nükte-i kün
Boldı mevcūd tāze yoḳsa köhen

Seb'a-i Seyyare

Nevaî redife de şiirlerinde oldukça yer vermiştir.

Nazımda kafiye, Tanzimata gelinceye kadar göz içindi; kafiyede son harfin aynı olması yeter sayılırdı. İlk kez Üstat Ekrem

149 Bu eserler IV. ciltde ayrıca yer alacaktır.
150 *Babur'un Hâtırat*'ı I, c. II, s. 186.

"Kafiye kulak içindir" demiş ve onu savunmuştu. *Hayretü'l-Ebrar* (üçüncü hayret)'da şöyle bir beyte rastlıyoruz :

Nefsḳa çün 'ārif olup mū-bemū
Fāyiż olup ḳad 'arafe Rabbehu

Bu beytte kafiye olan kelimeler موبمو ile ربه dur. Kafiye tamamdır; fakat burada kafiye göze değil kulağa sesleniyor.

VEZİN :

Nevaî, Türk edebiyatında görülen bütün vezinleri şiirlerinde kullanmıştır. Onda vezin çeşitliliği göze çarpar. Birinci divanı olan *Garaibü's-Sıgar*'daki ilk manzumenin vezni: fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün.

İkinci manzumenin : mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün.
Üçüncü manzumenin : mef'ulü mefâilü mefâilü faûlün.
Dördüncü manzumenin : mef'ulü fâilâtü mefâilü fâilün.
Beşinci manzumenin : mefâilün mefâilün faûlün.

Nevadirü'ş-Şebab'daki ilk manzumenin : mefâilün failâtün mefâilün fa'lün.

Bedayiu'l-Vasat'taki ilk manzumenin: müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün.

Fevaidü'l-Kiber'deki ilk manzumenin: müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün.

Gazellerinde en çok kullandığı vezin fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün'dür. Divanlarındaki müstezatlar, terci' ve terkipler, muhammes, müseddes ve müsemmenler, mesnevîler ve kıt'alar hep değişik vezindedir.

Nevaî'de, vezin zorunluluğu denilen aksaklıklar ve zorlamalar pek görülmez.

Hamses'indeki mesnevîlerin vezni, şüphesiz aslına bağlıdır.
Hayretü'l-Ebrar : müfteilün müfteilün fâilün.
Ferhad ü Şirin : mefâilün mefâilün faûlün.
Leylî vü Mecnun : mef'ulü mefâilün faûlün.
Seb'a-i Seyyare : failatün mefâilün fa'lün.
Sedd-i İskenderî : faûlün faûlün faûlün faûl.
Öteki eserlerinden :
Çihil Hadis : fâilâtün mefâilün fa'lün.

Nizamü'l-cevahir : rubaî vezinleri.
Lisanü't-Tayr : fâilâtün fâilâtün fâilün.
Siracü'l-Müslimin : mefâilün mefâilün faûlün.

ŞEKİL :

Nevaî kaside ve gazelden tuyuga kadar bütün nazım şekillerini kullanmıştır. Denemediği hiç bir şekil yoktur. Şekle o kadar meraklı ve bu konuda o derece dikkatlidir ki, divanlarının tertibinde geometrik bir düzen göze çarpar. Her divanda gazellerden sonra sırasıyla şu şekiller yer alır :

Garaibü's-Sıgar'da : 1 müstezat, 3 muhammes, 1 müseddes, 1 terci-i bent, 1 mesnevî (Seyyid Hasan Erdeşir'e mektup, Şikâyet-name), kıt'alar, rubaîler.

Nevadirü'ş-Şebab : 1 müstezad, 3 muhammes, 1 müseddes, 1 terci'-i bent, 1 terkib-i bend, kıt'alar, muammalar.

Bedayiul-Vasat : 1 müstezad, 2 muhammes, 2 müseddes, 1 terci'-i bent, 1 kaside (Baykara'ya), kıt'alar, lugazlar, tuyuglar.

Fevaidü'l-Kiber : 1 müstezad, 2 muhammes, 1 müseddes, 1 müsemmen, 1 terci'-i bent, 1 mesnevi (Saki-name, Altun Ordu prensi Bahadır Sultanın kurultayı münasebetiyle), kıt'alar.

ÖVME VE ÖVÜNME

ÖVME :

Ümmet çağı edebiyatında övme, her şairin uymak zorunda bulunduğu bir gelenektir. Şair, her şeyden önce, şiirdeki kudretini göstermek ve meydana getirdiği eserini okutmak ihtiyacındadır. Dar çevresinden başka yayın alanı, istinsah edenden başka yayın aracı olmadığına göre, eserini padişaha, ya da devrin büyüklerinden birine sunacak, böylelikle hem kendini ve eserini tanıtacak, hem de alacağı "câize" ile emeğinin karşılığını elde etmiş olacaktır. Bundan başka şair yükselmek, dilediği kata erişmek için erk sahibi birine kapılanmak zorundadır. "Medhiye" adı verilen övgü bu ihtiyaçtan doğmuştur.

Övgünün belirli şekli olan kasidede mubalağa, Fars edebiyatının etkisi altında aklın, hayalin ve mantığın sınırlarını aşacak dereceyi bulur. Gelenek haline geldiği için, bunda şaşılacak bir yön yoktur.

Değerli ve memlekete yararlı birinin övülmesi de yadırganacak bir hal değildir. Ancak bazı şairler bu konuda o kadar aşırı gitmişler, övülmesi değil, yerilmesi gerekenleri o derece göklere çıkarmışlardır ki, bu gibi kasideleri - sanat değeri bir yana - beğenmeye, hattâ hoş görmeğe imkân yoktur.

Nevaî burada da kişiliğini göstermiştir. Onun gönülden övdüğü iki kişi vardır: Baykara ile oğlu ve veliahtı Bediuzzaman. Nevaî Baykara'yı hemen bütün eserlerinde övmüştür. Ayrıca Baykara için *Bedayiu'l-Vasat*'ın sonuna aldığı 90 beyitlik Bayramiye kasidesiyle, Farsça divanında yer alan *Tuhafetü'n-Necat* kasidesini yazmıştır.

Nevaî'nin övgüleri, yaranmak, ikbal yolu aramak, câize beklemek gibi hasis düşüncelerle olamaz. Onun için Baykara ile oğlu Bediuzzaman, devleti koruyacak ve sürdürecek iki kişidir. Nevaî onların üzerinde şefkatle duruyor. Her ikisini de büyük görmek ve başkalarına da büyük göstermek istiyor. Baykara, aynı zamanda şiir yazan ve sanattan anlayan bir hükümdardır. Eserlerini sultanın takdirine sunmakla yerinde bir davranışta bulunmuş oluyor.

Şair, *Leylî vü Mecnun* mesnevîsini Camî'ye gösterdikten sonra, bu cevherleri başı üzerine saçmak üzere sultana götürdüğünü şu beyitlerle söylüyor :

Baḫt āyeti kim itek ḳoyun aç
Şeh başı üze avuç avuç saç

Çūn saçmagını şi'ār ḳıldım
Bar u yoḳımı nis̱ār ḳıldım

Şair, bundan sonraki beyitlerde Baykara'nın meclisindeki bilginleri ve yapılan sohbetleri anlatıyor.

Baykara hem baba hem ana tarafından han oğlu handır. *Seb'a-i Seyyare*'nin başında bunu şöyle açıklıyor :

Şāh Sulṭān Hüseyn bin Manṣūr
Kim birip nuṣratı cihānġa sürūr

Ḫānlar üze yitip 'aṭāsı anıñg
Ḫān bin ḫān ata atası anıñg

Hem ata ḫān u hem añga ana ḫān
Yoḳ cihānda anıñg kibi yana ḫān

Añga Çengīz uluġ ata kiliben
Anası ḫōd Alanḳuva kiliben

Faḫr yoḳ añga salṭanat atı
Ol bolup salṭanat mübāhātı

Şāhlar ḳulluġın körüp merġūb
Añga dervīşlik bolup maṭlūb

Gerçi şehlerni zīr-dest eylep
Özni dervīşlerge pest eylep

Nevaî, Baykara ile Bediuzzaman'dan başka, *Ferhad ü Şirin* sonunda şehzade Ebülfevaris'i, *Leylî vü Mecnun* sonunda şehzade Üveys Bahadır'ı, *Seb'a-i Seyyare* başında Baykara'nın karısını, *Dibace*'de de şehzade Derviş Mehmet'i birer kere övmüştür. Fakat bunlar gerçekte övgü değil, birer övüttür.

ÖVÜNME :

Şairin kendini övmesi (fahriye), eski edebiyatta bir gelenek halindedir. Bugün çok gülünç olan ve herkesçe ayıp sayılan övünmeyi, şairler bir sanat zemini olarak kullanmışlardır. Küçük bir divandan başka eser olarak ortaya bir ürün koyamayanlar bile,

aşırı övünmede bir sakınca görmemişlerdir. Nef'î gibi kendine "Hallak-ı maani" diyenler bile olmuştur.

Nevaî de kendini övmüştür. Fakat bu, çok haklı ve yerinde bir övünmedir. Bu konuda hiç bir zaman başka şairlerle kıyaslanamaz. Nevaî, kendinden her bahsedişte bir maksat gözetmiştir.

Nevaî, Ebu Sait zamanında Herat'tan ayrılmak zorunda kaldığı zaman, Seyyit Hasan Erdeş'e yazdığı manzum Şikâyet-namede şöyle söylüyor :

Min ol min ki tā Türk bīdādıdur
Bu til birle tā nazm bünyādıdur

Felek körmedi min kibi nādiri
Nizāmī kibi nazm ara kādiri

Ni nazmı dir irsem min-i derd-nāk
Ki her harfi bolğay anıñg dürr-i pāk

Yiter Tiñgridin ança kudret mañga
Ki bolmas bitirige furṣat mañga

Bu meydānda Firdevsī ol kürd irür
Ki ger kilse Rüstem cevābın birür

Rakam kıldı ferhunde *Şeh-namei*
Ki sındı cevābında her hāmei

Müsellem durur zāhirā bu işi
Ki ma'raża kilmey durur her kişi

Didi öz tili birle ol kān-ı genc
Ki sī sāl bürdem be *Şeh-name* renc

Anı dirge bolsa kaçan rağbetim
İrür ança Hak lutfıdın kuvvetim

Ki her niçe nutk olsa kāhil-serāy
Bitilgeymin otuz yılın otuz ay

Eger hāṣṣa ma'nī ger īhām irür
Anıñg künde yüz beyti helvām irür

Ni *Şeh-nāme* kim hamseğa ursam il
Anıñg pencesi sarı yitkürsem il

Ümīdim bu kim eyleben feth-i bāb
Kolum birgey ol penceğa tağı tāb

Otuz yıl ki anı Nizāmī dimiş
Kaşında irür ikki üç yıllık iş

Kaçan anı dir bezmini tüzgeyin
Dimekni halāyıkka körgüzgeyin *

Nevaî bu beyitleri yazdığı zaman çok gençtir. Demek, tâ o çağlarda hamseye el atmak cesaretini kendisinde görmekte ve beş mesnevîyi iki üç yılda tamamlayacağına güvenmektedir.

Nevaî, *Sedd-i İskenderî*'nin başında, verdiği yetenekten dolayı:

Mañga Tiñgridin boldı rūzī bu kām
Ki her işke kim eyledim ihtimām
. . . .
Ki çūn Hakdın oldı 'ināyet mañga
Kerem eyledi bīnihāyet mañga

diye Tanrı'ya şürettikten sonra :

Ġaraż kim çū nazm oldı töhmet mañga
Yayıldı cihān içre şöhret mañga

Ġazel tarzığa evvel eylep sitīz
Cihān içre saldı uluğ rüstehīz

Okur vakti ehl-i selāmet mum
Körüp 'ālem içre kıyāmet küni

Her eṣnāfı zikri imes şānıma
Bilür her kişi baksa dīvānıma

Velī kāni' olmay uşak işke hīç
Dimağımda irdi uluğ pīç pīç

Ni meydān ara sürsem irdi semend
Hevāsın köñgül kılmas irdi pesend

Ni bustān ki seyr içre mevcūd idi
Hakāretdin alınıda merdūd idi

Hayālimde kişver-stānlığ kirip
Memālikde ṣāhib-kırānlığ kirip

* Son 4 beyit yalnız *Risale-i Sultan Hüseyn Baykara*'da vardır.

Bu endīşedin irdi köñglümde şeyn
Ki boldı köñgül māyil-i ḫamseteyn

Çū meşġūl boldım temāşāsıġe
Ötüp vādī vü ṭāķ u deryāsıġa

Üzüntülerini uzun uzun anlatan şair, hâtife şöyle söyletiyor :

Sañga ançа Ḥaķ luṭfı vāķi' durur
Ki tā Türk elfāẓı şāyi' durur

Bu til birle tā naẓm irür ḫalķ işi
Yaķīn ķılmamış ḫalķ sindik kişi

Sañga Türk eķālīmin eylep raķam
Ezelde naṣīb eylemiş yek ķalem

Naṣīb itti eylep sini merzubān
Sinān-ı ķalem birle tīġ-i zebān

Ki bu mülk ara ķahramān bolġasın
Ulus içre ṣāhib-ķırān bolġasıņ

Bu yol ķaṭ'ıdın taymaġıñg ni idi
Körüp ḫamse sustaymaġıñg ni idi

Ķayu iş ki bolmış müyesser sañga
Bolur mu bu endīşe yāver sañga

Bu kuvvetle kalemi eline alan şair hamseye başladığını söyledikten sonra, şu beyitleri sözlerine ekliyor :

Güher ol ķadar saçtım āfāķ ara
Ki çevf oldı güm bu köheñ ṭāķ ara

Devātım ki açtı dükān-ı güher
Dükān-ı güher yoķ ki kān-ı güher

Şair *Sedd-i İskenderî*'nin sonunda Şeyh Nizamî'ye kendi hakkında şunları söyletiyor :

Sipihr eylep il içre nādir sini
Cihān naẓm ṭavrıda ķādir sini

Ġazel ṭavrıda çünki ķıldıñg ḫırām
Söz ehlige söz dirni ķıldıñg ḥarām

Tutup irdi naẓmıñg cihān kişverin
Cihān kişverin yoķ ki cān kişverin

Bu dem mes̱nevīġa kim eylep şitāb
Töke başladıñg ḫāmedin dürr-i nāb

'Aceb iş bu işde sañga birdi dest
Ki il naẓmıġa birdi naẓmıñg şikest

Bu gibi sözleri başka şairlerin "fahriye" leriyle bir tutmaya aslâ imkân yoktur.

NEVAÎ VE HERAT

Nevaî, 1470 'den, Esterâbad'a vali olarak gönderildiği 1487 ye kadar geçen 17 yıl içinde, şehir işleriyle de uğraşmıştır. Herat'ın güzelleştirilmesinde Nevaî'nin hizmeti çok büyüktür. Nevaî'nin yaptırdığı mimarî eserleri arasında saray, cami, medrese ve anıtlardan başka, köprüler, kervansaraylar, hastahaneler, hamamlar ve havuzlar da önemli yer alır. O yalnız Herat'ta değil, Meşhet'te, Nişapur'da, Cam'da, Cürcan'da, Esterâbat'ta da türbeler, rıbatlar yaptırmış, su arkları açtırmıştır.

Herat'ta İncil kanalı üzerindeki sarayı ile bağları, İhlâsiye medresesi, Halâsiye hankahı, Şifaiye hastanesi, şehri güzelleştiren yapılardandır.

Bu yapıların bulunduğu yerleri, 1476 'da Nevaî'ye Sultan Hüseyin bağışlamıştır. Nevaî yıkıntı halinde bulunan bu bakımsız sulak ve bereketli topraklardan 30 cirip (dönüm) yerini duvarla çevirterek bakımlı hale getirmiş, içine bu medreseyi, camiyi ve hankahı yaptırmıştır.

İhlâsiye adını verdiği bu medrese ikiye ayrılmıştı. Birinde bir müderris fıkıh, ötekinde bir müderris hadis okutmaktaydı. Her derste onbir öğrenci bulunuyordu.

Medresenin Kuzeyi'nde büyük kubbeli Darü'l-Huffaz yaptırılmıştı. Burada Kuran okuyan hafızlar yetiştiriliyordu.

İhlâsiye medresesinin karşısında da Halâsiye adını verdiği hankahı yaptırmıştı. Burada her gün fakirlere aş dağıtılıyor, yılda bir kere de giyecek veriliyordu.

Bu kurumların masraflarını karşılamak üzere, Nevaî Herat'ın içinde ve dışında bulunan mülkünden ayırdığı dükânları, bağları, bahçeleri ve binaları vakfetmiştir. 1482'de hazırladığı Türkçe *Vakfiye*'de bunları birer birer açıklamaktadır.

Bu mülklerin geliri şöyle harcanacaktır: İki müderristen her birine yılda 1200 altın, üçte biri arpa ve üçte ikisi buğday olmak üzere 24 yük aşlık (tahıl). Ders okuyan 24 öğrenciden en iyi derece alan altısından her birine eylık 24 altın, yıllık 5 yük buğday; orta

derecedeki 8 öğrenciden her birine aylık 16 altın, yıllık 5 yük aşlık, düşük derece alan 8 öğrenciye aylık 12 altın, yıllık 3 yük aşlık. Güzel sesli altı hafızdan en iyisine yıllık 500 altın, 15 yük aşlık; öteki 5 hafızdan her birine yıllık 180 altın, 4 yük aşlık. Şeyhe yıllık 1000 altın, 10 yük aşlık. Vâıza yıllık 500 altın, 10 yük aşlık.

İmama, hankah aşçısına, bulaşıkçıya, bekçiye ve hizmetçilere ödenek ve aşlık ayrılmakta, mütevellinin ve hizmetçilerinin hissesi de gösterilmektedir. Ayrıca bayramlarda dağıtılacak helva, kurban ve yiyecek ile medrese, hankah, cami için gerekli gereç ve onarımda mütevelliye düşen görevler ve şartlar da tesbit edilmektedir[151].

Nevaî, vakfettiği bu yerlerin kendi malı olduğunu şu satırlarla açıklıyor :

"Herāt dārü's-salṭanasıda ve tigreside her ni müşteġal ve dekākīn ve bāġ ve yir ve kārīz kim ol Ḥażret evān-ı devletide bu faḳīrniñ mülki irdi. Ve alarnıñ bey' u şirāsıda şer' ḳavā'idin köp mer'ī tutulup irdi. Ve bahālarıdın bir direm mevḳūf ḳalmay durur irdi. Andaḳ kim bu mañga e'imme-i islām belki ḫavāṣ u'avāmdın köpi vāḳıf dururlar ve bu bābda taḥsīnler ḳılıp inṣāflar birürler. Ve müddetler bu faḳīrniñ taṣarruf ḳabżasıda ve temlik ilkide irdi, bu bıḳā'ġa vaḳf-ı ṣaḥīḥ-i şer'ī ḳıldım kim, bu iki buḳ'anıñ 'imāreti ve sekenesiniñ vaẓāyifi bile barça me'üneti andın ḥāṣıl bolup şarṭ ḳılġan tüstür bile ṣarf bolgay".

Buna karşılık, Nevaî devlet hazinesinden aylık almadığı gibi, halka yaptığı hizmet karşılığında da hiç bir ücret kabul etmemiştir. *Vakfiye*'sinde büyükten küçüğe, havasdan avama kadar kendisine işi düşmemiş pek az adam bulunduğunu ve gücü yettiği kadar bunların işlerini görmeğe çalıştığını anlattıktan sonra, kimseden bir şey almadığını şu satırlarla açıklıyor:

"Bu işler muḳābeleside müzd tilep minnet ḳılmadım; belki müzd birürge minnet dağı tuttılar ḳabūl itmedim

İldin mañga gerçi ġayr-ı zaḥmet yoḳ idi
'Ayb irmes eger müzd ile minnet yoḳ idi
İl birdiler ammā mañga raġbet yoḳ idi
Şeh devletidin bularġa ḥācet yoḳ idi

[151] 1926'da Bakû'da basılmış olan Vakfiye'de hayli yanlışlar vardır.

Yana ol irdi kim çün ol Ḥażret ḥükmi cihetidin ve teklîfi sebebidin ma'āş mezre'ası yābis ḳalmasun dip, birer nime zirā'atḳa iştiġāl körgüzdim. Çün ol işimde ḳıla alġança şerî'at cānibi mer'î ve inṣāf ṭarafı melḥūẓ irdi. Tiñri 'ināyetidin köp maḥṣūller ḥāṣıl ve ġanîmetler vāṣıl bola kirişti."

Nevaî'nin babadan kalma mülkü bulunduğuna da şüphe yoktur. Gerçi Ebu Sait zamanında haylı sıkıntı çekmiştir; fakat Baykara zamanında Herat'a yerleştikten sonra mülküne tasarruf etmiştir.

Nevaî'nin Herat'ın içinde ve dışında yaptırdığı hayrat 370 parçayı bulmaktadır. Rıbatın sayısı da 100'e yakındır.

BAYKARA DEVRİNDE HERAT:

Herat, bu devirde büsbütün genişlemiş, yeni mimarî eserleriyle bir kat daha gelişip güzelleşmiştir. Baykara'nın Kuzey-doğu'da yaptırdığı Bag-ı Cihan-ârâ hepsinden daha büyüktü. Onun Sultaniye medresesi de ün kazanan kurumlar arasında idi. Çarşı büyümüş, pazarlar genişlemiş, alışveriş artmıştı.

Mevsime göre yaz ve kış eğlenceleri yapılıyor, av âlemleri, at ve ok yarışları, pehlivan güreşleri, musiki ve içki meclisleri tertipleniyordu. Bayram şenlikleri, düğünler, belirli zamanlarda yapılan törenler, şehirdeki hareket canlılığını artırmakta idi.

Baykara saltanatının ilk yıllarında adaletli bir hükümdar, iyi bir yönetici olarak görünmüştü. Tahta çıkınca bazı vergilerin iki yıl alınmamasını emretmiş, bu davranış halkı çok sevindirmişti. Fakat zaman geçtikçe Baykara kendini içkiye vermiş, gitgide iradesinde bir gevşeklik belirmişti. Babur, *Hâtırat*'ında[152] Baykara'dan bahsederken: "Tahta çıktığı zaman altı-yedi sene tövbeli idi. Ondan sonra kendini içkiye verdi. Kırk seneye yakın Horasan'da padişahlık etti ve öğle namazından sonra içmediği hiç bir gün yoktu; fakat sabahları hiç içmezdi. Oğulları, sipahi ve şehir ahalisi hep bu vaziyette idi. Aşırı derecede işret ve safahat yaparlardı."

Padişah başta olduğu halde, halkın içkiye ve sefahata olan bu düşkünlüğü, Baykara'dan sonra devletin çökmesinin başlıca nedenlerinden biridir.

[152] *Babur'un Hâtırat'ı*, c. II, s. 178.

EDEBÎ ÇEVRESİ

Nevaî'nin edebî hayatı, 1469'da Herat tahtına geçen Baykara'nın çağrısı üzerine Semerkant'tan Herat'a gelip yerleştikten sonra başlar. Nevaî'nin çocukluk çağından beri yazdığı şiirleri ve tertiplediği ilk iki divanı bir yana bırakırsak, ilk eseri olan *Çihil Hadis*'i 1482'de, son eseri olan *Mahbubü'l-kulûb*'u 1501'de yazdığına göre, edebî hayatı asıl 25 yıl sürmüştür. Bunun da en parlak devri, herhalde Camî'nin ölümüne (1492) kadar olan yıllardır.

Nevaî, üstün bir şair olarak kendini çevresine tanıtmıştı. Onun, Baykara'nın süt kardeşi ve çocukluk arkadaşı olduğu da herkesçe biliniyordu. Bu kez devlet adamı olarak sahnede görününce, çevresi çarçabuk meydana geldi. Gerçi mühürdarlık çok yüksek mevki değildi. Sultana olan yakınlığı ve Sultanın hemen her işde ona danışması, Nevaî'nin mevkiini birdenbire yükseltmişti. Sarayı, şairlerin, bilginlerin, musiki ve yazı üstatlarının toplandığı bir yer oluverdi.

Nevaî musiki ile de uğraşmış, bir çok besteler meydana getirmiştir. *Mecalisü'n-Nefais*'de Hoca Yusuf Burhan'dan bahsederken, musikide onun öğrencisi olduğunu kaydediyor (II. meclis).

Şair ve musikici olduğu kadar, güzel yazı yazan ve tezhip sanatıyla da uğraşan Nevaî, devrinin kutbu sayılır. Herat'ta bilim ve sanat hayatını yaratan ve canlandıran onun üstün kişiliğidir.

Camî başta olduğu halde, Süheylî, Hatifî, Hilâlî, Bennaî gibi şairler, Baykara-Nevaî devrine değer veren büyük üstatlardır. Mecalisü'n-Nefais, devrin şairlerini, dolasıyısiyle de edebî hayatın çeşitli yönlerini aksettirir[153].

Yazılmasına Nevaî'nin sebep olduğu *Devletşah Tezkiresi*'nde ve Babur'un *Hâtırat*'ında devrin edebî hayatı etrafılıca canlandırılmıştır.

Minyatürde Bihzat ile Şah Muzaffer ün kazanmış iki ressamdır. Resimlerindeki incelik ve minyatürlerindeki renk çeşitliğiyle tanınmış olan Bihzat, Baykara ile Nevaî'nin resimlerini yapmıştır.

[153] IV. ciltde *Mecalisü'n-nefais*'de yer alan Türk şairleri üzerinde ayrıca durulacaktır.

Sultan Ali Meşhedî ile çırağı Mir Ali Mecnun, yazı sanatının iki ünlü üstadıdır. Nevaî'nin birçok eserleri Ali Meşhedî tarafından yazılmıştır. Meşhedî, Baykara için günde 30, Nevaî için de 20 beyit yazarmış.

Musiki üstatları arasında besteci ve çalıcı Kul Mehmet, Şeyh Nâî, Hüseyin Ûdî tanınmıştır.

Hüseyin Vaız-ı Kâşifî, Abdullah Mervarid gibi bilginler, 1482'de ölen Abdü'r-Rezzak-ı Semerkandî ile Mirhond, Hondmir ve Devletşah gibi tarihçiler ve Tezkireciler, Baykara - Nevaî devrini yükselten ünlü kişilerdir.

Nevaî'nin sarayı zamanın en parlak sanat çevresi idi. O bilim ve sanat adamlarını meclisinden ayırmıyor, değerlendirip koruyor, edebî sohbetlerde hakemlik yapıyor, kendine sunulan eserleri düzeltiyor, şairlere yol gösteriyordu.

Nevaî *Muhakemetü'l-Lûgateyn*'de çevresini şöyle anlatıyor:

"Bu mülkiniñ cemī' naẓm ehli şu'arā-yı şīrīn -kelāmı ve fuṣaḥā-yı vācibü'l-iḥtirāmı, her ni her ma'nī bile kim evrāḳ yüzige ārāyış ve her elfāẓ bile kim eczā 'ızārıġa nümāyiş biripdurlar; bu faḳīr ṣoḥbetiġa yitkürüpdurlar ve bu żaīf alnıda ötkerip dururlar, ve ḥakk ü ıṣlāḥ iltimāsın ḳılıpdurlar. Ve ḥātırġa ḳılġan nükte ki itilipdur, inṣāf yüzidin müsellem tutupturlar. Ve eger ba'żı ibā ḳılıpdurlar, delāyil bile alarġa ḥātır-nişān ḳılılıpdur; andın soñgra ḳabūl ḳılıp özlerin şāgird ü memnūn bilipdurlar. Ve besā ma'ānī ehli ḥurde-dānlar ve deḳāyıḳ ḥaylı daḳīḳ -beyānlar ki Enverī Selmān şi'ride her biri biriniñ cānibin tutup baḥisler ḳılıp sözleri birbirindin ötmegendin soñgra bu faḳīr allıġa muḥākeme üçün kiltürüp tururlar ve her ni hüḳüm tapup dururlar, müsellem tutup münāḳaşaları berṭaraf bolupdur."

Camî bile birçok kaside ve gazelleriyle eserlerinin müsveddelerini ona gösteriyor, onun düşüncesini alıyor, sözlerini ve hükümlerini dikkatle dinliyerek kabul ediyordu. Nevaî aynı eserde bunu da şu satırlarla açıklıyor:

"Köprek kütüb ü resāyil ve ġazeliyyāt ü ḳaṣāyidde ki ma'ānī gevherlerin naẓm silkige kiydürür irdiler ve żamīr nihān-ḫānesidin encümen temāşā-gāhıġā cilve birür irdiler, anıñg müsevveddesin burunraḳ bu faḳīrġa iltifāt ü i'tiḳād yüzidin birür irdiler kim, bu evraḳnı al ve baştın ayaġıġa naẓar sal, ḫāṭırıñgġa her ni aytḳu dik söz kilse ayt, dip ve her ni işāret bolgānı kim meẕkūr boldı, ẓāhir ḳılsam maḳbūl tüşer irdi. Bu da'vīġa delīl bu kim, ondın artuḳ kütüb ü resāyilde ol Ḥażret, bu faḳīrnıñg atın meẕkūr ḳılıpdurlar."

Nevaî'nin kitaplığı çok zengindi. Tanınmış şairlere ve bilginlere açık bulunurdu. Onun sürekli teşvikleri bir çok eserlerin meydana gelmesine sebep olmuştur.

Babur, *Hatırât*'ında Nevaî'den şu satırlarla bahsediyor:

"Musikide de iyi şeyler bestelemiştir. Güzel nakışları ve güzel peşrevleri vardır. Fazıl ve hüner ehilleri için, Ali Şir Bey kadar mürebbî ve hâmî olan bir adamın hiç bir zaman zuhur ettiği malûm değildir. Sazda ileri gelenlerden Üstat Kul Muhammet, Şeyh ve Hüseyin Ûdî, Ali Şir Bey'in terbiye ve himayesi ile bu derece terakki ve şöhret bulmuşlardır. Üstat Bihzat ve Şah Muzaffer resimde Ali Şir Bey'in gayret ve ihtimamı ile bu derece meşhur ve maruf olurlar. Bu kadar hayırlı işlerde pekaz kimse bu derece muvaffak olabilir. Oğulsuz-kızsız ve karısız-ailesiz olarak, dünyada tek başına ve bekâr yaşadı. Önceleri mühürdardı. Orta yaşlarında bey olup, bir müddet Esterabat'ta hükümet sürdü. Sonraları sipahiliği terketti. Mirza'dan hiç bir şey almazdı. Bilâkis kendisi her sene Mirza'ya mühim miktarda hediye verirdi"[154].

[154] *Babur'un Hâtırat'ı*, c. II, s. 186-187.

FİKRÎ HAYATI

Nevaî'nin fikrî hayatı çok zengindir. Bu hayatın yıllar boyunca gelişimini, sırasıyla incelediğimiz eserlerinde izlemiş olduķ. O, her eserinde, düşünce âlemiyle ilgili başka bir konuyu ele almış, çeşitli sorunlara değinmiş, kendi görüşünü belirterek çözüm yolları aramış ve göstermiştir. Bu bölümde, onun din, tasavvuf ve tarikatla ilgili yönünü açıklamış olacağız.

DİN :

Nevaî dini bütün bir müslümandır. Dinin emrettiği ödevleri yerine getirmeği amaç edinmiştir. *Vakfiye*'sinde, gönlündeki iki muradı açıklarken, islâmın beş şartından dördünü yerine getirmekte olduğunu, beşincisi olan haccın henüz kendisine nasip olmadığını şu satırlarla anlatıyor :

"Birisi bu durur kim, çūn kişige ebedī devlet ve sermedī sa'ādet ve ḥayāt çeşmesiniñ nüvīdi ve necāt menziliniñ ümmīdi, İslāmınıñ biş sütūnlıķ ẕātü'l-'imādıġa kirmegünçe mümkin irmes; bu ḫamsü'l-mübārek pencesiġa ilik urmaġunça hīç iş netīce birmes. Evvel kelime-i tevḥīd durur. Şükr kim anı "elif" dik cānım arasıda naķş itipmin. İkkinci ṣalāt-ı ḫamse durur. Biḥamdi'llah kim anı "hi" dik ẕihnim ara şebt ķılıpmın. Üçüncü ramażān otuz küniniñ rūzesi durur. Şükrü lillah kim anı "lām" dik ķalbimde yaşurupmın. Törtünçi zekāt durur. Cānım naķdi ol Tiñrige zekāt kim köñglümge niṣābġa yitkünçe, māl ẕaḫīre ķılmaġı meylin salmadı ve niṣābġa yitken māl zekātın ayırġunça ilikimde ķalmadı. Bişinçi ḥac durur ve ol bī'özrī müyesser bolmayın. Hemānā ki İslām şaḫṣı bir kişige oḫşar kim anda ḥavās-ı ḫamsedin törti bar. Bes muķarrer durur kim bişelesi ḥavās kimde kim bolmasa mūcib-i noķṣānī bolur. Ve bu meẕkūr bolġan iki ārzūdın biri bu mübārek sefer durur. Ümmīdim ol kim İslāmım şaḫṣı biş ḥisdin biriniñ öksüklügi cihetidin nāķış bolmaġay. Ve müselmānlıġım pencesi bir barmaķ yoķluġı sebebidin ma'lūl ķalmaġay".

Nevaî bu duygusunda çok samimîdir. Ancak o, ne hoşgörü bilmeyen koyu bir "zahid", ne de "lâubalî-meşreb bir rind" dir;

hurafelerden, taassuptan ve iki yüzlülükten uzak, geniş düşünceli, uyanık ve aydın bir müslümandır. Onun iki yüzlü ham sofulara çıkışması, divan şairlerinin "zahid"e çatmasından büsbütün başkadır.

Nevaî, dini ve dünyayı, miskince bir tevekkülle her şeyden eli ayağı çekmeyi salık veren ham sofular gibi anlamıyor. İnsanoğlunun tabiat karşısındaki nasibinin alçalma değil, dünya nimetlerinden kararınca yararlanma olduğuna inanıyor. Başlıca ergi hayat sevgisidir. Bilim ve sanat hayatın emrindedir.

Nevaî'ye göre insan, bütün artmaları ve kusurlarıyla bir insandır ve öyle olmalıdır. Görevini yaparak gönülce huzura kavuşan kişi, zevka da zaman ayırabilir. *Fevaidü'l-Kiber*'deki *Sakî-name*'de Baykara'ya şu övütü veriyor :

Tiñri yādını unutma bir dem
Özni ġayridin avutma bir dem

Raḥmetidin daġı bolma nevmīd
Ġażabıdın daġı vehm it cāvīd

Mülk ü kişver ilige dād eyle
'Adl ile ikkisin ābād eyle

Tiñri yādı çū sañga boldı ḥiṣār
Dād ile 'adl ulus birle şi'ār

Çūn bular boldı özüñgni ḫōş tut
Her bahāne bile köñglüñgni avut

Bir nefes 'ayşdın olma ġāfil
Ki cihān mülki irür bīḥāṣıl

Hayretü'l-Ebrar'ın birinci ve ikinci bölümleri "iman" ile "islâm" dan bahseder. İman bahsinde şunları söyliyor :

Kim ki cihān ehlide insān irür
Bil ki nişānı anı īmān irür

. . . .

Bes anı insān ataġıl bīriyā
Kim işidür ṣabr ile şükr ü ḥayā

Böyle buyurdı Nebī-i Hāşimī
Kim bu üç īmānınıñ irür lāzımı

Bes anı insān dimek olġay revā
Kim işi īmān bile tapġay nevā

Ey ki sañga eyledim insānnı şerḥ
İmdi işit kim ḳılay īmānnı şerḥ

Altı durur şer'de gūyā 'aded
Her ni ki mü'minġa kirek mu'teḳad

Eylese bu altı bile iḫtiṣār
Altı cihetdin añga bolġay ḥiṣār

Kim bu ḥiṣār olsa anıñg me'meni
Oġrıdın eymen boluban maḫzeni

diyerek bunları birer birer açıklıyor.

İslâm bölümünde ise :

'Ālem ara ḫalḳnı Yezdān-ı pāk
Ehl-i necāt itti vü ehl-i helāk

Bu birisin 'ābid-i aṣnām bil
Ol birisin zümre-i İslām bil

Küfr ili yol taptı melāmet sarı
Zümre-i İslām selāmet sarı

Ol birige veyl öyi boldı maḳām
Zümre-i İslāmġa dārü's-selām

Kişver-i İslām ki ma'dūd irür
Ḫalḳı anıñg her ni ki mevcūd irür

Baştın ayaḳ barça Müselmān imes
Kim ki Müselmān munı yalġan dimes

Şarṭları bar durur İslāmnıñg
Kim anı bilmes birisi 'āmnıñg

diyerek İslâmın şartlarını birer birer açıklıyor.

Nevaî'nin akaid ile ilgili eseri *Siracü'l-Müslimin*'dir. Şair eserinin başında, kendine yapılan bir sataşmayı kaydettikten sanra, niyetini şu beyitlerle açıklıyor :

Didim kim eyleyin bir nüsḫa masṭūr
Ki bolġay dīn ü İslām öyi ma'mūr

Ni kim dīn ehliġa bolġay żarūret
Barı tutġay anı bilgenge ṣūret

Hem itgeymin burun şerḥ-i 'aḳāyid
Ki İslām ehliġa birgey fevāyid

Yana hem farż u hem vācib sünen hem
Ni kim 'ārıż bolur yaḫşi yaman hem

Ki dīn ehliniñg olġay dil-pezīri
Müselmānlıḳ işide nāgizīri

Beyān ḳılġaymın andaḳ rūşen ü pāk
Ki idrāk itkey anı ḫayl-ı Etrāk

Nevaî, ölümünden bir yıl önce (H. 905=M.1499/1500) kaleme aldığı bu 210 beyitlik mesnevîde İslâm dininin esaslarını, şartlarını ve kurallarını birer birer açıklamaktadır.

Nevaî'nin, dinî heyecanla yazılmış iki eseri de *Çihil Hadis* ile *Nazmü'l-Cevahir*'dir. H. 886=M. 1481/82'de kaleme aldığı *Çihil Hadis*, Camî'nin *Erbain Hadis*'inin çevirisidir. H.890=M.1485 de kaleme aldığı *Nazmü'l-Cevahir* ise, Halife Ali'nin *Nesrü'l-Leal* adı verilen sözlerinin çevirisidir. Ali'nin 266 sözü 266 rubaî ile karşılanmıştır. Bu eserin başka bir önemi de, Baykara'nın Nevaî için yazdığı risaleye cevap olmasıdır. Nevaî bu eserinde Baykara'nın lûtfuna teşekkür ettikten sonra, rubaîlerle de teşekkürü tekrarlıyor. Bir tanesi şudur :

Bir zerreni mihr-i zer-feşān vaṣf itmiş
Bir ḳaṭranı baḥr-ı bīgerān vaṣf itmiş
Bir ḫastanı 'İsī-ı zamān vaṣf itmiş
Bir bendesini Şāh-ı cihān vaṣf itmiş

Nevaî'nin bu konu ile ilgili bir de mensur Münacat'ı vardır ki, Tanrı'ya gönülden yakarışıdır.

Nevaî'nin gerek mesnevîlerinin başındaki tevhit ve münacatlarla na'tlarda, gerek divanlarında her harfin başındaki gazellerde, bu candan inanış açıkca görülür.

TASAVVUF :

Nevaî, sufî ya da mutasavvıf şair değildir. Ondaki tasavvuf, bazı divan şairlerinin eserlerinde görüldüğü gibi, sadece geleneğe

uyma, bir dış görünüş de değildir; samimî ve İlâhî bir neşvedir. Nevaî *Fevaidü'l-Kiber*'de tasavvufu şöyle tanımlıyor :

Birevge müsellem ṭarīḳ-ı taṣavvuf
Ki ẕātıda mevcūd imestür taḫallüf

Taṣavvuf rıżā ehlidin yaḫşi aḫlāḳ
İrür ıṣṭılāḥātı zīb ü tekellüf

Taṣavvuf imes zühd ü taḳvā vü ṭā'at
Ki anda riyā yol tapar bītevaḳḳuf

İrür maḥż-ı taḳvā ve līkin riyāsız
'Ubūdiyyet-i ṣırf u 'ayn-ı telaṭṭuf

Ni il ḳavl ü fi'liġa andın te'addī
Ni Ḥaḳ emr ü nehyiġa andın taṣarruf

Özin eyle bīiḫtiyār aṅglaban kim
Ni ḳalıp tereddüd aṅga ni te'essüf

Ḳılıp Ḥaḳ vücūdıda maḥv öz vücūdın
Nevāyī munı bil ṭarīḳ-ı taṣavvuf

Nevaî'deki tasavvuf anlayışı işte budur :

Ey Nevāyī ġayr naḳşıdın arıt köṅglüṅni kim
Feyż mümkin irmes özni ḳābil itmesdin burun

*

Āsūde-ṣıfatlıḳ tiledim pīr-i ṭarīḳat
Devrān iliniṅ ülfetidin terk buyurdı

derken, "devran elinin ülfetinden geçme", "gayr nakşından arınma" yı hep bu anlayış açısından görüyor. *Hayretü'l-Ebrar*'ın başında gönülden bahsederken :

Ey ki köṅgül vaṣfı beyān eylediṅ
Sin bu köṅgülni ni gümān eylediṅ

diye sorduktan sonra şöyle açıklıyor :

Köṅgül irür bülbül-i bustān-ı rāz
Ḳuds ḥarīmide bolup cilve -sāz

Rāyıḥa-i cennet-i a'lā hem ol
Pertev-i mıṣbāḥ-ı tecellā hem ol

Sālik anı 'arş-ı mu'allā didi
Ṣūfī anı 'ālem-i kübrā didi

'Ayn-ı nezāhetde bu a'ẓam cihān
Barça cihān ehli körüńdi nihān

Ka'be ki 'ālemniṅ olup ḳıblesi
Ḳadrı oḳ andaḳ ki köṅgül ka'besi

Yine *Hayretü'l-Ebrar*'daki "hayret" lerde, gönülün, adem karanlığında varlık sabahına geçip, mülk âlemi baharistanının türlü renkte çiçekleriyle ağaçlarını seyrederken, onların "Kayyum-ı hakikî" olan Tanrı'yı anmakda olduklarını görerek, dimağında hayret güllerinin açıldığını ve o güllerin kokusundan aklı gidip yıkıldığını; ikinci "hayret" te, o hümayun kanatlı kuşun mülk âlemi gülistanından melekût âlemi karanlığına uçup, o yüksek makamlardaki meş'alelerin dilinde yine Hâlık'ın zikri bulunduğunu görerek, hayretten bir âlemden başka bir âleme vardığını ve kendinden geçtiğini; üçüncü "hayret" te, o deli divane misafirin, melekût âlemi karanlığından beden mülkü şehrine indiğini ve o şehir halkının yine "Kadir-i mutlak"ı anmakta olduğunu görüp "Hace"-nin hayret denizinde şaşırdığını, düşünce ateşi dumanın göklere çıktığını, varlığı fanî olup Hak'dan ona taze vücut ve "şühud" eriştiğini, "şem'-i baka" ile gözü açılıp kendini anladığını tasavvufî bir deyişle anlatıyor.

Leylî vü Mecnun'un başında "söz gevheri"nden bahsederken :

Ol dem ki yoḳ irdi būd u nābūd
Ma'dūm idi her-ni imdi mevcūd

Ḥaḳ kevnġa salmamış idi pey
Kāne'llahü lemyekün ma'a şey

Evvelġı nesīm-i āferīniş
Kim ḳıldı vücūd sarı cünbiş

beyitleriyle yine yaradılışa tasavvuf yoluyla değinmiş oluyor.

Seb'a-i Seyyare'nin başındaki "söz tarifi" bahsinde de :

Anda kim ni cihanġa irdi vücūd
Ni cihān ehli irdiler mevcūd

İstedi ūstād-ı naḳş-ṭırāz
Munça naḳş-ı ġarīb ḳılmaḳ sāz

Tartımaḳ yitti kökni beyle kemend
Birin ol birge eylemek peyvend

Eylemek pest cirm-i ġabrānı
Öndür itmek spihr-i ḫażrānı

Çünki mevcūd boldı nükte-i kün
Boldı mevcūd tāze yoḳsa köhen

Şun' kilki varaḳ-nigār oldı
Yüz 'aceb naḳş āşikār oldı

beyitleriyle yine yaradılışa değinerek "söz"e geçmek üzere bir başlangıç yapmış oluyor.

Nevaî, ilk divanına tasavvufî gazelle başlıyor:

Eşraḳat min 'aksi şemsi'l-ke'si envārü'l-hüdā
Yār 'aksin meyde kör dip cāmdın çıḳtı şadā

Ġayr naḳşıdın köñgül cāmıda bolsa zeng-i ġam
Yoḳtur ey sāḳī mey-i vaḥdet meşellik ġam-zidā

Buradaki "mey", tasavvufdaki "mey-i vahdet", yani "birlik içkisi"; "yâr" gerçek varlık olan Tanrı'dır. Şair bu beyitlerle: "Doğruluk ışığı kadehteki güneşin aksinden doğdu. Tanrı'nın aksini içkide gör, diye kadehten bir ses çıktı. Gönül kadehinde, Tanrıdan gayrı varlığın suretinden gam pası belirse, ey saki, birlik içkisini sun, bu içki gibi gam giderici bir şey yoktur" diyor.

Nevaî, dokuz beyitlik bu ilk gazelini, bu çerçeve içinde bitiriyor. İşaret etmek gerekir ki, bu gazel 8-20 yaşları arasında söylediği gazellerdendir.

Nevaî'nin tasavvufî bir şiiri de *Nevadirü'ş-Şebab*'daki:

Baḳāsızdur cihān ra'nāsı vallah
Cihān ra'nāsı yoḳ kim māsiva'llah

"bend" li terkib-i bendidir. Şair burada, her şairin tekrarladığı dünyanın fani olduğu gerçeğini tasavvufî-felsefî bir eda ile açıklıyor.

Nevaî'nin tasavvufî büyük eseri, Attar'ın *Mantıku't-Tayr*'ını gözönünde tutarak yeniden kaleme aldığı *Lisanü't-Tayr*'ıdır. Fanî takma adıyla H. 904=M.1498-99'da yazılan bu eser 3553 beyit tutmaktadır.

MANTIKU'T-TAYR:

Mantıku't-Tayr, tasavvufdaki esas fikri temsilî bir tarzda şöyle açıklıyor:

Kuşlar bir araya gelip kendilerine bir padişah seçmek isterler. Bu toplantıda bulunan Hüdhüt: Ben Tanrı'nın habercisiyim, yaradılışın sırrını biliyorum. Süleyman Peygamber'e yoldaş oldum. Onunla birlikte bu âlemi dolaştım. Padişahımı biliyorum. Benimle birlikte gelirseniz onu bulursunuz. O, Kaf dağının ardındadır; adı da "Sîmurg"dür. Fakat yol uzun, denizler derin, karalar sarptır. Kendimizden geçip yola düşelim. Eğer ondan bir nişan bulabilirsek bize ne mutlu" der. Kuşlar sevinerek Hüdhüt'ün etrafında toplanırlar. Fakat yol zahmetli olduğu için özür dilerler. Sırasıyla Bülbül, Papağan, Tavus, Kaz, Keklik, Hüma, Doğan, Balıkçıl, Baykuş, Kuyruksalan, sonra da bütün kuşlar birer sebep göstererek mazeretlerini bildirirler. Hüdhüt bunların hepsine cevap verir. Sonunda kuşlar Hüdhüt'ün ardına düşüp yola çıkarlar. Yolda bitkin bir hale gelen kuşlar, tekrar Hüdhüd'ün etrafında toplanıp, yola devam için şüphelerinin giderilmesini isterler. Hüdhüt her birinin sorusuna ayrı ayrı cevaplar verir; önlerinde "istek, aşk, marifet, istigna, tevhit, hayret ve fakr u fena" denilen yedi vâdi daha bulunduğunu, bunları geçince Sîmurg'a ulaşacaklarını söyler. Kuşlar yine yola düşerler. Fakat kimi yolda kalır, kimi yem bulmak için yere iner. Kimi de açlıktan ölüp gider. Nihayet yüz binlerce kuşdan ancak otuz kuş hasta ve bitkin, yüce bir "Dergâh"ın önüne varırlar. Ansızın bir çavuş gelip kuşlara kim olduklarını, nereden geldiklerini sorar. İsteklerini anladıktan sonra geri dönmelerini söyler. Bunu işiten kuşlar büsbütün umutsuzluğa düşerler. Daha sonra bir çavuş gelip kapıyı açar; bunları içeri alıp birer tahta oturtur. Hepsinin önüne birer kâğıt koyup "bunları okuyun" der. Kuşlar bütün yaptıklarının o kâğıtta yazılı olduğunu görünce şaşırırlar. Bu sırada Sîmurg "tecelli" eder. Fakat gördükleri Sîmurg kendilerinden başka bir varlık değil. Sîmurg'da kendilerini, kendilerinde Sîmurg'u görürler. Bir anda hem kendilerine hem de Sîmurg'a bakarlar. Sîmurg'un artsız arasız "tecelli" etmekte olduğunu görünce büsbütün şaşırıp kalırlar. Bu sırada bir ses duyulur: "Siz buraya otuz kuş geldiniz; bu aynada otuz suret belirdi. Daha çok, ya da daha az gelseydiniz o kadar görünürdünüz". En sonunda hepsi Sîmurg'da yok olur. Gölge güneşte kaybolur.

Attar, kuşlara cevap veren Hüdhüt'e tasavvufî gerçekleri söyletiyor; bu arada bir çok hikâyeler anlatıyor. Attar'ın *Mantıku't-Tayr*'ını Nevaî'den önce Gülşehrî'de yeniden ve değiştirerek kaleme almıştır.

LİSANÜ'T-TAYR :

Nevaî'nin *Lisanü't-Tayr*'ı, Attar'ın *Mantıku't-Tayr*'ının bir çevrisi değildir. Bunu Nevaî'nin hamsesinden bahsederken kaydetmiştik[155].

Nevaî, tevhit, münacat, na't, mirac manzumelerinden sonra dört halifeyi birer manzume ile övüyor, bunlara birer de hikâye ekliyor; Attar'ı da övdükten sonra esere başlıyor.

Nevaî, Attar'daki "Varlıkta birlik" felsefesini oldukça yumuşatmış, tasavvufdaki bu inancı "ehl-i sünnet" inancına yaklaştırmaya çalışmıştır. Nevaî birçok yerleri değiştirmiş, kendiliğinden birçok hikâyeler eklemiştir. Eserinde toplum hayatının yankıları da görülür. Kuşlar toplandıkları sırada, kendilerini överken yer kavgası da ederler. Şair, bu beyitlerle devrinin devlet adamlarına dokunmuş oluyor. Nevaî Attar'ın on kuşundan, Gülşehrî'nin aldığı sekiz kuşu almış, ayrıca Kumru, Güvercin, Sülün, Kartal, Ördek ve Tavuğu da alarak kuşların sayısını on dörde çıkarmıştır.

Kuşların Hüdhüt'e soruları ve Hüdhüt'ün onlara cevapları, her cevaptan sonra eklenen hikâyeler çok ilginçtir. Bu cevaplar ve hikâyelerden sonra sırayla "talep, aşk, marifet, istigna, tevhit, hayret, fakr u fena" vâdileri anlatılmakta, bu bahislere de birer hikâye eklenmektedir. Eserin sonuna doğru yeniden "talep, aşk, marifet, istigna, hayret, tevhit, fakr u fena" tariklerinde birer münacat yer almakta ve bunları birer temsil izlemektedir. Son olarak kitabın niçin yazıldığı, eserde Fanî mahlası almasının sebebi üzerinde durulmakta, padişaha dua edilmekte, eserden ve kendinden bahsedilmektedir[156].

TARİKAT :

Nevaî Nakşbendî tarikatındandır. Pîri ve mürşidi de Abdur'-Rahman Camî'dir. Nevaî gönülden bağlandığı bu tarikatın büyüklerine karşı derin bir saygı besler. Bunları, özellikle tarikatın büyük pîrlerinden olan Hâce Bahaüd'd-din-i Nakşbendî'yi tasavvufla ilgili eserlerinin hemen hepsinde saygı ile anar.

[155] Bk. eserdeki hamse bölümü.
[156] Bk. Eserdeki "Nevaî'nin hayatı" bölümü.

Nevaî, H. 881 = M. 1476'da, Hâce Abdu'llah-ı Ensarî'nin *Tabakat-ı Meşayıh-ı Sufiyye*, Attar'ın *Tezkiretü'l-Evliya*, Şeyh Ebu Abdi'r-Rahman Süllemî'nin *Tabakat-ı Süllemî* adlı eserlerini hatırlatarak, Camî'den bu konuda eksikleri tamamlayıcı bir kitap yazmasını diliyor. Camî de *Nefahatü'l-Üns Min Hazarati'l-Kuds* kitabını kaleme alıyor. Ama bu kitap Farsçadır. Şair "Türk ulusıdın ba'ẓı kim köñgül ṣıdḳ u ṣafāsıġa behre-menddürler ve bu kīmyā-esẹr sözler te'sīriġa Tiñri 'ināyetidin ercümend" oldukları halde Farça ve Arapça iyi bilmedikleri için bu feyzden yoksun kalmaktadırlar.

Nevaî işte bu maksatla, 20 yıl sonra H. 901=M.1495'de bu eseri Türkçeye çeviriyor.

Nevaî, Attar'ın *Tezkiretü'l-Evliya*'sından *Nefahatü'l-Üns*'de bulunmayan bazı şeyhleri, ayrıca Türk şeyhlerini, başta Ahmet Yesevî olduğu halde, uygun yerlerine katmıştır. Yine Camî'nin *Nefahatü'l-Üns*'ünde yer almayan çağdaşlarını esere eklemiş, buna karşılık Camî'nin eserinde bulunan bazı evliyayı (zamān ehliġa köp muḥtācü'n ileyh imes irdi) eserine almamıştır. Eserine verdiği adı da şu cümle ile açıklıyor :

"Çūn bu velāyet riyāżı maḥabbet nesīmiġa leheb ve fütüvvet şemīmiġa sebeb boldı; añga *Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemāyimi'l-Fütüvve* ad koydum".

TARİH :

Nevaî'nin fikir cephesini tamamlamak için, H. 890=M. 1485'de kaleme aldığı *Tarih-i Enbiya Ve Hükema* ile *Tarih-i Mülûk-i Acem*'e de işaret etmek gerekir. Şair iki bölüme ayırdığı *Tarih-i Enbiya Ve Hükema*'nın birinci bölümünde, Âdem'den İsa'ya kadar gelip geçmiş peygamberleri anlattıktan sonra, Şam'da ve Filistin'de İsa'nın öğrencilerinden Cersis'i ve İsa'dan sonraki Bersisay-i Abid ile Şemsun-ı Abid'i hikâye ediyor. Hakîmlere ayırdığı ikinci bölümde de Fisagors, Camasp, Bokart, Bokratis, Sokrat, Eflâtun, Aristutalis, Belinas, Calinus, Batlamyus ve Büzürc Mihr (Nuşirevan'ın veziri) den bahsediyor.

Tarih-i Mülûk-i Acem'de ise, İran tarihini dört tabakaya ayırarak, Pişdadîler, Keyânîler Eşkânîler ve Sasanîlerden gelen padişahları anlatıyor. Sonuna da 50 beyitlik bir mesnevî ekliyor.

Nevaî'nin kaleme aldığı tarihler arasında bir de *Zübdetü't-Tevarih* vardır ki, *Mahbub-ül-Kulub*'da bildirdiğine göre, "salâtin ülken atın" ı canlandıran bu Türk tarihi meydanda yoktur

Görülüyor ki, Nevaî zamanını boş geçirmeğe hiç razı olmamış, boş bulduğu günlerde de tarih üzerinde denemeler yapmıştır.

AHLÂK :

Mahbubü'l-Kulûb'da şairin ahlâk ve karakterle ilgili düşüncelerini topluca bulabiliriz. Üç bölüme ayırdığı bu son eserinin ilk bölümünde Nevaî sosyologdur. Toplum hayatında rol oynayan mevki sahiplerini ayrı "bab" larda topluca ele alarak acı acı eleştirir. İkinci bölümde, iyi ve kötü işlerden ve huylardan bahsederek dinî ahlâk kurallarını anlatır. Bu bölümde de bir ahlâkçıdır. Üçüncü bölümde ise faydalı birçok övütler verir. Bu arada bol bol atasözlerini kullanır.

Görülüyor ki, acı denemelerle dolu hayat yılları şaire çok şeyler öğretmiştir.

ÖZEL HAYATI VE KARAKTERİ

Nevaî evlenmemiş, bir aile hayatı kurmayı gerekli bulmayarak, işinden ayırabildiği zamanı arkadaşları ve sevdiği dostlarıyla birlikte geçirmiştir.

Nevaî'nin bekâr kalmak istemesini türlü şekillerde yorumlayanlar vardır. Baykara, onun bu durumunu "manevî yüksekliği" ne vermektedir. Her halde titizliği, özgürlük eğilimi, boş saatlerini büsbütün eserlerine vererek serbestçe çalışmak isteği, bu hayatı seçmesinde başlıca rolü oynamıştır.

Nevaî'nin özel hayatı, meclisleri, meclislerine devam eden arkadaşları, sohbetleri, lâtifeleri, sevdikleri ve sevmedikleri, çağdaşlarının eserlerinde hikâyeler, fıkralar ve anılarla canlandırılmıştır.

Bedayiu'l - Vakayi sahibi Zeynettin Vasıfî'nin anıları, hem Nevaî'nin, hem de çağının hayatını yansıtması bakımından çok önemlidir. Bu anılardan bir kısım, A.N. Baldirev'in, Resime Uygun tarafından *Çağdaşlarınnın Hikâyelerinde Nevaî* başlığı altında Türkçe'ye çevrilen yazısında yer alır.

Bu anılar, Nevaî'nin inceliğini, hoşgörürlüğünü, dostlarına karşı sevgisini ve engin şefkatini gösterdiği gibi, bilinmeyen yönlerini, öfkelerini, kırıcı davranışlarını, sevmediklerine karşı duygularını da bize tanıtmaktadır.

Yine bu anılardan öğreniyoruz ki, Nevaî ile Baykara arasındaki yakınlık, dostluğun da üstündedir. Bu hikâyelerin birinde (11. hikâye), Baykara'nın Nevaî'yi "pîr", kendisini de "mürit" görmek istediği, fakat bundan Nevaî'nin kaygılandığı anlatılmaktadır.

Üstün bir şair, yüksek sanatçı, dilci, milliyetçi, dini bütün bir müslüman, gönülden bağlı bir tarikat adamı olarak tanıdığımız Nevaî, sağlam karakterli, cesur, özü ve sözü doğru, alçak gönüllü bir insan, vefalı bir dosttur.

Nevaî hayatında birçok karakter sınavı geçirmiş ve hepsinden başarı ile çıkmıştır. Onun durumunda, Sultana bu kadar yakın

bir devlet adamı daha başka türlü görünebilir, çeşitli roller oynayabilirdi. Hiç bir ihtiras Nevaî'yi pençesine alamamış, gönül tokluğundan ayıramamıştır.

KÂMİL İNSAN :

Nevaî, hayatını yurduna ve ulusuna vakfetmiş, ömrünü hayır işlemek, hizmet etmek, halka yararlı olmakla geçirmiş, okumayı, yazmayı, fırsat buldukça dostları ve sevdikleriyle sohbet etmeyi en büyük zevk bilmiş, "kâmil insan" olarak yaşamıştır. İnsanlığı ve insanlara karşı sevgisi onu yükselten en büyük vasıflarından biridir.

Nevaî kötümser değil, iyimserdir. Dünyanın insanla cennet olacağına her halde inanmıştır; ama mutlu günlerin geleceğini ummuştur. O, başkalarının derdiyle yakından ilgilenmiş, kendinden küçüklere şefkatle el uzatmıştır. Ancak bu el uzatma, büyükten küçüğe, zenginden düşküne gururla inen bir acıma değil, aynı yaradılışta bulunan insanların birbirlerine karşı duyacakları yakın ilgidir.

DOSTLUĞU :

Hele dostlarına gönülden bağlıdır. En sıkışık zamanlarında arkadaşlarının yardımına koşmuş, onlarla birlikte gülmüş, yine onlarla birlikte dertlenmiş, onların neşelerini ve acılarını paylaşmıştır.

Camî'nin ölümüne söylediği Farsça mersiyeden başka, ayrıca kaleme aldığı *Hamsetü'l-Mütehayyirin* ile, Seyyit Hasan Erdeşir ve Pehlivan Mehmet için yazdığı eserler buna tanıktır. Bunlar, aynı zamanda Nevaî ve eserlerini daha iyi tanımak için de değerli birer belgedir.

H. 898=M. 1492'den sonra kaleme aldığı *Hamsetü'l-Mütehayyirin*, bir önsöz ve üç bölüm ile bir sonuca ayrılmıştır. Önsözde Camî'yi ve Camî ile tanışmasını anlatır. Birinci bölümde Camî ile aralarındaki dostluktan, ikinci bölümde Camî ile mektuplaşmalarından ve anılarından, üçüncü bölümde ise Camî'nin şu eserlerinden bahseder : *Nefahatü'l-Üns, Şevahidü'n-Nübüvve, Erbain Hadis, Eşi'atü'l-Lemeat, Risale-i Muamma*. Bunların yazılmasına Nevaî sebep olmuştur.

Nevaî bu eserler için çok faydalı bilgiler verdikten sonra, Camî'nin kendi, kendinin de Camî hakkında söylediklerini ve bunlarla ilgili anılar anlatılmaktadır.

Sonuçta ise, Camî ile birlikte bulunduğu sıralarda, öğrenmek ve yararlanmak amacıyla okuduğu kitapları sayıyor. Onun keramate benzer hallerini açıklıyor. En sonunda ise, 980 yılı muharrem ayının 17. cuma günü Camî'nin öldüğünü kaydederek, bununla ilgili olayları anlatıyor.

H. 896 = M. 1490-91'de kaleme aldığı *Hâlât-ı Mir Seyyid Hasan Erdeşir*'de, Seyyid Hasan'ın küçük yaşta okumağa olan merakını, iyi huylu ve alçak gönüllü olduğunu, Baysungur zamanından Ebülkasım Babur zamanına kadar 40 yıl sultanlar ve şehzadeler hizmetinde bulunduğunu, 861'de onu tanıdığını, kendisini takdir ve teşvik ettiğini, Türk şairi Lutfi ile Mukimî'den şiirler okuduğunu, Hafız Şirazî'nin divanını, Sadî'nin *Bustan*'ını, Attar'ın *Mantıku't-Tayr*'ını, Gazalî'nin eserlerini tekrarladığını, evinde şiir ve musiki sohbetleri yapıldığını söyleyerek onunla ilgili anılarını anlatıyor. Sonunda da 894'de ölümünü kaydederek, cenazesinde bulunamadığını söylüyor.

Hâlât-ı Pehlevan Muhammet'te ise, Pehlivan Mehmet'in zamanının en güçlü pehlivanı olduğunu söyledikten sonra, onu musikide, şiir ve muammada, nücum, tıp, hikmet ve fıkıhda bilgili olduğunu söyleyerek, onunla ilgili bir çok hikâyeler ve fıkralar anlatıyor.

GURURU VE ALÇAK GÖNÜLLÜLÜĞÜ :

Nevaî mağrurdur. Fakat gururunu alçak gönüllülükle birleştirmiştir. *Bedayiu'l-Vasat*'ta :

Tut gedālıgnı Nevāyī muġtenem
Şāhlar alında baş indürme köp

diyen şair, herkese karşı alçak gönüllü davranmış, mevkiinin verdiği kudrete hiç bir zaman dayanmamıştır.

Nevaî'nin tabiatındaki inceliği Babur şu satırlarla anlatıyor :

"Ali Şir Bey tabiatının nezaketi ile meşhurdur. Halk onun nezaketinin devletinin gururundan ileri geldiğini zannederdi; fakat öyle değilmiş. Ve bu sıfat onda fıtrî imiş. Semerkant'ta iken de böyle nazik tabiatte imiş. Ali Şir Bey emsalsiz bir adamdı".

HOŞ GÖRÜRLÜĞÜ :

Nevaî'nin hoş görürlüğü ve kişisel duygularına kapılmayışı, *Mecalisü'n-Nefais*'de kendine karşı olan şairler hakkında verdiği hükümlerle bellidir. O bazı nüktelerle kendine sataşan şair Bennayî için şunları söylüyor :

"Evsaṭu'n-nāsdındur. Mevlidi Herī şehridedür. Beğāyet ḳābiliyyeti bar. Taḥṣilġa meşġūl oldı, anda köp rüşdi bar irdi; bat terk ḳıldı. Ḫaṭḳa 'ışḳ peydā ḳıldı, az furṣatda ābādān bitidi. Mūsiḳī fenniġa meyl körgüzdi, bat örgenip ḫayli işler taṣnīf ḳılıp risāle daġı edvārda bitidi. Ammā mu'cib ve mutaṣavvir ve mütekebbirlıġıdın il köñglige maḳbūl bolmadı. . ." (III. meclis).

HAFIZASI :

Nevaî'nin zekâsı gibi hafızası da kuvvetli idi. Gençliğinde 50.000'den çok beyt ezberlediğini *Muhakemetü'l-Lûgateyn*'de şu satırlarla söylüyor :

"Bulardın daġı başḳa yigitligim zamānı ve şebāb eyyāmı evānıda köprek şi'irde siḥr-sāz ve naẓmda füsūn-perdāz şu'arānıñg şīrīn eş'ārı ve rengīn ebyātıdın illig miñgdin artuḳ yād tutupmın ve alar ẓevḳ u ḫōş-ḫallıġıdın özümni avutupmın. Ve ṣalāḥ u fesādlarıġa fikr itipmin. Ve maḫfī deḳāyıḳıġa te'emmül ü tefekkürler bile yitipmin".

NEVAÎ VE AŞK

Tasavvufda aşk, "gerçek" ve "mecazî" olmak üzere ikiye ayrılır. Gerçek aşk "Vücud-ı Hakikî" olan Tanrı'ya karşı Sufî'nin duyduğu aşktır. Mecazî aşk ise, insan güzelliğine karşı duyulan bir gönül akışıdır. Bu, ilâhî aşka geçmek için bir köprü (kantara) dür. Nevaî, bu iki aşkı *Leylî vü Mecnun*'un sonunda şu beyitlerle açıklıyor :

Ḫurşīd-i cihān-güşāysın sin
Mir'āt-ı cihān-nümāysın sin

Kim ḳıldı sañga naẓarnı rūşen
Kördi yir ü kökdegin mu'ayyen

Çūn baḳḳalı iḫtiyār taptı
Her sarı ki baḳtı yār taptı

Hem naḳş-ı vücūdın itti fānī
Hem taptı baḳā-yı cāvidānī

Bu 'ışḳ ki baḫt-ı kāmrāndın
Ḫālī bolmay zamānī andın

Gerçi iki nev' ötti rāzī
Evvelġını añglaġıl mecāzī

Kim derd ü güdāz u sūz birle
Yüz şu'le-i cān-fürūz birle

Çūn eyledi pāklikke mevṣūf
Ol nev' ḳılur birevge meşġūf

Kim 'ışḳı ara firāḳ ile derd
Özlükdin iter tamām anı ferd

Bil soñgraġi 'ışḳnı ḫaḳīḳī
Kim devlet irür anıñg refīḳı

Evvelġı vücūdın itse zāyil
Çūn bolsa ikinçisige māyil

Yoḳ yoḳ ki ikinçi anı çikse
Köñglige viṣāl toḫmın ikse

Ol nev' kitürse türktāzī
Kim ḳalmasa ṣūret-i mecāzī

Maẓhardın körünmeyin nişānī
Maẓharda özini tapsa fānī

Maḳṣūd budur ḥayātdın bu
Bil ḫılḳat-ı kāyinātdın bu

Nevaî *Mahbubü'l-Kulûb*'un ikinci bölümünün onuncu babında, aşkı "avam aşkı", "havas aşkı" diye sınıflandırıyor ve "havas aşkı" üzerinde durarak âşıklık halini açıklıyor. Bu münasebetle Emir Husrev'i, Şeyh Fahrettin-i İrakî'yi, Hafız Şirazî'yi, Camî'yi anıyor.

Divan şiirinde gerçek ve mecazî aşkı birbirinden ayırmak kolay olmaz. Gazellerde sık sık görülen "aşk, âşık, maşuk, yâr, naz, niyaz, vuslat, şarap..." gibi kelimeler, her zaman yerinde ve gerçek anlamıyla kullanılmış değildir. Tasavvuf terimleri olan bu kelimelerle ilâhî aşk tasvir edilmiş olacağı gibi, sözlükteki anlamları kasdedilerek cinsel duygular da belirtilmiş olabilir.

Nevaî bu konuda da, olduğu gibi görünmüştür. Tasavvufî aşktan bahsettiği zaman ne kadar samimî ise, kendi aşkını anlatmak istediği zaman da o derece açıktır.

Bununla birlikte, divanlarındaki her lirik gazeli, geçirilmiş bir aşkın, olaylarla ilgili bir duygunun belirtisi saymak, hepsinde sevilen, ah edilen, yanıp tutuşulan bir vefasız dilberin varlığını aramak da doğru değildir. Gazel, eski edebiyatta lirik şiir için en uygun bir nazm şeklidir. Şair devrin modasına uyarak dilberden, gamzeden, gönül yarasından dem vurur; yanar yakılır, sızlanır. Bunlar gazelde kapsam özelliğidir. Şairler âşık olsalar da olmasalar da sevgiden, sevgiliden bahşedecekler, ara sıra bunlara tasavvuf çeşnisi de verecekler, bu yoldan geçeceklerdir.

Nevaî de bu yoldan geçmiş, yığınlarla lirik şiir söylemiştir. Ancak bunların çoğu gazel söylemiş olmak için, çok tekrarlanan mazmunlarla meydana getirilmiş manzumelerdir. Fakat Nevaî, samimî duygularını tasvir etmek istediği zaman, bunları gizlemeği gerekli bulmamış, açıkça belirtmekten çekinmemiştir. *Ferhad ü Şirin*'in başında kendisine çok iztırap veren bir aşk serüvenini şu beyitlerle anlatıyor :

Birev 'ışḳı salıp cānımġa endūh
Meşeḳḳat taşı yüklep kūh tā kūh

Bolup ẓulmi otındın ḫasta cānım
Ḳararıp dūdı birle ḫān ü mānım

Birev yoḳ kāfer-i ḳātil-nihādī
Perī veş dīv-ẓulmī ḥūr-zādī

Köziniñ küfridin yüz cānġa āfet
Tümen miñ kişver-i īmānġa āfet

....

Min-i maḥzunnı 'ışḳ-ı berḳ-reftār
Ol āfet otıġa eylep giriftār

Felek ẓulm eyleben min mübtelāġa
Ki eylep mübtelā andaḳ belāġa

İçimni derd itip maḥzūn anıñ dik
Ki maḥzūn bolmaġay Mecnūn anıñ dik

Bolup vīrāne köñglüm ġam ḳuşıdın
Melāmet taşı yaġıp tüş tüşidin

Cünūn köñglümni deşt-i ġamġa salıp
Ni ġam her laḥẓa bir 'ālemġa salıp

Ni maḥzūn ḫātırımġa vaṣlı mümkin
Ni hecride otum bir laḥẓa sākin

....

Sirişkim 'ışḳıda gevher-şemāyil
Velī ol bed-güherler sarı māyil

Nitey miñ zīb ü zīnet birle ṭāvūs
Ki bolġay hem-nişīn-i būm-ı menḥūs

Bir ay kim bolġay ol salıp maña derd
Cihān-peymāy ü hercāyī vü şeb-gerd

Maña eylep ġam u miḥnetni mūnis
Özi her yirde bolġay şem'-i meclis

Alıp encüm kibi ṣabr u ḳarārım
Ḳara eylep kice dik rūz-gārım

Nevaî türlü şekillerde kaleme aldığı şiirlerinde de sevgiliden yakınır. Örneğin, *Fevaidü'l-Kiber*'deki *Sakî-name*'de de şöyle yakınıyor :

Sāḳiyā kil manga tut bāde-i ʿışḳ
Kim irür ḫılḳatim üftāde-i ʿışḳ

Bāde kim ağzığa her kim alğay
Peykeri ḫırmeniğa ot salğay

Tā kim ol otḳa özümni taşlay
Derd-i ʿışḳım otıdın sūz başlay

Kim niler ḳıldı min-i zārğa ʿışḳ
Cān-ı zār ü ten-i bīmārğa ʿışḳ

Könglüm aldı büt-i ṣūḫī nāgeh
Ḳalmadım ʿışḳıda özdin āgeh

Ol perī vaṣlı çū boldı maṭlūb
Tilbelik ḳıldı köngülni mağlūb

Çūn cünūn ʿışḳ ile boldı dem-sāz
Asray alğay mu kişi könglide rāz

Anı kim maḥrem-i esrār didim
Derddin köngli ḫaber-dār didim

Çıday almay ḳatıḳ aḥvalimdin
Allıda şimmeī öz ḥālimdin

Leylî vü Mecnun'un sonunda aşkı tarif ederken :

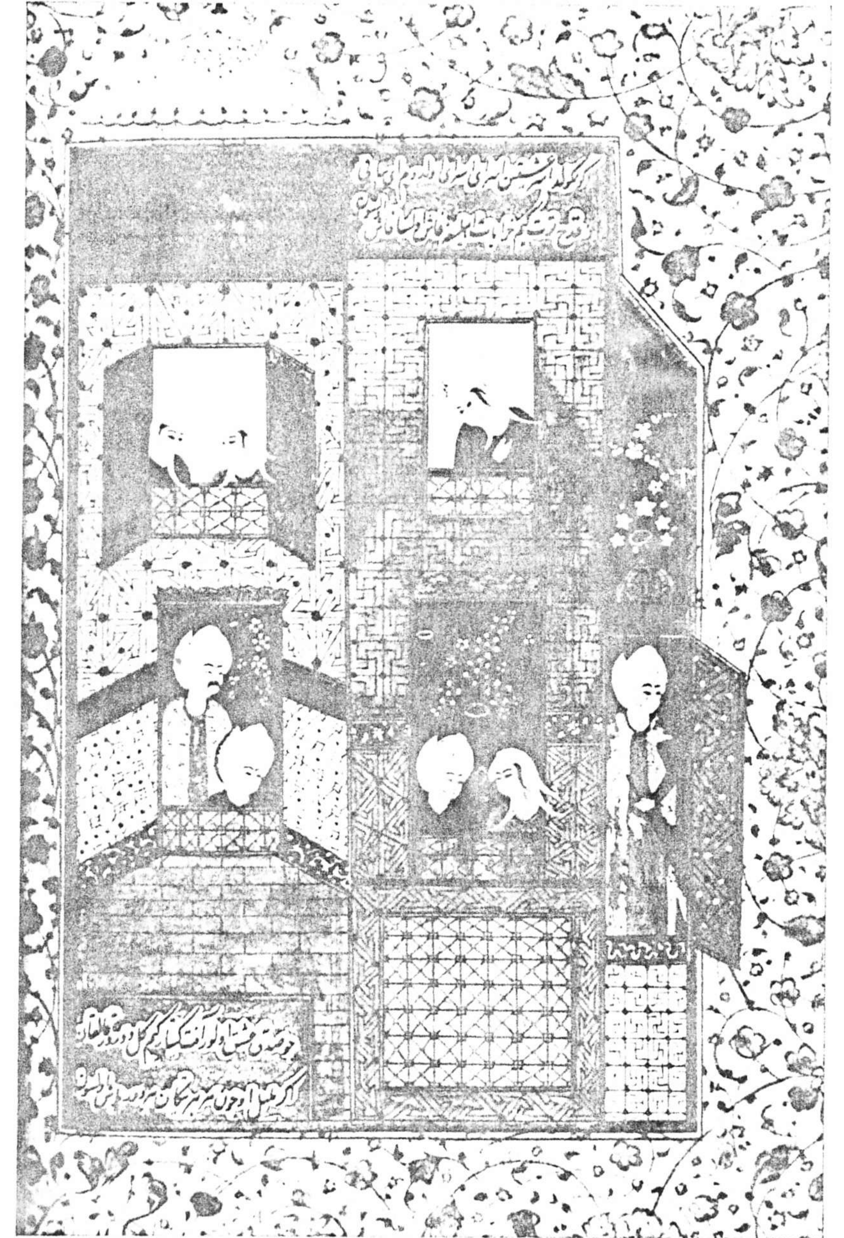
Ey ʿışḳ ġarīb kīmyāsın
Bil āyine-i cihān-nümāsın

diyen şair bundan memnundur :

Yā Rab min-i derd-mend-i mehcūr
Kim ʿışḳ otı cānım itti maḥrūr

Bu otdın könglüm itme maḥzūn
Bil şevḳını ḳıl demā-dem efzūn

Hem aḥkeridin tenim ḳurutḳıl
Hem şuʿlesidin közüm yarutḳıl

Topkapı, Revan Ktp., No. 804 *Garaibü's-Sıgar*, v. 145 b

Āhımnı ki dūdıdın nişān it
Ol dūd ile köz yaşım revān it

Köñglüm ḳuşı kim semender-āyīn
Āteş-gedeside taptı teskīn

Nevaî hamsesindeki mesnevîlerin hemen hepsinde aşka ayrı bölümler ayırmış, onun yüceliğini belirtmeğe çalışmıştır. Aşk kahramanı olarak işlediği tipler de Mecnun ile Ferhat'tır. Fakat Ferhat'ı özenerek işlemiş, ülküleştirdiği bir tip olarak yaşatmağa çalışmıştır[157].

Nevaî'nin türlü şekillerde kaleme aldığı şiirlerde kadın tasvirleri haylı yer tutar:

ʿIẕārıñgnı açarġa ḳımsanurmın
Velī il körmekige ḳızġanurmın

Nevadirü'ş-Şebab'daki "kâşki" redifli muhammesindeki ikinci parçada olduğu gibi:

Köñglüm aldıñg çihre bürkaʿdın nümū-dār eyleben
Luṭf ile köñglümni vaṣlıñgdın ṭamaʿ-kār eyleben
Ey ḳuyaş evvel vefā vü mihr iẓhār eyleben
Soñgra cevriñg ni idi cānımnı efgār eyleben
Ḳılmaġay irdiñg yana ẓulm āşikārā kāşkī

Ne yazık ki, hayatının bütün evrelerini eserlerinden çıkarabildiğimiz Nevaî'nin sevgililerini, gönül serüvenlerini bilmiyoruz. Bildiğimiz, onun sevmiş olmasıdır. Bu da Nevaî gibi duygulu bir şair için çok tabiîdir.

[157] Bk. *Ferhad ü Şirin*'den bahseden bölüm.

NEVAÎ'NİN ÜNÜ VE ETKİSİ

Nevaî, eserlerinin Horasan'ı ve Maviraünnehr'i aşarak başka ülkelere yayıldığını, okunup beğenildiğini hayatında görmek mutluluğuna ermiştir.

Ferhad ü Şirin mesnevîsinin sonunda, rahatça çalışarak kendini sanata verecek zamanı olmadığından yakındıktan sonra, sözlerine şöyle devam ediyor :

Eger bir ḳavm ger yüz yoḳsa miñ̂dür
Mu'ayyen Türk ulusı ḫōd miniñ̂dür

Alıpmın taḫt-ı fermānımġa āsān
Çerik çikmey Ḫıṭādın tā Ḫorāsān

Ḫorāsān dime kim Şīrāz ü Tebrīz
Ki ḳılmuşdur ney-i kilkim şeker-rīz

Köñ̂gül birmiş sözümge Türk cān hem
Ni yalġuz Türk belkim Türkmen hem

Ni mülk içre ki bir fermān yıpardım
Anıñ̂ ẓabṭıġa bir dīvān yıpardım

Bu dīvān tuttı ol kişverni andaḳ
Ki dīvān tüzmegey defterni andaḳ

Niçe defter ḳara ḳılġaymın āḫır
Cihetsiz mācerā ḳılġaymın āḫır

Nevaî'nin şiirleri II. Bayezit zamanında İstanbul'a da gelmiş ve takdir kazanmıştır. Lâtifî, *Tezkiresi*'nde Basri adındaki şairden bahsederken şöyle söyliyor :

"'Acem ser-ḥaddine ḳarīb yerdendür. Sultān Bāyezīd zamānında Ḥażret-i Şeyḫ Cāmî ve Mevlānā Nevāyī terbiye-nāmesiyle Rūm'a gelmiş ve Nevāyī dīvānın Diyār-ı Rūm'a evvel ol getürmişdür. Ekṣer-i evḳātın diyār-ı Rūm'da geçürmeğin, ṭarz-ı şi'irde Türkī 'ibāret nāẓımları şīvesin ve Rūm şā'irleri 'işvesin ri'āyet itmişdür." [158]

[158] *Lâtifî Tezkiresi*, İstanbul 1341, İkdam yayınlarından, s. 101.

İstanbul'un fethi yılında (H. 857) henüz 12 yaşında olan Nevaî, dağınık manzumeleri dışındaki ilk eseri olan *Çihil Hadis*'i, Fatih'in ölümü tarihi olan H. 886 = M. 1481'de kaleme almıştır.

Hasan Çelebi, *Tezkire*'sinde Ahmet Paşa'dan bahsederken şöyle söylüyor :

"Rāḳımü'l-ḥurūfuñ ceddi olan Mīrī Efendi'den vālid-i firdevs-mekān rivāyet iderler idi ki, Aḥmed Paşa'nuñ evā'il-i ḥālinde didügi eş'ār ü maḳālde çoḳ melāḥat ü ḥālet yoġidi. Soñra Emīr 'Alī Şīr Nevāyī otuz üç dāne ġazel göndermişidi. Aḥmed Paşa aña ıḳtidā itmekle üslūb-ı şi'ri ḫūb ve ṭarz-ı güftārı merġūb olmışidi".

Ahmet Paşa, Fatih devrinde kişiliğini yapmış ve şiirleriyle ün kazanmış olduğuna göre, bu hükmün doğru olmadığına şüphe yoktur. Âşık Çelebi, *Tezkire*'sinde Ahmet Paşa'dan bahsederken :

"Āḫır-ı 'ömrinde (Ahmet Paşa'nın) Sulṭān Bāyezīd'e Nevāyī otuz üç dāne ġazel göndermişdür ki, birisi bu ġazeldür ki maṭla'ı budur :

Ol perī-peyker ki ḫayrān bolmış ins ü cān añ̂ga
Cümle-i 'ālem mañ̂ga ḫayrān u min ḫayrān añ̂ga

Sulṭān Bāyezīd bu ġazelleri Aḥmed Paşa'ya gönderüp naẓīre dimek emr itdükde, cümlesine naẓīre diyüp, lākin Nevāyī ġazellerinüñ iyüligi, vezāret bereketi ve pādişāhuñ eṣer-i şeref-i ṣoḥbetidür dimegi, bu ġazelinüñ maḳṭa'ında bu vechile edā itmişdür:

Sözde 'uşşaḳı muḥayyer eyle dirsin Aḥmed'e
Böyle gūyā bolmaġa kūyiñ̂ gerek bustān añ̂ga

Ḥaḳḳā ki şi'irleri Rūm'a muḳaddem ve kendi zamānına dek olan şi'irlerden rācıḥ idügi müsellem ve ol zümreye mehter-i ṣāḥib-ṭabl u'alemdür", diyor ki doğru hüküm budur.

Nevaî Türk edebiyatında ilk hamse meydana getiren şairdir. Onun *Hamse*'si Batıdaki Türk şairlerine de örnek olmuştur, denilebilir. Lâtifî, *Tezkire*'sinde Bihiştî Sinan'dan bahsederken şöyle diyor :

"Sulṭān Bāyezīd zamānında beşeriyyet muḳteżāsınca bir vaż'-ı nāşāyeste ṣādır olup, ġalebe-i bīm ü bākden bīm-nāk ü ters-nāk çıḳup vilāyet-i 'Acem'e gitmişdi ve anda varup Mevlānā Cāmī ve Nevāyī ḫidmetin itmişidi. Ba'de zamāni'n anlar şefā'at-nāme virup ve bunuñ üçün tażarru' ve i'tiẕār idup sehv ü ḫaṭā vü nisyān, ḫāṣṣa-i nev'-i insān ve'afv-ı ẕünūb ü'ıṣyān, ṣıfat-ı Ḥażret-i Raḥman

olduğın beyān ile..... Āḫır ol nāme-i nāmī ve mektūb-ı kirāmī mevḳı‘-i ḳabūlde vāḳi‘ olup, geçen ḫaṭā vü sehvin ‘afv idüb manṣıbın muḳarrer ḳıldılar. Mezbūruñ Türkīde ḫamsesi ve naẓm ü neşr üzre birkaç pāre risālesi vardur: *Vāmıḳ u ‘Azrā* ve *Yūsuf u Züleyḫā* ve *Ḥüsn-i Nigār* ve *Süheyl ü Nevbahār* ve *Leylī vü Mecnūn* gibi". [159]

Sehî, Hasan ve Âşık Çelebi'ler de bu olayı kaydederler. Bihiştî'nin, Nevaî'nin hizmetinde bulunduğu sırada onun hamsesini görerek böyle bir teşebbüse giriştiği söylenebilir [159].

Nevaî'nin ünü ölümünden sonra bütün Türk dünyasına yayılmış, İran ve Hindistan saraylarında da eserleri takdirle okunmuştur. Orta Asya'da gelişen edebî dilden bahsederken bazı yazarların Çagatayca'ya Nevaî dili demeleri, onun kazandığı ünü açıkça gösterir. Nevaî'nin eserlerini anlamak için tertiplenen sözlükler de, bunun başka bir kanıtıdır. Nevaî'ye, Ahmet Paşa başta olduğu halde birçok şairler nazire söylemişlerdir. Fuad Köprülü İslâm *Ansiklopedisi*'ndeki Ahmet Paşa maddesinde şu şairlerin adlarını veriyor:

"Bu gazellere o zaman ve daha sonra, Üsküplü Ata, Aşkî, Lâmiî, Safî, İbn Kemal, Mesihî, Sevdayî, Ulvî, Azadî, Zihnî gibi birçok şairlerin de nazireler yazdığını biliyoruz."[160]

Nedim ve Şeyh Galip gibi şairlerin Nevaî'yi taklit ederek Çağatay lehçesiyle şiir söylemeleri onun kazandığı bu takdirdendir.

Nevaî'nin Batı Türk edebiyatı üzerindeki etkisi çok büyüktür. Bu etki en çok Fuzulî ile Nedim'de görülür. Ali Nihat Tarlan ile Abdülbaki Gölpınarlı, Nevaî'nin Fuzulî'deki etkisi üzerinde durmuştur.[161]

Şu beyitlerde Fuzulî'yi hatırlamamak mümkün değildir :

[159] Şemsettin Sami *Kaamusü'l-Alam* (c. II, s. 1419) ında, Bursalı Tahir *Osmanlı Müellifleri* (c. II, s.69) inde Anadolu'da ilk hamse yazan şairin Bihiştî olduğunu kaydederler. Anadolu'da Hamdi'nin hamsesi de aynı tarihlerde kaleme alındığından, hangisinin daha önce bitirdiği, ayrıca üzerinde durulacak konulardan bidirir.

[160] c. I, s. 191.

[161] Bk. Ali Nihat Tarlan, *Ali Şir Nevaî'yi* (Doğumunun 500. yılı münasebetiyle) İstanbul 1942, İstanbul Üniversitesi yayınlarından. Abdülbaki Gölpınarlı, *Fuzulî divanı* (baştaki inceleme, İstanbul İnkılâp Kitabevi 1948).

Yārdın hīç kim mini͡ng dik zār ü mehcūr olmasun
Cümle-i ‘alemde rüsvālıḳḳa meşhūr olmasun
Garaibü's-Sıgar

Kaşıġa ḳılġaç sücūd öltürdi ol kāfer mini
Hīç müselmān yārı yā Rab nāmüselmān bolmasun
Garaibü's-Sıgar

Vāy u yüz mi͡ng vāy kim terk-i maḥabbet ḳıldı yār
Bilmeyin ḳaldım min ü ḳılmay ḫaber ayrıldı yār
Garaibü's-Sıgar

Cihān ehliġa ḳıldım cān fidā vü ḳaṣd-ı cān kördüm
Ni maḥzūn cān ki bar ehl-i cihāndın asraġıl yā Rab
Nevadirü'ş-Şebab

Ançа kim Şīrīn ü Leylīdin sini͡ng ḥüsnü͡ng füzūn
Mimde hem Ferhād u Mecnūndın füzūn ‘ışḳ u cünūn
Nevadirü'ş-Şebab

Vaṣl sevdāsıda min kim beste-i ġam bolmışam
Eyle kim Mecnūn belā ḫaylıġa hem-dem bolmışam
Veh ki rüsvālıḳḳa ‘ālemde müsellem bolmışam
İmdi kim dīvāne vü rüsvā-yi ‘ālem bolmışam
Vaṣl çūn mümkin yoḳ öltürgey bu sevdā kāşkī
Nevadirü'ş-Şebab

Kimge vaṣlı içre yaḳsa şem‘-i ülfet ey refīḳ
Köz tut ol şem‘ otıdın oḳ dāġ-ı fürḳat ey refīḳ
Nevadirü'ş-Şebab

Kimge ḳıldım bir vefā kim yüz cefāsın körmedim
Körgüzüp yüz mihr mi͡ng derd ü belāsın körmedim
Bedayiu'l-Vasat

Dehr ara ey kim didi͡ng eylep vefā kördüm cefā
Kim vefā ehli durur bu söz a͡nga bardur ‘acīb
Bedayiu'l-Vasat

İlge ‘ışḳıdın ġaraż mihr ü vefāsıdur anı͡ng
Ger mini öltürse maḳṣūdum riżāsıdur anı͡ng
Bedayiu'l-Vasat

Köz körer yüzü͡ngni vü kö͡nglüm mini rüsvā ḳılur
Zār iter kö͡nglümni köz baġrımnı ḳan eyler kö͡ngül
Fevaidü'l-Kiber

NEVAÎ'NİN ESERLERİNE TOPLU BİR BAKIŞ

DİVANLARI :

I. *Dibace :* H. 873 = 1469 ile H. 887 = M. 1482 yılları arasında tertipleyip *Bedayiu'l-Bidaye* adını verdiği ilk divanı için yazdığı önsöz. فصاحت دیوانی نیك غزل سرای‌لاری kelimeleriyle başlar. *Garaibü's-Sıgar* nüshalarının başında bulunan ve *Hutbe-i Devavin* adını taşıyan *Dibace* budur.

II. *Dibace :* ikinci divanı olan *Nevadirü'n-Nihaye* için kaleme aldığı önsöz. Bu *Dibace* meydanda yoktur. Ancak Nevaî son *Dibace*'sinde bu divanı için de bir dibace yazdığını söylüyor.

III. *Dibace :* hayatının sonlarına doğru bütün şiirlerini toplayarak dört divana ayırdığı ve hepsine birden *Hazayinü'l-Maanî* adını verdiği zaman kaleme aldığı önsöz. شکر و سپاس اول قادرغه کیم kelimeleriyle başlar. Nevaî son tertipte divanlarına şu adları vermiştir :

Garaibü's-Sıgar
Nevadirü's-Şebab
Bedayiu'l-Vasat
Fevaidü'l-Kiber.

Farsça divanı (Farsça önsözle ve kasideleriyle birlikte, H. 902 = M. 1496).

HAMSESİ :

Hayretü'l-Ebrar (H. 888 = M. 1483).
Ferhad ü Şirin (H. 889 = M. 1484).
Leylî vü Mecnun (yazıldığı tarih bilinmemekle birlikte H. 899 = M. 1484 de yazılmış olması gerekir).
Seb'a-i Seyyare (H. 889 = M. 1484 ile H. 890=M. 1485 arası).
Sedd-i İskenderî (H. 889 = M. 1484 ile H. 890=M. 1485 arası).

DİVANLARI İLE HAMSESİ DIŞINDA KALAN ESERLER:

Münacat (hangi tarihte yazıldığı belli değil, külliyat nüshalarının başında yer alır).
Çihil Hadis (H. 886 = M. 1481-82).

Vakfiyye (H. 886 = M. 1481-82).
Nazmü'l-Cevahir (H. 890 = M. 1485).
Tarih-i Enbiya Ve Hükema (H. 890 = M. 1485'ten sonra).
Tarih-i Müluk-i Acem (H. 890 = M. 1485'ten sonra).
Halât-ı Seyyid Hasan Erdeşir (H. 896 = M. 1490-91).
Mecalisü'n-Nefais (H. 897 = M. 1491-92).
Münşeat (H. 897 = M. 1491-92'den sonra).
Risale-i Muamma (Farsça, hangi tarihte yazıldığı belli değil; Camî'ye sunduğuna göre H. 898 = M. 1492'den önce).
Hamsetü'l-Mütehayyirin (H. 898 = M. 1492'den sonra).
Mizanü'l-Evzan (H. 898 = M. 1492'den sonra).
Halât-ı Pehlevan Muhammed (H. 90 = M. 1494-95'ten sonra).
Nesaimü'l-Mahabbe (H. 901 = M. 1495-96).
Lisanü't-Tayr (H. 904 = M. 1498-99).
Muhakemetü'l-Lugateyn (H. 905 = M. 1499).
Siracü'l-Müslimin (H. 905 = M. 1499-1500).
Mahbubü'l-Kulub (H. 906 = M. 1500-1501).
Münşeat (Farsça, hangi tarihte yazıldığı belli değil).
Zübdetü't-Tevarih (hangi tarihte yazıldığı belli değil, *Muhakemetül-Lugateyn'de* adı geçtiğine göre ondan önce, elimize geçmemiştir.

7 cilt olan bu genel tarihin 5. cildi Cengiz Han ve evlâtlarından, 6. cildi Timur ve evlâtlarından, 7. cildi Baykara'dan bahseder. Bu son cilt yazarın torunu Handmir tarafından tamamlanarak Nevaî'ye sunulmuştur, (t. ç.).

Ḫ^{v}āndmīr Ġıyāṣü'd-dīn Muḥammed (ö. H. 942 = M. 1535), *Ḥabībü's-Siyer Fī Aḫbāri Efrādi'l-Beşer*[10], 3 cilt. İlk zamanlardan H. 930 = M. 1523'te Şah İsmail'in ölümüne kadar. 3. ciltte Cengiz ve evlâtları ile Timur ve evlâtlarından, Safevîler'den bahseder. 3. cildin 4. cüz'ü Baykara'ya aittir (3. cilt, s. 230 vd. Nevaî'den bahseder).

Ḫ^{v}āndmīr, *Ḫulāṣatü'l-Aḫbār Fī Beyāni'l-Aḥvāli'l-Aḫyār*[11], 10 makale ve 1 hatime; 9 ve 10. makaleler Cengiz ve Timur ile evlâtlarından, hatime Herat'tan ve Nevaî'den bahseder.

Ḫ^{v}āndmīr, *Mekārimü'l-Aḫlāḳ*[12] (Nevaî'ye övgü).

Ṣafiyyü'd-dīn, Ḥüseyin Vā'ıẓ-ı Kāşifī'nin oğlu, *Reşeḥātü 'Ayni'l Ḥayāt*[13]. Yazıldığı tarih: H. 909 = M. 1503. Devrin siyasal ve sosyal hayatında büyük rol oynayan Hoca Ubeydu'llaḥ-ı Ahrar'dan geniş ölçüde bahsettiği için önemli kaynaklar arasında sayılır.

Mīr Kemālü'd-dīn Ḥüseyin b. Mevlānā Şihābü'd-dīn, *Mecālisü'l-'Uşşāḳ*[14]. H. 911 = M. 1505'te yazılmış olan bu eserin 74. babı Nevaî'ye ayrılmıştır (Üniversite nüshası v. 157 b vd.).

'Abdu'llah b. Muḥammedi'l-Mervārīd (ö. H. 922 = M. 1516), *Münşe'at-ı Mervārīd*[15]. Bayezit Kitaplığındaki nüshada v. 21 a

[10] *Ḥabībü's-Siyer*, Tahran 1271, taş basması, M. Barbier de Meynard yayımı. Bombay yayımı 1273, 2 cilt. Eserin Türklere ait cildi III. Ahmet zamanında Türkçeye çevrilmiştir.

[11] *Ḫülāṣatü'l-Aḫbār*, Ayasofya Ktp., No. 3190.

[12] *Mekārimü'l-Aḫlāḳ*, Taşkent 1941; tek yazması *Rieu, Brit. Mus. Katalogu* Add. No. 7669 2, v. 121-185.

[13] *Reşeḥāt*, Arifi, Mehmet Ma'ruf b. Mehmet Şerif Trabzonlu (ö. H. 1002 = M. 1593) tarafından Türkçeye çevrilmiştir, İstanbul 1269.

[14] *Mecālisü'l-'Uşşāḳ*, bu eser bazı kaynaklarda Baykara'nın olarak gösterilirse de, *Ḥabībü's-Siyer* (c. III, s. 330) de ve *Babur-nāme*'de Mir Kemālü'ddīn Hüseyin b. Mevlānā Şihabü'd-din'in eseri olarak gösterilmiştir. Mir Kemālü'ddīn bir süre Akkoyunlulardan Sultan Yakub'un yanında bulunmuş, sonra Herat'a göç etmiştir. H. 930 = M. 1524'ten biraz sonra ölmüş olmalıdır. *Mecālisü'l-'Uşşāk*, İst. Üniver. Ktp., Fy, No. 291. Bk. E. G. Browne, *A History of persian Literature*, Cambridge, 1920, c. III, s. 439 vd. 457 vd.

[15] *Münşe'āt-ı Mervārīd*, İst. Üniver. Ktp., Fy, No. 87; Bayezit Ktp., Veliyeddin No. 2732. Hans Robert Roemer yayımı, Wiesbaden 1952, faksimile.

ile 26 b de Baykara'nın Nevaî'ye iki fermanı, v. 59 a, v. 60 a, v. 60 be de Nevaî'nin başkalarına yazdığı üç mektubu vardır.

Sām Mīrzā, Şah İsmail-i Safevî'nin oğlu (ö. H. 939 = M. 1532), *Tuḥfe-i Sāmī*[16]. 7 bab, 6. babı "Tabaka-i Türkân" başlığı altında Türk şairlerinden bahseder. Eser, Devletşah Tezkiresinin 957 yılına kadar zeylidir. Eserin 179-181 sayıfaları Nevaî'ye ayrılmıştır.

Faḫrī-i Herātī, *Leṭā'if-nāme*[17], Nevaî'nin *Mecālisü'n-Nefāi's'*-inin Farsça çevirisi. Yazar eserin sonuna 9. meclis olarak Nevaî'den ve Nevaî'nin çağdaşı olan kişilerden bahseden bir bölüm eklemiştir. Eser Sam Mirza'nın Horasan valiliği zamanında yazılmıştır.

Zeynettin Vasıfî (XVI. yüzyıl başları), *Bedāyi'ul-Vaḳāyi'*[18].

Zahirettin Babur Şah (ö. H. 937 = M. 1530), *Babur-nāme*[19]. (Çağatayca, Nevaî ile ilgili sayfalar Tarih Kurumu yayımında: s. 42, 90, 178, 186, 189, 191, 193, 194, 197, 199, 208, 210, 211, 280, 408).

[16] *Tuḥfe-i Sāmī*, Tahran 1314, yazması İst. Üniver. Ktp., Fy, No. 714.

[17] *Leṭā'if-nāme*, Ali Asgar Hikmet yayımı, Tahran 1325 (Kazvini çevirisi ile birlikte; Ali Asgar Hikmet, bu çevirilerin başına Nevaî hakkında bir önsöz eklemiştir). *Leṭā'if-nāme*'nin yazması, Rieu, *Brit. Mus. Katalogu*, Add. No. 7669/1 v. 1 120 (*Kamusu'l-a'lam*'da (c. II, s. 1042) Emīrī adında bir şairin, Şah Tahmasbı Safevî zamanında *Mecālisü'-n-Nefāis*'i Farsçaya çevirdiği kaydedilmektedir. Bu Emīrī, Faḫrī-i Emīrī-i Herātī'dir).

[18] *Bedāyi'u'l-Vaḳāyi'*, Tahran 1314, yazması: Leningrad Asya müzesi, Validov 20 = 568 ca.

[19] *Babur-nāme*, İl'minskiy yayımı, Kazan 1857; E. J. W. Gibb memorial yayımı, Mme Annete Beveridge'in önsözü ve Haydarabad'da Sir Salar Jang'da bulunan elyazmasının faksimilesi ve iki endeksi ile, Londra 1905. *Babur-nāme* ilk kez Ekber Şah'ın emriyle 1590'da *Vāḳı'āt* yahut *Tüzük-i Baburī* adı altında Abdü'r-Rahim Mirza Han tarafından Farsçaya çevrilmiştir. I. Leyden ve W. Erscine, *Babur-nāme*'yi bu Farsça çevirisinde İngilizceye çevirerek 1826'da yayımlamışlardır. Pavet de Courteille de 1871'de eseri Fransızcaya çevirmiştir. Beveridge, bu eser üzerinde yaptığı çalışmalarla meydana getirdiği incelemeyi, önce *Journal of the Royal Asiatic Society*'de (1902, 1905 ve 1906) yayımlamış, daha sonra *Babur-nāme*'yi İngilizçeye çevirerek *The Babur-name in English* adı altında notlar ve ekler ile iki cilt olarak yayımlamıştır (Londra 1922). *Babur-nāme* Reşid Rahmeti Arat tarafından bugünkü dile çevrilerek *Vaḳāyi'*, *Babur'un Hâtıraları* adı altında 2 cilt olarak yayımlanmıştır, Ankara 1943-1946, TTK yayımı.

Mollā Miskīn Mu'īnü'd-dīn Muḥammed b. 'Abdi'llah İsfizārī (ö. H. 954 = M. 1547), *Ravżatu'l-Cennāt Fī Evṣāf-ı Medīneti'l-Herāt*[20]. Yazıldığı tarih: H. 897 = M. 1491, (t. ç.).

Mirza Mehmet Haydar Duğlat (ö. H. 958 = M. 1551), *Tārīḫ-i Reşīdī*[21] (t. ç.).

Niṣārī Seyyid Ḥasan Ḫvāce-i Buḫārī, *Müẕekkir-i Aḥbāb*[22], XVI. yüzyıl sonlarında yazılmıştır. Nevaî'den H. 974 = M. 1566 yılına kadar Orta Asya'da yetişen 275 şairden bahseder, 4 bab. Eser Şibanî hanedanından Ebülgazi İskender Bahadır Han'a (saltanatı 968-991) sunulmuştur.

Fahri b. Mehmet Emin Hirevî, *Ravżatu's-Salāṭīn*[23]. Hindistan'dan İran'a ve Rum'a kadar bütün İslâm dünyasındaki hükümdarlardan ve emirlerden gelen şairlerden bahseder, 7 bab. Eser Argun hanedanından Sultan Hüseyin b. Şah Şuca adına kaleme alınmıştır.

Sadıkî-i Kitabdar, Safevîlerden I. Şah Abbas'ın kitapçısı, *Mecma'u'l-Ḫavāṣ*[24], Azerî Türkçesiyle, H. 1010 = M. 1601'de yazılmıştır.

'Abdü'n-Nebī Faḫru'z-zamān, *Meyḫāne*[25]. Hindistan'da ve Horasan'da yetişen İran ve Çağatay-Türk şairlerinden bahseder. Hint-Moğol hükümdarlarından Nurettin Cihangir adına H. 1032 = M. 1622'de yazılmıştır.

Mehmet Emin b. Mirza Zaman-ı Buharî, *Tārīḫ-i Türkistān*[26].

[20] *Ravżatu'l-Cennāt*, Seyid Muhammed Kâzım Yayımı, c. 1-2, Tahran 1338-1339 (İntişarat-ı Danişgâh-ı Tahran, No. 535-574). yazması: İst. Üniver. Ktp., Fy. No. 698.

[21] *Tārīh-i Reşīdī*, Denison Ross çevirisi: *The Tarikh-i Rashidi*. A History of the Mogols of Central Asia. An English Version edited with Commentary, Notes and Map by N. Elias, Londra 1895, 1898.

[22] *Müẕekkir-i Aḥbāb*, bk. İslâm Ansiklopedisi, İskender maddesi.

[23] *Ravżatu's-Salāṭīn*, basılmamıştır; bilinen iki nüshası, Paris Blochet, *Farsça Yazmalar Kataloğu*, c. II, No. 1142, 1143,

[24] *Mecma'u'l-Ḫavāṣ*, İst. Üniver. Ktp., Ty, No. 4085, 4097; Nuruosmaniye Ktp., No. 3720. Eser Abdü'r-Rasul Hayyampur tarafından Farsçaya çevrilmiştir, Tebriz 1327.

[25] *Meyḫāne*, A. Gülçin-i maani yayımı, Tahran 1340 (Nevaî'nin adı 103, 104, 113, 114, 345. sayıfalarda geçer).

[26] *Tārīḫ-i Türkistān*, Paris, Blochet, *Farsça Yazmalar Kataloğu*, c. I, s. 295, No. 472 (eski numara, Suppl. 1548).

Mehmet Bahadır Han (ö. H. 1091 = M. 1680) zamanında yazılmıştır. Şahruh, Uluğ Bey, Ebülkasım ve Hüseyin Baykara zamanından bahseder.

Mir Seyyid Şerif Rakım (ö. XVIII. yüzyıl başları), *Tārīḫ-i Rāḳımī*[27]. H. 1113 yılında yazılmıştır.

Luṭf'alī Āẕer b. İṣfahānī (ö. H. 1196 = M. 1781), *Âteşkede*[28]. H. 1174'te yazılmağa başlanmıştır. Eserde Horasan'da yetişen Türk şairleri de yer almaktadır.

Rıżā Ḳulī Ḫān Hidāyet (ö. H. 1288 = M. 1871), *Mecma'u'l-Fuṣaḥa Fī Terācimi'ş-Şu'arā*[29]. Nasıru'd-din Şah Kaçar adına kaleme alınmıştır.

Ali Asgar Hikmet, *Romeo ve Jülyet*[30] (Tahkik-i edebî ve mukayese ba Leylî vü Mecnun). Eserde Nevaî'nin *Leylī vü Mecnūn*'undan da bahsedilmektedir, s. 214-219; *Camî*[31].

Turhan Gencei, *Muḥākemetü'l-Luġateyn*[32], Farsçaya çevirdiği bu eserin başına eklediği önsöz.

FARSÇA NEVAÎ SÖZLÜKLERİ :

Tali-i İmanî'-i Heratî, *Bedāyi'u'l-Luġat*[33]. Safevîlerin son hükümdarı Sultan Hüseyin b. Süleyman'ın emriyle H. 1117 = M. 1705'te hazırlanmıştır. Yazar önsözde, Nevaî'nin eserlerindeki anlaşması güç deyimleri ve sözleri İran Türklerine anlatmak için bu sözlüğü hazırladığını bildiriyor. Nevaî'den bol bol misaller getiriyor.

Mīrzā Muḥammed Mehdī Ḫān-ı Esterābādī, Nadir Şah (saltanatı 1736-1747) ın özel kâtibi ve tarihçisi, *Seng-lāḫ*[34]. 1759 ya da 1760'ta tamamlamıştır.

[27] *Tārīḫ-i Rāḳımī*, Taşkent 1244; yazması, S. Petersburg Şark Dilleri Enstitüsü Kataloğu, Farsça Yazmalar s. 115, No. 17.

[28] *Āteşkede*, Kalküta 1249, Bombay 1277, Tahran 1337 (s. 19 v.d. Nevai'den bahseder).

[29] *Mecma'u'l-Fuṣaḥā*, Tahran 1294, 2 büyük cilt (c. I, s. 41. Nevaî'den bahseder); İst. Üniver. Ktp., No. 7329 ve 73430.

[30] *Romeo ve Jülyet*, Tahran, tarihsiz.

[31] *Camî*, Tahran 1320 (t.c.).

[32] *Muḥākemetü'l-Luġateyn* çevirisi, Tahran 1323.

[33] *Bedāyi'u'l-Luġat*, Moskova 1961, A. K. Borovkov yayımı, Farsça metni ve Rusçaya çevirisiyle birlikte.

[34] *Seng-lāḫ*. Eserin tam bir nüshası Londra'dadır. (Rieu, *Catalogue of*

Yazar, henüz genç yaşında iken Nevaî'nin şiirlerindeki güzelliğe vurularak bunları incelemeğe koyulduğunu, sürekli çalışmalarla gereçleri toplayarak eserini meydana getirdiğini bildiriyor. Üç büyük bölüme ayrılan eserin ilk bölümünde, Çağatayca'nın gramerinden ve imlâsından bahsetmekte ve bu bölüm, *Mebānī'l-Luġa*[35] başlığını taşımaktadır. İkinci bölüm Çağatayca - Farsça sözlüktür. Bu sözlükteki kelimeler, ilk harflerine göre ayrı birer kitaptır. Her kitap da kelimelerin ilk hecelerindeki vokallere göre "bab"lara ayrılmıştır. Yazar her kelime için, en çok Nevaî'den olmak üzere Mir Haydar, Lutfi, Babur ve Fuzulî'nin eserlerinden misaller getirmiş ve Çağatayca kelimeleri kökleriyle değil, bu şairlerin ve yazarların eserlerinde rastlanan şekilleriyle almıştır.

Mehdî Ḫān, bu eserinde Nevaî'nin dört divanıyle, Hamsesini meydana getiren beş mesnevîsinden ve *Lisānü'ṭ-Ṭayr, Erba'īn Ḥadīs, Nażmü'l-Cehāvir, Maḥbūbü'l-Ḳulūb, Mīzānü'l-Evzān, Ḫamsetü'l-Mütehayyirīn, Nesā'imü'l-Maḥabbe, Tārīḫü'l-Enbiyā, Tārīḫ-i Mülūk-ı 'Acem, Mecālisü'n-Nefā'is, Münācāt* ve *İḫlāṣiye Medresesi Vaḳıf-nāmesi* adlı eserlerinden faydalanmıştır. Bunlardan aldığı örnekler 2500 beyit tutmaktadır. Üçüncü bölüm, asıl esere bir ektir. Bunda Nevaî'nin 12 manzum eseriyle, *Maḥbūbü'l-Ḳulūb*'unda rastlanan Arapça ve Farsça kelimelerle deyimler bulunmaktadır.

the Turkish Manuscripts in the British Museum, Londra 1888, s. 264-266, No. Or. 2892).

Seng-lāḫ üzerinde çalışmalar: Sir Gerard Clauson, *Sanglax. A Persian Guide to the Turkish Language, by Maḥammed Mahdi Xan.* Facsimile Text with an Introduction and Indices, Londra 1960.

Eserin *Mebāni'l-Luġa* başlığını taşıyan gramer kısmının nüshası, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, No. 1189, 1922. Bu nüshanın faksimilesi Besim Atalay'ın bir önsözüyle bastırılmıştır: *Seng-lāḫ*, İstanbul 1950.) TDK yayını.

[35] *Mebānī'l-Luġa* üzerinde başka çalışmalar: E. Denison Ross, *The Mebani'l-lughat, being a Grammar of the Turki Language by Mirza Mehdi Khan*, Bibliotheca Indica, New Series, No.1225, Calcutta 1910, Bengal Asya derneği yayımlarından. J. Eckmann, *Mīrzā Mehdīs Darstellung der tschagataischen Sprache*, "Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dicata" da, Bibliotheca Orientalis Hungarica V, Budapeşte 1942-1947, s. 156-222. Karl Heinrich Menges, *Das Çagatajische in der persischen Darstellung von Mīrzā Mahdī Xān*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur (Mainz), Wiesbaden 1956, s. 627-739.

Muḥammed Ḫōyī, *Ḫulāṣa-i 'Abbāsī*[36]. XIX. yüzyıl başlarında İran Şahı Fethali Şahın oğlu Abbas Mirza (1783-1833) için, *Seng-lāḫ* esas tutularak hazırlanmıştır. Yazar *Seng-lāḫ*'taki bütün kelimelerin köklerini almış, fakat ekli şekillerini ve misallerini atmıştır.

Fażlu'llah Ḫān, *Çağatayca-Farsça Sözlük*[37] (*Abuşka* esas tutularak hazırlanmıştır).

Fetḥ'alī Ḳāçār Ḳazvīnī, *Behcetü'l-Luġat*[38], ya da *Luġat-ı Etrākiyye*, Nasıru'd-din Şaḥ (1849-1896) ın saltanatı zamanında *Seng-lāḫ* esas tutularak hazırlanmış ve şaha sunulmuştur. Yazar, 30 yıl Nevaî'nin eserleri üzerinde büyük bir hevesle çalışmış, üç yıl Türkmenler arasında dolaşarak Türkçeyi iyice öğrenmiş, birçok hazırlıklardan sonra eserini Meşhed'de üç yılda tamamlamıştır. Nevaî'nin 22 eserinden başka, Mir Haydar, Lutfi, Baykara, Bennaî, Babur, Ubeyd Han ve Fuzulî'nin eserlerinden misaller almıştır.

Şeyḫ Muḥammed Ṣāliḥ-i İṣfahānī, *Et Tamġā-yı Nāṣırī*[39]. Nasıru'd-din Şah (1849-1896) zamanında *Seng-lāḫ* esas tutularak hazırlanmış ve şaha sunulmuştur.

Bunlardan başka, Nevaî'nin eserlerinden misal getirerek hazırlanmış daha birçok sözlükler vardır.

BATI'DA :

Silvestre de Sassy, *Mémoires sur les antiquité de la Perse.*[40]

A. Lumley Davids, *A Grammar of the Turkish Language*[41] *(Kitabü'l-İlmi'n-Nafi' Fi Tahsili Sarfı Ve Nahvı Türkî).* 197. sayfada Nevaî'nin *Mecālisü'n-Nefā'is*'inden "Uluğ Beg Mirza"ya ait parça örnek olarak alınmıştır.

[36] *Ḫulāṣa-i 'Abbāsī.* Eserin 3 nüshası bilinmektedir; biri Tahran'da, biri Paris kitaplıklarının birinde bulunmaktadır. Üçüncüsü Tebriz'de bir Fransıza satılmıştır.

[37] Çağatayca-Farsça Sözlük. Kalküta 1825.

[38] *Behcetü'l-Luġat*, Jozsef Thury, *A "Behdsetü'l-lugat" czímű csagatáj szótár*, Budapeşte, 1903.

[39] *Et Tamġā-yı Nāṣırī?*

[40] *Mémoires*, Paris 1793, önsöz, s. XI.

[41] *A Grammar of the Turkish Language*, Londra 1823; annesi tarafından Fransızcaya çevrilmiştir *(Grammaire turke).*

M. Quatremère, *Chrestomathies Orientales, Extraits D'Ali-Schir*[42] (Ali Şir'den özetler ; *Muhakemetü'l-lugateyn* ve *Tarih-i Mülûk-i Acem*).

M. Quatremère, *Chrestomathie en Turk oriental*,[43] Doğu Türkçesine ait türlü örneklerden toplanmıştır. Eserde Nevaî'nin *Muḥākemetü'l-Luġateyn*'inin metniyle Fransızcaya çevirisi vardır.

M. Belin, *Notice biographique et littéraire sur Mir Ali Chir-Nevai, Journal Asiatique*,[44] 2 yazı. Belin, yazısında Nevaî'nin biyografisiyle eserlerinin listesini ve *Mecālisün-Nefā'is*'in önsözü ile sultanlara ve şehzadelere ait olan 7. meclisinin faksimilesini vermiş; ikinci yazısında ise, bu 7. meclisi, ayrıca *Ḫamsetü'l-Müteḥayyirīn*'in bazı bölümlerini notlar ekleyerek çevirmiştir. Belin'in bu eseri, M. Nikitski'nin Nevaî hakkındaki Dissertation'u bir yana bırakılacak olursa, Batı ilim âleminde Nevaî hakkında yapılan ilk incelemedir. Bu yazıdaki yanlış notlara Barthold, *Mir Ali Şir Ve Siyasî Hayatı*[45] başlıklı yazısında işaret etmiştir.

M. Belin, *Sahib Astarabadî Dara, Journal Asiatique*,[46] (Sahib Dara Nevaî'nin en yakın adamlarındandır. Nevaî'ye ait birçok hâtıraların sahibidir).

M. Belin, *Moralistes Orientaux; Caractère, Maximes et Pensées de Mir Ali Chir Nevai, Journal Asiatique.*[47] Belin bu incelemesinde Doğu ahlâkcılarına değindikten sonra, Nevaî'nin *Maḥbubü'l-Ḳulūb*'unu ele alıyor. *Maḥbubü'l-Ḳulūb*'un I. bölümünde, Nevaî'nin devlet adamlarıyle türlü görev sahipleri hakkında yaptığı tasvirler; II. bölümde Nevaî'nin "tövbe, züht, tevekkül, kanaat v.b." gibi dinî-tasavvufî esaslarına göre verdiği öğütler üzerinde duruyor.

A. Vámbéry, *Abuşka. Csagatajtörök szógyüjtemény*[48] (Abuşka. Çağatay vokabüleri).

[42] *Extraits D'Ali-Schir*, Parii 1841.
[43] *Chrestomathie*, Paris 1845.
[44] *Journal Asiatique*, 5. seri, c. XVII, şubat-mart 1861, s. 145-256 ve nisan-mayıs 1861, s. 281-357.
[45] *Mir Ali Şir Ve Siyasî hayatı* (t.ç)
[46] *Journal Asiatique*, 5. seri, c. XVII, 1861.
[47] *Journal Asiatique*, 6. seri, c. VII, haziran 1866, s. 523-552 ve c. VII, ağustos-eylül 1866, s. 126-154.
[48] *Abuşka, Csagatajtörök szógyüjtemény*, bir kısmı 1862. J. Budenz'in giriş ve notları ile.

J. Th. Zenker, *Dictionaire turc-arabe-persan*,[49] 2 cilt. Osmanlıcadır, fakat Çağatayca kelimeleri de kapsar.

H. Vámbéry, *Čagataische Sprachstudien*[50] (Çağatay grameri, s. 13-29, Çağatayca metinler, s. 45-193, Çağatayca-Almanca-Fransızca sözlük, s. 203-358).

A. Pavet de Courteille, *Dictionnaire turc-oriental*[51] (Al Lugatü'n-Nevaîyye ve'l-istişhadatü'l-Çağataiyye). Babur, Ebulgazî ve Nevaî'nin eserlerini kolaylıkla okuyabilmek için.

I. Kúnos, *Šejx Süleyman Efendi's Čağataj-osmanisches Wörterbuch* (Şeyh Süleyman Efendi sözlüğünün Almancaya çevirisi).[52]

József Thúry, *A "Behdsetü'l-lugat" czimű csagatáj szótár* ("Behcetü'l-lûgat" adlı Çağatayca sözlük).[53]

J. Thúry, *A Középázsiai török irodalom* (Orta Asya Türk edebiyatı)[54].

Annette S. Beveridge, *The Bábar-Náma*,[55] inceleme, Haydarabat nüshasının faksimilesiyle birlikte. Beveridge tarafından *Babur-nāme*'nin İngilizce çevirmesi, Londra, 1922.

J. Thúry, *A középázsiai török nyelv ismertetései* (Orta Asya Türk dilinin tanıtılması) (t.c.)[56].

E. Blochet, *Les Enluminures des manuscrits orientaux-turcs, arabes et persans de la Bibliothèque nationale*[57]. Blochet, Paris millî kitaplığında bulunan minyatürlü Türk, Arap ve İran yazmalarını incelediği bu katalogda, Nevaî'yi İran edebiyatının basit bir taklitçisi saymakla, Doğu edebiyatında "tercüme, nazire, cevap, mukabele" kelimelerine verilen anlamı bilmediğini göstermiştir.

Lucien Bouvat, *Essai sur la civilisation Timouride, Journal Asiatique*[58]. Yazar, bu yazısının II. bölümünde, Timurlular

[49] *Dictionnaire turc-arabe-persan*, Leipzig 1866-1876.
[50] *Čagataische Sprachstudien*, Leipzig 1867.
[51] *Dictionnaire turc-oriental*, Paris 1870.
[52] Şeyh Süleyman Efendi sözlüğü. Budapeşte 1902.
[53] *Behcetü'l-lûgat*, Budapeşte 1903.
[54] *Orta Asya Türk Edebiyatı*, Budapeşte 1904.
[55] *The Bábar-Náma*, J. W. Gibb yayımı, Londra, Leiden 1905.
[56] Orta Asya Türk dilinin tanıtılması, Budapeşte 1906.
[57] *Les Enluminures*, Paris 1926, s. 95 vd.
[58] *Journal Asiatique*, c. VII, nisan-haziran 1926, s. 193-299.

devrindeki fikir hayatını anlatırken, Türk edebiyatına değindiği sırada Mir Ali Şir'den bahsetmiş, fakat Belin'in eserinin küçük bir özetini vermekle yetinmiştir, s. 233-238.

Lucien Bouvat, *L'Empire Mongol*[59] (2. evre, M. Cavaignac'ın başkanlığında yayınlanan Dünya Tarihi'nin VIII. cildinde).

E. G. Browne, *A Literary History of Persia*[60], "Mir Ali Shir Nawai", s. 505-506 ve başka sayfalar.

Carl Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz*[61] (Orta Türkçe kelime hazinesi). *Divanü Lûgati't-Türk*'ün Almanca indeksi.

A. Beveridge, Hüseyin Mirza (Sultan Hüseyin Baykara), *Encyclopédie de l'Islâm*[62].

W. Bang - A. v. Gabin, *Analytischer Index*[63] (Analitik indeks).

Brockhaus: Ali Şir Nevaî maddesi[64].

K. Grönbech, *Komanisches Wörterbuch* (Kumanca sözlük)[65].

A. v. Gabin, *Alttürkische Grammatik*, akler bölümü (Eski Türk grameri)[66].

Rene Groussee, *Lempire des Steppes*[67].

Nikolaus Poppe, *Eine viersprachige Zamaxşarī-Handschrift Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 101[68] (Dört dilli bir Zemahşerî yazması).

Carl Brockelmann, *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*[69] (Orta Asya İslâmî edebî dillerinin Doğu Türkçe grameri).

Cemalettin-i Türkî, *Bülġatü'l-Müştāḳ Fī Luġati't-Türki Ve'l-Ḳıfcaḳ*[70] (A. Zajączkowski yayımı, sözlük I-II).

[59] *L'Empire Mongol*, 1927.
[60] *A Literary History of Persia*, 1928.
[61] *Mitteltürkischer Wortschatz*, Budapeşte-Leipzig 1928.
[62] *Encyclopédie de l'Islām*, c. II, s. 364-365.
[63] *Analitik indeks*, Berlin 1931.
[64] *Brockhaus*, Leipzig 1932, c. XVII, s. 335-336.
[65] Kumanca sözlük, Kopenhag 1942.
[66] Eski Türk grameri, Leipzig, 1941; 2. bas. 1950.
[67] *Lempire des Steppes*, Paris 1948, s. 534-546.
[68] *Zeitschrift der Deuschen Morgenlandischen Gesellschaft*, 1951, s. 301-332.
[69] *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*, Leiden 1954.
[70] *Bülgatü'l-Müştak*, Varşova, 1954, 1958.

Alessio Bombaci, *Storia della letteratura turca*[71].

J. Eckmann, *Das Tschaghataische* (Çağatayca), *Philologiae Turcicae Fundamenta* I[72].

Kutp, *Husrev u Şirin*[73] (A. Zajączkowski yayımı), 3. cilt, sözlük.

B. Hayit, *Die jüngste özbekische Literatur* (En yeni Özbek edebiyatı)[74]: CAJ (= Central Asiatic Journal) VII/2, 1926, s. 120 - 152.

Lexikon der Weltliteratur[75], "Nevaî" maddesi.

V. V. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*[76], Translated form the Russian by by V. and T. Minorsky

J. Eckmann, *Die tschaghtaische Literatur* (Çağatay edebiyatı) *Philologiae Turcicae Fundamenta*[77] II.

G. Jarring, *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary* (Doğu Türkçesinin diyalektolojik sözlüğü)[78].

SOVYETLER BİRLİĞİNDE :

Aleksandr Kâzım, *Uçebnik posobiya dlya vremennih kursov turetskogo yazıka* (Türk dili geçici kursu için yardımcı ders kitabı)[79]. Asıl adı İskender Kâzım olan, Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra Aleksandr adını alıp Ruslaşan yazar, bu eseri Rus Harp Akademisinde Türk dili öğretmek için kaleme almıştır. Arap harfleriyledir. Eserde nesih, gubarî, talik, divanî gibi türlü yazılara ait örnekler verilmiş, bu arada Nevaî'nin kısa bir bibliyografyası alınmıştır. Yazarın bunu hangi eserden aldığı belli değildir. Bu yazıda Nevaî hakkında başka kaynakların verdiği bilgi aktarılmakta ve şairin eserleri sıralanmaktadır.

[71] *Storia della letteratura turca*, Milano 1956.
[72] *Fundamenta I*, Wiesbaden 1959, s. 139-160.
[73] *Husrev u Şirin*, Varşova 1961.
[74] En Yeni Özbek Edebiyatı, 1962.
[75] *Lexikon*, 1963, s. 961.
[76] *Four Stud'es on the History of Central Asia*, c. I, Leiden 1956; c. II Uluh-Beg, Leiden 1963; c. III, *Mir Ali Shir and A History of the Turgmen People*, Leiden 1962, s. 1-72.
[77] *Fundamenta II*, Wiesbaden 1964, s. 304-402.
[78] Doğu Türkçesinin diyalektolojik sözlüğü, Lund 1964.
[79] *Türk dili geçici kursu için yardımcı ders kitabı*, Petersburg, 1854.

M. Nikitski, *Emir Nizameddin Ali Şir.*[80] Yazarın Petersburg Doğu Fakültesinde hazırladığı dissertation.

Bérésine (Berezin), *Chrestomathie turque*[81]. Bu antolojide Nevaî'ye ait şu parçalar vardır: 1) *Mecālisü'n-Nefā'is*, III. meclis, Mevlâna Seyfi - Mevlâna Hamid (s. 146-161); 2) *Vakfiyāt* (s. 162-166); 3) *Hamsetü'l-Mütehayyirīn* (s. 167-176).

N. İ. İl'minskiy, *Vstupitel'noe çteniye v kurs turetsko-tatarskogo yazıka* (Türk-Tatar dilleri kursuna giriş,[82] okuma kitabı).

V. V. Vel'yaminov-Zernov, *Slovar' djagataysko-turetskiy* (Çağatayca-Türkçe sözlük).[83]

W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte* (Türk diyalektlerinin sözlüğü denemesi).[84]

N. A. Aristov, *Zametki ob êtniçeskom sostave tyurkskih plemen* (Türk uluslarının etnik yapısına ait notlar), *Jivaya Starina* (Yaşayan eski eserler) dergisi.[85]

W. W. Radloff, *Zur Geschichte des türkischen Vokalsystems* (Türk vokal sisteminin tarihi üzerine), *İzv. Akad. Nauk* (Rus Bilimler Akademisi haberleri[86]) dergisi, XIV.

F. E. Korş, *Proishojdenie formı nastoyaşçego v zapadnoturskih yazıkah* (Batı Türk dillerinde şimdiki zaman şekillerinin kökeni), *Drevnosti Vostoçniye* (Doğuya ait eski eserler)[87] dergisi, III.

İzvestiya russk. komiteta dlya izuçeniya sredney i vostoçnoy Azii (Orta ve Doğu Asya'yı inceleme komitesinin haberleri).[88]

V. V. Bartol'd, *İz proşlogo turok* (Türklerin geçmişinden).[89]

A. N. Samoyloviç, *Çetverostişiya - tuyugi Nevai, Musulmanskiy Mir* (İslâm Dünyası).[90].

[80] *Emir Nizameddin Ali Şir*, Petersburg 1856.
[81] *Chrestomathie turque*, Kazan 1857, c. 1.
[82] *Türk-Tatar dilleri kursuna giriş*, Kazan 1862.
[83] *Çağatayca-Türkçe sözlük*, 1868.
[84] *Radloff sözlüğü*, 4 cilt, Petersburg 1891-1911 (yeni baskısı 1960).
[85] *Yaşayan Eski Metinler* Dergisi, III-IV, 1896.
[86] *Rus Bilimler Akademisi Haberleri* Dergisi, 1901.
[87] *Doğuya Ait Eski Eserler* Dergisi, Moskova 1907.
[88] İnceleme Komitesinin Haberleri, 1913, sayı 2, s. 63 ve . vd.
[89] Türklerin geçmişinden, Moskova 1917, Türkiye'de nüshası yoktur.
[90] İslâm Dünyası, 1917.

A. N. Samoyloviç, *Materialı po sredneazitsko-turetskoy literature. V. Çagatayskiy poet XV veka Atai* (Orta Asya Türk edebiyatına ait materyaller).[91]

V. V. Bartol'd, *Ulug Bek i ego vremya*[92] (t.ç.).

Feridun Bey Köçerli, *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi Materyalleri*[93] (Türkçe, Arap harfleriyle).

Azerbaycan edebiyatı cemiyeti tarafından 1926'da Nevaî günü dolayısıyla Bakû'da yayınlanan *Neva'î*[94] adlı eserde şu dört yazı bulunmaktadır (Türkçe, Arap harfleriyle):

1 — İsmail Hikmet (Ertaylan), *Emir Ali Şir Nevaî'nin Hayatı Ve Edebî Mevkii.* (Yazar, Belin'den kısaltarak yaptığı bu çeviriye "Dili Ve Sanatı" başlıklı bir bahis de eklemiştir).

2 — Bekir Çobanzade, *Nevaî-Dilci.*

3 — Mirza Muhsin İbrahimî, *Fars Edebiyatının Ali Şir Nevaî'ye Tesiri.* (Muhsin İbrahimî, bu yazısında Hakaniye Türkçesinin eski ürünlerinden bir kaçına işaret ettikten sonra, Nevaî'nin *Hayretü'l-Ebrar*'ı ile, Nizamî'nin *Mahzenü'l-Esrar*'ı arasında benzeyen noktaları kısaca göstermiş, ayrıca Dehlevî'nin *Matla'ul-Envar*'ı ile Camî'nin *Tuhfetü'l-Ahrar*'ındaki bir iki noktaya da değinmiştir).

4 — Mirza Celâl Yusufzade, *Nevaî Hakkında.* (Yusufzade, Camî'nin *İskender-name*'sinin sonunda Nevaî hakkında yazdığı beyitleri Türkçe çevirisi ile birlikte almış, ayrıca bu beyitlerin manzum çevirisini de yazısına eklemiştir).

Ali Şir Nevaî, *Vakfiye*[95]. (Vakfiye'nin başına İsmail Hikmet'in *Nevaî* başlıklı bir yazısıyle Çobanzade'nin *Nevaî'nin Dili Ve Dilciliği* başlıklı bir yazısı eklenmiştir).

Ali Şir Nevaî, *Münşeat.*[96]

[91] *Orta Asya Türk Edebiyatına Ait Materyaller, Zapiski Kollegii Vostokovedev* (Arkeoloji Derneği Doğu şubesi yazıları), II.
[92] *Ulug Bek ve Zamanı*, ZAN 1918.
[93] *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi Materyalleri*, Azerneşir, Bakû 1925, c. 1, s. 52-59.
[94] *Nevaî*, Bakû 1926.
[95] *Vakfiye*, Azer neşir, Bakû 1926.
[96] *Münşeat*, Azer neşir, Bakû 1926.

A. A. Semenov, *Persidskaya novella o Mir-Ali Şire* (Mir Ali Şir hakkında Farsça bir hikâye) [97].

A. N. Samoyloviç, *İz tuyugov çagataytsa Emiri* (Çağatay şairi Emirî'nin tuyuglarından). Dokladı Akademii Nauk, 1926.

A. N. Samoyloviç, *Çagatayskie tuyugi Lyutfi* (Lûtfi'nin Çağatayca tuyugları) [98]. Dokladı Akademii Nauk, 1926.

E. Bertels, *Ünlü Bir Şairin Çağatayca Terc'i-i bend'i.* [99]

Fitret, *Özbek Klasik Musikisi Tarihi.* [100]

V. V. Bartol'd, *İstoriya kul'turnoy jizni Turkestana* (Türkistan'ın kültür hayatı tarihi). [101]

M.G. Malitskiy, *Taşkent. Mahalla i Mauzolei* (Taşkent mahalle ve türbeleri), *Sbornik Bartol'd'u* (Barthold armağanı). [102]

Nevaî'nin doğumunun 500. yıl dönümü dolayısiyle Sovyet Bilimler Akademisi'nin 1928'de çıkardığı *Mir-Ali-Şir* [103] dergisinin I. kitabında şu dört inceleme bulunmaktadır :

1 — A. N. Samoyloviç, *K istorii literaturnogo sredneaziatsko-turetskogo yazıka* (Orta Asya edebî Türkçesinin tarihine dair).

2 — E. Bertel's, *Nevai i Attar* (Nevaî ve Attar).

3 — A. A. Romaskeviç, *Novıy çağataysko-persidskiy slovar'* (Yeni bir Çağatay-Fars sözlüğü), (t. ç.).

4 — V. V. Bartol'd, *Mir-Ali-Şir i politiçeskaya jizn'* (Mir Ali Şir ve siyasal hayatı), (t.ç.).

Bu derginin sonuna Nevaî hakkında çıkan 5 eser için kaleme alınmış şu tanıtma yazıları eklenmiştir :

1 — E. Bertel's, A. A. Semenov'un *Mir Ali Şir hakkında Farsça bir hikâye* adındaki eseri üzerine.

2 — A. N. Samoyloviç, *Nevaî.* Azerbaycan Edebiyat Cemiyeti Bakû 1926) nin çıkardığı eser üzerine.

[97] *Mir Ali Şir Hakkında Farsça Hikâye,* Orta Asya Üniversitesi Belleteni, Taşkent 1926, c. XIII, s. 177-186.

[98] *Emirî ve Lûtfi'nin Tuyugları, Sovyet Bilimler Akademisi Raporları,* Leningrad 1926 B, mart-haziran, s. 75-77-80; TDK Ktp., No. 2787 633.

[99] *Çağatayca Terci'-i bend, Sovyet Bilimler Akademisi Raporları,* Leningrad 1927 B, No. 2, s. 46-51.

[100] *Özbek Klasik Musikisi Tarihi,* Taşkent, 1927, s. 59-63, nota s. 72.

[101] *Türkistan'ın kültür hayatı tarihi,* Leningrad 1927.

[102] *Barthold Armağanı,* Taşkent 1927.

[103] *Mir-Ali-Şir Dergisi,* Leningrad 1928.

3 — A. N. Samoyloviç, Azer-neşir (Bakû 1926) in yayınladığı *Vakfiye ve Münşeat üzerine.*

4 — A. N. Samoyloviç, *Hüseyin Baykara Divanı.* (Azer-neşir, Bakû 1926) üzerine.

5 — A. N. Samoyloviç, A. Kul Muhammedov'un toplayıp Türkmenceye çevirdiği *Muhakematü'l-Lugateyn* (Aşhabad 1925) üzerine.

Atacan Haşim, Abdurrauf Fitret'in *Özbek Edebiyatı Nümuneleri,* [104] sözbaşı.

K. K. Yudahin, *Materialı k voprosu o zvukovom sostave çagatayskogo yazıka* (Çağatay dilinin ses yapısı problemi üzerine gereçler), *Sbornik kul'tura i pis'mennost' Vostoka IV* (Doğu Kültürü ve Edebiyatı Dergisi). [105]

Uspenskiy ve Belaev, *Tyurkmenskaya muzika* (Türkmen musikisi). [106]

A. P. Potseluevskiy, *Dialektı turkmenskogo yazıka* (Türkmen dilinin lehçeleri). [107]

B. Denike, *Jivopis' İrana* (İran resmi). [108] Eserde Nevaî'nin çağdaşı olan ünlü ressam Bihzad hakkında bilgi vardır.

A. A. Semenov, *Literatura i iskusstvo Uzbekistana* (Özbekistan edebiyatı ve sanatı). [109]

N. N. Poppe, *Mongol'skiy slovar' Mukaddimat al-adab* (Mukaddimatü'l-etdeb adlı Moğolca sözlük) [110]. H. 898 = M. 1492 yılına ait bu yazmada Arapça kelimelerin Moğolca ve Çağatayca karşılıkları verilmiştir.

H. Hüseynov, *Azerbaycanca-Rusca Lugat.* [111]

M. A. Salye, *Kniga blagorodnih kaçestv i ego avtor* (Soylu özellikler kitabı ve yazarı), *Rodonaçal'nik uzbekskoy literaturı* (Özbek edebiyatının önderi), [112] dergi.

[104] Özbek Edebiyatı Nümuneleri, Taşkent-Semerkant 1928.

[105] Doğu Kültürü ve Edebiyatı Dergisi, Bakû 1929.

[106] Türkmen Musikisi, 1930 nota, s. 196.

[107] Türkmen Dilinin Lehçeleri, Aşhabad 1936.

[108] İran Resmi, Moskova 1938.

[109] Özbekistan Edebiyatı Ve Sanatı, Taşkent 1938.

[110] Moğolca sözlük, Moskova-Leningrad, 1938, III, 1939.

[111] Azerbaycanca-Rusça Sözlük, Bakû 1939.

[112] Özbek Edebiyatının Önderi Dergisi, Taşkent 1940.

Şerafettinov, *Alişer Navoi.*[113]

A. N. Boldırev, *Memuarı Vasıfi kak istoçnik dlya izuçeniya kul'turnoy jizni Sredney Azii i Ḫorasana na rubeje XV-XVI vekov* (XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyılın başında Orta Asya ve Horasan kültür hayatını incelemeye yarar kaynak olarak Vasıfî'nin hâtıraları), *Trudı Otdela Vostoka Gosudarstvennogo Ermitaja* (dergi), II cilt (Devlet Ermitaj Müzesi Doğu Bölümü Çalışmaları).[114]

A. A. Semenov, *Materialı k bibliografiçeskomu uzkazatel'u proizvedeniy Alişira Navoy i literaturı o nem* (Ali Şir Nevaî'nin eserlerinin bibliyografyasına ve hakkında yazılan eserlere ait materyaller).[115]

C. Ayni, *Ali Şir Nevaî*[116] (Rus harfleriyle Farsça).

E. E. Bertel's, *Alişer Navoi, Ferhad i Şirin*[117]. Bu esere yazılan önsöz (t.ç.).

E. Bertel's, *Alişer Navaî, Leyli i Mecnun,*[118] Nevaî'nin mesnevisinin S. Lipkin tarafından yapılan Rusça çevirisindeki önsöz.

S. Lipkin, *Leyli ve Mecnun ve yazarı*[119]. Nevaî'nin mesnevisinin manzum Rusça çevirisinde çevirenin önsözü.

Ali Şir Nevaî'nin 500. doğum yıl dönümü dolayısiyle, Sovyet Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü, 1946'da bir *Alişer Navoi*[120] dergisi daha yayımlamıştır. Bu dergide şu 8 eser yer almaktadır :

1 — A. Yu. Yakubovskiy, *Çertı obşçestvennoy i kul'turnoy jizni epoḫi Alişera Navoi* (Ali Şir Nevaî devrinin toplumsal ve kültürel hayatından çizgiler), s. 5-30.

113 Alişer Navoi, Taşkent 1940.
114 Devlet Ermitaj Müzesi Doğu Bölümü Çalışmaları, Leningrad 1940.
115 Materyaller, Taşkent 1940.
116 *Ali Şir Nevaî*, Leningrad 1943.
117 Ferhad ve Şirin, Taşkent 1943.
118 Leylî ve Mecnun, Taşkent 1943.
119 Leylî ve Mecnun ve yazarı, Güzel edebiyat Devlet yayımları, Moskova 1945.
120 *Ali Şer Navai* Yazılar Dergisi, Moskova-Leningrad 1946. Bu 8 yazı hakkında bk. Abdülkadir İnan, *Bibliyografya, Belleten*, TTK, Ankara 1949, c. XIII, sayı 52.

2 — İ. Yu. Kraçkovskiy, *Rannyaya istoriya povesti Medjnune i Leyle v arabskoy literature* (Leylî ve Mecnun hikâyesinin Arap edebiyatında eski tarihi), s. 31-67.

3 — E. E. Bertel's, *Navoi i Nizami* (Nevaî ve Nizamî) s. 68-91.

4 — A. K. Borovkov, *Alişer Navoi kak osnovopolojnik uzbekskogo literaturnogo yazıka* (Özbek edebî dilinin kurucusu Ali Şir Nevaî), s. 92-120, (t. c.)

5 — A. N. Boldırev, *Alişer Navoi v rasskazaḫ sovremennikov* (Çağdaşlarının hikâyelerinde Ali Şir Nevaî), s. 121-152, (t. ç).

6 — A. A. Semenov, *Geratskaya ḫudojestvennaya rukopis' epoḫi Navoi i ee tvortsı* (Nevaî devrine ait bir el yazması ve yaratıcıları), s. 153-174.

7 — A. M. Belenitskiy, *İstoriçeskaya topografiya Gerata XV v.* (XV. yüzyıl Herat'ının tarihî topografisi) s. 174-202.

8 — S. L. Volin, *Opisanie rukopisey proizvedeniy Navoi v leningradskiḫ sobraniyaḫ* (Leningrad kitaplıklarındaki Nevaî yazmalarının tavsifi), s. 203-235, (t. ç.).

H. Araslı, *Ali Şir Nevaî, Yedi Seyyara*[121] (Araslı'nın önsözüyle).

E. E. Bertel's, *Navoi*[122].

A. Kononov, *Alişer Navoî, Mahbubü'l-Kulub*[123] (Kononov'un önsözü, eski Türkçe metniyle).

Aybek, *Navoi*[124] (roman, aslı Özbekçedir, Rusçaya çevrilmiştir).

E. E. Bertel's, *İskender hakkında roman*[125] Ve *Doğuda çıkan başlıca nüshaları* (1 Nevaî'ye kadar, 2 Nevaî'nin *Sedd-i İskenderî* mesnevîsi).

A. Kononov, *Alişer Navoî, Mizanü'l-Evzan*[126] (eski harflerle, Rusça çevirisi ve önsöz).

121 *Yedi Seyyara*, Bakû 1947.
122 *Navai* Moskova 1948, Sovyet Bilimler Akademisi yayımı.
123 *Mahbubü'l-Kulüb*, Leningrad 1948.
124 *Navoi*, (roman), Moskova 1948.
125 *İskender Hakkında Roman*, Leningrad 1948.
126 *Mizanü'l-Evzan*, Leningrad 1949.

Büyük Rus Ansiklopedisi [127], "Nevaî" maddesi.

A. Şiraliev ve A.. Orucov, *Azerbaycanca-Rusca lugat* [128].

A. A. Semenov, *Sobranie vostoçnıḫ rukopisey Akademii nauk Uzbekskoy SSR*, cilt I-II (Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Doğu yazmaları derlemeleri) [129].

N. M. Mallaev, *Uzbek Edabiyati Tarihi* [130].

Abdullaeva, Ş. -Abdullaeva N. -Mallaev-R. Şarapov, *Adabiyat Herestomatiyasi* (Edebiyat kitabı) [131].

Kul'turnaya Jizn' "Alişer Navoi", *İstoriya uzbekskoy SSR* (Kültür hayatı [132] "Ali Şir Nevaî", Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti tarihi).

Parsa Şemsiev ve Hadi Zarif, *Ali Şir Nevaî, Seb'a-i Seyyar* [133] (metin Arap harfleriyle), başta Şemsiev'in önsözü.

G. Gulami, *Ali Şir Nevaî, Ferhad u Şirin* (metin ve çeviri).[134]

Tuhtasım Gelilov, *Ali Şir Nevaî, Leylî u Mecnun* [135], önsöz (metin transkripsiyonu ve Özbekçeye çevirisi).

Parsa Şemsiev, *Alişir Nevaî, Hamse* [136] *(Hayretü'l-Ebrar, Ferhad ve Şirin, Leylî ve Mecnun, Seb'a-i Seyyare, Sedd-i İskenderî).*

A. N. Kononov, *Rodoslovnaya turkmen, Soçinenie Abu-l Gazi ḫana ḫivinskogo* [137] (Şecere-i Terakime, Hiyveli Ebulgazi Hanın eseri).

A. Hayitmetov, *Alişer Navoyining Adabiy Tankidiy Karaşlari* (Ali Şir Nevai'nin edebî eleştirmeli görüşleri) [138].

A. K. Borovkov, *Uzbeksko-russkiy slovar'* (Özbekçe-Rusça sözlük) [139]. Sonunda küçük bir Özbek grameri ve kelimelerin Arap harfleriyle dizini vardır.

[127] *Büyük Rus Ansiklopedisi*, 1954, c. XXIX, s. 23-24.

[128] *Azerbaycanca-Rusça Lûgat*, Bakû 1951.

[129] Doğu Yazmaları Derlemesi, Taşkent, 1952-1954.

[130] *Özbek Edebiyatı Tarihi*, Taşkent 1955.

[131] *Edebiyat Kitabı*, Taşkent 1955.

[132] *Kültür hayatı*, "Ali Şir Nevaî", Taşkent 1955, c. 1, s. 360-370.

[133] *Seb'a-i Seyyar*, Taşkent 1956, Özbekistan Fenler Akademisi yayımı.

[134] *Ferhad ve Şirin*, Taşkent, 1956, Özbekistan Devlet yayımı.

[135] *Leylâ ve Mecnun*, Taşkent 1958, Özbekistan Devlet yayımı.

[136] *Hamse*, Taşkent 1958 ve 1960, Özbekistan Fenler Akademisi yayımı.

[137] *Rodoslovnaya turkmen*, Moskova-Leningrad 1958, s. 115-192. Sovyet Bilimler Akademisi Doğu Enstitüsü yayımı.

[138] Ali Şir Nevaî'nin Edebî Eleştirmeleri Görüşleri, Taşkent 1959.

[139] Özbekçe-Rusça sözlük, Moskova 1959.

M. P. Avşarova - E. D. Svidina, *Uzbekskaya literatura* (Özbek Edebiyatı) [140].

Hamit Süleyman, *Alişir Nevaî, Hazainü'l-Maanî* I. cilt *Garaib'üs Sigar*, önsöz [141].

İ. S. Braginskiy, *Uzbekskaya literatura: İstoriya literatur narodov Sredney Azii i Kazaḫstana* (Özbek edebiyatı. Orta Asya ve Kazakistan uluslarının edebiyat tarihi) [142].

Hüseyin Harezmî, *Muhabbet-name* (E. N. Nadjip yayımı) Sözlük bölümü (Türkçe-Rusça) [143].

A. K. Borovkov, Heratlı Tali-i İmanî'nin *Bedayiu-l-Luga* [144] başlıklı Nevaî sözlüğü, önsöz.

Suyıma Ganieva, *Mecalisü'n-Nefais* (Metin feksimilesi ve önsöz) [145].

M. Ḫamzaev, *Türkmen dilinin sözlügü* [146].

A. M. Şçerbak, *Grammatika starouzbekskogo yazıka* (Eski Özbek dili grameri) [147], Ekler bölümü.

A. K. Borovkov, *Leksika sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv.* (XII-XIII. yüzyıllara ait Orta Asya tefsirinin sözlüğü) [148].

E. R. Rustemov, *Stranitsı iz biografii Alişire Nevoi* (Ali Şir Nevaî'nin biyografyasından sayfalar), *Kratkie soob̧çeniya İnstituta Narodov Azii* (Asya Ulusları Enstitüsünün kısa bildirileri) dergisi. [149]

Vahit Zanidov ve Hamit Süleyman, *Hazainü'l-Maanî*, c. I *Garaibü's-Sıgar*, önsöz ve "Nevaî'nin eserlerinin kaynakları ve yayımı hakkında" başlıklı bir inceleme [150].

[140] Özbek edebiyatı, Moskova 1959.

[141] *Hazainü'l-Maanî*, *Garaibü's-Sıgar*, Taşkent 1959, Özbekistan Fenler Akademisi Puşkin Dil ve Edebiyat Enstitüsü yayımı *(Nevadirü'ş-Şebab* ve *Bedayiu'l-Vasat*, taşkent 1959, *Fevaidü'l-Kiber*, Taşkent, 1960).

[142] Edebiyat tarihi. Moskova 1960.

[143] Türkçe-Rusça sözlük, Moskova 1961.

[144] *Bedayiu'l-Luga*, Moskova 1961.

[145] *Mecalisü'n Nefais*, Özbekistan Fenler Akademisi, Taşkent 1961.

[146] *Türkmen dilinin sözlüğü*, Aşhabad 1962.

[147] Eski Özbek Dili Grameri, Moskova 1962.

[148] Tefsir Sözlüğü, Moskova 1963.

[149] Ali Şir Nevaî'nin biyografyasından sayfalar, 1963, sayı 63, s. 80-86.

[150] *Garaibü's-Sıgar* Özbekistan Fenler Akademisi yayımı, başka bir seri; c. II, *Nevadirü'ş-Şebab*, Taşkent 1963,

Parsa Şemsiev ve Hadi Zarif, *Ali Şir Nevaî, Ferhad u Şirin*[151] (metin Arap harfleriyle). Başta Şemsiev'in "Destanın metni ve yayımı hakkında" başlıklı önsözü.

L. V. Dimitrieva, *Ali Şir Nevaî, Divan.*[152] Giriş (tıpkıbasım ve açıklama).

TÜRKİYE'DE :

Anadolu'da Nevaî ile ilgili ilk eser *Abuşka sözlüğü*'dür[153] (Çağatayca-Türkçe). Sözlüğün asıl adı bilinmediği için, ilk kelimesi olan *abuşka* kitaba ad olarak verilmiştir. Kimin tarafından nerede ve hangi tarihte yazıldığı bilinmemekle birlikte, XVI. yüzyıl başlarında Anadolu'da hazırlandığı sanılan bu sözlük, Nevaî'nin eserlerinde geçen kelimeleri açıklamak için meydana getirilmiş, ayrıca Mir Haydar, Lûtfi ve Ubeydullah Han'ın eserlerinden örnekler alınmıştır.

Yazar, önsözde Nevaî'nin 15 eserini toplayarak sözlüğü meydana getirmeye çalıştığını, bu çalışmaları gören bir "sahib-devlet" in kendisine Nevaî'nin külliyatını ihsan ettiğini, böylece Nevaî'nin 28 eserinden faydalandığını söylüyor.

Yazar, kelimeleri yalnız kökleri ve mastar şekilleriyle almamış, aynı zamanda bu şairlerin eserlerinde rastlanan şekilleriyle de göstermiştir. Eserde özellikle Çağatayca kelimelerdeki ك ler "kâf-i Arabî", ya da "kâf-i Farisî" kaydiyle ayrı ayrı gösterilmiş, yer yer Çağataycanın imlâsına ve gramerine ait bilgiler de verilmiştir.

Bu sözlüğün biri geniş, biri kısaltılmış iki çeşidi vardır. Geniş nüshalar manzum, kısaltılmış nüshalar mensur bir girişle başlar. Hepsinde gramer bahisleri yoktur.

Sözlüğün *Kitabü'l-luga Fi Lisanı Çağatay, Lûgat-ı Nevaî, Kitab-ı Lûgat-ı Abuşka, El Lûgatü Alâ Lisanı Nevaî, El Lügatü'n-Nevaiyye Ve'l-i istişhadatü'l-Çağataiyye* gibi adlar taşıyan birbirinden farklı birçok yazma nüshaları vardır. Türkiye kitaplıklarından başka, Paris, Londra, Berlin, Viyana, Leiden, Leningrad ve Moskova kitaplıklarında güzel nüshaları bulunmaktadır.

[151] *Ferhad u Şirin*, Özbekistan Fenler Akademisi yayımı, Taşkent 1963.

[152] *Divan Garaibü's-Sıgar*, Moskova 1964, SSSR Fenler Akademisi Asya Halkları Enstitüsü yayımı.

[153] *Abuşka* yazmalarının İstanbul'daki başlıca nüshaları: İst. Ünive. Ktp., Ty, No. 1387 (istinsahı H. 961); Süleymaniye Ktp., Esat Ef. No. 3264 (istinsahı H. 951); Halet Ef. No. 579; Ayasofya Ktp., No. 4748 (güzel bir nüsha).

Abuşka sözlüğünü ilk kez Vámbéry, kelimelerin okunuşunu Latin harfleriyle de göstererek *Abuska. Csagatajtörök szógyüjtemény* (Abuşka. Çağatay Vokabüleri) başlığı altında Macarcaya çevirmiş ve *József* Budenz'in önsözüyle yayımlamıştır. Daha sonra Velyaminov-Zernov, *Slovar' djagataysko-turetskiy* (Çağatayca-Türkçe sözlük) başlığı altında Fransızca bir önsözle bastırmıştır.

Türkiye'de Nevaî'nin eserleriyle ilgili ilk çalışma, Yavuz Sultan Selim zamanında, Hakîm Şah Muhammed Kazvinî (ö. H. 966 = M. 1558) nin *Mecālisü'n-Nefā'is*'i Farsçaya çevirmeye başlamasıdır[154]. Eser Kanunî devrinde bitmiştir. Kazvinî, Nevaî'nin Hüseyin Başkara'ya ayırdığı 8. meclisi kaldırarak, esere 2 "ravza" eklemiş, I. ravzada Sultan Selim'den önce, II. ravzada da ondan sonra gelen başlıca şairleri almıştır.

XVI. yüzyılda yazılan tezkirelerde Nevaî ayrı bir madde olarak yer almaz. Ancak *Lâtifi Tezkiresi*'nde "Bihiştî", *Aşık Çelebi Tezkiresi*'nde "Ahmet Paşa", *Hasan Çelebi Tezkiresi*'nde "Ahmet Paşa" ve "Bihiştî" maddelerinde Nevaî'nin adı geçer.

Anadolu kaynaklarında Nevaî XVII. yüzyılda görülmeye başlar.

Kafzade Faizî, *Zübdetü'l-Eş'ār*[155]. Tezkirede şairin ölüm tarihi şu beyitle tesbit edilmiştir.

سال تاریخ دی و منزل او پرسیدم
آمد آواز زفردوسی که جنت جنت

Sonra Nevaî'nin divanlarından 82, *Hayretü'l-Ebrār*'ından 43, *Ferhād ü Şīrīn*'inden 26, *Leylī vü Mecnūn*'undan 16, *Seb'a-i Seyyāre*'sinden 7, *Sedd-i İskenderī*'sinden 18 beyit alınmıştır.

Bu başlangıcı şu eserler izler :

[154] Ali Asgar Hikmet yayımı, Tahran 1323 (Fahri-i Herati çevirisiyle birlikte): yazması Süleymaniye Ktp., Esat Erf. No. 3877.

[155] *Zübdetü'l-Eş'ār*, İst. Üniversitesi. Ktp., Ty, No. 2472, 1464 (yukarıdaki tarih beyt bu nüshadadır.).

Mehmet b. Mehmet Edirneli, II. Osman'ın divan kâtiplerinden (ö. H. 1050 = M. 1640), *Nuhbetü't-Tevārīh Ve'l-Ahbār*[156]. Eserin 39-43. sayıfalarında Timur hanedanının şeceresiyle kısa biyografileri vardır. Bu eser M. Belin'in başlıca kaynaklarından biridir.

Mustafa Âlî, *Menākıb-ı Hünerverān*[157]. Hattatlardan bahseden bu eserin üç yerinde Nevaî'nin adı geçer.

Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunūn*[158], Nevaî'nin şu eserlerinin adları geçmektedir: Divanları, c. 1, s. 817; *Hamse*, c. 1, s. 725; *Hayretü'l-Ebrār*, c. 1, s. 694; *Ferhād ü Şīrīn*, c. II, s. 1258; *Leylī vü Mecnūn*, c. II, s. 1572; *Seb'a-i Seyyāre*, c. II, c s. 977; *Sedd-i İskenderī*, c. II, s. 982; *Nazmü'l-Cevāhir*, c. II. s. 1961; *Sirācü'l-Müslümīn*, c. II, s. 984; *Lisānü't-Tayr*, c. II, s. 1550; *Mu'ammeyāt*, c. II, s. 1742; *Tārīh-i Enbiyā*, c. I, s. 285; *Tārīh-i Mülūk*, c. 1, s. 307; *Mīzānü'l-Evzān*, c. II. s, 1918; *Mecālisü'n-Nefā'is*, c. II, s. 1591; *Nesā'imü'l-Mahabbe*, c. II, s. 1951; *Muhākemetü'l-Lûgateyn*, c. II, s. 1611, *Mahbūbü'l-Kulūb*, c. II, s. 1611.

Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-Vusūl*[159] (Arapça), Nevaî'nin künyesi "Ali b. Kiçkine Bahadır el Ma'ruf bi Mir 'Ali Şir Nevaî el vezir" olarak kaydedildikten sonra 17 eserinin adı sıralanıyor.

Mustakimzade, *Mecelletü'n-Nisāb*[160] (Arapça). Yazar, v. 414 b de "Mir Ali Şir ibn Kiçkine Bahadır", v. 428 b de de "Nevaî" başlığı altında iki kere Nevaî'den bahsetmiştir.

Mustakimzade, *Tuhfe-i Hāttātīn*[161]. Eserde vezir Sahip İsmail b. İbad'ın, Nevaî'nin ölümü üzerine, her bendi sekizer beytten ibaret 5 bendlik bir *terci'-i bend* yazdığı, bu ağıtın her beytinin birinci mısrası Nevaî'nin doğum, ikinci mısraı da ölüm tarihlerini tesbit eder şekilde tertibedildiği kaydedilmektedir.

Fenayî, *Tārīh-i Fenāyī*[162]. Bu eser Nevaî'nin *Tārīh-i Mülūk-i 'Acem* adlı eserinin Batı Türkçesine çevirisidir. Ne zaman yazıldığı

156 *Nuhbetü't-Tevārīh Ve'l-Ahbār*, İstanbul Takvim. Âmire Mat. 1276; yazma nüshasları: İst. Üniver. Ktp., Ty, No. 2369, 6050, 6072/3.

157 *Menākıb-ı Hünerverān*, İbnülemin Mahmut Kemal yayımı, İstanbul Mat. Âmire 1926, s. 29, 32, 35.

158 *Keşfü'z-Zunūn*, İstanbul Maarif basım. 1941-1943.

159 *Süllemü'l-Vusūl*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, No. 1887 v 157 b.

160 *Mecelletü'n-Nisāb*, Süleymaniye Ktp., Halet Ef. No. 628, v. 414 ve 428.

161 *Tuhfe-i Hattālīn*, İstanbul Devlet basım. 1928, s. 686-687.

162 *Tārīh-i Fenāyī*, Viyana 1782. Yazması: Süleymaniye Ktp., Fatih, No. 4267.

bilinmemekle birlikte, 1782'de bastırıldığına göre XVII. yüzyılda yazılmış demektir.

Yazarı bilinmeyen *Cerīde-i Ta'līkıyān*[163]. Türk ve Fars hattatlarından bahseden bu eserde Nevaî de yer almaktadır. Eldeki nüsha 1189'da istinsah edilmiştir. Yazmadaki bu başlık, nüshayı ele geçirmiş olan biri tarafından sonradan eklenmiştir.

Süleyman Fehim, II. Mahmut zamanı, *Sefīnetü'ş-Şu'arā*[164], Devletşah Tezkiresinin özet olarak ve bazı eklerle Türkçeye çevirisi.

Lebip, *Cevāhir-i Mültekata*[165]. Eserde (s. 128-137) Nevaî'nin *Mecālisü'n-Nefā'is*'inden bazı bölümler alınmıştır.

Ali Suavi, *'Ulūm* Gazetesi[166]. Suavi Paris'te çıkardığı bu gazetede, *Muhakemetü'l-Lûgateyn*'i, dilini biraz değiştirerek tefrika etmeye başlamışsa da tamamlayamamıştır.

Nevaî, *Mahbūbü'l-Kulūb*[167]. İstanbul'da bastırılmıştır.

Ziya Paşa, *Harābāt*[168]. Nevaî'nin eserlerinden birçok örnekler bu antolojiye alınmıştır.

Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*. c. 1 (aslı Arabî ve Farisî olmayan kelimat ve müvelledat)[169].

Şeyh Süleyman Buharî, *Lûgat-ı Çağatay Ve Türkî-i Osmanî*[170] (Çağatayca-Türkçe sözlük).

Ahmet Rifat, *Lûgat-ı Tarihiyye Ve Coğrafiyye*,[171].

Şemsettin Sami, *Kamusü'l-A'lam*[172].

Süreyya, *Sicill-i Osmanî*[173].

Nevaînin *Muhākemetü'l-Lūgateyn*'i *Nilüfer* Dergisinde[174] Batı Türkçesine çevrilerek özetlenmiştir.

163 *Cerīde-i Ta'līkıyān*, Paris, Bibliothèque Nationale, Blochet, Catalogue des Manuscrits Turcs, Suppl. No. 1156.

164 *Sefīnetü'ş-Şu'arā*, İstanbul 1259 Tophane-i Âmire, s. 241-246.

165 *Cevāhir-i Mültekata*, İstanbul 1286.

166 *'Ulûm* Gazetesi, Paris 1869-1870.

167 *Mahbūbü'l-Kulūb*, İstanbul 1289.

168 *Harābāt*, İstanbul 1291.

169 *Lehçe-i Osmanî*, İstanbul 1293 (1876).

170 *Lûgat-ı Çağatay Ve Türkî-i Osmanî*, İstanbul 1298.

171 *Lûgat-ı Tarihiyye Ve coğrafiyye*, İstanbul 1300, c. VII, s. 53-54

172 *Kamusü'l-A'lam*. İstanbul 1306-1316, c. IV, s. 3195.

173 *Sicill-i Osmanî*, İstanbul 1308-1316, c. III, s. 494.

174 *Nilüfer* Dergisi, Bursa 1307, sayı 37, 38, 39, 40.

İsmail Hakkı, *Mir Ali Şir Nevaî Ve Çağatay şuarası*, *Mektep*[175] Dergisinde, Belin'in *Notice biographieque et litteraire sur Mir Ali Chir-Névai* başlığı altında *Journal Asiatique*'de çıkan iki yazısından bazı parçaları çevrilerek, fakat, kaynak gösterilmeyerek yayımlanmıştır.

Nevaî'nin *Çihil Ḥadîs*'i Necip Asım tarafından *Erbain Hadis Tercemesi*[176] başlığı altında bastırılmıştır.

Mehmet Sadık, *Üss-i Lisan-ı Türkî*[177] (Çağataycanın grameri).

Nevaî'nin *Muḥākemetü'l-Lūğateyn*'i[178] Veled Çelebi'nin Batı Türkçesine yaptığı çeviri ile ve Necip Asım'ın Belin'in yukarıda kaydettiğimiz eserinden yaptığı çeviri ile birlikte bastırılmıştır.

Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türkî* (Yazar, önsözde Çağatayca kelimelerin halis ve saf Türkçe olduğunu söylüyor; Türkçe kelimeleri toplamak çabasıyle sözlüğünü hazırlıyor; eser bu bakımdan önemlidir)[179].

Hafız Mehmet Zühtü, Trabzonlu, *Zînetü'l-Ef'ide*[180]. Yazar Camî'nin *Terceme-i Erba'în Ḥadîs*'i ile, Nevaî'nin *Çihil Ḥadîs*'ini, bu ad altında toplayıp bastırmıştır.

Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lisanlarının Tevhidi* başlığıyle *İçtihat*[181] Dergisinde çıkan yazısında Ali Şir Nevaî'den bahsetmektedir.

Fuad Köprülü, *Dokuzuncu Ve Onuncu Asırlarda Çağatay Şairleri*, 1. Nevaî'den evvel. *Türk Yurdu* Dergisinde[182] çıkan 5 yazı.

Ragıp Hulûsi Özdem, *Orta Asya Türkçesi Üzerine Tetkikler*, József Thúry'nin 1906'da Macar Akademisinde verdiği konferansın Türkçeye çevirisi. *Millî Tetebbular*[183] Mecmuası.

[175] *Mektep* Dergisi, İstanbul 1309, sayı 1, 2, 3, 4, 5, 7.
[176] *Erbain Hadis Tercemesi*, İstanbul 1311.
[177] *Üss-i Lisan-ı Türkî*, İstanbul 1313.
[178] *Muḥakemetü'l-Luğateyn*, Ahmet Cevdet'in "İkdam" külliyatından, İstanbul 1315.
[179] *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1317.
[180] *Ziynetü'l-Ef'de*, Trabzon 1324.
[181] *İçtihat*, 1 kasım 1327, sayı 34, s. 895.
[182] *Türk Yurdu* dergisi, İstanbul 1330, c. VI, sayı 5, 6, 7, 8, 10.
[183] *Millî Tetebbular*, İstanbul 1331, c. 1, sayı 2.

Necip Asım, *Hadis-i Erbain Tercemeleri* başlığı altında Camî, Nevaî, Nabi ve Münif'in eserlerini toplamıştır, *Millî Tetebbular*[184] Mecmuası.

Fuad Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*[185].

İbnü Mühenna Sözlüğü[186].

Fuad Köprülü, *Tuyug Şekli*, *Yeni Mecmua*[187].

Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lûgati*[188]. 4 cilt. Bu sözlükte Nevaî'den bol bol örnekler verilmiştir.

Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*[189], Türkiyat Enstitüsü'nün çağırısı üzerine İstanbul'a gelen Barthold, bu dersleri 1926'da vermiştir. Almanca ve Fransızca çevirileri de vardır.

Fuad Köprülü, *Ali Şir Nevaî Ve Tesiratı*, *Türk Yurdu*[190] Dergisi. Bu yazıda Nevaî hakkında çıkan bazı eserlerden bahsedildikten sonra, Nevaî'nin birkaç eseri üzerinde durulmakta, ayrıca Nevaî'nin Ahmet Paşa üzerindeki etkisi, vaktiyle Namık Kemal tarafından ileri sürülen iddia karşılanmaktadır.

A.A. Romaskeviç, Novıy çagataysko-persidskiy slovar' (Mir-Ali Şir Dergisi, Leningrad, 1928, s. 83-99) Abdullahoğlu Hasan tarafından Türkçeye çevrilmiştir, *Türkiyat* Mecmuası, *Yeni Çağatay-Fars Lûgati*[191].

Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*[192].

Fuad Köprülü, Türk Klâsik Edebiyatında Hususî Nazım Şekilleri. *Tuyug*, *Türkiyat* Mecmuası[193].

[184] *Millî Tetebbular*, İstanbul 1331, c. II, sayı 4.
[185] *İlk Mutasavvıflar*, İstanbul 1918, s. 187-192.
[186] İbnü Mühenna Sözlüğü, Kilisli Rifat yayımı, Abdullah Battal yayımı TDK 1919-1934.
[187] *Yeni Mecmua*, 1923. c. IV, sayı 79, s. 262.
[188] *Türk Lûgati*, İstanbul 1927, 1928, 1943, 1945.
[189] *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927, Türkiyat Enstitüsü yayımlarından.
[190] *Türk Yurdu*, 1927, c. V. sayı 27, s. 234-238; bu yazı bazı notlar eklenerek *Türk Dili Ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar* adı altında yayımlanan eserde de çıkmıştır. İstanbul 1934, s. 257-266.
[191] *Türkiyat* Mecmuası, 1943, c. IV, s. 281-293.
[192] *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1928, s. 206-207, 324.
[193] *Türkiyat* Mecmuası, İstanbul 1928, c. II, s. 219-223; bu yazı bazı eklerle

Bu tarihlerde Nevaî okul programlarına alınmış, ders kitaplarına girmiştir.

Hıfzı Tevfik, Hamamizade İhsan, Hasan Âli, *Türk Edebiyatı Nümuneleri* [194].

Agâh Sırrı Levend, *Edebiyat Tarihi Dersleri* [195] (Tanzimata kadar).

Sadettin Nüzhet Ergun, *Tanzimata Kadar Türk Edebiyatı Ve Mümuneleri* [196].

Nevaî ile ilgili yazılar 1930'dan sonra biraz daha artar :

Barthold, *Ulug Bey Ve Zamanı* [197]. Barthold'un bu eseri Akdes Nimet Kurat tarafından Rusçadan Türkçeye çevrilmiştir.

Ebu Hayyan, *Kitabü'l-İdrak Li Lisani'l-Etrak* [198] (A. Caferoğlu yayımı).

Veled İzbudak, *El İdrak Haşiyesi.* [199]

Hayat Ansiklopedisi, [200] "Ali Şir Nevaî" maddesi.

İbrahim Alâeddin Gövsa, *Meşhur Adamalar,* [201] "Ali Şir Nevaî" maddesi.

Ahmet Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü,* [202] 3 bölüm.

A. A. Romaskeviç, *Yeni Çağatay-Fars Lûgati.* Bu yazı Abdullahoğlu Hasan tarafından Rusçadan Türkçeye çevrilmiştir, *Türkiyat* Mecmuası. [203]

A. Samoyloviç, *Cuci Ulusu Veya Altın Ordu Edebî Dili, Türk dili, Belleten.* [204]

Türk Dili Ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar adı altında yayımlanan eserde de çıkmıştır, İstanbul 1934, s. 204-256.

[194] *Türk Edebiyatı Nümuneleri*, İstanbul 1926.

[195] *Edebiyat Tarihi Dersleri* (Tanzimata kadar) İstiklâl lisesi, talebe kooperatifi basımı, İstanbul 1929 (kitabın 7. basımı, Kanaat kitabevi, 1943).

[196] *Tanzimata Kadar Muhtasar Türk Edebiyatı Ve Nümuneleri*, İstanbul 1931.

[197] *Ulug Bey Ve Zamanı*, İstanbul 1930, Türkiyat Enstitüsü yayımlarından.

[198] *Kitabü'l-İdrak*, A. Caferoğlu yayımı, 1931.

[199] *Elİdrak Haşiyesi*, TDK yayımı, İstanbul 1936.

[200] *Hayat Ansiklopedisi*, İlk basım 1932, c. 1, s. 1009.

[201] *Meşhur Adamalar*, İstanbul 1933-1935, c. 1. s. 55.

[202] *Uygur Sözlüğü*, İst. 1934-1938.

[203] *Türkiyat*, İstanbul 1934, c. IV, s. 281-293.

[204] *Türk Dili-Belleten*, İstanbul 1935, sayı, 12, s. 34-49.

Rıza Nur, *Ali-Chîr Névâî* (Fransızca), *Revue de Turcologie.* [205]

Hikmet T. İlaydın, *Behram-ı Gur Menkabeleri, Türkiyat Mecmuası.* [206]

Barthold, *Mir Ali Şir ve Siyasî Hayatı.* Bu yazı Ahmet Caferoğlu tarafından Rusçadan çevrilmiştir, *Ülkü* Dergisi. [207]

Kâşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgati't-Türk.* [208] Türkçeye çeviren Besim Atalay.

Divanü Lûgati-t-Türk Dizini, [209] hazırlayan Dehri Dilçin.

Tahir Şakir Çağatay, *Türkistan Millî Mefkûresi Ve Ali Şir Nevaî.* [210]

W.W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi,* [211] Barthold'un bu eseri Fuad Köprülü'nün açıklamaları ve düzeltmeleriyle birlikte yayımlanmıştır.

A. Samoyloviç, *Orta Asya Edebî Diline Dair.* Bu yazı Abdülkadir İnan tarafından Rusçadan Türkçeye çevrilmiştir. *Türk Dili Ve Edebiyatı Araştırmaları Yıllığı.* [212]

Fuad Köprülü, *Bir Yıl Dönümü,* Nevaî'nin doğumunun 500. yıl dönümü dolayısiyle bir anma yazısı, *Ülkü* Dergisi. [213]

Semenov, *Mir Ali Şir Hakkında Farsça Bir Hikâye.* Bu yazı Abdülkadir İnan tarafından Rusçadan Türkçeye çevrilmiştir, *Ülkü* Dergisi. [214]

Fuad Köprülü, *Ali Şir Nevaî,* [215] Şairin doğumunun 500. yıl dönümü dolayısiyle.

Nevaî'nin doğumunun 500. yıl dönümü dolayısiyle bazı anma yazıları, çeviriler ve incelemeler görülür :

[205] *Revue de Turcologie*, Mısır 1935, sayı 5.

[206] *Türkiyat* Mecmuası, İstanbul 1936, c. 5.

[207] *Ülkü*, Ankara 1937-1938, sayı. 56, 58, 59, 60, 61, 62.

[208] *Divanü Lûgati't-Türk*, TDK yayımı, Ankara, c. I, 1939, c. II, 1940, c. III, 1941, tıpkıbasım 1941, dizin 1943.

[209] *Divanü Lûgati-t-Türk Dizini*, TDK yayımı, Ankara 1957.

[210] *Türkistan Millî Mefkûresi*, Berlin 1939.

[211] *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1940, s. 240-246, not 87, 88.

[212] *Türk Dili Ve Edebiyatı Araştırmaları Yıllığı*, Ankara Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, 1940-1941.

[213] *Ülkü*, Ankara 1941, sayı 96, s. 481-482.

[214] *Ülkü*, Ankara 1941, sayı 96, s. 483-492.

[215] *Ali Şir Nevaî*, Ankara 1941, TTK yayımı.

Abdülkadir İnan, *Mir Ali Şir Nevaî.* Şairin doğumunun 500. yıl dönümü dolayısiyle, anma yazısı, *Varlık* [216] Dergisi.

Ali Nihat Tarlan, *Ali Şir Nevaî,* [217] Şairin 500. yıl dönümü dolayısiyle İstanbul Üniversitesi konferans salonunda verilen konferans. Bu konferans basılmıştır.

Ahmet Caferoğlu, Türk kültür birliği hadimlerinden *Mir Ali Şir Nevaî.* Şairin doğumunun 500. yılı dolayısiyle 9 Şubat 1941'de İstanbul Üniversitesi konferans salonunda verilmiş konferans, *Türk Amacı* [218] Dergisinde yayımlanmıştır.

Besim Atalay, *Ali Şir Nevaî.* Doğumunun 500. yıl dönümü dolayısiyle 9 şubat 1941'de Ankara radyosunda verilen konferans, *Türk Dili-Belleten*'de [219] yayımlanmıştır.

Nevaî, *Muhakemetü'l-Lûgateyn.* [220] Şairin doğumunun 500. yılı dolayısiyle, İshak Refet Işıtman'ın bugünkü Türkçeye çevirisi ve önsözü ile birlikte yayımlanmıştır.

A. Zeki Velidi Togan, Ali Şir, *İslâm Ansiklopedisi.* [221]

Hıfzı Tevfik Gönensay, Nihat Sami Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi* [222] (başlangıçtan Tanzimata kadar, ders kitabı).

Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi Notları.* [223]

Şükrü Kurgan, *İzahlı Eski Metinler Antolojisi.* [224]

Tanıklariyle Tarama Sözlüğü. [225]

Et Tuhfetü'z-Zekiyye. [226]

K. K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü* [227]. 2 cilt, Türkçeye çeviren Abdullah Taymas.

[216] *Varlık*, İstanbul 1941, c. XI, sayı 182, s, 313-314.
[217] *Ali Şir Nevaî*, İstanbul 1942.
[218] *Türk Amacı*, İstanbul 1942, sayı, 1, s. 6-11.
[219] *Türk Dili-Belleten*, mart 1941, seri 2, sayı 7-8, s. 9-16.
[220] *Muhakemetü'l-Lûgateyn*, Ankara 1941, TDK yayımı.
[221] *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1941, c. 1. s. 349-357.
[222] *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1941.
[223] *Türk Dili Tarihi Notları*, İstanbul 1943, c. II, bölüm 1.
[224] *İzahlı Eski Metinler Antolojisi*, Ankara 1943.
[225] *Tanıklariyle Tarama Sözlüğü*, TDK yayımı, c. I, İstanbul 1943. c. II, İstanbul 1945, c. III Ankara 1954, c. IV Ankara 1957; yeni seri c. I, Ankara 1963.
[226] *Et Tuhfetü'z-Zekiyye*, çeviren Besim Atalay 1945, TDK yayımı.
[227] *Kırgız Sözlüğü*, TDK yayımı c. I, Ankara 1945, c. II, İstanbul 1948.

Fuad Köprülü, Çağatay Edebiyatı, *İslâm Ansiklopedisi* [228].

İsmail Hikmet Ertaylan, *Risale-i Sultan Hüseyin Baykara* [229].

Camî, *Baharistan.* [230] Nuri Gençosman tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Nevaî'den bahseden sayfalar: 165-167.

İ. Hikmet Ertaylan, *Amasya'da Bayezit Kütüphanesinde Bulunan Divan-ı Mir Ali Şir Nevaî, Türk Dili Ve Edebiyatı* [231] Dergisi.

Mu'inü'd-dīn Muḥammed, *Ravżatu'l-Cennāt Fī Evṣāfı Medīneti'l-Herāt*, Farsça yazılmış olan bu eser, Barbier de Meynard tarafından özet halinde bazı notlar eklenerek Fransızcaya çevrilmiştir. Bu çeviri Sıdıka Külürbaşı tarafından Türkçeye aktarılmıştır. *Türk Dili Ve Edebiayatı* [232] Dergisi.

Abdülkadir İnan, *Çağatay Yazı Dilinin Kuruluşu Tarihine Dair Düşünceler, Türk Dili-Belleten.* [233]

Abdülbaki Gölpınarlı, *Aylık Ansiklopedi,* [234] "Ali Şir Nevaî" maddesi.

İbrahim Alâettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi* [235], "Ali Şir Nevaî" maddesi.

İbrahim Alâettin Gövsa, *Resimli Yeni Lûgat ve Ansiklopedi,* [236] "Ali Şir Nevaî" maddesi.

Nihat Sami Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi* [237].

İnönü Ansiklopedisi [238], "Ali Şir" maddesi.

[228] *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1945, c. III, s. 270-323.
[229] *Risale-i Sultan Hüseyin Baykara*, İstanbul 1945, Edebiyat Fakültesi yayımı.
[230] *Baharistan*, Ankara 1945, Şark-İslâm klâsikleri, MEB yayımı.
[231] *Türk Dili Ve Edebiyatı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1946, c. 1, sayı 1.
[232] Aynı Dergi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1946, c. 1, sayı 3-4.
[233] *Türk Dili-Belleten*, İstanbul 1946, seri 3, sayı 6-7.
[234] *Aylık Ansiklopedi*, İstanbul 1946-1947, c. III, s. 1064-1065.
[235] *Türk Meşhurları* (tarihsiz), s. 40-41.
[236] *Resimli Yeni Lûgat Ve Ansiklopedi* (tarihsiz, fakat I. cilde 1947'de başlandığı eserin sonunda kayıtlı), c. 1, 77.
[237] *Türk Edebiyatı Tarihi* (tarihsiz, s. 126-130).
[238] *İnönü Ansiklopedisi*, Ankara 1948, c. II. s. 97.

Alişir Nevaî[239] (yazılar dergisi), Nevaî'nin doğumunun 500. yıl dönümü dolayısiyle Sovyet Bilimler Akademisi Doğu Enstitüsü tarafından yayımlanan bu dergideki 8 inceleme Abdülkadir İnan tarafından *Belleten*'de[240] tanıtılmıştır.

A. K. Borovkov, *Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevaî*. Yazı önce kısaltılarak Ahmet Caferoğlu tarafından *Türk Dili Ve Edebiyatı*[241] Dergisinde *Çağatay Türkçesi Ve Nevai* başlığı altında, sonra tamamı, Rasime Uygun tarafından Rusçadan Türkçeye çevrilmiş ve *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*'de[242] çıkmıştır.

Ali Asgar Hikmet, *Camî*[243]. Nuri Gençosman tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

Zeki Velidi Togan, *Büyük Türk Hükümdarı Şahruh, Türk Dili Ve Edebiyatı*[244] Dergisi.

Zeki Velidi Togan, *İslâm Ansiklopedisi*,[245], "Herat" maddesi.

Beveridge, *İslâm Ansiklopedisi*[246], "Hüseyin Mirza" (Hüseyin Baykara).

Mirza Mehdi Mehmet Han *Seng-lâh, Lûgat-ı Nevaî*[247].

Hasan Eren, *Çağatay Lûgatleri Hakkında Notlar*, Ankara Üniversitesi *Dil ve T. C. Fakültesi Dergisi*[248].

Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri*[249].

Bertel's, Nevaî'nin *Leylî vü Mecnun* Mesnevîsinin Rusça çevirisine önsöz olarak yazdığı "Alişir Nevai, Leylî vü Mecnun" başlıklı yazısı. Bu yazı Mirza Bala tarafından Rusçadan Türkçeye çevrilmiştir, *Türkiyat* Mecmuası[250].

[239] *Alişir Nevaî* (yazılar dergisi), Moskova-Leningrad 1946.
[240] *Belleten*, TTK, Ankara 1949, c. XIII, sayı 52, s. 837-844.
[241] *Türk Dili Ve Edebiyatı*, İstanbul 1948, c. II, sayı 3-4.
[242] *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara 1954, c. II, s. 59-96.
[243] *Camî*, İstanbul 1949, MEB yayımı, s. 28-32.
[244] *Türk Dili Ve Edebiyatı*, İstanbul 1949, c. III, sayı 3-4.
[245] *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1950, c. V, s. 429-442.
[246] *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1950, c. V, s. 645-696.
[247] *Seng-lâh*, Besim Atalay yayımı, TDK İstanbul 1950.
[248] *D. ve T. C. Fakültesi Dergisi*, c. VIII, sayı 1-2, ayrı basım, 1950.
[249] *Türk Lehçeleri Örnekleri*, Ankara 1950, II. basım, Ankara 1963.
[250] *Türkiyat*, İstanbul 1951, c. XI, s. 47-64.

Faruk Timurtaş, *Husrev ü Şirin Ve Ferhad u Şirin Yazan Şairler, Türk Dili* Dergisi[251].

Enver Aycan, Nevaî'nin *Ferhad ve Şirin Mesnevîsine Dair, Nevaî'nin Ferhad ve Şirin Mesnevisinin Konusu* başlıklı iki yazı, *Türk Dili* Dergisi[252].

Abdülkadir Karahan, *İslâm-Türk Edebiyatında Kırk Hadis*[253].

Abdülkadir İnan, *XIII-XIV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve "Halis Türkçe", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*[254].

S. L. Volin, *Leningrad Kitaplıklarındaki Nevaî Yazmaları Hakkında*. Bu yazı Rasime Uygun tarafından Rusçadan çevrilmiştir, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*[255].

A. N. Boldırev, *Çağdaşlarının Hikâyelerinde Nevaî*. Bu yazı Rasime Uygun tarafından Rusçadan çevrilmiştir. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*[256].

Abdülkadir İnan, *Karışık Lehçelerle Yazılan Türkçe Eserler* (XV-XVI. yüzyıllar) ve *Ali Şir Nevaî Devrinde Türkçe* başlıklı iki yazı, *Türk Dili* Dergisi[257].

Agâh Sırrı Levend, *Nevaî'nin Arapça Sözlüğü, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*[258].

Ahmet Ateş, *Ali Şir Nevaî'nin Arapça Sözlüğü Hakkında, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*[259].

Agâh Sırrı Levend, *Nevaî'nin Eserleri, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*[260].

Bertel's, *Ali Şir Nevaî'nin Ferhad ve Şirin'i, Ferhad ve Şirin* mesnevîsine önsöz. Bu yazı Rasime Uygun tarafından Rusçadan çevrilmiştir. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*[261].

[251] *Türk Dili*, Ankara 1952, c. 1, sayı 10.
[252] Aynı Dergi, Ankara 1953, c. II, sayı 17 ve 19.
[253] *Kırk Hadis*, İstanbul 1954, İst. Üniver. yayımı.
[254] *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara 1953.
[255] Aynı Yıllık, Ankara 1955.
[256] Aynı Yıllık, Ankara 1956.
[257] *Türk Dili*, Ankara 1956, c. V, sayı 53.
[258] *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara 1956.
[259] Aynı Yıllık, Ankara 1957.
[260] Aynı Yıllık, Ankara 1957.
[261] Aynı Yıllık, Ankara 1957.

J. Eckmann, *Ali Şir Nevaî, Bilgi* Dergisi[262].

Rasime Uygun, *Nevaî'nin Ferhad ü Şirin'i, Bilgi* Dergisi[263].

Agâh Sırrı Levend, *Nevaî Adına Basılmış Bir Eser, Nazm-ı Akaid, Jean Deny Armağanı*[264].

Agâh Sırrı Levend, *Türkiye Kitaplıklarındaki Nevaî Yazmaları, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*[265].

J. Eckmann, *Çağatay Dili Hakkında Notlar,* aynı yıllık[266].

J. Eckmann, *Çağatay Dili Örnekleri, I. Nevaî Divanlarından parçalar, Türk Dili Ve Edebiyatı* Dergisi[267].

Faruk Timurtaş, *Türk Edebiyatında Husrev ü Şirin Ve Ferhad ü Şirin Hikâyesi, Türk Dili Ve Edebiyatı* Dergisi[268].

J. Eckmann, *Çağataycada Yardımcı Cümleler, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*[269].

J Eckmann, *Küçük Çağatay Grameri, Türk Dili Ve Edebiyatı Dergisi*[270].

J. Eckmann, *Çağatay Dili Örnekleri, II. Gedayi divanından parçalar,* aynı dergi[271].

J. Eckmann, *Mirza Mehdi'nin Senglah Adlı Çağatayca Sözlüğü, VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*[272].

Zeki Velidi Togan, *Tahran Kütüphanelerinde Hindistan'dan Gelen Eserlerde Çağatay Dil Ve Temürlü Sanat Âbideleri,* TTK *Belleten.*[273]

J. Eckmann, *Çağataycada İsim-Fiiller, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten.*[274]

262 *Bilgi,* İstanbul 1957, c. X, sayı 119.
263 Aynı Dergi, aynı sayı.
264 *Jean Deny Armağanı,* Ankara 1958, TDK yayımı,
265 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten,* Ankara 1958.
266 Aynı Yıllık, Ankara 1958.
267 *Türk Dili Ve Edebiyatı* Dergisi, İstanbul 1959, c. IX.
268 Aynı Dergi, aynı sayı.
269 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten,* Ankara 1959.
270 *Türk Dili Ve Edebiyatı,* İstanbul 1960, c. X.
271 Aynı Dergi. aynı sayı.
272 *Bilimsel bildiriler,* TDK yayımı, Ankara 1960.
273 *Belleten,* TTK Ankara 1960, c. XXIV, sayı 95.
274 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten,* Ankara 1962.

J. Eckmann, *Çağatay Dili Örnekleri,* III. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Türk Dili Ve Edebiyatı* Dergisi.[275]

Doğu Türkistan Göçmenler Derneği'nin, Ali Şir Nevaî'nin doğumunun 500. yılı dolayısıyle yayımladığı *Ali Şir Nevai Hayatı Ve Eserleri*[276] başlıklı eserde şu yazılar ve konferanslar vardır:

1 — Ali Nihat Tarlan, *Ali Şîr Nevaî* (radyo konuşması).

2 — Fındıkoğlu, *Ali Şir Nevaî Ve Zamanımız,* konferans, bu konferans ayrıca yayımlanmıştır.

3 — İbrahim Kafesoğlu, *Ali Şir Nevaî Devri Tarihine Bir Bakış* (konuşma).

4 — Faruk Timurtaş, *Ali Şir Nevaî'nin Türk Diline Hizmeti.*

5 — Ali Nihat Tarlan, *Ali Şir Nevaî'nin Hayatı Ve Şiirleri,* (konuşma).

6 — İsa Yusuf Alptekin, kapanış konuşması.

7 — M. Akkuşoğlu, *Ali Şir Nevai'yi Anma Günü.*

Türker Acaroğlu, *Orta Okul Ve Lise Türkçe-Edebiyat Kitaplarında Adları Geçen Şair Ve Yazarlar*[277], "Ali Şir Nevai".

Behçet Necatigil, *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*[278], "Ali Şir Nevai".

Vasfi Mahir Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi*[279].

Abdülkadir İnan, *Ali Şir Nevaî Ve Folklor, Türk Folklor Araştırmaları.*[280]

Bu bölgeler dışında, Hindistan'da Ordu diliyle yazılmış son bir yazı:

Ekmel Eyyubî, نوائی کی ترکی اشعار (Nevaî'nin Türkçe şiirleri), مجلهٔ علوم اسلامیه (Mecelle-i Ulûm-i İslâmiyye).[281] Ayrı basım.

KATALOGLAR :

Ali Şir Nevaî'nin eserlerinin yazma nüshalarının bulunduğu yabancı kitaplıkların katalogları:

275 *Türk Dili Ve Edebiyatı* Dergisi, 1962, c. XII.
276 *Ali Şir Nevaî Hayatı Ve Eserleri,* İstanbul 1962.
277 *Şair Ve Yazarlar,* İstanbul 1963, s. 19.
278 *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü,* II. basım, İstanbul 1964, s. 26-27.
279 *Türk Edebiyatı Tarihi,* Ankara, 1964, s. 68, Edebiyat yayınevi.
280 *Türk Folklor Araştırmaları,* Eylül 1964, sayı 182.
281 *Mecelle-i Ulûm-i İslâmiyye,* c. V, sayı 1 ve 2, Aligarh 1964.

Armain, *Catalogus codium manuscriptorum Bibliotheceae regial* (Paris 1739).

E. Blochet, *Catalogue de la Collection de mss. orientaux* "formée par M. Ch. Schefer" (Paris 1800).

Berezin, *Beschreibung der türkisch-tatarischen Handschriften den Petersburg er Bibliotheken* (Petersburg kitaplıklarında bulunan Türkçe el yazmalarının tavsifi), *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft*, c. 2, s. 242-256, Leipzig 1848.

A. Dozy et de Goeje, *Catalogus codium Orientalium Bibliothecae Academiae Lugduno*, Batavio, 6 cilt, 1851-1877. (Bu kataloğun yalnız I. cildinde (s. 104-106) *Abuşka* nüshaları, 5. cildinde de (s. 40, 189) Nevaî'nin Terci'-i bend'i ile bazı şiirleri iki ayrı mecmuada yer almaktadır).

B. Dorn, *Catalogue des manuscrits et xylographes orientaux de la Bibliothèque Impériale Publique de St. Petersbourg*, Petersburg 1852, No. 558. *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft*, c. II, s. 248 ve 251.

B. Dorn, *Die Sammlung von morgenlaendischen Handschriften, welche die Kaiserlische Öffentliche Bibliothek zu St.-Petersburg im Jahre 1864 von Herrn v. Chanykov erworben hat* (1864 yılında St. Petersburg İmparatorluk Genel Kitaplığına Ḫanıkov'dan alınan doğu yazmaları koleksiyonu) (Petersburg 1865).

G. Flügel, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der kaiserlich-königlichen Hofbibliothek zu Wien* (3 cilt, Viyana 1865-1867).

Ali Hilmi Dağıstanî, *Fihristü'l-Kütübi't-Türkiyyeti'l-Mevcudeti fi'l-Kütüphaneti'l-Hidivviyye* (Mısır 1306).

Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the Britisch Museum* (Londra 1879-1883 cilt Suppl 1895, 1 cilt).

Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum* (Londra 1888).

B. Victor Rosen, *Les Manuscrıts Persans de l'Institut des Langues Orientales* (Petersbung 1886). (Bu katalogda Nevaî'nin adı yalnız *Tarih-i Rakımi*'de ve Camî'nin eserlerinde geçmektedir).

W. Pertsch, *Die türkischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin* (Berlin 1889).

W. D. Smirnow, *Manuscrits Turcs de l'Institut des Langues Orientales*, Petersburg, 1897. (Bu katalogda [s. 172] *Mahzenü'l-esrar* adıyle kaydedilen mesnevî *Hayretü'l-Ebrar*'dır.)

Ed. Sachau ve H. Ethé, *Catalogue of the Persian, Turkish, Hindûsttânî and Pushtû Manuscripts in the Bodleian Library* "begun by Ed. Sachau, continued, completed and edited by H. Ethé", (cilt 1, *Persian Manuscripts*, Oxford, 1899; cilt II, *Turkish, Hindûstânî, Pusthû and additional persian Manuscripts*, 1930).

K. Vollers, *Katalog der Islamischen, Christlich-Orientalischen, Jüdischen und Samaritanischen Handschriften der Universitaetsbibliothek zu Leipzig* II, Leipzig 1906 (Bu katalogda [s. 365] 1046 numarada kayıtlı nüshada Nevaî'nin bir şiiriyle *Behram-ı Gur* hikâyesinden bir parça ve onun Latinceye çevirisi vardır).

Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale* (2 cilt, Paris 1932-1933).

Blochet, *Catalogue des manuscrits persan de la Bibliothèque Nationale* (4 cilt, Paris, c. I 1905, c. III 1911, c. III 1928, c. IV 1934).

Reynold A. Nicholson, *A Descrıptıve Catalogue of the Oriental Mss. Belonging to the Late E. G. Browmne* (Cambridge 1932). (Bu katalogda Nevaî'nin *Mecālisü'n-Nefā'is*'iyle *Garā'ibü's-Sıgar*'ı kayıtlıdır).

A.A. Semenov, *Opisanie rukopisey proizvedeniy Navoi, ḫranyaşçiḫsya v Gosudarstvennoy Publiçnoy Biblioteke Uzb SSR* (Özbek Sov. Sos. Cum. Devlet halk kitaplığındaki Nevaî yazmalarının tavsifi), (Taşkent 1940).

S. L. Volin, *Opisanie rukopisey proizvedeniy Navoi v leningradskiḫ sobraniyaḫ* (Leningrad kitaplıklarındaki Nevaî yazmalarının tavsifi). Rasime Uygun tarafından Türkçeye çevrilen bu eserin adı yukarıda da geçmiştir.

Ettore Rossi, *Elenco del manoscritti Turchi della Biblioteca Vaticana*, 1953. (Bu katalogda Nevaî'nin ancak iki eserinin adı bulunmaktadır).

Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, c. I, ve II, İstanbul 1961.

Jozef Blaškovič, *Arabische, türkische und persische Handschriften der Universiteatsbibliothek in Bratislava* (Bratislava 1961).

(Bu katalogdaki eserler arasında yalnız 489 numarada kayıtlı mecmuanın içinde Nevaî'nin Farsça şiirleri bulunmaktadır).

H. Araslı, Azerbaycan Bilimler Akademisi Kitaplığı *Yazmalar Katalogu* (c. 1, Bakû 1963).

Ali Şir Nevaî'nin eserleriyle ilgili minyatürlerin bulunduğu kataloglar:

Sakisian (Sakızlı Ohannes Paşa'nın oğlu Ermanak), *La Miniature persane* (Paris s. 63).

Alexander Smith Coochran, *A Catalogue of the collection of Persian Manuscripts including also Some Turkisch and Arabic Presented to The Metropolitan Museum of Art New York* (New York'taki Metropolitan Sanat Müzesinde bulunan Farsça ve bazı Türkçe ve Arapça el yazmalarının kataloğu), Columbia Üniversitesi yayımları, 1914. (Bu katalogda Nizamî, Husrev, Camî ve Nevaî'nin minyatürlü hamseleri ve kaynaklar vardır).

E. Kühnel, *Miniaturmalerei im islamischen Orient* (Berlin 1922, s. 25; 2. baskı 1963). Türkçe çevirmesi: S. K. Yetkin - Melâhat Özgü, *Doğu İslâm memleketlerinde minyatür*. Ankara, 1952).

Thomas Arnold, *Painting in Islam* (Londra 1928, levha XLIII).

K. Ananda Coomaraswamy, *Ars Asiatic* (Paris 1929, levha XXIII).

Binyon, *Persian Miniatur Painting* (Londra 1933, s. 96 vd. levha LXII-LXVI).

Fehmi Edhem et Ivan Stchoukine, *Catalogus des manuscrits orientaux illustrés de la Bibliothèque de l'Université d'Istanbul* (Paris 1933, s. 35 vd).

* * *

Nevaî çalışmaları elbet yalnız bunlardan ibaret değildir. Özellikle Özbekistan'da Nevaî ile ilgili daha birçok eserleriu hazırlandığını sanıyorum. Ancak benim görüp topladığım, ya da bulunduğunu kesin olarak bildiğim eserler bunlardır. Hattâ bildiğim halde unuttuğum eserler de olabilir.

KİTAP ADLARI DİZİNİ

A

Abuşka Sözlüğü, 1
Ali Şir Nevaî, 42, 252
Ali Şir Nevai'nin Arapça Sözlüğü Hakkında, 4
Ali's Qısa'ı Jusuf "Der älteste Vorläufer der osmanischen Literatur", 20
Altın Ordu Hanı Tohtamışın Lehistan kıralı Jagiello'ya yazdığı yarlıg, 22
Anonim Tefsir, 18
Arap Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi, 113
Atebetü'l-Hakayık, 18, 25
Ayat-ı Zülkarneyn, 157
Ayine-i İskenderi, 75, 151, 168
Aynü'l-Hayat, 69, 72

B

Babur-name, 195
Babur'un Hâtıratı, 182, 215, 226, 229,
Babur'un Hatıraları, 195
Baharistan, 71, 73
Bahtiyar-name,27
Bahtiyar-name çevrisi, 27
Bedayiu'l-Lugat, 2
Bedayiu'l-Bidaye, 52, 56, 60, 63, 64, 65, 256
Bedayiu'l-Vakayi, 241
Bedayiu'l-Vasat, 59, 60, 61, 197 200, 206, 208, 209, 216, 217, 218, 243, 253, 256
Beng u Çagır, 26
Bibl. Nat. Kataloğu, 20, 21, 25, 26, 27
Brit. Mus. Kataloğu, 16, 20, 21, 25, 26
Bursa Kitaplığındaki Türkçe Yazmalar Arasında, 21
Bustan, 49, 243
Büyük Sovyet Ansiklopedisi, 42

C

Camasp ahkâmı, 172
Catalogus Codicum Orientalium Bibliothecae, Academiae Lugduno Batavae, 22
Chrestomathie Turque, 2
Chrestomathie en türk oriental, 2
Cilaü'r-Ruh, 71
Codex Cumanicus, 21

Ç

Çagatay Şairi Lutfi ve Anın Divanı, 25
Çagatay Şairi Emiri'nin Tuyuglarından, 27
Çağdaşların Hikâyelerinde Nevaî, 241
Çihil Hadis, 6, 72, 73, 216, 227, 233, 251, 256

D

Danişmendan-ı Azerbaycan, 16
Deh Bab, 16
Deh-name, 26
Derya-yı Ebrar, 71
Devletşah Tezkiresi, 227
Dibace, 5, 52, 60, 61, 62, 65, 69, 197, 199, 205, 219, 254, 256
Dil-ruba, 16
Divan (Hafız Şirazi'nin), 243
Divan (Türkçe), 6, 7, 70
Divan (Farsça), 6, 7, 68, 72, 256
Divan (Emiri), 26
Divan (Lutfî), 25
Divan (Gedayi), 26
Divan (Fuzuli), 252
Divan Edebiyatı, 129
Divan-ı Hikmet, 18
Dualar Mecmuası, 23
Duaü's-Seyfi, 21

E

Ein türkische Grammatik in arabischer Sprache aus dem XV. Jhdt, 25
Ein türkisch - arabischers Glossor, 25
El Kavaninü'l-Külliye Li Zabti'l-Lugati't-Türkiye, 25
El Asarü'l-Bakiye Ani'l-kurni'l-Baliye, 154
El İdrak Haşiyesi, 24
Emir Nizamettin Ali Şir, 2
Erbain Hadis, 233, 242
Es Safi Tefsiri Kelimillahi'l-Vâfi, 155
Es Sebatü Ebhur, 23
Eşi'atü'l-Lemeat, 74, 242
Et Tuhfetü'z-zekiyye fi Lugati't-Türkiyye, 24

F

Fatihatü'ş-Şebab, 60
Ferah-name, 23
Ferhad ü Şirin, 73, 82, 92, 104, 123, 124, 183, 185, 187, 204, 210, 216, 219, 246, 249, 250, 256
Fevaidü'l-Kiber, 59, 60, 61, 71, 180, 185, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 207, 208, 209, 211, 216, 217, 231, 234, 248, 253, 254, 256
Fıkıh kitabı, 24
Fundgruben des Orients, 22
Fütuhu'ş-Şam, 23

G

Garaibü's-sıgar, 32, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 73, 185, 186, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 207, 208, 211, 216, 217, 253, 256
Grammar of the Turkish Language (Kitabü'l-ilmi'n-nafi'fi tahsili sarfı ve nahvı Türkî), 2
Gotha kataloğu, 25
Gûy u Cergan (Hal-name), 16, 17
Güher-name, 82, 83
Gülistan, 22, 49
Gülistan Çevrisi, 22
Gül ü Nevruz, 26, 82
Gülşen-i Raz, 51, 199
Gülşen-i Ebrar, 16

H

Hadis-i Erbain, 189
Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşir, 42, 243, 257
Hâlât-ı Pehlevan Muhammed, 242, 257
Hamse, 6, 7, 15, 17, 36, 40, 61, 75, 80, 81, 91, 179, 180, 181, 216, 251
Hamse-i Cemaliyye, 17
Hamsetü'l-Mütehayyirin, 2, 5, 43, 60, 73, 242, 257
Harabat, 255
Hâtırat, 32, 37, 74, 182, 195, 215, 226, 227, 229
Hâtimetü'l-Hayat, 60
Hayretü'l-Ebrar, 36, 73, 76, 77, 82, 84, 85, 104, 181, 182, 184, 185, 187, 190, 196, 200, 204, 205, 209, 212, 216, 231, 234, 235, 256
Hazayinü'l-Maanî, 58, 61, 62, 79, 256
Hazin Tefsiri, 154
Heft Evreng, 16, 17, 83, 138
Heft Peyker, 75, 83, 126, 137, 179, 183
Heft manzar, 16, 138
Heşt Bihişt, 75, 126, 137
Hıred-nâme-i İskenderî, 17, 36, 73, 83
Hibetü'l-Hakayık (Bak. Atebetü'l-Hakayık), 18
Hikmet-name, 23
Hümay ü Hümayun, 82
Husrev ü Şirin, 16, 21, 75, 92, 93, 101, 103, 179
Hüsn-i Nigâr, 252
Hutbe-i Devavin (Bk. Dibace),

İ

İndia Office Kataloğu, 17
İbrahim Edhem, 16
İkbal-nâme, 75, 151, 165, 167, 168

İrşadü'l-Mülûkî ve's Salatin, 24
İskender-nâme, 75, 102, 151, 168, 169, 179, 189
İslâm Ansiklopedisi, 252

J

Jean Deny Armağanı, 4

K

Kaamusü'l-Alam, 252
Kamus Tercümesi, 154, 155
Kanglı Sözlüğü, 19
Kansu Gavri'nin Şiirleri, 23
Kelile ve Dimne, 100
Kemâl-nâme, 82
Kısasü'l-Enbiya, 20
Kıssa-i Yusuf, 20
Kitab-ı Çihil-i Sabah, 17
Kitab-ı Çar Çemen, 17
Kitab-ı Işk-name, 17
Kitab-ı Genc-i Revan, 17
Kitab-ı Çeşme-i Zinde, 17
Kitabü Bulgati'l Müştak fi Lugati't-Türki ve'l kıpçak, 24
Kitabü Baytarati'l-Vazıh, 24
Kitabü Gülistan bi't-Türkî, 22
Kitabü Riyazati'l-Hayl, 24
Kitabü Mukaddimeti's-salat li Ebi'l-Leysi's-Semerkandî, 24
Kitabü'l-Agani, 113
Kitabü'l-Hayl, 24
Kitabü'l-Müşahid, 16
Kitabü'l-İdrak Li Lisani'l-Etrak, 24
Kitabü'l-ilmi'n-nafifi Tahsili sarfı ve Nahvı Türki (Grammar of the Turkish Language), 2
Kitabü'n fi'l-Fıkh, 24
Kitabü'n fi ilmi'n Neşşab, 24
Kitabü'n fi'l-Fıkh bi Lisani't-Türki (Kitabü'd-Dâva), 24
Kur'an, 154, 156, 157, 191
Kutadgu Bilig, 18
Kur'an Dili, 155, 156, 157,
Kutp'un Husrev ü Şirin Adlı Eseri Hakkında, 21
Kutü'l-Kulub, 69, 72
Külliyat, 16,
Külliyat, 75
Külliyat-ı Devavin, 63
Künhü'l Ahbar, 156

L

Lema'atü's-Sirac, 27
Letafet-name, 21, 26
Lisanü'l-Arap, 154, 155
Lisanü't-Tayr, 6, 44, 49, 51, 61, 81, 82, 201, 212, 217, 236, 238, 257
Lutfi'nin Tuyuglarından, 27
Lebabü't-Te'vil fi Meani't Tenzil, 154
Lüccecetü'l-Esrar, 71
Leylâ vü Mecnun (Mektebî'nin), 16
Leylâ vü Mecnun (Camî'nin), 17, 75, 119
Leylâ vü Mecnun (Nizamî'nin), 75, 83, 113, 117
Leylî vü Mecnun (Nevai'nin) 79, 104, 118, 179, 183, 187, 196, 202, 203, 210, 216, 219, 235, 245, 248, 252, 256
Leylâ ile Mecnun (A. N. Tarlan), 117

M

Mahabbetname, 21
Mahbubü'l-Kulûb, 5, 44, 61, 208, 211, 227, 240, 246, 257
Mahdum Kulu Divanı ve Yedi Asırlık Türkçe Bir Manzume, 20
Mahzenü'l-Esrar, 26, 75, 76, 82, 84, 179, 181, 182
Mahzun u Mahbub, 17
Manuel arabe de la Langue des Turcs et des kiptchaks, 24
Mantıku't-Tayr, 6, 49, 50, 81, 82, 236, 237, 238, 243
Matla'u'l-Envar, 75, 76, 84
Mecalisü'n-Nefais, 2, 5, 20, 26, 27, 29, 30, 31, 51, 59, 61, 69, 73, 208, 215, 227, 244, 257
Mecmau'l-Bahreyn (Nazır u Manzur), 16

Mecmeu'l-Beyân, 154
Mecnun u Leylî (Emir Hüsrev Dehlevi'nin), 75, 113, 118
Menhecü'l-Ebrar, 16
Miftahu'l Adl, 20
Mihr ü Nigâr, 17
Minhacü'n-Necat, 72
Mir-Ali-Şir, 81
Mi'rac-name, 23, 27
Mir'atu's-Safa, 71
Mizanü'l-Evzan, 6, 20, 215, 257
Muamma Risalesi, 74, 215
Muganni-name, 168
Muhakemetü'l-Lugateyn, 2, 5, 44, 51, 61, 62, 70, 73, 82, 191, 193, 206, 228, 244, 257
Muinü'l-Mürid, 20
Mukaddimetü'l-Edeb, 18, 19
Munisü'l-Ebrar, 84
Münacat, 6, 233, 256
Münazara, 27
Münşeat, 6, 61, 62, 257

N

Nazmü'l-Cevahir, 6, 41, 59, 61, 189, 233, 257
Nefehatü'l-Üns Min Hazarati'l-Kuds, 5, 73, 74, 239, 242
Nehcü'l-Feradis, 21
Nesaimü'l-Muhabbe Min Şemayimi'l-Fütüvve, 5, 239, 257
Nesimü'l-Huld, 69, 71
Nesrü'l-Leal, 233
Nevadirü'ş-Şebab, 42, 60, 61, 65, 186, 196, 197, 198, 202, 205, 207, 216, 217, 236, 249, 253, 254, 256
Nevadirü'n-Nihaye, 57, 60, 65, 256
Nevaî, 92
Nevaî'nin Eserleri, 4
Nevaî ve Attar, 81
Nevaî Adına Basılmış Bir Eser, 4
Nevaî'nin Arapça Sözlüğü, 3
Nevaî'ye atfedilen Esma-ı Hüsna Muammalarının Sahibi, 4, 17
Nevaî'ye atfedilen Bir Eser, Muammeyat-ı Esma-i Hüsna, 4
Nizamü'l-Cevahir, 217
Notice biographique et litteraire sur Mir Ali Chir Nevaî, 2
Notice et extrait de la version turque du Bahtiyar-name, 27
Note complementari sulla Lessicografia araboturca nell epoca dello Stato Mamelucco 25

O

Ok ve Yay, 26
Osmanlı Müellifleri, 252

Ö

Özbek Edebiyatı Numuneleri, 26

P

Penc genc, 75, 81, 180
Philologica, 24
Pseuda kallisthenes, 152, 153

R

Ravzatü'l-Ebrar, 82, 84
Real-Encyclopadie der classischen Altertums - wissenschaft, 153
Revnaku'l-islâm, 28
Ric. Brit. Mus. kataloğu (Bak. Brit. Mus. Kataloğu)
Risale-i Muamma, 6, 242, 257
Risale-i Sultan Hüseyin Baykara, 38, 41, 221
Ruhu'l Kuds, 69, 72

S

Sakî-name, 165, 180, 217 231
Se'ba-i Seyyare, 82, 83, 126, 149, 183, 186, 188, 197, 210, 212, 215, 216, 219, 235, 254, 256
Sedd-i İskenderî, 73, 75, 80, 83, 151, 168, 177, 178, 183, 185, 188, 197, 202, 207, 210, 216, 221, 222, 256

Selâman ü Ebsal, 17
Seng-lâh, 2
Seyf ü kalem, 17
Seyf Serayi'nin Gülistan Tercümesini Gözden Geçiriş, 22
Sıfatü'l-Aşıkîn, 16
Sî-name (Muhibbü Mahbub), 16
Sihr-i Halâl, 16
Silsiletü'z Zeheb, 17
Siracü'l-Müslimin, 6, 44, 61, 62, 189, 217, 232, 257
Sitte-i Dai, 17
Siyer-i Nebî, 23
Sovyet Bilimler Akademisi'nin Raporları, 27
Sübhatü'l-Ahrar, 73
Sübhatü'l Ebrar, 17
Süheylü Nevbahâr, 252

Ş

Şahu Derviş, 16
Şark-İslâm Klâsikleri, 101
Şeh-name, 12, 15, 40, 92, 93, 126, 127, 179, 220
Şeh-name Çevrisi, 23
Şem'ü Pervane, 16
Şeref-nâme, 75, 151, 165
Şerhü'l-Menan, 21
Şevahidü'n-Nübüvve, 73, 74, 242
Şikayet-name, 32, 40, 220
Şirin ü Hüsrev, 6, 75, 82, 92, 102, 103

T

Taaşşuk-name, 26
Tabakat-ı Meşayıh-ı Sufiyye 239
Tabakat-ı Süllemî, 239
Taberi Tercümesi, 156
Tacü'l-Arus, 154, 155
Tarhanlık Yarlıgları, 22
Tarih-i Dehkan, 161
Tarih-i Enbiya ve Hükema, 6, 239, 257
Tarih-i Mülûk-i Acem, 6, 239, 240, 257
Tefsirü'l-kebir, 154
Tefsirü'l-Mevakib, 154
Tercemanü Türkî ve Arabî, 24
Tezkire (Devletşah), 27
Tezkire (Lâtifî), 250
Tezkire (Aşık Çelebi), 251
Tezkire (Hasan Çelebi), 251
Tezkiretü'l-Evliya, 27, 239
Tibyan Tercümesi, 154
Timur-name, 16
Tuhfetü'n-Necat, 69, 218
Tuhfetü'l-Ahrar, 17, 36, 77, 181
Tuhfetü'l-Ebrar, 17
Tuhfetü'l-Efkâr, 69, 71
Tuhfe-i Samî, 27
Türk Dili Tarihi Notları 119
Türk Edebiyatı Tarihi, 19
Türk Edebiyatı Örnekleri, 41
Türkiye Kitaplıklarındaki Nevai Yazmaları, 4

U

Urgurische Spraschmonumente, 22

V

Vakayi, 37, 195
Vakfiye, 2, 6, 224, 225, 230, 225, 257
Vamık u Azra, 252
Vasıtatü'l-Ikd, 60

Y

Yarlıg, 22
Yusuf u Züleyha, 17, 23, 26, 73, 82, 102, 119, 252
Yusuf Hikâyesi Hakkında Birkaç Söz ve Bazı Türkçe Nüshalar, 26
Yüz Hadis, 23

Z

Zafer-name, 16, 26, 70
Ziç-i Cedid-i Sultanî, 13
Zübdetü'l-Tevârih, 59, 61, 240, 257

KİŞİ ADLARI DİZİNİ

A

Abdullah (Ulug Beg'ni yeğeni), 9
Abdullah Mervarid, 228
Abdullatif (Ulug Beg'in oğlu), 8
Abdürrezzak Bahşî (Şehzade), 26
Abdürrezzak-ı Semerkandî, 228
Abdü's-Samed, (Bedahşî), 31
Adsız, 19
Ahmedi, 26, 27
Ahmedî (Anadolu'lu), 168
Ahmet Mirza (Ebu Sait'in oğlu), 10, 34,
Ahmet Paşa, 251, 252
Ahmet Yesevî, 18, 239
Ahmet Hacı Big, 32
Ahtisan b. Minuçıhr, 113
Alâettin Kerp Arslan, 127
Alâ-ı Şaşi, 33
Ali, 20
Ali Meşhedî, 52, 228
Ali Kuşçu, 13
Arat Reşit Rahmeti, 18, 37, 195
Arifi, 15, 16, 17
Aristo (Aristutalis), 151, 152, 161, 167, 168, 170, 171, 172, 177, 178
Arşimedes, 167, 172
Aşık Çelebi, 252
Aşkî, 252
Atabek-i a'zam Şemsettin Mehmet, 93
Atalay Besim, 24
Atayi (Ataî), 5, 25, 195, 201
Ateş Ahmet, 4
Azade, 126, 127
Azadî, 252

B

Baba Ali Işık Ağa, 42
Babur (Zahir al-din Muhammed), 10, 32, 37, 182, 195, 226, 227, 229, 243.
Bahadır Sultan, 217
Bakî, 124
Baldirev A. N., 241
Barbed, 100
Bârık-ı Berberî, 171, 175
Barthold, 32
Basri, 250
Batlamyus, 239
Bayazit II, 250, 251
Baykara (Sultan Hüseyin Mirza Ebü'l-Gazi), 1, 4, 9, 10, 12, 15, 17, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 52, 55, 60, 64, 72, 74, 80, 85, 91, 107, 118, 138, 148, 169, 176, 178, 180, 182, 184, 218, 219, 224, 226, 227, 228, 229, 231, 233, 241
Baysungur (Şahruh'un oğlu), 9, 11, 12, 26
Bediuzzaman (Baykara'nın oğlu), 9, 10, 43, 44, 107, 118, 169, 176, 178, 180, 217, 219
Beg Hacı, 22
Behram (Behram-ı Çubin), 92, 96, 97
Behram (Behram-ı Gûr), 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 183
Behram Dilâver, 110, 112
Behram, 109, 110
Belin H., 2
Belinas, 167, 168, 170, 172, 239
Bennanî, 227
Bersisay-ı Abid, 239
Berthels, 32, 81, 92
Bérézin I., 2, 22
Berke Fakih, 23
Beveridge A. S., 195
Bihiştî Sinan, 251, 252
Bihzat, 227, 229

Bike Sultan Begim, 9
Bilge K. R., 25
Bokart, 239
Bokratis, 239
Buharî, 73
Bursalı Tahir, 252
Büşr, 131
Büzürk Mihr, 239
Büzürk Ümmid, 93, 95, 100, 102, 106

C

Cabir (Cabir-i Rahzen), 144, 145
Caferoğlu Ahmet, 19, 24
Calinus, 239
Camasp, 239
Cami (Abdu'r-Rahman Cami), 5, 15, 16, 17, 36, 39, 43, 60, 61, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 85, 103, 104, 109, 118, 119, 122, 138, 168, 169, 170, 177, 181, 219, 227, 228, 233, 238, 239, 242, 243, 244, 251, 257
Celâl-i Ferahanî, 84
Celâlettin, 19
Cem Sultan, 23, 166, 180
Cemali, 17
Cemalettin Ebu Mehmet Abdullah Türki, 24
Cemşid, 85
Cerçis, 239
Ceysun, 143
Cengiz Han, 53
Cuna, 143
Cüneyd-i Sani, 79

Ç

Çelebi Abdullah, 73

D

Dâd Spehsalar Beg, 18
Darap Şah, 169
Dara, 151, 152, 161, 162, 170, 171
Davids Arthur, L., 2
Derviş Ali, 36, 41
Derviş Eşref-i Meragî-i Tebrizî, 15, 16, 83, 92, 103, 106, 107, 118, 122, 123, 138
Derviş Mansur, 31
Derviş Mehmet Tarhan, 32
Derviş Mehmet Sultan (Kiçi Mirza), 36, 54, 55, 219
Devletşah, 27, 228
Dilârâm, 137, 141, 149
Dolu Haliade, C. 26
Dur Beg, 26

E

Ebu Ali Fazlu'l-Hüseyni't-Tabrasi, 154
Ebu Hayyan, 24
Ebû Kerb Samiyy, 154
Ebû'l-Gazi 64 (Bk. Baykara)
Ebülgazi Sultan Hüseyin Bahadır Han, 68
Ebû Sait Çisek, 29
Ebû Sait Mirza, 9, 10, 13, 14, 25, 30, 31, 32, 34, 36, 54, 64, 89, 184, 220, 226
Eckmann J., 21
Edip Ahmet Yugnaklı, 18
Edirneli Şahidî, 118
Efdalettin, 36, 44
Eflâtun (Flatun), 167, 168, 172, 173, 239
Ehli-i Şirazî, 15, 16
Ekrem R. M., 215
El Meninî, 3
Elöve Ali Ulvi, 20
Emirî, 26, 27, 195
Emir-i Kebir Arslan Hoca Tarhan, 25
Emir Hüsrev, 16, 40, 60, 75, 76, 78, 80, 81, 82, 84, 85, 92, 102, 103, 106, 109, 113, 118, 122, 126, 137, 138, 139, 149, 151, 168, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 187, 246
Emir Hüsrev Dehlevî, 15, 57, 70, 71, 72, 75, 177
Enverî, 15, 177, 228
Epir Prensi Olympias, 151
Ergin M., 21

Ermen, 94,
Ertaylan İsmail, H., 41
Esedî, 15

F

Fahrettin Behramşah, 84
Fahrî-i Heratî, 27
Fakih Ebu'l-Leys (Ebû Hanife-i Sani), 32
Fatih 251
Fehim, 5
Ferhat, 97, 98, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 183, 249
Feribürz, 162
Feridü'd-din-i Attar, 6, 49, 81, 82, 236, 238, 239, 243
Feridun Şah, 85
Ferruhî, 15
Ferruh Şah, 141, 142
Feylekus, 161, 169, 170
Filip, 157
Firdevsî, 12, 15, 40, 92, 93, 126, 127, 161, 177, 220
Firus, 173
Fisagors, 239
Fitne, 128, 129
Fitret, 26
Fleymun, 172
Furfuryüs, 167, 168, 172
Fuzulî, 5, 123, 125, 252, 254

G

Garibî, 31, 51
Gazne'li Mahmut, 177
Gazalî, 243
Gedaî (Gedayî), 26, 195
Gevherşat Hatun, 11
Gibb, 195
Gıyasü'd-din-i Cemşid, 13
Gıyasettin Kiçkina Bahşi (Kiçkine Bahadır), 29, 30, 31
Gölpınarlı Abdülbaki, 252
Grönbech K., 20, 21
Gülgûn, 95
Gülşehrî, 238
Gülruh, 144

H

Hâce Abdullah-ı Ensarî, 239
Hâce Bahaûd'd-din-i Nakşbendî, 86, 239
Hâce Fazlu'llah Ebu'l Leys 32
Hacıoğlu Hüseyin Husamettin, 20
Hâce Ömer, 113
Hâcu-yi Kirmaî, 15, 82, 83, 84
Hafız Şirazi, 15, 70, 71, 72, 246
Hakanî, 15, 71 177
Hakîm 100
Halasi T., 24
Halât-ı Seyyid Hasan Erdeşir, 6, 31, 32, 35, 40, 42, 52, 184, 220, 242, 243
Halât-ı Pehlevan Muhammed, 6
Halife Ali, 233
Halil Sultan, 25
Hammer, 22
Hamdi, 26
Hamdi, 252
Harun-ı Reşit, 85
Hasan Çelebi, 252
Hatifî, 15, 16, 103, 138, 227
Hatice begim, 43, 44,
Haydar-ı Harezmî, 26, 38, 195
Hazin, 154
Hazret-i Muhdum, 83
Hazret-i Şeyhu'l-islâm Mevlâna Abfdurrahman Camî 39 (Bak. Cami)
Hermes, 167, 168, 172
Hilâlî Esterabadî, 15, 16, 227
Hızır, 165
Hoca Yusuf Burhan, 227
Hocendî, 16, 21
Hondmir, 228
Houtsma M. Th., 20, 24
Hulâgû. Han, 193
Hüsrev Şah, 43
Husrev (Husrev-i Perviz), 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 108, 109, 110, 111, 112, 117
Hürmüz, 92, 93, 90, 95, 110
Hüseyin b. Ahmet Erzurumî, 24, 183

Hüseyin Muammayi, 17
Hüseyin Udî, 228, 229
Hüseyin Vaız-ı Kaşifî, 228

İ

İbn-i Hâcib (Unvan). 32
İbn Kemal, 252
İbn-i Selâm. 114, 115, 120. 121, 122, 125
İbrahim Ethem, 86
İbrahim Mirza, 9, 10
İlyas, 165
İmad-ı Fakih, 84
İnan Abdülkadir, 21
İsa Peygamber, 85, 239
İskender, 107, 151, 152, 153, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175. 176, 177, 178, 179, 184
İskender Mirza, 26
İskenderus, 167, 168
İsmail Ferruh, 154
İsmet-i Buharî, 15, 16
İzbudak Veled, 24
İsfahan'lı Şeker, 98, 99

J

Jagiello, 22
Julius Valerius, 153

K

Kâbilî, 31, 51
Kadızade-i Rumi, 13
Kallisthenes, 152
Kandake, 153
Kansu Gavri, 23, 24
Kara Yusuf, 8
Kasımü'l Envar, 15
Katibî Şemsü'd-din Muhammed, 15. 16, 118, 122.
Kays, 113, 114, 119, 120, 179
Kaytbay (Mısır hükümdarı), 23
Kazvinî, 27
Kelimü'd-din Selman, 72
Kemalü'd-din Ebu'l Ata, 82 (Bak. Hacu-yı Kirmaî)
Kemalü'd-din-i Isfahanî, 15
Kemal Hocendî, 16
Kemaloğlu İsmail, 23
Keyd, 163
Keyhusrev, 162, 163
Keyumers, 172
Kırımlı Mehmet, 22
Köprülü M. Fuad, 19
Kul Mehmet, 228, 229
Kutb, 20, 103
Kuun G., 21

L

Lâmiî, 5, 252
Latifî, 250, 251
Leme'at, 51
Levend Agâh Sırrı, 17, 62, 113, 129
Leylâ, 111, 113, 114, 116, 117, 119, 120, 121, 123, 179
Lokman, 178
Lutfî, 25, 26, 27, 52, 69, 70, 195, 201. 243

M

Magribî-i Tebrizî, 15
Muhan, 132
Malov S. E., 20
Malik Bahşî, 27
Manî, 141, 164
Mansur Bahşî, 27
Me'cuc, 154, 168, 169, 178
Mecdettin, 36, 37, 43
Mecnun, 113, 114, 115, 116, 117, 120, 121, 123, 124, 125, 184, 247, 249
Mehmet (Sultan, Baysungur'un oğlu), 9
Mehmet (Nizamî'nin oğlu), 101, 113
Mehmet b. Kays, 19
Mehmet Husrev (Harzemlî), 21
Mehmet Hoca Beg, 21
Mehmet Şeybanî (Özbek hanı), 10
Mektebî, 15, 16
Meliha, 131

Melioranskiy P., 20
Melikşah Alp Arslan, 57
Melik İzzettin Mesut b. Arslan, 168
Melüv, 143
Mellüv, 172
Meryem, 92, 93, 96, 97, 98, 100, 106, 111
Merzuban b. Merzubeti'l-Yunanî, 154
Mesihî, 252
Mesud, 143, 144
Mes'ud-ı Kummî, 17
Mevlâna Şerafü'd-din Ali Yezdî, 26, 29, 33
Mihin Banu, 94, 95, 96, 108, 110, 111
Mihr, 144, 145
Mihrinaz, 173
Miri Efendi, 251
Mirhond, 228
Mir Ali Mecnun, 228
Mir Gazi, 23
Mir Şahî, 51
Miranşah, 8, 9
Mirza Muzaffer Hüseyin, 44
Mirza Yadigâr Mehmet, 10, 35
Mirza Halil, 8
Mirza Ebu Bekir, 36
Mirza Mehmet Mu'min (Bediuzzaman'ın oğlu), 43
Mirza Mehmet, 8
Mizamüddin, 42
Muhammed, 154
Muhammed Ali Terbiyat, 16
Muhammed Mehdî Han (Esterebâtlı), 2
Muinü'd-din-i Kaşanî, 13
Mukbil, 145, 146
Mukimî, 195, 243
Mustafa Darir (Erzurumlu), 23
Muzaffer Mirza, 43
Müdbir, 145, 146
Münyetü'l-Guzat, 24
Münzir, 126, 127
Müslim, 73
Mütercim Asım 154

N

Nazımihr, 174
Nebi-i Haşimi (Unvan), 231
Necip Asım, 18, 61
Nedim, 252, 254
Nef'î, 220
Nektanebas, 152
Neşatı, 105
Neverd, 144, 145
Nevfel, 115, 120, 121, 122, 125, 184
Nikisâ, 100
Nikomaçeş, 161, 170
Niktski M., 2
Ni'metu'llah-i Kirmanî, 15
Nizamî, 6, 15, 26, 36, 40, 75, 76, 77, 80, 81, 82, 84, 85, 92, 93, 101, 102, 103, 106, 109, 110, 112, 113, 117, 118, 122, 123, 126, 127, 137, 138, 139, 149, 150, 151, 161, 166, 167, 168, 170, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 184, 187, 221
Nizamettin, 36
Nizamülmülk, 43, 44
Nizamü'd-din Mahmud Dâî-i Şirazî, 16, 17
Nuh, 154
Numan, 126, 127, 128, 144, 145
Nurettin Rüştü Büngül, 24
Nuri Genç Osman, 84
Nurü'd-din Abdu'r Rahman Camî, 15 (Bak. Camî)
Nuşabe, 163, 164
Nuşirevan, 85, 92, 94, 239

O

Obolenski, 22
Olympias, 151
Osman Paşa (Şam valisi), 3
Oxyartes, 152

Ö

Ömer Şeyh (Timur'un oğlu), 26, 29
Ömer Şeyh (Ebu Sait'in oğlu), 10

P

Pauly-Wissowa, 153
Paylı Sabit, 20
Pehlivan Mehmet, 242, 243
Philipos, 151, 152, 156
Philipos II., 151
Pir Mehmet, 8
Poros, 153

Q

Quatremere, 2

R

Von Raap, 22
Rabguzi, 20
Radloff, 22, 53
Râzi, 154
Reise, 113
Riyazî, 32
Roksan, 152
Rudegî, 181
Rum Kayser, 140
Ruşeng, 162, 163, 171, 174
Rypka, J., 137

S

Se'b İbni Rayiş, 154
Sa'dî, 15, 22, 72, 174, 243
Sa'd, 142, 143
Safî, 252
Said Nefisî, 93
Selâm-ı Bağdadî, 116
Sam Mirza, 27
Schinkewitz J., 20
Sebzvar Emirî, 30
Sehî, 252
Sekkâkî, 25, 69, 195, 201
Selman-ı Saveci, 15, 228
Selim-i Amiri, 116
Senayî, 177
Sencer (Sultan), 9, 85
Sersevil Sabri, 101
Sevdayî, 252
Seydi Ahmet Mirza, 26
Seyf (Saraylı), 22
Seyyid Şerif, 32
Seyyid Mehmet Murtaza, 154
Sinan Paşa, 205
Sinimmar, 127
Sokrat, 107, 167, 168, 172, 178, 239
Sultan Berkuk, 22
Sultan Melik Nusrataddin, 165
Sultan Tugrul, 193
Sultan Sahib-Kıran Timur Güregen, (Bak. Tımur) 193
Sultan Hüseyn bin Mansur, 219
Süheyl, 144, 145
Süheylî Nizamü'd-din Şeyh Ahmed, 15, 35, 39, 69, 118, 122, 123, 227
Süleyman Peygamber, 85, 107, 237

Ş

Şah Gaip Bahadır, 109
Şah-ı Gazi, 181
Şah-ı Gazi, 177
Şah Muzaffer, 227, 229
Şah Şuca, 193
Şahruh Sultan, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 25, 26, 27, 29, 72, 193
Şapur, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 106, 108, 109, 110, 112
Şebdiz, 94, 95, 96, 99, 102, 105, 110
Şeh Bayezit, 86
Şehenşah Cambek, 21
Şehzade Ebülfevaris, 219
Şehzade Sultan Üveys Bahadır, 121
Şeminas, 172
Şemsettin Sami, 252
Şemsun-ı Abid, 239
Şerifî Hüseyin b. Hasan Mehmet Hüseynî (Diyarbakır'lı), 23
Şeyh Ebu Abdi'r-Rahman Süllemî, 239
Şeyh Fahrettin-i Irakî, 246
Şeyh Galip, 252
Şeyhhülislâm Burhanettin, 13
Şeyh Kemal-i Türbetî, 30
Şeyh Muhsin-i Fanî, 20
Şeyh Nâî, 228, 229
Şeyh Nizamî, 222
Şeyh Şeref, 28

Şeyh Şerif, 20
Şirin, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 179, 183
Şirvanşah, 113
Şiruye, 92, 93, 109

T

Tafkaç Buğra Kara Han Ebu Hasan Ali b. Süleyman Arslan Kara Han, 18
Tali-i imanî, 2
Talib-i Gacermî, 17
Tarlan A. N., 42, 117, 252
Taymas A. Battal, 22
Telegdi, S., 25
Timur Biğ, 20
Timur Kutlug Han, 8, 11, 12, 13, 17, 22, 25, 26, 29, 31, 53, 195
Tınbek Han, 21
Thury J., 27
Tohtamış Han, 22
Togan Z. V., 25, 20
Tuğrul Arslan, 93

U

Ubeydullah-ı Ahrar, 13
Unsuri, 15, 177
Ulvi, 252
Ulug Big, 2, 8, 13, 14, 15, 32, 72
Uzluk Feridun, N., 22
Uzun Hasan, 9, 10, 17, 34, 35

Ü

Übeyd, 154
Ünsî Kutbü'd-din Emir Hac, 15, 16
Üsküplü Ata, 252

V

Vahid Destgirdî, 84, 101, 116, 117, 168
Valıs, 167, 168, 172
Vámbéry, 22

Y

Yakut-ı Hamavî, 86
Yakup Beg (Uzun Hasan'ın oğlu), 17
Yakınî, 26
Ye'cuc, 154, 169, 168, 178
Yezdgird, 126, 127, 128
Yusuf Bedii-i Endicanî (Yusuf Sefâyi), 34
Yusuf, 102
Yusuf Has Hacip (Balasagunlu), 18
A. Zajaczkowski, 21, 25

Z

Zahirettin, 37
Zal, 143
Zemahşerî Cerrullah Ebu Kasım Mahmut, 18, 19
Zeyd, 116, 117, 120, 142
Zeynettin Vasıfî, 241
Zihnî, 252
Ziya Paşa, 255
Zülkarneyn, 153, 154, 156, 157, 166
Züleyha, 102

DOĞRU - YANLIŞ CETVELİ

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğru
2	18	Beresine	I. Bérézin
21	38	Ceza Kanun	G. Kauun
22	31	Brezin	I. Bérézin
26	31	Seydi Mehmet Mirza	Seydi Ahmet Mirza
154	36	Raz	Râzî
162	35	Ruşeng	Ruşeneg
163	2,3	Ruşeng	Ruşeneg
171	18,24	Ruşeng	Ruşeneg
174	20	Ruşeng	Ruşeneg
193	19	Güregen	Göregen
195	35	S. Beveridye	A.S. Beveridge

AGÂH SIRRI LEVEND'İN BASILMIŞ ESERLERİ

Acılar, roman, "eski harflerle", İstanbul, 1928; tükenmiştir.

Felsefe Ve İçtimaiyat, dergi, "eski ve yeni harflerle", İstanbul, 1927-1930; tükenmiştir.

Edebiyat Tarihi Dersleri, Tanzimata Kadar, İstanbul, I. basım 1932, VII. basım 1943; tükenmiştir.

Edebiyat Tarihi Dersleri, Tanzimat Edebiyatı, İstanbul, 1943; tükenmiştir.

Edebiyat Tarihi Dersleri, Servetifünun Edebiyatı, İstanbul, 1938; tükenmiştir.

Maarifimiz Ve Millî Terbiyemiz, incelemeler, İstanbul. Eminönü Halkevi yayınlarından, İstanbul, 1940; tükenmiştir.

Eserler Ve Şahsiyetler, incelemeler ve eleştirmeler, İstanbul Eminönü Halkevi yayınlarından, İstanbul, 1940; tükenmiştir.

Halk Kürsüsünden Akisler, söylevler ve konuşmalar, Kayseri Halkevi yayınlarından, İstanbul, 1941; tükenmiştir.

Divan Edebiyatı, araştırmalar ve incelemeler, I. basım. Niğde Halkevi yayınlarından, İstanbul, 1941; II. basım, İnkılâp kitabevi, İstanbul 1943.

Nabi'nin Sur-name'si, araştırma, inceleme ve metin. İstanbul, 1944.

Profesör Ferit Kam, Hayatı Ve Eserleri, inceleme ve metin, İstanbul, 1946.

Atayî'nin Hılyetü'l-Efkârı, araştırma, inceleme ve metin, Ankara, 1948.

Türk Dilinde Gelişme Ve Sadeleşme Safhaları, araştırma, inceleme, TDK yayınlarından, Ankara, 1949; II. basım, *Türk Dilinde Gelişme Ve Sadeleşme Evreleri*, eklemelerle, Ankara 1960.

Türk Edebiyatı, lise II. sınıflar için, İnkılâp kitabevi, I. basım, İstanbul, 1950; II. basım, İstanbul, 1951.

Mantıku't-Tayr, önsüz, inceleme ve metnin tıpkıbasımı. TDK yayınlarından, Ankara, 1955.

Gazavat-nameler Ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavat-namesi, araştırma, inceleme ve metin, TTK yayınlarından, Ankara, 1956.

Türk Edebiyatında Şehr-engizler Ve Şehr-engizlerde İstanbul, inceleme, İstanbul Fetih Derneği Enstitüsü yayınlarından, İstanbul, 1958.

Arap, Fars Ve Türk Edebiyatlarında Leylâ Ve Mecnun Hikâyesi, inceleme, İş Bankası yayınlarından Ankara, 1959.

Tarih Boyunca Türk Dili, Türk Kültür Dernekleri yayınlarından, Ankara, 1961.

Ümmet Çağı Türk Edebiyatı, Diyanet İşleri Reisliği yayınlarından, Ankara, 1962.

Hüseyin Rahmi Gürpınar, inceleme, TDK yayınlarından, Ankara, 1964.

Ahmet Rasim, inceleme, TDK yayınlarından, Ankara, 1965.

Ali Şir Nevaî, cilt I, hayatı, sanatı, kişiliği ve eserlerinin başlıca özelliği; inceleme ve araştırma, TDK yayınlarından, Ankara, 1965.

AYRI BASIMLAR :

Fatih Devrinde Türk Dili ve Edebiyatı, inceleme ve araştırma, *Türk Dili* Dergisi, Ankara, 1953 (c. 2, sayı 20).

Âşık Paşa'nın Bilinmeyen İki Mesnevîsi, Fakr-name Ve Vasf-ı Hal, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, Ankara, 1953.

Âşık Paşa'nın Bilinmeyen İki Mesnevîsi Daha, Hikâye Ve Kimya Risalesi, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, Ankara, 1954.

Âşık Paşa'ya Atfedilen İki Risale, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, Ankara, 1955.

Feyzi'nin Bilinmeyen Hamse'si, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, Ankara, 1955.

Nevaî'nin Arapça Sözlüğü, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, Ankara 1956.

Türk Edebiyatında Leylâ Ve Mecnun Yazan Şairler, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, Ankara, 1957.

Nevaî'ye Atfedilen Bir Eser, Muammeyat-ı Esma-i Hüsna, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, Ankara, 1957.

Nevaî'nin Eserleri, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, Ankara, 1957.

Nevaî Adına Basılmış Bir Eser, Jean Deny Armağanı, TDK yayınlarından, Ankara, 1958.

Nevaî'ye Atfedilen Esma-i Hüsna Muammalarının Sahibi, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, Ankara, 1958.

Türkiye Kitaplıklarındaki Nevaî Yazmaları, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, Ankara 1958.

Bilinmiyen Bir Yazarın Bilinmiyen Bir Eseri : Tutmacı'nın Gül ü Husrev Mesnevîsi. VIII. Türk Dil Kurultayı Bildirileri, Ankara, 1960.

Attar Ve Tutmacı'nın Gül ü Husrev Mesnevîleri, inceleme ve kıyaslama, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara, 1959.

Tutmacı'nın *Gül ü Husrev* Mesnevîsinde Dil Özellikleri, inceleme, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara 1960.

Türk Edebiyatında Manzum Ata Sözleri ve Deyimler, araştırma, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara, 1962.

Türkçülük Ve Millî Edebiyat, inceleme, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara, 1962.

Siyaset-nameler, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, Ankara, 1963.

Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, Ankara, 1964.

Lamiî'nin Ferhad ü Şirin'i, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, Ankara, 1965.